

911

ԱՇԽԱՏԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ԻՆՆԵՐՆ ՈՒՍՈՒԾՆԵԿԱՆ

ԵՒ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ

ԻՆՆԵՐՆԱԿԱՆ ԲՏԱԿԱՆ

ԱՇԽԱՏԱԳՐՈՒՄ ԳՐԱԿԱՆ

Ի ՎԼԱՏԻՎ

Ի ՏՊԱՐԱՆԻ ՍՐԲՈՅՆ ԳԱԶԱՐՈՒ

ՅԱՄԴ 1849

196
m/100

Ն Ե Խ Ե Շ Ե Ի Ի Ղ

ԼՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ուսումը ատենով շատ հարկաւոր բան մը չէր համարուէր, բայց հիմա յայտնի է թէ մարդկային գիտութեանց մէջ խիստ օգտակար ու հարկաւոր տեսլուածներէն մէկն է . միանգամայն աւելի գործնական ուսմունք ըլլալով քան թէ տեսական գիտութիւն, շատ աւելի պիտուական ու օգտակար է : Իբրեւ է որ աշխարհագրութիւնը գլխաւորապէս երկրիս վրայի երևոյթները կը սորվեցնէ . բայց մէկ կողմանէ ալ շատ կ'օգնէ մարդկանց բնաւորութիւնը հասկընալու, գիտութիւնները ծաղկեցնելու, քաղաքականութիւնը առաջ տանելու, ու մարդկային ընկերութեան իր և իցէ օգուտները շատցընելու : ԼՇխարհագրութեամբ արուեստներն ու վաճառականութիւնն ալ շատ կը յառաջանան . անով հարկաւ այլ և այլ ազգեր ու ժողովուրդներ ալ իրարու հետ կը ճանչնորին, իրարմէ ինեք կը սորվին, ու իրարու հարստութեանը մտնակից կ'ըլլան :

ԼՇխարհագրութիւնը հիմնական ատենա շատ ծաղկած է Լատուական մէջ . և սա բանին գլխաւոր պատճառը առ է, որ ուսումնասէր ու անվախ ճանապարհորդներ՝ իմաստուն տէրու

Թեանց և ընկերութեանց օգնութեամբ շատ տեղումք քալեր զիտեր են, ու նոր նոր երկիրներ գտեր ու ստորագրեր են. ահա անոնց արդիւնքովն է որ եւրոպացի ազգերը աղէկ տեղեկութիւններ առեր են ու կ'առնուն միշտ հեռաւոր երկիրներու վրայ. անոնց աշխատանքովն է որ աշխարհիս խիստ հեռաւոր ժողովուրդներն ալ քանի կ'երթան՝ աւելի կը մօտենան իրարու :

Բ. **Նախահարութիւնը** իրեք զլխաւոր մաս կը բաժնուի .

Ա. **ՌԵՍՈՒՐՍԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹԻՒՆ**¹, կամ **ՏԻԵՋԵՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ**², որ երկրիս տարածութեանը, շարժմանը, և մէկ կ'ալ մոլորակներուն հետ ունեցած վերաբերութեանը վրայ կը խօսի :

Բ. **ՖԻՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹԻՒՆ**³, որ կը խօսի երկրիս ձևին ու կազմութեանը վրայ, ցամաքի ու ջրի վրայ, երկրիս երեսը զանուոյ մարմիններուն վրայ, ու երկրիս չորս ղին պատած մթնոլորտին վրայ :

Գ. **ՏՈՒՆ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹԻՒՆ**⁴, կամ **ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹԻՒՆ**⁵, որ կը ստորազրէ երկրիս այլ և այլ կողմերը, անոնց վրայի տեսակ տեսակ կառավարութիւնները, մարդկանց երկրիս վրայ ըրած բաժանմունքները, դրած սահմաններն ու շինած քաղաքները, բնակիչներուն բարքն ու սովորութիւնները, ու ան ժողովուրդներուն պատմութեանը մէջ եղած զիտնալը խիստ հարկաւոր զիպուածները. ասոնցմէ զատ նաեւ այլ և այլ տեղութեանց մեծութեանը, հարստութեանը և ուժին պատճառները. Թեպէտ և աս վերջի նիւթերուս վրայ մանրամասնաբար չխօսիր, որովհետեւ ասոնց վրայ տեղն 'ի տեղը խօսիլը վիճակագրութեան⁶ ուսմունքին կ'իյնայ :

1 Géographie mathématique.

2 Cosmographie.

3 Géographie physique.

4 Géographie proprement dite.

5 Géographie politique.

6 Statistique.

Վաղաքական աշխարհագրութեան ստորագրութիւնը աւելի դիւրաւ հասկըցնելու համար, սովորութիւն եղած է որ հետը մէկտեղ Ղաթարհաշոյց՝ ըսուած պատկերները ալ կը դրուին. ան պզտիկ տախտակներուն մէջ մնորդս չափաւորապէս կը հասկընայ ցամաքին ու ծովերուն դիրքերը, այլ և այլ տեղերուն իրարմէ հեռաւորութիւնը, և ամէն մէկուն ընդհանուր ձևը :

Եւ մեր գրուածքին առաջին վախճանն ալ ան է՝ որ երկրիս զանազան կողմերուն ձևերը դնենք. բայց շատ օգտակար ճանչցանք հետը համառօտ բնական աշխարհագրութիւն մըն ալ դնել, որ ընդհանուր տեղեկութիւն մը տայ երկրիս վրայ. քաղաքական աշխարհագրութիւն մըն ալ՝ որ իւրաքանչիւր տէրութեանց վրայ զատ զատ խօսի : Եւ մըն աս վախճանաւ, մէյմըն ալ՝ որպէս զի աշխարհացոյցներուն մէջ գործածուած յատուկ բառերը դիւրաւ հասկըցուն, և ուրիշներն ալ աս տեսակ աշխարհացոյցները ըստ կարի ճիշդ կանոններով դժեւուն կերպը իմանան, հարկաւոր կը համարինք նախ կարճ՝ տեղեկութիւն մը տալ երկրազունտիս ձևին՝ մեծութեանը վրայ, և թէ մէկալ երկնային մարմնոց հետ ինչ վերաբերութիւններ ունի. այսինքն թէ ինչպէս մէկալ մոլորակներուն հետ մէկտեղ աս տիեզերաց կազմութիւնը կը ձևացնէ. անոր համար նոյն երկնային մարմիններուն վրայ ալ համառօտ մը կը խօսինք :

1 Cartes géographiques.

ԵՇ ԽԱՐԱՀԱՅՐՈՒԹԻՒՆ

ՈՒՍՈՒԹՆԱԿԱՆ

ԵՐԿՐԻՍ ՁԵՒՐ ԵՒ ԼՈՒՍԱՒՈՐԱՅ ԱՌԵՐԵՒՈՅԹ

ՇԱՐԺԱՄՈՒՆԻԲԸ

ԵՐԿՐԻ մարդս ընդարձակ դաշտի մը մէջ կամ՝ բարձր բլրի մը վրայ կենայ, այնպէս որ աչքին դիմացը ամենեւին արգելք մը չունենայ, կարծէ թէ երկինքը կիսաբոլոր գմբէթ մըն է, որ ղերկիրս կըր շրջանակի ձևով մը ամէն կողմէն կը կտրէ. և ան շրջանակին մէջ եղածներէն զատ՝ ուրիշ բան չկրնար տեսնել. աս շրջանակը յունական բառով հորիզոն՝ կ'ըսուի: Արկիրս մակերևութին անհաւասար ըլլալը չթողուր որ մարդս հորիզոնին մէջ եղած բոլոր տեղերուն ձևը տեսնէ հասկընայ. բայց թէ որ ծովեզերեայ տեղ մը կեցած աստէնը հեռուէն յանկարծ նաւ մը տեսնէ, փորձուած բան է որ նաւուն վարի կողմը մէկէն չերևնար. և աս բանիս պատճառը ան է որ նաւէն ինչուան մարդուն կեցած տեղը եղած ծովին երեսը կորնթարդ է, այսինքն մէջտեղը դէպ 'ի վեր ուռած է: Նշովուն երեսը այսպէս գնտաձև ըլլալէն ետքը, տարակոյտ չմնար՝ թէ նաև ցամաք երկիրներուն երեսը գնտաձև պիտի ըլլայ. և որովհետև կորնթարդ ձև ունեցող մակերևոյթնէն լրուն մէջ ամենէն պարզը գունտի ձևն է, ասկէ հետեւոյցին զիտունները թէ ուրեմն երկրիս երեսն ալ գնտաձև է. իսկ եր-

կրիս տեղ տեղ անհասարար ու խորտուբորտ ըլլալը բանի տեղ չեն սեպեր, վասն զի բոլոր աշխարհին ընդարձակութեանը նայելով՝ ան բարձր ու ցած տեղուանքը գրեթէ անզգալի են և Վրկարծիքը, այսինքն երկրիս գնտաձև ըլլալը՝ ստուգուեցաւ նաև շատ երևոյթներով, ու զանազան ճամբորդութիւններով որ աս բանիս համար ըրին այլ և այլ մարդիկ և երևելի աստղաբաններ ալ ոչ միայն աս ճամբորդութիւնը հաստատեցին, այլ նաև ցրցուցին թէ երկիրս բոլորովին գնտաձև ալ չէ, հասար երկու բևեռներուն կողմերը քիչ մը տափակ են և միայն թէ աս տափակութիւնը այնչափ անզգալի է որ ընդհանրապէս սխալ համարուիր ըսելը թէ երկիրս գունտի ձևով է և

Այն օր երբոր արևը ծագելու ատենը հորիզոնէն վեր կը բարձրանայ, բանի կ'երթայ աւելի պայծառ լոյս կուտայ և խտտորնակի կը բարձրանայ ինչուան կէսօր, ետքը նոյնպէս խտոր գծով վար կ'իջնայ, ու երաժ կողմին դիմացը նորէն հորիզոնին տակը կը մտնէ և արևը մտնելէն ետև աղօտ լոյս մը կը տեսնուի, որ բանի կ'երթայ կընուազի, ինչուան որ բոլորովին մութ կը կոխէ և այն ատեն կը տեսնենք երկնքին երեսը անթիւ անհամար լուսաւոր կէտերով զարդարուած և աս կէտերուն ասոյդ կ'ըսենք և Սոնց ընթացքը զիտելու որ ըլլանք, կը տեսնենք որ իրենք ալ արևուն պէս հորիզոնին այլ և այլ կողմերէն կ'ելլեն, կը բարձրանան, ետքը վար կ'իջնան, ու իրենց ելած տեղին դիմացը կը մտնեն և Բոլոր աս աստղերը իրարմէ միշտ նոյն հեռավորութիւնը կը պահեն և այնպէս կ'երևնայ թէ ամէնքն ալ նոյն ձևերը ունին, ու ամբողջ երկնքի կամարը կարծես թէ երկրիս շորս զին կը զառնայ կը պտրտի և

Այն աստղերուն մէջ ոմանք կան որ բանի մը ժամ դիտելէդ ետքն ալ հազիւ թէ պզտիկ շարժում մը կը տեսնես վրանին և ընդհակառակն աստղեր ալ կան որ նոյնչափ ժամանակի մէջ ահազին տեղ կը կտրեն և Սոնց մէկը գրեթէ անշարժ կ'երևնայ և

և ան աստղերը որ անկէ չեն հեռանար, կը տեսնես որ անոր չորս զին կը պտտին: ¹ Բըւոն լոյսը սաստիկ ըլլալով՝ թող չիտար որ մէկալ աստղերուն ընթացքը միակերպ զննենք: Բայց յայտնի է՝ որ անոնք միշտ լուսաւոր են: ² Սկէ կ'իմացուի թէ երկնքի բոլոր աստղերն ալ հորիզոնին վրան ու տակը իրենց շրջանները ամբողջ կը կատարեն, թէպէտ և մենք անոնց մէկ մասը միայն կը տեսնենք:

³ Ենպէս կ'երեւայ մեզի թէ օրը մէյմը երկնագունար գծի վրէ վրայ կը դառնայ՝ որուն առանցք աշխարհի՝ ⁴ կ'ըսենք: և աս օրական շարժմունքով բոլոր երկնագունարին վրայի աստղերը քսան ու չորս ժամուան մէջ մէկ անգամ իրենց վրայ դառնալէն ետեւ, երկնքի հորիզոնին նոյն կէտերուն վրայ կը հասնին՝ ուսկից որ ծագելը ու մտեր էին:

⁵ Բանցքը երկու որոշեալ կէտերու մէջէն կ'անցնի, որոնք բեւեռ՝ ⁶ կ'ըսուին: ⁷ Եւեռն որ մեր գլխուն վրան է, հիւսիսային՝ ⁸ կամ արջային՝ ⁹ բեւեռ կ'ըսուի: ¹⁰ Եւ հիւսիսային բեւեռին ամենէն մօտ եղած աստղը, որ մեզի անշարժ կ'երեւայ, բեւեռային աստղ՝ ¹¹ կը կոչուի: Հիւսիսային բեւեռին հակառակ կողմը եղած բեւեռը հարաւային կամ հասարակային՝ ¹² բեւեռ կ'ըսուի:

¹³ Եւ մեծ շրջանակն որ երկնագունարի առանցքին ուղղահայեաց ըլլալով՝ զերկնագունար երկու հաւասար կտոր կը բաժնէ, հասարակած՝ ¹⁴ կ'ըսուի: Իսկ ան կտորներէն մէկը հիւսիսային կիսագունար, մէկը՝ հարաւային կիսագունար՝ ¹⁵:

Հասարակածէն հաւասար հեռաւորութեամբ ձգուած սլրջ տիկ շրջանակները զուգահեռահանգիստ՝ ¹⁶ կ'ըսուին, և ալքի այնպէս կ'երեւայ թէ ասոնք աստղերուն օրական շրջանովը կը ձևանան:

Հորիզոնը երկու տեսակ է. զգալի կամ առեւտոյնի հորիզոն՝ ¹⁷,

1 Axe du monde.

2 Pôle.

3 Nord 4th Boréal 4th Septentrional.

4 Arctique.

5 Étoile polaire.

6 Sud 4th Austral 4th Méridional

4th Antartique.

7 Equateur.

8 Hémisphère boréal, Hémisphère

austral.

9 Parallèles.

10 Horizon sensible 4th apparent.

և իմաստը կամ առաքման հորիզոն¹ : Օգտվել հորիզոն կ'ըսուի ինչուան ուր որ բայ տեղ մը կեցած մարդուն աչքը կը կտրէ . իսկ իմանալը հորիզոնը՝ զգալը հորիզոնին զուգահեռական մակարդակ մըն է , որ երկրի կեդրոնէն կ'անցնի : Հորիզոնին մակարդակը ուղղահայեաց է զագաթնակետին . այսինքն թէ որ թեւով մը զագաթէն կապար կախես՝ ուղղահայեաց կ'ըլլայ հորիզոնի մակարդակին : Ի՞նչ ուղղահայեաց գիծը որ երկրի կեդրոնէն կ'անցնի , երկնագունտին վրայ երկու տեղ կը դաչի . մէյ մը նայողին զիւրու վրայի կետին , որ ղէնիլ կամ փափառնակէք² կ'ըսուի , մէյ մըն ալ զենիթին հակառակ կողմը՝ նոյն մարդուն ոտքին տակը , որ նափիլ կամ սառնակէք³ կ'ըսուի :

Սէկ բեւեռէն մէկալը ձգուած մեծ շրջանակը Բիօքեւեան⁴ կ'ըսուի , որ զենիթին վրայէն ալ կ'անցնի , և գունտը երկու հասասար կտոր կը բաժնէ :

Ի՞նչ գծերն որ հորիզոնի մակարդակին վրայ ամէն մէկ աստղին ելած ու մտած կետերը իրարու հետ կը միացընեն , մէկմէկու զուգահեռական կրնան սեպուիլ . ուստի երբոր մէկ գիծ մը անոնցմէ մէկուն ուղղահայեաց է , հարկաւ մէկանոնց ալ ուղղահայեաց կ'ըլլայ : Թէ որ գունտին վրայ երկու գիծ ենթադրենք , որոնց մէկը ուղղահայեաց ու մէկալը զուգահեռական ըլլայ վերի գծերուն , առ գծերը զհորիզոնը չորս հաւասար կտոր կը բաժնեն , և աշխարհին չորս փլեաառէկէքէրը⁵ կ'որոշեն . այսինքն Լըւեւը , ուսկից որ աստղերը կ'ելլեն . Լըւեւուտը , որ արեւելեան գծին զիմացի կողմն է : Լըկըրդը գիծը՝ հորիզոնի մակարդակին վրայ միջօրեականին կետը կը ցուցնէ , և առ գծին երկու ծայրերը մէյ մէկ կետ կ'որոշէ , որոնց մէկը որ հիւսիսային բեւեռին վրայ է՝ Հիւսիս կ'ըսուի , մէկալը հարաւ :

1 Horizon rationnel կամ mathématique.

2 Zénith.

3 Nadir.

4 Méridien.

5 Points cardinaux.

Վանքը լձէ մարդ մը երկրիս բևեռը կեցած է . իրեն զե-
նիթը կ'ըլլայ երկնքի բևեռը . և այնպէս կ'երևնայ իրեն լձէ
աստղերը պտըտելու ատեն զուգահեռական շրջաններ կ'ընեն
իրեն տեսած հորիզոնին վրայ՝ որ ան ատենը հասարակածն է .
Վանի որ մարդը բևեռին վրայ կեցած է , կ'ըսուի լձէ երկիրս՝
իրեն նայելով՝ դափտնէական՝ զիրը ունի . երբոր բևեռէն զէպ 'ի
հասարակած երթայ , ան ատեն խոտոր՝ զիրը կ'ունենայ . վասն
զի աստղերուն ձևացուցած շրջանները զէպ 'ի հորիզոն ծռած
կ'երևան . իսկ հասարակածին տակի բնակիչներուն համար եր-
կիրս ուղիշտ՝ զիրը կ'ունենայ , վասն զի աստղերուն ձևացուցած
շրջանները հորիզոնի մակարդակին ուղղահայեաց կ'են :

Իրկնքի անթիւ աստղերուն մէջ ոմանք կան որ իրարու հետ
միշտ նոյն գիւրքը կը պահեն , ու դիտակով ալ նայելով զգալի
տրամագիծ մը չեն երեցններ , այսինքն առանց կտր ձևով մը
երևնալու կը փայլին միայն . ասոնք փաստաբան ասող՝ կամ պարզ
ասող՝ կ'ըսուին : Ուրիշներ ալ կան որ առջիններուն պէս չեն փա-
լիլ , ու զգալի կտրու լձին կամ տրամագիծ ալ ունին . ասոնց
ընթացքը դիտելով տեսնուած է որ բայ 'ի օրական շրջանէն՝ որ
պրնէրէն զէպ 'ի արեւմուտը է , ուրիշ շրջան մըն ալ ունին արե-
ւմուտէ արեւելք . աս աստղերը ծաւրալ կամ լափտառական ասող՝
կ'ըսուին , ու միշտ իրենց գիւրքը կը փոխեն՝ լձէ իրարու և լձէ
հաստատուն աստղերուն նայելով : Իսկ մարդաները տասնըմէկ
կը համրուին , ու ասոնք են . Փայլածո , Բրուսէալ , Հրատ ,
Լաւնեալ , Երեւի : Իսոնք հին ատենն ալ յայտնի էին , որով
հետեւ պարզ աւելով ալ կը տեսնուին . Վեմբէ , Պալլա , Հերա
կամ Հանն , Սիւրա , Սարանոս կամ Հերշել , և Իւրիէն՝ (որ նոր
գտնուեցաւ) . ասոնք աստղաբաշխական դիտակը հնարուէն ետե-

1 Parallele.

2 Oblique.

3 Droite.

4 Etoile fixe.

5 Planète hors Astre errant.

6 Mercure, Vénus.

7 Mars, Jupiter, Saturne, Cérés,
Pallas, Junon, Vesta, Uranus, Astree.

զանուեցան, անոր համար Դիոթան ծնունդն՝ կ'ըսուին: Ասորը կը խօսինք թէ երկիրս ալ աս մորթակներուն մէկը պէտք է սեպուի:

Հին աստեղէն ՚ի վեր ճանչցուած մորթակներուն շրջանը երկնագունահին մէջ մասնաւոր դասի մը վրայ առնուած է, որ զոդիակոս կամ Էլեմենտալ² կ'ըսուի. ասոր լայնքը 18^{էն} ինչուան 20) աստիճանն է:

ԱՅԼ ԵՒ ԱՅԼ ԳԻՐԻՔ ՄՈՒՈՐԱԿԱՅ

ԻՐԳԵԱԳՈՒՆՏԻՆ արեւելէ դէպ ՚ի արեւմուտը բրած շարժմանը բացատրելու համար զանազան դրութիւններ կամ կարծիքներ եղած են:

Հիները կ'ըսէին թէ երկիրս տիեզերաց մէջտեղը անշարժ կեցած է, ու երկնագունար բոլոր մէջն աստղերով ու մորթակներով մէկտեղ անոր շուրջին կը դառնայ: Պտղոմէոս, որ երկրորդ դարուն մէջ էր, աս կարծիքս հաստատեց. և ինքը կ'ըսէր թէ աշխարհս երկու մասէ ձևացած է, Խաբան, և Էլեմենտ³. ասորին մէջ կը սեպէր երկիրս, ջուրը, օդը, և կրակը. իսկ երկրորդին մէջ մորթակներուն ձևացուցած շրջանակները կամ պարունակները. և ասոնք էին կարգաւ մորթակներուն անունները. I ուսին, Փայլածու, II բուսեակ, III բե, IV քառ, V ուսին, VI ագ և VII քեակ: VI մորթակներէն վեր կը գնէր հաստատուն աստղերուն պարունակը, որ Հաստատուն⁴ կամ ութերորդ պարունակ կ'անուանէր: VI սոցմէ զատ Պտղոմէոս ուրիշ երկու դառնալ կը գնէր՝ Բիւրեղեայ⁵ անունով. երրորդ մըն ալ կայ կ'ըսէր, որ բոլոր մէկտեղներ մէջը կ'առնէ, և ասոր անունը Խաբան⁶ շարժանը կըրէր. վասն զի միտքը զրած էր՝ թէ անիկայ է մէկտեղ

1 Planètes télescopiques.

2 Zodiaque.

3 Élémentaire, Éthérée.

4 Firmament.

5 Cristallines.

նոնց չարժանքը տուողը, ու զանոնք քսանուչորս ժամանան մէջ երկրին չորս դին պտըտցընողը. իսկ առաջին չարժուենէն վեր երա նեւեաց բնակարանն է կ'ըսէր: Պտղումէս առ իր զրուծիւնը տեղն ի տեղը կը բացաարէ իր Ալմաքէս կամ Ալմաքէ՝ ըսուած աստղաբաշխութեանը մէջ, ու երկայն տունն աստղաբաշխները առ զրուծեան հետեւեցան. բայց երբոր քանի զնոց աստղաբաշխութեան ուսմանը ծաղկեցաւ, առ կարծիքին ծառութիւնն ալ յայտնի եղաւ:

II Էշտասաներորդ դարուն մէջ Արաբներէն աւուճող լեհացին որ լիտին քաղաքը ծնած էր՝ նորէն հաստատեց ան հին կարծիքը թէ արեւ տիեզերաց մէջտեղն է: Իրեն ըսածին նայելով, արեւը իրեն չորս դին դարձած տասը մոլորակներուն կեդրոնն է, և առ մոլորակները որչափ որ իրմէ հեռու են՝ այնչափ աւելի մեծ շրջան կ'ընեն: Ամենէն մօտը փայլածուն է, ետքը արուսեակը, ետքը երկիրս՝ որուն չորս դին կը դառնայ լուսինը, ետքը հրատը, լուսնթագն ու երեւակը: Չորս արբանեակ լուսնթագին, ու հինգ հաստ ալ երեւակին բոլորտիքը կը պարտին: Արեւակէն վեր հաստատուն աստղերն են, որ արեւէն անհուն հեռաւորութիւն ունին:

Տիրոն Պրահէ աւուճող Տանիմարբացի աստղաբաշխն ալ, որ նոյնպէս տասնըվեցերորդ դարուն մէջ էր, նոր զրուծիւն մը հանեց. ասոր կարծիքը Արաբներէնունէն առ տարբերութիւնս ունի որ երկիրս հաստատուն կը սեպէր, ու տիեզերաց կեդրոնը կը զնէր, և անոր չորս դին կը դառնան կ'ըսէր լուսինը, արեւն ու աստղերը: Արեւ տարեկան շրջան մը կ'ընէ կ'ըսէր, ուրիշ մոլորակներու շրջաններուն ալ կեդրոնն է: Եւ ան շրջաններուն վրայ կը դառնան փայլածուն, արուսեակը, հրատը, լուսնթագն ու երեւակը, բայց անանկ որ առջի երկու մոլորակներուն շրջանը մէկ տեղ առած՝ երկիրս շրջանին չհասնիր: Արեւակէն անդին մէ-

կալ աստղերուն շրջանն է՝ կ'ըսէր, որ մենք հաստատուն աստղ ըսինք :

Եթե մենք աստղերորդ դարուն մէջ Կարդէսիոս կամ Տէքարթ անունով գաղղիացի փիլիսոփան իր «*Leçons*»՝ ըսուած դրութիւնը հնարեց, որ Կոպէրնիկոսի դրութեանը վրայ հիմնած է : Եւքր կ'ըսէ թէ ամէն հաստատուն աստղ՝ ուրիշ շատ մոլորակներու կեդրոնն է, որոնք համակեդրոն շրջանով իրարու վրայ կը պտտուին : Եւ ամէն մոլորակ ու ամէն արեանեակ իր վրայ պտտաող մարմիններ կամ յորձանքներ ունի :

Հիմնական դրութիւնը, որ ամէն կողմանէ հաւանական կ'երևնայ, և անով կը մեկնուին երկնային մարմնոց ընթացքը, Կոպէրնիկոսի դրութեանը վրայ հաստատուած է : այսինքն թէ արեւը տիեզերաց կեդրոնը կեցած է, և մոլորակները անոր շուրջին կը պտտուին, և չէ թէ երկրիս վրայ՝ ինչպէս որ երկար ատեն կը կարծուէր :

Մտադրաւորական ու բնաբանական ապացոյցներով յայտնի եղաւ, որ երկիրս երկու շրջան ունի . մէկով քսանուչորս ժամուան մէջ իր առանցքին վրայ կը դառնայ, մէկալով արեւուն շուրջին : Ուստի սխալ կ'ըլլայ ան կարծիքը՝ թէ երկիրս անշարժ է, ու տիեզերք անոր վրայ կը դառնան :

Մ'ը նոր դրութեամբս աստղերուն ընթացքը խիստ աղէկ կը մեկնուի . վասն զի երկիրս իր վրայ արեւմուտքէն արեւելք դառնալով, իր հորիզոնը աստղի մը կը պատահի ու անոր տակէն կ'անցնի . միջօրեական դիժն ալ անոր կը մօտենայ, անկէ՝ կ'անցնի, ու ետքը անկէ կը հեռանայ . հորիզոնին մահարգակը նորէն նոյն աստղին կը պատահի, և դարձեալ մեր աչքէն կը հեռացնէ զանիկայ : Մ'առ աս կերպով կը մեկնենք աստղերուն ելլէն ու մտնելը, և միջօրեական դիժն վրայէն անոնց անցնիլը :

Երկրիս իր վրայ դառնալը յայտնի կ'երևնայ երկիրս երեսը

եղած է երբեմնական պոռթկումներն¹ . վասն զի անուշ երկրագունտին երկու բևեռները կը տափկին , ու հասարակածին տակը եղած մարմիններուն ծանրութիւնը կը թեթեւայ :

(I) Եւթը որ ընդունինք թէ երկիրս կը պտտի , ինչպէս որ երկնային մարմնոց շարժումներէն ալ յայտնի է , կ'ուզէ արեւը ըլլայ ձուածն շրջանի մը վրայ պտրտողը՝ որուն մէկ կէտին վրայ կեցած է երկիրս , կ'ուզէ երկիրս ըլլայ աս ձուածնին վրայ պտրտողը՝ ինչպէս որ հիմա կ'ըսուի , և արեւը նոյն շրջանին վրայ ուրիշ կէտի մը մէջ կեցած սեպուի , աս յայտնի է թէ արեւուն վրայ երեցած տարեկան շարժումները երկրի տարեկան Գալիլէոյ շարժումէն² առաջ կուգան , որով երկիրս արեգակնային շրջանի մը վրայ կը պտտուի : Եւ շարժման ստոյգ ըլլալը՝ նախ երկրիս ուրիշ մօրէրակայ հետ նման ըլլալէն կ'իմացուի , և մանաւանդ ան երեւութէն՝ որուն զարթոնումն³ կ'ըսեն . և աս երեւցած ուրիշ կերպով չմեկնուիր , բայց եթէ երկրիս շարժումը . ասկէ կը հետեւի՝ թէ մեզի այնպէս կ'երեւայ , որ ամէն մէկ աստղերը տարեկան ձուածն շրջան մը կ'ընեն՝ որը երկայն որը կարճ , ու իրարու հետ առջի ունեցած դիրքերնին չեն պահեր :

(II) Երեւն երկիրս իր տարեկան շրջանն ընելու ատեն՝ ձուածն պզտիկ շրջան մը կ'ընէ , որուն մէկ կէտին վրայ կեցած է արեւը . և աս շրջանը ծիւր խաւարման⁴ կ'ըսուի : Տեղափոխ շարժումը , ինչպէս նաև թաւալման շարժումը արեւմուտքէ դէպ 'ի արեւելք է :

(III) Խաւարման ծիւր հակումն⁵ կ'ըսուի երկրիս շրջանին դէպ 'ի երկնքի հասարակածը ծռած ըլլալը . որ է գրեթէ 23° , $27' \frac{1}{2}$: Եւ հակումը թէպէտ և ամէն տարի կրնուազի , բայց հաւանական է որ աս բանիս պատճառը ճշմանն պէս շարժում մըն է . ուստի հասա-

1 Force centrifuge.

2 Mouvement de translation.

3 Aberration.

4 Écliptique.

5 Obliquité de l'écliptique.

բաղաճն ու խաւարման ծիրը ոչ էրբէք նոյն գծին շահութեանը վրայ կրնան գալ : Ան կէտը՝ ուր որ երկիրս հասած ժամանակը աւելի մօտ է արեւուն Բրահմէն՝ կ'ըստի . իսկ հեռու եղած կէտը՝ Բրահմէն : Այն ուղիւ գիծը որ զանոնք իրարու հետ կը միացնէ՝ Բրահմէն՝ կ'ըստի :

ԱՐԵՎԱԿԱՆ

Արեւիկայի մակերևութին վրայ բծեր կը տեսնուին . ասոնց բնէ ըրարը չիտցուիր . բայց ան բծերով խմացուեցաւ որ արեւը զնառնէ մարմին մըն է , ու զրեւել 23 $\frac{1}{2}$ օրուան մէջ արեւելքէ արեւմուտը իր առանցքին վրայ կը զառնայ . և աս առանցքը զրեւել ուղղահայեաց է խաւարման ծրին մակարդակին , որուն վրայ արեւուն հասարակածը 7°, 19', 23" ծած է : Ածերը ընդհանրապէս մէկ գծովի մը վրայ են , ու աս գծովին լայնքը արեւու հասարակածէն անդին չանցնիր :

Արեւուն երկրէս ունեցած հեռաւորութեան չափը հետագայ հաշուին մէջ որոշ կ'իմացուի . մենք աս չափերը կ'առնենք թէ երկրի շառաւիղին վրայ , թէ հասարակ մընի (որ 2380 ձողաչափ , կամ 4444 մեթր է) , և թէ բիւր մեթրի վրայ :

Շառաւիղ . Մեթր . Բիւր 457 .

Փոքրագոյն հեռաւորութիւն 23,691 . . 33,925,512 . . 15,083,200

Իրեծագոյն հեռաւորութիւն 24,501 . . 35,085,432 . . 15,538,900

Միջին հեռաւորութիւն 24,096 . . 34,505,472 . . 15,341,050

Մեծ արամագիծ ծրի խաւարման . . . 48,192 . . 69,010,944 . . 30,682,100

Շառաւիղ արեւական 110 . . 137,520 . . 70,000

Այս հաշուով կ'իմացուի՝ թէ արեւը 1,331,000 անգամ երկրէս մեծ է :

Այլ տեսներ որ երկրի հասարակածը և խաւարման ծիրը

1 Périhélie.

2 Aphélie.

3 Ligne des Apsides.

դէպ'ի իրար 23°, 27' $\frac{1}{2}$ ՝ հակում ունին . աս երկու կոր գծերուն մաս կարգակները իրար կը կտրեն ուղիղ գծով մը, որ արեգական կեդրունէն կ'անցնի . աս գծին երկու ծայրերը Գիշերահասարէն՝ կ'ըսուին . վասն զի երկիրն ան կէտերուն վրայ հասնելուն պէս՝ ամէն տեղ զի շէր ցրեկ հասասար կ'ըլլայ , Վիշերահասարներէն մէկը զարնանային՝ մէկալը աշնանային կ'ըսուի . առջինը զրեւել Սարգի 21^{ին} կը պատահի . երկրորդը զրեւել Սեպտեմբերի 21^{ին} , Լին ուղիղ զիծը որ աս կէտերը իրարու հետ կը միացնէ՝ Գիշերահասարէն Գիշերահասարէն . ասիկայ երկրագունտին վրայ հասարակածին անցած կէտին հետ պէտք չէ շփոթել , թէպէտ և շատ անգամ ասոր ալ Գիշերահասարէն Գիշերահասարէն կ'ըսեն , որովհետեւ աս գծին տակ եղող երկիրներուն մէջ՝ զիշէր ցրեկ միշտ հասասար է : Վիշերահասարի ստեղծ երկրիս առանցքը ուղղահայեաց է ան գծին՝ որ երկրիս ու արեգական կեդրոնները իրարու հետ կը միացնէ :

Վիշերահասարի կէտերուն տեղը որով չէ երկնքին վրայ , վասն զի ամէն տարի 30' արեւելքէ արեւմուտը կը ծռին . և աս հակումը Գիշերահասարէն կ'ըսուի : Լին կանխման պատճառաւ 23,868 տարւան մէջ մեծ շրջան մը կ'ըլլայ , որ մեծ պրեցեսիոն՝ կ'ըսուի :

Վիշերահասարներուն կանխման պատճառաւ ան է , որ երկրիս առանցքը հաստատուն չէ , ու ծայրովը երկնագունտին վրայ պզտիկ շրջան մը կը ձևացնէ , որ խաւարման ծրին մակարդակին հետ զուգահեռական է : Լայց խնայուեցաւ որ աս խաւարման ծրին ծայրը միշտ ան զուգահեռականին վրայ չըլլաւ , հասարակ երբեմն վրայի և երբեմն տակի կողմը կ'իջնայ , ու ձեւաւոր կը դառնայ պզտիկ ձուաձև շրջանի մը շուրջին , որուն մեծ առանցքը լայնութեան շրջանակին շօշափող է : Կրկին

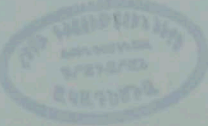
1 Équinoxes.

2 Ligne des équinoxes.

3 Ligne équinoxiale.

4 Précession des équinoxes.

5 La grande période.

առանցքին աս կերպ ճօճալէն առաջ եկած շարժումը ճօճաւն առանցից՝ կ'ըսուի . իսկ շրջան ճօճման առանցից՝ այսինքն ան ժաւմանակը որուն մէջ առանցքին ծայրը ճուաձե շրջանը կ'ընէ, ինչպէս վերը ըսինք, գրեթէ տասնուինը տարի կը քէն ։

Խաւարման ծրին կէտերը , որ գիշերահաւասարներուն ուղղահայեաց եղող գծին վրայ կ'իյնան , արեւադարձ Կ'ըսուին ։ Չմեռնային արեւակայք կ'ըսուի աս գծին ան ծայրը որ արեւուն խիստ մօտ է . իսկ առջինին ներհակ եղած ատենը՝ ամառնային արեւակայք է ։ Խրկիրա մէյմը Ղեկտեմբերի 21^ն՝ մէյմըն ալ Հնոնիսի 21^ն ան կէտերուն վրայ կ'ըլլայ ։ Բրեւարդէները՝ իրաւրու զուգահեռական գծեր են , որ կարծես թէ արեւուն ընթացքովը կը ձեւանան՝ արեւակայից ժամանակը , այսինքն երբոր հիւսիսէն դէպ 'ի հարաւ կամ հարաւէն դէպ 'ի հիւսիս երթալով իրեն խիստ մեծ խտտորմունքը կը կատարէ ։ Բրեւարդէ խեցգէտնի՝ կ'ըսուի՝ երբոր արեւը ամառնային արեւակայքին վրայ կը հասնի . երբոր ձմեռնային արեւակայքը հասնի , արեւարդէ այժեշէրը՝ կ'ըլլայ . ասոնք հասարակածէն $23^{\circ} 27' \frac{1}{2}$ հեռու են ։

Օտր՝ կ'ըսուին գունտին վրայի ան երկու շրջանակները , որոնցմէ մէկը գիշերահաւասարներուն վրայէն՝ մէկան ալ արեւադարձներուն վրայէն ձգուած է , ու երկուքն ալ բեւեռներէն կ'անցնին ։ Երոնցմէ առջինը գիշերահաւասարներու ծիր կ'ըսուի , երկրորդը՝ արեւակայից ծիր ։

Խաւարման ծրին երկու կտորներն ալ՝ գիշերահաւասար ներէն սկսելով՝ վեց հաւասար մաս կը բաժնուին . ամէն մէկ մասը երեմնական աստիճան են , ու ամէն մասին վրայ մէյմէկ կենդանի կայ ։ Բը կենդանակերպները տասուերկու հատ են , ու զոգիակոսին վրայ իրարմէ հաւասար հեռաւորութեամբ քա-

1 Nutation.

2 Période de la nutation.

3 Solstices.

4 Tropiques.

5 Tropique du cancer.

6 Tropique du capricorne.

7 Colures.

8 Signe zodiacal.

շուած են , և արեւը ասոնց մէջէն կ'անցնի : Իրենց անունները կարգաւ ասոնք են .

Գ.Բ.Ր.Ն.Ե.Թ.Ի.Ք.

Ա.Շ.Ն.Ե.Ե.Թ.Ի.Ք.

Υ Խոյ .	le Bélier.	♈ Կշիւ .	la Balance.
♉ Յուլ .	le Taureau.	♏ Կարիճ .	le Scorpion.
Π Երկուորեակ .	les Gémeaux.	♐ Աղեղնաւոր .	le Sagittaire.

Ա.Մ.Բ.Ն.Ե.Թ.Ի.Ք.

Չ.Մ.Բ.Ն.Ե.Թ.Ի.Ք.

♋ Խեցգետին .	le Cancer.	♌ Այծեղջիւր .	le Capricorne.
♌ Աւիւծ .	le Lion.	♍ Ջրհոս .	le Verseau.
♍ Կոյս .	la Vierge.	♎ Ձկուշք .	les Poissons.

Իբրեզական շարժումը՝ միայն առերեւոյթ բան մը ըլլալով , զողիակտի կենդանակերպները երկրիս շրջանին այլ և այլ կէտերուն կը պատասխանեն . և արեւը խաւարման ծրին վրայ եղած ժամանակը՝ երկրիս գտնուած կէտին անմիջապէս դէմը կ'իյնայ . ուստի դարձան սկիզբը կը տեսնենք որ արեւը խոյին վրայ է , վասն զի ան միջոցին երկիրս կշիռքին մէջ է , որ ճիշդ խոյին դիմացը կ'իյնայ : Տարին չորս հաւասար մաս կը բաժնուի , որ եղանակ՝ կըսուին , և են գարուն , աճառն , աշուն և ձմեռն : Վարունը կը սկսի՝ երբոր երկիրս գիշերահաւասարէն անցնելով՝ ինչուան հեռակէտը կամ ամառնային արեւակայքը կը հասնի . հոն հասնելէն ետեւ մէկէն ամառը կը սկսի , ու կը ըննայ՝ երբոր երկիրս մէկալ գիշերահաւասարին վրայ գայ . անկէ ալ ինչուան որ մերձակէտը կամ ձմեռնային արեւակայքը հասնի՝ աշուն կ'ըլլայ . ետքը ինչուան որ անկէ ալ դառնայ ու դարձանային գիշերահաւասարը գայ՝ ձմեռ կ'ըլլայ . ասանկով տարւոյն չորս եղանակները կը կատարուին :

Խաւարման ծիրը ձուռնէ շրջան մը ըլլալով , որուն մէջտեղի կէտերէն մէկուն վրայ կ'իյնայ արեւը , գիշերահաւասարներուն դժուր ան շրջանը ճիշդ երկու կտոր չկրնար բաժնուիլ . ուստի

1 Saison.

2 Le printemps, l'été, l'automne, l'hiver.

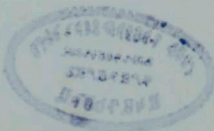
Խոյն 96

յայտնի է՝ թէ արեակայից ու գիշերահաւասարներուն մէջտեղը եղած աղեղները իրարու հաւասար չեն կրնար ըլլալ. որով եղանակներուն միջոցն ալ բոլորովին հաւասար չըլլար:

Գարնան միջոցն է	92°	24	$\frac{7}{10}$
Ամառուանն է	93	13	$\frac{6}{10}$
Աշնանը	89	16	$\frac{9}{10}$
Ձմեռուանը	89	2	0

() Դին փոփոխութիւններուն պատճառն է՝ երկրիս առանցքին խաւարման ծրին մակարդակին վրայ ծախը: () Դին ջերմութիւնը՝ զարնան ու ամառուան մէջ, աշնան և ձմեռուան մէջ նոյն պէս չէ՝ ինչպէս որ կ'երեւայ թէ ամանի պիտի ըլլար. հապաստ բանին պատճառը արեւուն ճառագայթներուն շատ կամ քիչ ժամանակ երկրի վրայ զարնելն է: Ամենէն սաստիկ տաքը ան առէն կ'ըլլայ՝ երբոր արեւը արեւագարծին վրայ իր բարձրութեան խիստ վերի աստիճանը կը հասնի. ամառը աւելի սաստիկ է տաքութիւնը, վասն զի արեւը ան առէն հորիզոնին վրայ երկայն ժամանակ կը կենայ, ու ճառագայթները ուղղահայեաց դիրքով կը զարնեն երկրի երեսը: Արեւուն հորիզոնին վրայ կեցած ժամանակին չափը ամէն տեղ միակերպ չէ: Հասարակածին վրայ՝ հորիզոնը բոլոր զուգահեռական գծերը երկերկու հաւասար կտոր կը բաժնէ, ու հոն բոլոր տարին գիշերն ու ցօրեկը հաւասար են. ուստի տարուան մէջ երկու անգամ ամառ ու երկու անգամ ձմեռ կ'ըլլայ հոն: Այնպէս կ'ըլլայ նաեւ երկու արեւագարծներուն մէջտեղը:

Իբրբոր արեւագարծներէն՝ դէպ ՚ի հիւսիսային բևեռը դանը, կը տեսնենք որ ամառուան մէջ օրը կ'երկրնայ, ու ձմեռուան մէջ կը կարճընայ. որով ձմեռուան օրերը գիշերներէն աւելի կարճ կ'ըլլան հոն, իսկ ամառը երկայն: Աս բանին հակառակը կը պատահի նոյն միջոցին՝ մէկալ կիսագունտին վրայ:

(Ժ)Ն որ գնալին վրայ բևեռեն $23^{\circ} 27' \frac{1}{2}$ հեռու չըջանալ մը ենթադրենք, առ չըջանալին մէջ զանաւաճ բնակիչներուն օրը քսանուչորս ժամ կ'ըլլայ՝ երբոր արեւը նոյն չըջանալին մօտ եղած արեւադարձին վրայ գայ. երբոր անոր հակառակ կողմի արեւադարձին վրայ հասնի, քսանուչորս ժամ զիշեր կ'ըլլայ: Այլ թէ որ բևեռին աւելի մօտ երթաս, արեւուն արեւադարձներուն մօտեցած ու հեռացած միջոցը ալ աւելի երկայն կ'ըլլայ: Ընդհանրապէս բևեռին տակը հորիզոնը հասարակածին հետ միանալով, արեւը վեց ամիս նոյն մակարդակէն վեր՝ վեց ամիս ալ վար կը մնայ. ասով հոն աեղը տարւոյն կէսը մէկ օր մը կ'ըլլայ, ու մէկալ կէսը մէկ զիշեր մը՝ իրարու հաւասար:

(Կ)երուն անհաւասարութիւնը տեսնելով՝ հին աշխարհացիները, բևեռէն ինչուան հասարակած եղած միջոցը երեսուն բողբոջէ գծեր բաժնեցին՝ հասարակածին ջուգահեռական, և ասոնց անունը կէժայ՝ զրին: Հասարակածէն սկսելով ինչուան բևեռէն $23^{\circ} 27' \frac{1}{2}$ հեռու եղած չըջանալին մէջ զանաւաճ քսանուչորս գծերը կիսաթափան կէժայ՝ ըսուեցան. վասն զի աս ջուգահեռական գծերը բանի կ'երթան իրարմէ հաւասար չափով աւելի բարձր ըլլալով՝ իւրաքանչիւր բարձրութեանը համեմատ օրն ալ կէս ժամ երկայն կ'ըլլայ: Այնպէս վեց կլիմաները վերը ըսուած չըջանալին ու բևեռին մէջ կ'իյնան. և որովհետեւ ամենէն բարձր ջուգահեռական գծերուն օրուան տարբերութիւնը մէկ ամիս է, անոր համար անոնք ամառն կէժայ՝ ըսուեցան: Բևեռներէն $23^{\circ} 27' \frac{1}{2}$ հեռու եղած չըջանալիները բևեռային շրջանայէ՝ կ'ըսուին. բևեռային շրջանայէ՝ արեւային՝ կ'ըսուի հիւսիսային կողմինը, և բևեռային շրջանայէ՝ հասարակածային՝ հարաւային կողմինը:

1 Climat.

2 Climats de demi-heure.

3 Climats de mois.

4 Cercles polaires.

5 Cercle polaire arctique.

6 Cercle polaire antarctique.

Սառույցեալ գօրիները՝ անոնք են, որ անմիջապէս բւեռներուն չորս դին պատած են, ու իրենցմէ վար բւեռային շրջանակներն են ։ (Լաբէլառն գօրիները՝ բւեռային գօրիներուն ու արեւադարձներուն մէջտեղը կ'իջնան ։ Իսկ այլեցած գօրիներկու արեւադարձներուն մէջտեղը ։

Լ ՈՒՍՈՒՆ

ԼՈՒՍՈՒՆԸ երկրիս հետ մէկտեղ արեգական վրայ կը դառնայ իր բնական շարժմամբ՝ արեւմուտքէն արեւելք, և ըրած շրջանը ձուածն է ։ ասոր մէջտեղի կէտերէն մէկուն վրայ կեցած է երկիրս ։ Եւ շրջանը խաւարման ծրին մակարդակին վրայ գրեթէ 5 աստիճան ծռած է, ու զանիկայ երկու կտոր կ'ընէ, որ հանգոյց՝ կ'ըսուին ։ Հանգոյցի գիծ՝ կ'ըսուի անիկայ, որ ան երկու կէտերը իրարու հետ կը միացնէ ։ Այլ Էրաթթէս հանգոյց՝ կ'ըսուի ան ուղիղ գիծը՝ որ լուսինն վրայէն դէպ 'ի հիւսիսային կիսագունտը կ'անցնի ։ Իսկ Վայքաբէր հանգոյց՝ կ'ըսուի ան գիծը՝ որ հարաւային կիսագունտին վրայ կը ձգուի ։ Եւ կէտերուն տեղը հաստատուն չէ, հապա արեւելքէն դէպ 'ի արեւմուտք կը շարժին, ու իրենց աստղաբաշխական ժամանակը գրեթէ 18 տարուան մէջ կը լմննայ ։ Եւ իրենց շարժմունքը միշտ միակերպ չէ, ու հարիւր տարին մէյմը քիչ մը կը նուազի իրենց արագութիւնը ։

Լուսին երկրէն ունեցած միջին հեռաւորութիւնը գրեթէ 60 անգամ երկրիս շառաւիղին չափ է, կամ գրեթէ 85,900 փարսախ, և կամ 382,000,000 մեթր ։ Իրեն արամագծին կէտը՝ երկրիս արամագծին կիսուն $\frac{1}{11}$ մասն է, կամ թէ ըսենք՝

1 Zones glaciales.

2 Zones tempérées.

3 Zone torride.

4 Noeuds.

5 Ligne des noeuds.

6 Noeud ascendant.

7 Noeud descendant.

1,737,000 մեթր է. և ամբողջ լուսնին գունտը երկրէս 49 անգամ պզտիկ է :

I լուսինը այլևայլ դիրքերով կը տեսնուի մեզի, որ Էրեբոնի լուսնի՝ կ'ըսուին : Վլանի մը օր զինքը ամենեւին չենք տեսներ, ան միջոցին կէսօր ատեն միջօրէէն կ'անցնի, և ան ատեն կ'ըսենք ծնունդ լուսնի կամ նոր լուսնի : անկէ ետքը բարակ եղջերաձև կ'ըլլայ, ու քանի կ'երթայ կը լայնայ՝ ինչուան առաջին քառորդ : ան ատեն լուսնին ձևը լուսաւոր կէս շրջանակի մը կը նմանի, ու վեցերորդ ժամուն՝ միջօրէական զծին վրայ կ'ըլլայ : Վլանի կ'երթայ ան կէս շրջանակն ալ կը լեցուի, ու կ'ըսուի լրացն լուսնի : II միջօրէին վրայ գալ՝ կէս գիշերուն կ'ըլլայ : լուսաւորուած կողմը կը սկսի պակսիլ, և անկէ ետեւ միայն կէսը կը տեսնուի : աս միջոցին լուսնին ձեւին քառորդն է : առաւօտեան վեցերորդ ժամուն՝ միջօրէին վրայէն կ'անցնի, և լոյսը այնչափ կը նուազի որ ալ չտեսնուելու կ'ըլլայ, ու դարձեալ նոր լուսնի կը սկսի ծնանիլ :

I լուսնին եղջերաձև եղած ատենը՝ միշտ կորնթարդ կողմը արեւուն դարձած ըլլալով, յայտնի կ'իմացուի թէ լուսինը ինք իրմէ լոյս չունի, հասկա արեւէն կը լուսաւորուի : Իսկ այլևայլ երևոյթներէն կ'իմացուի որ զնտաձև է. և աս բանս խիստ դիւրաւ կը մեկնուի, որովհետեւ լուսնին շրջանը շատ աւելի կարճ է քան թէ երկրիս շրջանը : լուսնինը 27 օր ու $\frac{1}{4}$ է, իսկ երկրիս՝ 365 օր ու $\frac{1}{4}$:

I լուսնին եղջիւրը դիտակով որ զննես, կը տեսնուի որ ներքի ծայրը ակոյց ակոյց է, ու դեռ բոլոր ան կողմը չլուսաւորուած՝ լուսաւոր կէտեր կը տեսնուին վրան : աս բանէս հետեւցողին աստղաբաշխները՝ թէ լուսնին մակերևոյթը խորտուբորտ է :

I լուսինը զոսկիւնայ՝ կ'ըսուի՝ երբոր երկրիս ու արեգական մէջտեղն է : իսկ հանդիպակաց՝, երբոր երկրիս լուսնին ու արեւուն

1 Phases.

2 En conjunction.

3 En opposition.

մէջտեղն է: Օւղղն[ձացու]թեան ժամանակը լուսաւորուած կողմը դէպ 'ի անդին դարձած ըլլալով՝ զինքը լեւի տեսներ աս. բանն նոր լուսինն ատենը կը հանդիպի. իսկ հանդիպակաց եղած ժամանակը լուսաւոր կողմը մեզի դարձած է, ու մենք լուսինը լուսաւոր շրջանակի մը պէս կը տեսնենք: Օւղղն[ձաց ու հան]դիպակաց կէտերը նաեւ Թորոս-Թեան¹ կ'ըսուին. իսկ ան կէտերը՝ որոնց վրայէն լուսինը կ'անցնի, ու լծորդութիւններէն հաւասար հեռաւորութիւն ունին, *առաջատէ* կ'ըսուին:

Լուսնի մակերևութին վրայ ան[ձիւ բծեր կան, որ շատ անգամ քններ են ու տեղն 'ի տեղը ստորագրեր են աստղաբաշխները. ան կէտերէն խմայուեցաւ որ մենք միշտ լուսնին մի և նոյն կիսագունտը կը տեսնենք. լուել է թէ լուսինը իր վրայ կը դառնայ, և աս շարժման միջոցը հաւասար է ան ժամանակին՝ որչափ ժամանակի մէջ որ լուսինը երկրիս չորս գին կը պտտի: Պարբերական ախլը², կամ ան ժամանակը որ լուսինը իրեն շրջանը կը կատարէ, է 27° 32'. կամ 27° 7' 43' 4''³: Բայց քիչ մըն ալ աւելի ժամանակ կ'ուղէ՝ որ նորէն արեւուն հասնի. վասն զի լուսինը իր շրջանը կատարելու ատեն՝ կարծես թէ արեւն ալ դէպ 'ի ան կողմը կը մտնենայ: Լուսինը մէկ զուգըն[ձացու]թեան ինչուան մէկայլը երթալու համար 29° 12' 44' 2''⁴, 8 կ'անցընէ, ասով կը ձեւանայ դասաւորական կամ լուսնական ախլը³, որ անմիջապէս լուսնին զուգըն[ձացու]թիւնը սկսելէն կը համընդի: Սխաղաքական հաշուով լուսնական ամիսները մէյմը 29, մէյմը 30 որ կը համընդին: Լուսնական տարին, որ տասու երկու լուսնական ամիսներէ կը բաղկանայ, գրեթէ 11 որ կարճ է արեգակնային տարին. ասոր համար քիչ մը ժամանակ կ'անցնի նոյն տարուան վերջի նոր լուսնէն ինչուան հետագայ տարւոյն յունուարի առջի որը. աս ժամանակը Վերադի⁴ կ'ըսուի:

1 Syzygies.

2 Mois périodique.

3 Mois synodique կամ lunaison.

4 Épacte.

ԺԱՄԱՆԱԿԻ ԶԱՓԸ

Որ ԶԱՓ ժամանակի մէջ որ մի և նոյն աստղը երկու անգամ
 ետեւէ ետեւ կը պատահի միջօրէականին նոյն կողմը՝ ան միջոցը
 աստղաշին օր՝ կ'ըսուի։ Այբոր գարնանային գիշերահասարը
 Հիւսիսային միջօրէին վրայ կը հասնի, աստեղական օրն ալ ան
 ատենէն կը սկսի։ Արեւը ինչուան որ երկու անգամ մի և նոյն
 միջօրէին վրայ գայ՝ որչափ ժամանակ որ անցնի, ան ժամանակը
 արեւաշին օր, աստղաշին կամ ճշմարիտ օր կ'ըսուի. և
 օրուան սկիզբը միջօրէինէն կ'անուի, որ ճիշդ կէս օր է, ու
 բանուէրս ժամ կը տեւէ։ Այն օրը որ կէս գիշերունէն կը սկսի՝
 ճշմարիտ քաղաքաշին օր կ'ըսուի, և երկու մաս կը բաժնուի, ամէն
 մէկը տասուերկու ժամ, աս մասերէն մէկը առաւօտեան ժամեր՝
 մէկաւն ալ գիշերային ժամեր կ'ըսուին։

Սիւն որ երկիրս միայն իր առանցքին վրայ դառնալու ըլլար,
 միշտ նոյն կ'ըլլար ան ժամանակի միջոցը՝ որ կ'անցնի ինչուան որ
 երկու անգամ ետեւէ ետեւ արեւը նոյն միջօրէին հանդիպի։ Քայց
 ամէն օր՝ իրեն տեղափոխ շարժմանը պատճառաւ, որ միշտ միա-
 կերպ չէ, երկիրս իր շրջանին մէջ պզտիկ աղեղ մը կը ձևացունէ,
 որուն տարբերութիւնն է 57' 11"էն ինչուան 61' 11". ուստի
 ինչուան որ արեւը երկու անգամ ետեւէ ետեւ մի և նոյն միջօրէին
 վրայ պատահի՝ անցած ժամանակը ամէն օր տարբերութիւն
 կ'ընէ. վասն զի կը բաղկանայ մէյմը ան ժամանակէն՝ որ եր-
 կրագունտիս ամբողջ իր վրայ թաւալելովը կ'անցնի, մէյմըն ալ
 ան ժամանակէն որ կ'անցնի ինչուան որ երկիրս արեգական վրայ
 ըրած շրջանին ան կտորը հասնի՝ որ կը պատասխանէ ան աղե-
 ղին որ վերը յիշեցինք։ Արեգակնային օրերուն անհասարա-

Թեանը պատճառը մէյմըն ալ ան է որ երկրի առանցքը դէպ 'ի ծիր խաւարմանին մակարդակին վրայ հակումն ունի :

Արկայն ու կարճ օրերուն մէջ Թէ որ չափաւոր երկայնու-
Թեամբ օր մը ընտրելու ըլլանք՝ անկղայ Բիշն օր կ'ըսուի . և Թէ
որ անոր երկայնութիւնը արեգակնային օրերուն ամէն մէկուն
հետ բաղդատենք , մեծ տարբերութիւն կը գտնենք՝ որ միշտ կը
փոփոխի , ու կ'ըսուի հասարակ- ժամանակաց ' : Այ տարբերու-
Թիւնը՝ եղանակներուն յարմար՝ ամբողջ տարւոյն օրերէն հա-
նելով , կամ անոնց վրայ աւելցնելով , կ'առնուի ան ժամացոյց-
ներուն վրայ՝ որ ճիշդ օրուան մը չափով շնորած են , և անով
Բիշն կամ ասորի-հայկական ժամանակը կ'իմացուի :

Այն ժամանակը՝ որ կ'անցնի ինչուան որ արեւը երկու ան-
գամ ետեւէ ետեւ նոյն գիշերահաւասարին վրայ գայ՝ արեւադարձի
հաղաքական կամ Գիշերահաւասարի դարձ՝ կը կոչուի . ասոր երկայ-
նութիւնն է $365^{\circ} 5' 48' 51''$, 6 միջին օր :

Այն ժամանակը՝ որ կ'անցնի ինչուան որ արեւը երկու ան-
գամ դառնալով մի և նոյն աստղին պատահի , ասորի-հայկական դարձի
կ'ըսուի . ասոր երկայնութիւնն է $365^{\circ} 6' 9' 11''$, 6 : Արեւ-
դարձին ու աստեղական տարւոյն մէջ եղած տարբերութիւնը
 $20' 20''$ է , ու հետեւ- Գիշերահաւասարի ըստած ժամանակն է :

Արեւական դարձի ըստածը , որ արեւուն երկու անգամ եր-
կրամերձ կէտին վրայէն անցնելովը կը ձեւանայ , աստեղական
օրէն քիչ մը երկայն է , այս ինքն $365^{\circ} 6' 13' 58''$, 8 :

Այդ հաղաքական դարձին ան է որ Թէպէտ արեւադարձի տա-
րւոյն վրայ չափուած է , բայց յունուարի առաջին օրուան նախ-
ընթաց կէս գիշերէն կը սկսի . և ասոր օրերը միշտ ամբողջ օր
են . այսինքն երբեմն 365 , երբեմն ալ 366 օր է . վասն զի քա-
ղաքական տարին չորս օրերու կոտորակներ ունենալ : Տարին՝

1 Equation du temps.

2 Année tropique équinoxiale կամ civile.

3 Année anomalistique.

366 օր եղած տառերն հասնել կ'ըսուի: Հ)ուլիս կեսարի տառնէն 'ի վեր չորս տարին մէյմը նահանջ կ'ըլլուէր, վասն զի արեւադարձի տարին 365 $\frac{1}{4}$ օր կը կարծուէր. բայց որովհետեւ Ճիշդ 365 $\frac{1}{4}$ չկայ, շատ տարիներ անցնելէն ետեւ պէտք էր օր մը թռուէր: Ե) վրիպակին դիմացը առնուեցաւ Վրիգորեան տոմարով, որով իրեք դարադուէր մէյմը նահանջ չըլլար, հասկա չորրորդին միայն կ'ըլլայ. ընդ հակառակն Հ)ուլեան տոմարին մէջ ամէն դարադուէր ալ նահանջ է:

Վրիգորեան տոմարը կը գործածուի բոլոր Եւրոպայի մէջ. Ռուսները, նմանապէս Հ)ոյք և մեր ազգը դեռ Հ)ուլեան տոմարով կ'ըլլեն, ու Վրիգորեան տոմարէն տասուերկու օր ետ կը մնան:

Տաճկաց տարին լուսնական է:

Տարին տասուերկու ամիս կը բաժնուի. և ասոնցմէ մէկը 30, մէկը 31 օր է, բայց 'ի ետեւէ ետեւ Հ)ուլիս ու ()գոստոս ամիսներէն՝ որ 31 օր են: Վերջուար ամիսն ալ, որ հասարակ տարիներուն 28 օր է, նահանջ տարին 29 օր կ'ըլլայ:

Որովհետեւ տարւոյն շաբաթները կամ եօթնեակները Ճիշդ նոյնափ չեն, կիրակիներն ալ ամէն տարի ամիսն նոյն օրը չեն պատահիր: միայն 28 տարի անցնելէն ետեւ կիրակիները դարձեալ նոյն օրերը կը հանդիպին՝ ինչ օր որ հանդիպէր էին 28 տարի առաջ: Ե) 28 տարուան միջոցը շրջան արեւոյսն կ'ըսուի:

Շատ տառնէ 'ի վեր իմացուած է որ 19 արեւադարձի տարին՝ Ճիշդ 235 լուսնական ամիս կը պատասխանէ. աս բանիս համար է որ տասնուինը տարեկան շրջանը լմննալէն ետեւ՝ նոր լուսինները նորէն տարւոյն նոյն օրերը կը պատահին: Ե) 19 տարեկան շրջանին լուսնական շրջան կ'ըսենք. իսկ արեւոյսն ըսուածը լուսնական շրջանին վրայ տարւոյն կարգը կը ցուցնէ:

Սամանակագրութեան մէջ երրորդ տեսակ շրջան մըն ալ

կայ որ չըջան ընդդիմութիւնք՝ կ'ըսուի, ու տամնուհինդ յուլեան տարի է։ Ի՞նչ չըջանը հռոմեայ կայսերաց ատենը հաստատուած է, որովհետեւ տամնուհինդ տարին մէյմը տէրութեան մէջ հրաւարտակներ կ'եղէին. և ընդդիմութիւն բառը լատիներէն հրատարակումն կրնշանակէ։ Ի՞նչ 28, 19 ու 15 թիւերը, որ վերայի շեալ իրեքին, այսինքն արեւու, լուսնի ու ընդդիմութիւն չըջանութեան թիւերն են, իրարու հետ բաղմնապատկերով՝ 7980 տարի կ'ըլլայ. այսպիսի տարիէն ետեւ ան իրեք չըջանները մէկ կարգի վրայ կուգան, ու իրեքը մէկէն նորէն կ'ըսկան՝ իւրաքանչիւր իր սովորական ընթացքը կատարելով։ Ի՞նչ չըջանին անունը ֆրանսէն չըջան է։

ԽԱՒԱՐՈՒՄՆ

Երբ որ լուսինը արեւէն լոյս չտաներ, կամ թէ անոր հանդիպակաց կ'ըլլայ՝ կը մ'ըննայ, որ խառնարան՝ լուսնի կ'ըսուի։ Երկրիս մէկ կողմը արեւէն լուսաւորուելով, դէպ 'ի ետեւի գին կոնոնաձև շուք մը կը ձգէ. աս շուքին առանցքը ան գծին վրայ է որ արեւուն ու երկրիս կեդրոններուն վրայէն կ'անցնի։ Երբ որ լուսինը աս կոնոնաձև շուքին մէջէն անցնելու ըլլայ, որ հանդիպակաց եղած ատենը միայն կը պատահի, արեւէն լոյս չտաներ, ու ամբողջ կամ կէս մը կը խաւարի։ Երբ որ ամբողջ լուսնին սկաւառակը բոլորովին կոնոնաձև շուքին մէջ կը մտնէ. հասնակուն կ'ըսուի՝ երբ որ սկաւառակին մէկ մասը միայն կը մտնէ։ Եւ և այլ հաշիւներով խնջուած է որ երկրիս ձգած կոնոնաձև շուքին երկայնութիւնը իրեք անգամ աւելի է՝ լուսնին երկրէն ունեցած հեռաւորութենէն. իսկ կոնոնաձևին ան կաորին լայնքը՝ ուր որ լուսինը կը

1 Cycle d'indiction.

2 Eclipse.

խաւարի, լուսինն ամբողջ տրամագծին ու մէլմընալ անոր երկրորդ մասին չափ է :

Լըբուռն մէկ եղերքէն ելած ճառագայլքները երկրիս հանդիպակաց եղերքին ըովէն անցնելով, երկրիս ետեւի կողմը բաւական ընդարձակութեամբ տեղ աղօտ լոյս մը կը ձգեն՝ երկրիս մէկալ կողմերուն լոյսէն պակաս, բայց կոնսնաձև շուքէն աւելի լուսաւոր. ասիկայ Բէրապուէր՝ կ'ըսուի, և ասով է որ լուսինը դեռ չխաւարած՝ ունեցած լոյսը կամաց կամաց կը պակսի :

Լըբուռն լուսինը երկրիս ու արեւուն միջտեղը կ'իջնայ, այսինքն երբոր նոր լուսին է, երբեմն իրեն շուքը արեւուն սկաւառակին վրայ կը ձգէ, որով արեւը ամբողջ կամ ըստ մասին կը խաւարի : Լըբուռն արեւուն ու լուսինի կեդրոնները ճիշդ մէկ գծի վրայ դնել, ու մարդ ալ նոյն գծին շտկութեամբը գէպ'ի արեւը նայելու ըլլայ, կը տեսնէ, որ արեւը Բուրապուէր կամ Գալիլէոսի ձևով խաւարած է : Լըբուռն բոլորական կամ ըստմասնեայ խաւարելուն պատճառն ան է՝ որ լուսինն տրամագիծը արեւուն տրամագծէն մեծ կամ պզտիկ կ'երեւնայ : Լըբուռն լուսինի ու արեգական կեդրոնները ճիշդ մէկ գծի վրայ չեն գար, ու մարդ ալ նոյն գծին շտկութեամբը չնայիր, խաւարումը միշտ մասնական կ'ըլլայ :

Լըբուռն բոլորական խաւարման ժամանակը՝ լուսինն բոլոր տիբըր գեղնորակ լուսով շրջանակ մը կը տեսնուի. շատ հաւանաւ կան է թէ աս բանս արեւուն միջնորոտէն առաջ կուգայ. վասն զի թէպէտ դնենք թէ լուսինն ալ միջնորոտն ունի, չկրնար անկէ առաջ գալ, որովհետեւ խիստ անզգալի է :

Լըբուռն անգամ որ արեւուն հանդիպակաց է լուսինը չխաւարիր. նմանապէս ամէն անգամ որ արեւը լուսինն զուգընթաց է՝ արեւը չխաւարիր. վասն զի լուսինն շրջանը ծիր խաւարմանին մակարդակին վրայ ճռած է, ասով լուսինը կոնսնաձև շուքին երբեմն վերի կողմը՝ երբեմն ալ վարի դին կը գտնուի. իսկ կոնսնաձևին

մէջ ան ատեն կը մտնէ՝ երբոր իրեն հանդիպները ծիր խաւար-
մանին մակարդակին կը մօտենան : Ահա լուսնին աս կերպով
խաւարելուն համար է որ երկրիս ըրած շրջանը ծիր խաւարման
ըտեաճ է :

Լուսնը իրեն թէ բոլորական և թէ մասնական խաւարման
ժամանակը՝ խաւարմունքները երկրիս ամէն կողմէն կը տեսնուին .
բայց արեւուն խաւարմունքներն ալ նոյնպէս ամէն տեղէ չեն
տեսնուիր . վասն զի արեւը լուսնին զուգընթացու թեանը պատ-
ճառաւ խաւարելուն համար , մարդս ինչուան որ իրեն կեցած
տեղին զիրքը չարմարցընէ՝ արեւը խաւարած տեսներ :

Լուսնին խաւարման ատենը՝ երկրիս սնոր վրայ ձգած բո-
լորաձև շուրջ տեսնելով աստղաբաշխները՝ նախ սնկէ մակարե-
լեցին թէ երկիրս գնտաձև է :

Փորձուած բան է որ 223 լուսնական ամէն , կամ թէ ըսենք՝
18 տարիէն ու 11 օրէն ետեւ , արեւն ու լուսնը իրարու հետ
նոյն դիրքը կ'ունենան՝ ինչ դիրք որ նոյնչափ տարի առաջ ունէին .
ասով խաւարմունքները նորէն առջի կարգովը կը հանդիպին . և
ահա աս կանոնաւոր շրջանին պատճառաւ է որ առաջուց կը
գուշակենք արեգական ու լուսնին խաւարմունքները . վասն զի
բաւական է գիտնալը թէ նախքն թաց շրջանին մէջ որ ատեն
պատահէր են նոյն խաւարմունքները :

Մ Ո Ւ Ռ Ա Վ Ն Ե Ր

ՄՈՒՌԱՎՆԵՐԸ երկու կերպ շարժում ունին . մէյմը իրենց
վրայ կը դառնան արեւմուտքէն արեւելք , մէյմըն ալ արեւուն վրայ .
ասոնց ամենուն շարժմունքը ալ գէպ 'ի նոյն կողմն է , բայց արա-
զու թիւնին տարբեր : Արեւն տեսակ զօրութեամբ կը շարժին .
մէյմը յիշողական կամ 'էփրոնաֆէփ Կըբուլէսմէ' , որ զիրենք գէպ 'ի

1 Force d'attraction կամ force centripète.

արև կը քաշէ, մէյմըն ալ կէտրոնախոյս դորաւելեա՛մբ¹, որ մորորակ-
ները արեւէն հեռացընել կ'ուզէ. և իրաւցընէ ասիկայ զանոնք ի-
րենց շրջանին ընթացքէն դուրս կը հանէր՝ թէ որ առջի զօրտ-
ւ թիւնը զիրենք հաստատ չունէր:

II) Դորաւները քանի որ արեւէն հեռանան, իրենց թաւալման
ժամանակն ալ կ'աւելնայ. իրենց շրջաններն ալ ձուածն են.
անոնց տրամագծին մէկ կէտին վրայ կ'իյնայ արեւը, և ան շրջան-
ները խաւարման ծրին վրայ իրարմէ աւելի կամ պակաս ծռած են:

I' ընտէն ամենէն մօտ եղած մեծ առանցքին մէկ ծայրը
Քրիստիէ² կ'ըսուի, մէկալը Հելաւիէ³: իսկ հանգոյց⁴ կ'ըսուին
շրջաններուն և խաւարման ծրին իրար կտրած տեղերը:

II) Դորաւները իրենք իրենցմէ լոյս չունին. ու երկրէս շատ
հեռու չեղած մորորակները զինելով՝ իմացուեցաւ որ անոնք ալ
լուսնի պէս երևոյթներ ունին:

Փայլածուին ու արուսեկին շրջանները երկրիս ու արեւուն
մէջ կ'իյնան. աս բանիս համար՝ աս երկուքը սպորէն Տալբաթ-
ըսուեցան. իսկ մէկալնոնք՝ Վերէն Տալբաթ⁴, վասն զի անոնց շը-
ջանը երկրիս շրջանին վրայէն կ'անցնի:

Հոս դուած տախտակին մէջ որոշ կ'իմացուի՝ թէ որչափ
ժամանակի մէջ մորորակները իրենց տարեկան շրջանները կը
կատարեն, ու առանցքներնուն վրայ կը դառնան. և թէ ծիր
խաւարմանին վրայ քանի աստիճան ծռած են, ու արեւէն ունե-
ցած միջին հեռաւորութիւննին որչափ է. և իւրաքանչիւր մոր-
րակին տրամագիծն ու մեծութիւնը որչափ է. դարձեալ երկրիս
տրամագծին ու մեծութեանը հետ ինչ համեմատութիւն ունին,
ու երկրէս ունեցած միջին հեռաւորութիւննին որչափ է:

² Force de projection կամ force
centrifuge.

³ Périhélie.
⁴ Aphélie.

Սեղը աս տախտակը առջևը ունենալէն ետեւ, կրնայ դիւրաւ մօլորակաց արեւէն ունեցած միջին հեռաւորութիւնը իմանալ, թէ երկրիս շառաւիղին չափին վրայ առնելով, և թէ միջոնի վրայ առնելով ան միջոցը. աս բանիս համար բաւական է որ նոյն տախտակին մէջ քանի աստիճան որ զրած է՝ զանոնք երկրիս շառաւիղին վրայ՝ միջոնի կամ բիւր մեծրի վրայ բաժնելով բազմապատկէ:

Երեսայէս արամագիծներուն չափն ալ կրնայ խմացուիլ՝ միջոնի կամ բիւր մեծրի վրայ առնելով: Երկրիս արամագծին համար դրած չափերնիս՝ պէտք է միջոնի կամ բիւր մեծրի վրայ առնելով բազմապատկել: Վիանալու է որ մենք հոս միջին օրը միշտ իրրեւ միութիւն ժամանակի առինք:

Եւ չորս մոլորակները, այսինքն Երկիրս, Լուսնութագր, Երեւակը և Ուրանոսը արեւուն չորս դին պտըտելու առեւանակն՝ իրենց վրայ ալ ուրիշ մարմիններ կը պտըտին՝ արեւմտեքէն դէպ ի՛ն արեւեքը շարժելով: Եւ մարմիններուն արեւանեալ՝ կ'ըսենք, և ասոնք այլ և այլ արամագծով ձուռնալ շրջաններ կ'ընեն:

Երկրիս արեւանեակը լուսինն է, որուն վրայ վերը խօսեցանք:

Լուսնութագր չորս արեւանեակ ունի, որ դիտակով միայն կը տեսնուին. և ասոնք որչափ աստիճան մէջ որ մոլորակին վրայ կը պտըտին, իրենց առանցքին վրայ ալ նոյնչափ աստեղի մէջ կը դառնան: Եւ արեւանեակներուն գտնուելովը գտնուեցաւ նաեւ լուսոյ արագութիւնը չափելուն հնարքը, և խմացուեցաւ թէ Խնչ երագութեամբ լոյսը երկնային մարմիններէն մեզի կը հասնի. այսինքն մէկ վայրկեանի մէջ 4,000,000 փարսախ տեղ կտրելով:

Երեւակը եօթը արեւանեակ ունի. բայց իր վրան մէկ մանեակ մըն ալ կայ, որուն հետ ամենեւին կ'աճ չէ: Եւ մանեակը այլ և այլ ձևերով կը տեսնուի, երբեմն ալ ամենեւին չերևնար. Թա-

ԱՆՈՒԱՆՔ ԵՒ ՆՇԱՆՔ ՄՈԼՈՐԱԿԱՅ	ՄԻՋԻՆ ՀԵՌԵՍՏՈՐՈՒԹԻՒՆ ՅԱՐԵԳԱԿՆԷ. ՄԻՋԻՆ ՀԵՌԵՍՏՈՐՈՒԹԻՒՆ ԵՐԿՐԻ 1.	ՏՐԱՄԱԳԻԾՔ. ՏՐԱՄԱԳԻԾ ԵՐԿՐԻ 1.	ՀԱԿՈՒՄՆ ՀՐՋԱՆԻ ԵՌ ԾՒՐ ԽԱՒԱՐՄԱՆ .	ՉԱՓ ԺԱՄԱՆԱԿԻ ԱՍՏԵՂԱԿԱՆ ՀՈԼՈՎՄԱՆ Ց.	ՉԱՓ ԺԱՄԱՆԱԿԻ ԹԱՒԱԼՄԱՆ Ց ՋԱՌԱՆՑԻՒՔ.	ՄԵԾՈՒԹԻՒՆ
Փայլածու Mercure. ♀	0,387	0,39	6°.99	87 ⁰⁰ ,969	1 ⁰⁰ ,000	0,1
Արուսեակ Vénus. ♀	0,723	0,97	3,24	224,701	0,973	0,9
Երկիր La Terre ♂	1,000	1,00	0,00	365,256	0,997	1,0
Հրատ Mars. ♂	1,524	0,56	1,85	686,980	1,027	0,2
Վեստա Vesta. ♄	2,373	"	7,14	1335,205	"	"
Հերայ կամ Յունոն . Junon. ♁	2,667	"	13,07	1590,998	"	"
Դեմեորէ Cérès. ♀	2,767	"	10,61	1681,539	"	"
Պալլաս Pallas. ♁	2,768	"	34,61	1681,709	"	"
Լուսնթագ Jupiter. ♃	5,203	11,56	1,31	4332,596	0,414	1470,2
Երևակ Saturne. ♄	9,539	9,61	2,50	10758,970	0,428	887,3
Ուրանոս * Uranus. ♅	19,183	4,26	0,78	30688,713	"	77,5

* Աս գործոյս տպագրութեան ժամանակը գտաւ քաջն Լըվէռիէ Ուրանոսէն հեռու եղած նոր մոլորակը . բայց մենք հոս առ այժմ անոր յիշատակովը միայն գոհ կ'ըլլանք , որովհետեւ դեռ ոչ անունը և ոչ ճիշդ չափերը հրատարակուած են :

Պիսաւորներուն մէջ ամենէն աւելի երկրիս մօտեցողը՝ 1770⁶ երեցող զիսաւորը եղած է․ որ երկրէս 800,000 փարսան հեռու էր։ Ուստի և իրիստ անկարելի բան չերենար լսելը՝ թէ աս զիսաւորներէն մէկը՝ որ մը չէ՛նէ որ մը երկրիս կրնայ զարնուիլ, բայց շատ աւելի հաւանական է լսելը՝ թէ աս երկու մարմինները, որոնցմէ մէկը անհնարին արագութեամբ ամէն տեսակ շրջաններով կը պտրտի, ոչ երբէք իրարու հետ կը զարնուին․ սակայն թէ որ իրաւքնէ զարնուելու ըլլան յանկարծ, հետեանքը սոսկալի է։

ՀԱՍՏԱՏՈՒՆ ԱՍՏՂԵՐ

ԱՍՏՂԵՐՈՒՆ շատը հասարակածն ասող՝ կ'ըսուին, վասն զի ոչ երբէք տեղերնին կը փոխեն, ու իրարու հետ ինչ դիք ու հեռաւորութիւն որ ունին՝ միշտ նոյնը կը պահեն, և ամէն ատեն նոյն երևոյթներն ու նոյն ձևերը կ'երևնայ վրանին։ Աստղերը իրենք իրենցմէ լոյս ունին, և ինչպէս որ կը կարծուի՝ իրենք ալ մէկ մէկ արեւներ են՝ այլ և այլ մարմնակներու զրից կեդրոնը կեցած, ինչպէս որ մեր արեւը մեր մարմնակներուն զրիցը մէջտեղը կեցած է։

Արբոր հաստատուն աստղերը զիտակով զննելու ըլլանք, զիտակը որչափ որ զօրաւոր ըլլայ՝ այնչափ աւելի անոնք կամ անոնց աւերելոյթ տրամագիծը պզտիկ կ'երևնայ․ ասով ալ մարմնակներէն շատ կը տարբերին․ վասն զի թէ որ զիտակով մարմնակներուն վրայ նայինք, զանոնք շատ աւելի մեծ կրտսններ։ Հաստատուն աստղերուն երկրէս ունեցած հեռաւորութիւնը չափել ուզելով՝ երկրիս շրջանին մեծ առանցքին ծայրը իրենց զիտողուն հիմն սեպեցին աստղաբաշխները․ բայց աս առանցքին երկայնուիը 68,000,000 փարսանէն աւելի չըլլալով՝ չէր բաւեր ուզած

Հեռաւորութիւնն ամբողջ չափելու . վասն զի հաստատուն աստղերուն երկրէս ունեցած հեռաւորութիւնը պէտք է որ հինգ երկւիւրիոն շառաւիղ երկրի ըլլայ, որով եօթը եռամիլիոն փարսափ կ'ըլլայ :

Խրկերին երեսը երեցած հաստատուն աստղերը այնչափ շատ են որ եթէ մէկ կերպով մը անոնց տեղերը որոշուած չըլլային, զանոնք գտնելը շատ դժուար կ'ըլլար . ուստի դիւրութեան համար աստղաբաշխները ան աստղերէն շատը մէկտեղ առած՝ մէյմէկ խումբ կը սեպեն, և ամէն մէկուն կ'ըսեն աստղաբան կամ համաստղաբան՝ և որովհետեւ հին ատեն մարդիկ համաստեղութիւնները կը պաշտէին, անոր համար ուղածնուն պէս անոնց անուններ դրեր էին, որ ամենեւին վերաբերութիւն չունին ան աստղերուն ձևացուցած դրիցը կամ ձևին հետ : Համաստեղութեանց մէջ ամենէն գլխաւորները անոնք են՝ որ զոդիսակոսին կենդանաւորները կը սեպուին, և աս պատճառաւ դարբէտի համաստղաբանք՝ ալ կ'ըսուին : Յոյները յիսուն համաստեղութիւն միայն կը համընդհանրէին . իսկ հիմա կրկինէն աւելի համընդհանր են :

Անպէս որ վերն ըսինք՝ աստղերը այլ և այլ խումբեր բաժնուած ըլլալով, իւրաքանչիւր խումբերուն մէջ գտնուած աստղերուն տեղերը իմանալու համար՝ յունարէն կամ լատիներէն այբուբենի տառերը և կամ թուանշաններ կը գործածուին . զոր օրինակ կ'ըսուի, Ս Եժ արջին α, Աւսին β, և այլն :

Հաստատուն աստղերը նաև իրենց լուսոյն պայծառութեանը նայելով այլ և այլ կարգ կը բաժնուին . առաջին կարգի աստղն ամենէն աւելի պայծառ լոյս ունեցողները . անոնցմէ նուազ լոյս ունեցողները երկրորդ կարգի կ'ըսուին, անոնցմէ ալ վերջինները երրորդ և չորրորդ կարգի, և այլն . իսկ եօթներորդ կարգի աստղերը գիտակցով միայն կը տեսնուին : Ետեղաց աս կերպ բաժանմունքը

1 Constellation.

3 Étoile de première grandeur.

2 Constellations zodiacales.

Ճիշդ է՝ ինչու որ աստեղաց լուսոյն փայլունութեանը նայելով եղած է, և ոչ թէ իրենց մեծութեանը. վասն զի ամենուն մեծութիւնը չափի տակ չլինար: Իրիտ անուանի աստղերէն ոմանց մասնաւոր անուններ ալ դրուած են:

Աղիղ գծի կանոնով դիւրաւ կրնայ մարդ աստղերը ճանչնալ. և երրորդ աստղ մը գտնելու համար՝ պէտք է որ մարդ երկու աստղ որոշէ՝ որոնց ինչ աստղ ըլլալը արդէն գիտնայ: Վնենք թէ Բեւառայի աստղը՝ կ'ուզենք գտնել, որ հիւսիսային բևեռին մօտ կեցած ըլլալով՝ հորիզոնին զիսաւոր կէտերէն մէկուն վրայ կ'ընայ, իսկ ալեւոր է Սեծ արջը գտնել, որ Էօթը փափկուն աստղերէ կրբաղկանայ. ասոնցմէ չորսը գրեթէ քառակուսի ձևով կեցած են, մէկալ իրենք ալ կէս մը պոյի ձև առած են: Թէ որ քառակուսիին երկու աստղերը՝ որ իրեք պոչաձև աստղերէն աւելի հեռու են՝ ուղղագիծ մը սեպենք, ան ուղիղ գիծը անմիջապէս բևեռին քովէն կ'անցնի. անոր վրայ Էօթը աստղով համաստեղութիւն մը կայ՝ Սեծ արջին նման, բայց զիւրիւյր ձևով. աս համաստեղութիւնը Փոքր արջ կ'ըսուի: Միջառ կերպով ոչ միայն այլ և այլ աստղերը կրնայ մէկը գտնել, հապանաւ անոնց ձևացուցած համաստեղութիւնները:

Աստղերուն փայլունութեանը նայելով որոշուած կարգը հաստատուն ալ է. վասն զի ատեն ատեն հաստատուն աստղերէն շատին լոյսը կը նուազի ու կը օտարականայ. աս բանիս համար անոնք Բեւառայի ըսուեցան: Արբենն յանկարծ խիստ պայծառ աստղեր կը տեսնուին, ու ետքը բոլորովին աներևոյթ կ'ըլլան:

Արկնքին երեսը ծիր Էօթին՝ կ'ըսուի ան անկանոն ձևով դօտիլ պէս լուսաւոր կտանը՝ որ կարծես թէ երկնքին չորս զին պատած է: Թէ որ աստեղադիտակով աս կտանքին նայելու ըլլանք, անթիւ մանր աստղեր կը տեսնենք վրան. ուստի շատ հա-

1 Étoile polaire.

2 Changeantes.

3 Voie lactée.

ւանականն է թէ նաեւ նոյն պայծառ լոյսը ան աստղերուն բաղմութենէն առաջ կուգայ :

Արեւագունտին վրայի աստղերուն տեղերը որոշելու համար պէտք է անոնց հսկումն ու հաշիւը վերելք՝ դիտարկել :

Ետդի մը հակումն կ'ըսուի՝ անոր հասարակածէն ունեցած հեռաւորութիւնը . և աս հեռաւորութիւնը ան շրջանակին վրայ կը չափուի՝ որ աստղին բևեռներուն ու կեդրոնին վրայէն կ'անցնի : Ետդ մը հիւսիսային կամ հարաւային կրնայ ըլլալ : Իսկ նոյն աստղին ուղիղ վերելքը՝ զարնանային զիշերահաւասարին կէտէն ինչուան հակման շրջանը ունեցած հեռաւորութիւն է՝ արեւմտքէն դէպ 'ի արեւելք առնելով, ու զրոյէն ինչուան 360° համընկնելով : Եւ աստիճաններուն թիւերը, որոնցմով աստղերուն ցուցակը կը շինուի, գարեկան փոփոխումն՝ կ'ունենան . այսինքն շատ ատենէ 'ի վեր փորձուած է՝ որ աստղերը ճիշդ նոյն աստիճաններուն վրայ չեն մնար . և աս բանիս գլխաւոր պատճառը՝ գիշերահաւասարից կանխումն է :

Հաստատուն աստղի մը կեցած տեղը նաեւ իրեն լայնութեան՝ աստիճանէն՝ կամ խաւարման ծրէն ունեցած հեռաւորութենէն կրնայ իմացուիլ . և խաւարման ծրէն ունեցած հեռաւորութիւնը՝ աստղին բևեռներուն վրայէն ու կեդրոնէն անցած շրջանակին վրայ կը չափուի : Արեւելք, հաստատուն աստղի մը կեցած տեղը իր երկայնութեան՝ աստիճանէն ալ կ'իմացուի . այսինքն խաւարման ծրին շրջանակին ան կտրէն՝ որ զարնանային զիշերահաւասարին ու լայնութեան շրջանակին մէջ կ'իյնայ : Լայնութեան աստիճանը՝ ինչպէս նաեւ հակումն ալ՝ կրնայ ըլլալ հիւսիսային կամ հարաւային . և երկայնութեան աստիճանը արեւմուտքէն դէպ 'ի արեւելք, ու զրոյէն ինչուան 360° կը համընկնի :

1 Déclinaison, & Ascension droite.
2 Variations annuelles.

3 Latitude.
4 Longitude.

Ե Ր Կ Ի Ր

ԱՇԽԱՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ կըրուծուին և իրեն առանցքին վրայ պատրիզ իմանալէն ետեւ, կը մնար քննել հասկընալ՝ թէ արդեօք երկիրս բոլորովին գնտաձեւ է թէ չէ, և մեծու թիւնը որչափ է: Այսկրազունտիս շրջանակները 360 մաս բաժնած են թաղերեցին աստղաբաշխները, և աս մասերը աստիճան՝ բաւեցան: Այսպէս մը բեւեռին մօտ կամ անկէ հեռու կեցած ըլլալը՝ քանի որդի աստիճանի տակ որ կեցեր է՝ անկէ կ'իմացուի: Այսպէս մը միջօրէական բարձրութիւնը որչափ որ կ'աւելնայ կամ կը պակսի, անկէ կ'իմացուի մէկուն քանի աստիճան դէպ'ի բեւեռ մօտեցած կամ անկէ հեռացած ըլլալը: Գործընդհանրութեամբ թէ մէկ աստիճան մը բեւեռին մօտեցեր ենք՝ թէ որ ինչ աստղ որ կը դիտենք՝ անոր միջօրէական բարձրութիւնը մէկ աստիճան աւելնայ:

Այսինքն զանազան կողմերուն մէջ, մանաւանդ բեւեռին մօտ տեղումներ ու հասարակածին տակը՝ աստիճաններուն չափը իրարու հետ բաղդատելով՝ իմացուեցաւ որ ամէն տեղի աստիճանները իրարու հաւասար չեն, հապա հասարակածէն անդին աստիճաններուն երկայնութիւնը երթալով կ'աւելնայ: որով կ'իմացուի թէ երկիրս գնտաձեւ է, ու բեւեռներուն կողմը տափկած: () Երկնակի համար, Ապոնիայի, Վաղղիայ ու հասարակածին տակի երկիրներուն երկայնութիւնները ասոնք են.

Ապոնիայի միջօրէական աստիճանն է	111884. 44 մեթր
Վաղղիայի	111192. 54
Հասարակածին տակը	110621. 46

Բեւեռներուն տափակ ըլլալուն պատճառը կեղծոնախոյս զգրութիւնն է. ասոր ալ պատճառը երկրիս իր առանցքին վրայ

դառնալն է . բայց որովհետեւ աս տափակութիւնը քիչ բան է , անոր համար երկրագունտ շինելու ատեն բեւեռները տափակ չեն ձեւացնէր : Արկրիս բեւեռներուն մըջափ տափկած ըլլալը գտեր են այսպէս , $\frac{1}{304,6}$. այսինքն մէկ բեւեռէն ինչուան մէկալ բեւեռը եղած միջոցը $\frac{1}{304,6}$ աւելի պզտիկ է քան լծէ հասարակածին տրամագիծը . երկրիս մակերևութին վրայի խորտուքորտու-
թիւնը բանի տեղ չդնելով , բայց բեւեռներուն տափակութիւնը ընդունելով , երկրագունտին գլխաւոր գծերուն երկայնութիւնները այսչափ կ'ըլլան .

Շառաւիղ հասարակածի	6, 377, 284 մլրդ
Կէս առանցից երկրի	6, 356, 347
Ճնշումն բեւեռաց	20, 937
Շառաւիղ լայնութեան 45 աստիճ	6, 366, 845
Քառորդ միջօրէականի	10, 000, 976
Մակերևութ երկրագնաց	5, 093, 940 բիւրմլր քառակուսի .
Չանդուած հողագնաց , իբր	4, 081, 070, 000 բիւրմլր խորանարդ .

Արկիւրը մեզի կէս գունտի ձեւով կը տեսնուի . անոր այլ և այլ կողմերը երկրագնտիս զանազան կտորներուն կը պատասխա-
նեն . և ան գծերը՝ որ երկնագունտին վրայ ենթադրեցինք , ու վրանին վերը խօսեցանք , նաեւ երկրագնտիս վրայ կան՝ նոյն ա-
նուններով . և են առանցք երկրի , բեւեռ , միջօրէական , պոլարական
էանք : Արկրիս մակերևութը երկու կիսագնդի կը բաժնուի՝ իր հա-
տարակիցին մէջտեղէն , ու վրան այլ և այլ գօտիներ ու շրջանակ-
ներ կան . այսինքն այլեցած , բարեխառն ու սառնացեալ գօտիք . ծեր
խառարման , ու բեւեռային շրջանակներ . և բոլոր աս գծերը բաղձաշէր-
ջանակ կամ ճանէկաւոր ըսուած գնդակէն՝ վրայ որոյ կը տեսնուին :

Արկրիս վրայ տեղւոյ մը դիրքը կը չափուի մէյսի անոր հա-
տարակիցէն ունեցած հեռաւորութենէն , կամ՝ իրեն լայնութեան
սարկճանէն , որ նոյն տեղւոյն հորիզոնին բեւեռին բարձրութիւնն

է. մէյմըն ալ իրեն Երէւնոս-Եւան ասորձանէն, կամ ան ան-
կիւնէն՝ որ նոյն երկրին միջօրէական կ'ըլլայ՝ աստիճան Բլօրէ Ը-
սուած կէտին վրայ դառնալ. և աս առաջին միջօրէն ամէն մարդ
ուր ուղէ կընայ հաստատել, միայն թէ բոլոր մէկալ միջօրէական-
ներն ալ անոր ուղղութեամբը պիտի համընդ: Արկայնութեան
աստիճանը կը չափուի հասարակածին ան կտորէն՝ որ երկու մի-
ջօրէականի մէջ ընկած է. և աս երկայնութեան աստիճանը կ'ըլ-
լայ արեւելեան կամ արեւմտեան. այսինքն առաջին միջօրէին կէտը ուր
կողմն որ հաստատուած է՝ անկէ կը կախուի, և զրոյէն ինչուան
180 աստիճան կը համընդ: Այնութիւնն ալ հետախայէն կ'ըսուի՝
թէ որ լայնութեան կէտը հիստիսային կիսագնտին վրայ է, և
հարաւային թէ որ հարաւային կիսագնտին վրան է. և զրոյէն
ինչուան 90 աստիճան կը համընդ:

Արդհետեւ լայնութիւնը ինչ տեղէ որ կը չափես՝ ճիշդ նոյն
տեղւոյն ընեւին բարձրութիւնն ունի, անոր համար ասորդ Էր-
ջանէ՝ ըսուած գործընդ խիստ դուրս կը չափուի. աս գործը-
նութիւնն ընելու համար այնպիսի աստղ մը գտնելու է՝ որ նոյն
տեղը չմտնէ ուր որ չափողը կեցած է, և հորիզոնին վրայ նոյն աստղին
երկրէս ունեցած մեծագոյն ու փոքրագոյն հեռաւորութիւնները
չափելու է. ան երկու բարձրութեանց չափին կէտը ճիշդ ու-
ղած լայնութեան աստիճանիդ չափը կ'ըլլայ:

Արկայնութեան աստիճանը չափելը շատ աւելի դժուար է:
Եթա աս գիտնալու է որ մի և նոյն միջօրէականի տակ եղած եր-
կիրներուն մէջ մի և նոյն բնական ճիշդ վայրկենի մէջ ժամը ա-
մէն տեղ նոյն է. բայց երկու տարբեր միջօրէականներու տակ
եղած երկիրներուն մէջ նոյնպէս չէ: Արկայնութեան 1⁵⁰ ին տակ
եղած երկու երկիր՝ մի և նոյն վայրկենի մէջ մէկ ժամ մը տարբե-
րութիւն ունին իրարմէ. և աս բանիս պատճառը ան անկիւնն է՝
որ նոյն երկիրներուն մէջտեղը երկու միջօրէական կէտերէ կը

ձևանայ. ուրեմն երկայնութեան աստիճանը մի և նոյն վայրկե-
նի մէջ ժամերուն ցրցուցած տարբերութենէն կը չափուի: Աւ-
ահա աս բանիս համար երկնային երևոյթիւնները դիտելու է. ինչպէս
են արեգական, լուսնի, լուսնութեան արեանեակներուն խաւ-
րումը, աստղերուն ծածկուիլը՝ լուսինը դիմացինն դալով, և ա-
նոր կեդրոնին աստղէ մը ունեցած անկիւնական հեռաւորութիւ-
նը. այնպիսի հեռաւորութիւն մը՝ որ որոշեալ ժամանակի մէջ չա-
փուած է, զոր օրինակ Պօլս քաղաքին մէջ:

Եւ երևոյթները, երկնային մարմնոց անհուն հեռաւորու-
թեանը պատճառաւ, մի և նոյն վայրկեանի մէջ՝ իրարմէ խիստ հե-
ռու տեղումներէրէ ալ կը տեսնուին, և ժամերուն տարբերու-
թենէն միջօրէականերուն անկիւնը կ'իմացուի. ուրեմն երբոր որոշ
է երկայնութեան աստիճանին ան կէտը՝ ուսկից որ մարդս մտքով
կ'ելլէ, շատ դիւրին է նաեւ մէկալ կէտը գտնելը, այսինքն ուր որ
մարդս կեցած է:

Ղաներթ թէ, օրինակի համար, Պօլսէն նայելով իմացուած
է՝ թէ լուսնի կեդրոնին վրայ կեցած աստղ մը օրուան աս ժա-
մուն լուսնէն այսչափ հեռաւորութիւն ունի, և կեցած տեղերնէս
կ'ուզենք Պօլսոյ երկայնութեան աստիճանը գտնել, Պէտք է
դիտենք լուսինն ու նոյն աստղը, որ իրարմէ ուղածուս չափ հե-
ռանալուն պէս՝ Պօլսոյ մէջ նոյն ատեն ժամը քանի ըլլալը կ'ի-
մանանք. ետքը կեցած տեղերնուս ալ ժամը քանի ըլլալը իմանա-
լով՝ երկուքին տարբերութիւնը իրարմէ կը հանենք, ասով կ'ելլէ
ան անկիւնը՝ որ նոյն տեղւոյն միջօրէն ու Պօլսոյ միջօրէն մէկ-
տեղ գալով կը ձևանայ, որով փնտուած երկայնութեան աստիճան
նիս ալ կը գտնենք:

Երկայնութեան աստիճանը նաեւ ֆաճադադադով՝ կամ ծռ-
վային ֆաճադադով՝ կը գտնուի. վասն զի աս դործիքը մէկ երկրի
մը մէջ շտկելէդ ետքը՝ թէ որ ուրիշ տեղ մը տանիս, ելած տե-

1 Garde-temps.

2 Montre marine.

ղեյդ ժամը միտ կըցուցնէ. ուրեմն թէ որ երաժ տեղւոյդ երկայնութեան կէտը որոշ է, ան ասէն բաւական է որ իմանաս թէ ժամը քանի է ան երկրին մէջ՝ ուր որ կ'ենթադրես թէ կեցեր էս, և երկուքին տարբերութիւնը իրարմէ հանելով՝ կ'իմանաս ան անկիւնը որ երկու տեղերուն միջօրէականները մէկտեղ գալով կը ձևացնեն, որով նաև երկայնութեան աստիճանը, Վայց որովհետև վերը յիշած երկու տեսակ ժամացոյցները՝ շատ ժամանակ անցնելով կ'աւրուին, անոր համար խիստ հեռու տեղերու երկայնութիւնը ճիշդ կերպով չափելու չէն գար:

Պտղոմէոս՝ առաջին միջօրէն Արջմանիկ կղզիներուն վրայ կը դնէր, որ հիմա Վանարեան կղզիներ կ'ըսուին. վասն զի մինչև իր ժամանակը գտնուած երկիրներուն արևմտեան սահմանը աս կղզիներն էին. և որովհետև ան երկիրներուն արևելքէ արևմուտք ունեցած տարածութիւնը ակաւելի էր՝ քան թէ հիւսիսէն դէպ ի հարաւ ունեցած ընդարձակութիւնն, անոր համար արևելքէ արևմուտք միջոցը երկայնութեան աստիճան լրուեցաւ, իսկ հիւսիսէ հարաւ՝ լայնութեան: Վաղղիացիք երկար ատեն առաջին միջօրէն հաստատեցին Արեւիկ կղզին վրայ, որ Վանարեան կղզիներուն մէկն է. բայց հիմա Փարիզի դիտարանին վրայէն անցած միջօրէին կը նային. իսկ Վնդղիացիք Արենիզի դիտանոցին վրայէն կը համրեն, որ 2° 20' 24" Փարիզի միջօրէին արևմտեան գին կ'իյնայ. ընդհանրապէս ամէն ազգ ալ իրեն համար մասնաւոր առաջին միջօրէ սահմանած ունի: Շատ գովելի ու փափաքելի խորհուրդ էր հայոց միջօրէն ալ լայնարատայ վրայ կամ անոր մօտ տեղ մը հաստատել՝ թէ որ կարելի ըլլար հոն դիտանոց մը հաստատել. բայց որովհետև երկայնութեան աստիճանները զանազան կողմերէ չափելով հարկաւ տարբերութիւններ առաջ կուգան, անոր համար աւելի փափաքելին աս է որ մէկ ընդհանուր միջօրէական կէտ մը հաստատուէր որ ամէն ազգ ան գործածէր:

Երկրագունտին երեսը առաձգական նոսր ու թափանցիկ նիւթով մը պատած է, որ օդ կ'ըսուի: Վանի որ երկրիս երեսէն կը բարձրանայ օդը, իր ջերմութեան ու խտութեան աստիճանն ալ կը փոխուի, որով մշտաւրջ¹ կը ձևանայ. արեգական շառագայթները ասոր մէջէն ցոլանալով՝ կապոյտ գոյն մը կուտան ամոր: Եւ թափանցիկութիւնն առաջ ու մոնտէրէն ետեւ կը հասնին մեր աչքին, և անով առաւել² ու վերջաւել³ կը ձևանայ: Եւ երկու տեսակ երկայնութիւնս խմացուեցաւ մթնոլորտին բարձրութիւնը, որ 60,000 մեթրէն աւելի է:

Եւ թափանցիկութիւնն առաջ ու մոնտէրէն ետեւ կը հասնին մեր աչքին, և անով առաւել² ու վերջաւել³ կը ձևանայ: Եւ երկու տեսակ երկայնութիւնս խմացուեցաւ մթնոլորտին բարձրութիւնը, որ 60,000 մեթրէն աւելի է:

Եւ թափանցիկութիւնն առաջ ու մոնտէրէն ետեւ կը հասնին մեր աչքին, և անով առաւել² ու վերջաւել³ կը ձևանայ: Եւ երկու տեսակ երկայնութիւնս խմացուեցաւ մթնոլորտին բարձրութիւնը, որ 60,000 մեթրէն աւելի է:

1 Atmosphère.

2 Aurore, Crépuscule.

3 Réfraction.

4 Mètre.

րուեւէն ետքը՝ երբոր չափաբերական ուսմանըները աւելի ծաղկեցան, երկրիս այլ և այլ տարածութեան զծէրը աւելի ճիշդ չափուելով խնայուեցաւ որ մեծըրը ճիշդ միջօրեականի քառորդին տասը միլիոներորդ մասը ըլլալու համար՝ առջի երկայնութեանը վրայ պէտք էր աւելցնել մէկ զծայափին հարիւր մասին 79 . որով մէկ մեծըրը պիտի ըլլար 3 ոսնաչափ , 11 քծ . ու 375 : Այս թէպէտ այսպէս ինչուան հիման խիստ օրոյ չգիտցուիր մեծըրին ճիշդ չափը , բայց անոր համար չարժէր անգործ թողուլ մեծըրական չափը՝ որ այնչափ օգտակար բան է : Այսին ալ զանազան մեծ ու պզտիկ բաժանմունք ու բազմապատկութիւններ ունի . այսինքն ,

	Մէթր		Մէթր
1 Տասնմեծը . որ է . . .	10	Տասնամեծը	0,1
1 Հարիւրմեծը	100	Հարիւրամեծը	0,01
1 Հազարմեծը	1000	Հազարամեծը	0,001
1 Բիւրմեծը	10000		

Այսին աւելն չափերն ալ մեծըրէն կ'ելլեն խիստ պարզ կերպով :

Վերջին մը կամ մակերևոյթ մը չափելու համար օրոյնած միութիւնն է կալ կամ քառակուսի հոլլա՝ ըսուածը . առ քառակուսին աւելն մէկ կողմի երկայնութիւնն է տասը մեծըր :

Այստեղ մեծըրն չափելու միութիւնն է քառակուսի , որ մեծըրին տասներորդ մասին խորանարդն է :

Իսկ ան չափը որ քառակուսի , հասարակ փայտ չափելու համար չափ մըն է՝ մէկ խորանարդ մեծըրի հաւասար :

Շանրութեան միութիւնը հաշարէրմ կամ քառակուսի , ըսուածն է , որ մեծըրին տասներորդ մասին հաւասար՝ թորանոց հանած զուտ ջրին ծանրութիւնն է . առ ջուրը պիտի ելն .

1 Arc.
2 Litre.

3 Stère.
4 Kilogramme.

Թագրէնք գատարիութեան մէջ կեցած, ու վերջի ստտիճանի խտացած: Հազար կրամին հազարերորդ մասը հրաճ՝ կ'ըսուի, որ սա ալ յունական բառ է, ու քրահար ալ կրնար ըսուիլ՝ թէ որ մեր լեզուին մէջ բարդութեան յարմար ըլլար:

Ղրամներու միութեան չափը արծըրթ է Բրահմէ: ասոր ծանրութիւնը հինգ կրամ է: Սկիւէ ու արծըրթ է զրամներուն ծանրութեան տասը մասին մէկը ուրիշ մետաղի խտնուորդ է:

ԳՈՒՆՏ ԵՒ ԱՇԽԱՐՀԱՅՈՅՑ

ՈՐՊԱՆՏԵՏԵՒ երկրագունտին այլ և այլ մասերուն ստորագրութիւնը միայն խօսքով որ ըլլայ՝ դժուարաւ կը հասկըցուի, անոր համար միշտ հարկաւոր սեպուած է հետը մէկտեղ երկրիս երեսին պատկերներն ալ դնել՝ մեծ կամ պզտիկ զիջքով:

Ղործիք մը կայ որ վրան ձևացուցած էն բոլոր ան չըջանալները՝ որոնց վրայ վերը խօսեցանք. ասիկայ կ'ըսուի Ժանէթաւոր քահա՞ն և աստղերուն շարժմունքը ցուցնելու կը գործածուի. ձևը կը տեսնուի հոս մեր Համատարածին տակը:

Ղրկրիս երեսին պատկերը կը ցուցնէ Երբաքահա՞նը: ասոր վրայ խիստ աղէկ կ'երևանա երկրիս այլ և այլ կողմերուն իրարմէ ունեցած հեռաւորութիւնն ու ձևերը:

Ղրկրագունտ շինելուն կերպը խիստ գիւրին է. վրան զիշտաւ անոր մակերևութին վրայ միջօրեական գծերն ու անոնց զուգահեռականները գծելու է, ու ետքը խրաքանչիւր երկայնութեան և լայնութեան աստիճաններուն տակ ինչ երկիրներ որ կ'իջնան՝ զանոնք նշանելու է, ու մէծտեղի պարսպ տեղումները լեցնելու է՝ զծած աշխարհացոյցներու կամ ճանապարհորդներուն բաժնի պէս շինած տախտակներու վրայ նայելով:

Ղրբոր շինուելու երկրագունտը պզտիկ է, աւելի գիւրին կերպ

1 Gramme.

2 Franc.

3 Globe terrestre.

կայ զծերը քաշելու . այսինքն նախ երկրիս ամբողջ պատկերը՝ իրիկ ձևով շերտ շերտ բաժնած՝ զծելու և փորագրել տալու է , և ետքը զոճնախի մը վրայ պատելու է : Սոյն կերպով կը շինուի նաև Երկնագունտերը ¹ :

Սեփ երկրագունտերը տեղե տեղ տանիլն ու զործածելը զժուար ըլլալով , պզտի երկրագունտերուն մէջն ալ ամէն բան որոշ զծուած ըլլալով , հարկ է որ երկրիս այլ և այլ մասերուն զիրքն ու ձևը մակարդակ մակերևութի վրայ քարեն : Սք վախճանիս զոճն ըստ մասին հասնելու համար , որովհետև երկրիս երեսին ձևը բոլորովին ճիշդ առնելը անկարելի է՝ պէտք եղաւ որ մասնաւոր տախտակներ զծագրուին , և ասոնք աշխարհացոյց պատկեր , կամ սոսկ՝ աշխարհացոյց ըսուեցան :

Աշխարհացոյց պատկերը երկու տեսակ է . մէյմը հանդիպահայեաց ² , որ երկրագունտիս կամ անոր այլ և այլ մասերուն ձևը մարդուս աչքին առջևը կը բերէ , և ընդօրինակութեան կանոնով շինած է . մէյմին ալ Բերճաարահան ³ , որ մերձաւոր կանոններով կը շինուի :

Հասարակիժ աշխարհացոյց ըսուածը ան է որ կենթադրենք թէ մարդ աչքը ան շառաւիղին ծայրը դրած է՝ որ պատկերին մակարդակին ուղղահայեաց է , ու զոճնախի կեդրոնէն կ'անցնի . աս կերպով կը քարեն աւելի ամբողջ կիսագունտ . ու երբոր երկու կիսագունտը մէկտեղ ըլլայ՝ Համարած աշխարհացոյց կ'ըսուի :

Համատարած աշխարհացոյցին մէջ որովհետև ամէն երկիրներուն ձևն ու զիրքը տեղն ի տեղը տեսնելը անկարելի է , անոր համար հարկ կ'ըլլայ մասնական աշխարհացոյցներու վրայ առնուլ երկրագունտիս մակերևութին վրայի տեղերը : Սք տեսակ աշխարհացոյցներուն մէջ ամենէն պարզ զծագրութիւնը Ինիսպէն ⁴ է , որուն մէջ բոլորակի գօտին՝ այսինքն տրամագիծը՝ կոնսնին

1 Globe celeste.

2 Projection perspective.

3 Projection par développement.

4 Projection conique.

Ճիշդ մշտեղը կ'իյնայ, և անանկով աշխարհացոյց պատկերը կը գծադրուի՝ լոյն տախտակին մէջ զուգահեռականները համա- կեղուն գծերն են, իսկ միջօրէականները ուղիղ գծեր։

Բայց որովհետեւ աս աշխարհացոյցներուն մէջ մանր պակա- տութիւններ չեն պակսիր, ուստի զանոնք ճշգրեւ համար այլ և այլ հնարքներ գտնուած են՝ իւրաքանչիւր տեղւոյն յարմար։

Վեբերի¹ անգղիացւոյն աշխարհացոյցին մէջ՝ զուգահեռա- կանները ուղիղ գծեր են, ինչպէս նաև մշտեղի միջօրէական գիծը՝ իսկ մէկալ միջօրէականները կոր գծեր են, որ զուգահե- ռականները այնչափ աւելի կորութեամբ կը կորեն՝ որչափ որ կը հեռանան մշտեղի ուղիղ գծէն՝ որ միջօրէականն է։ Եւ աշ- խարհացոյցին կեղրոնէն հեռու եղած երկիրները գծելու ատեն մեծ տարբերութիւն կ'ըլլայ։

Մերաւորի² աշխարհացոյցին մէջ՝ երկրիս մակերևայթը զա- նաձևի նմանցուցած է, և անոր մէջ ամփոփած է երկրիս տարա- ծութիւնը։ Միջօրէականներն ու զուգահեռականները ուղիղ գծերով ձևացուցած են, որ իրարու ուղղահայեաց են։ Եւ միջ- օրէականներուն իրարմէ ունեցած հեռաւորութիւնները ամէն ալ հաւասար են։ Ընդ հակառակն անոնք որ զուգահեռական գծերը իրարմէ կը բաժնեն՝ այնչափ աւելի կը լայնանան՝ որչափ որ հասա- րակածէն կը հեռանան. որով բոլորովին հակառակ է սովորական կերպին, որ քանի որ բևեռները երթաս՝ երկայնութեան աստի- ճանները կը նեղնան։ Եւ աշխարհացոյցը աւելի ծովու վրայ ձամբ բայ ընողներուն հարկաւոր է։

Եւս պատկերը՝ որուն մէջ երկրի մը ամէն մասը ամբողջ գծած է՝ հանրախն աշխարհացոյց՝ կ'ըսուի։ Իսկ անիկայ՝ որուն մէջ նոյն երկրին մէկ մասը միայն քաջուած է, հասախն՝։ Իսկ թէ որ նոյն երկրին մէկ գաւառը կամ մէկ կողմը միայն քաջուած ըլլայ՝

1 Flamsteed.

2 Mercator.

3 Carte générale.

4 Carte spéciale կամ particulière.

ան առեն քիչ քան 100 մ. հեռավորության վրա, որտեղ և թե որ քաղաք մը կամ մասնա-
ւոր տեղ մը նկարագր ըլլայ, ահա զայնքէն 2 :

Իսկ լինա՞րա՞ն աշխարհացոյցը՝ տեղացուցին հետ զրեթէ նոյն է, միայն աւելի մանր բաժանամունքներ ունի, և մէջը տեղն՝ ի տեղը նշանած են զօրքը անցնելու և բանակ դնելու յարմար ճամբաներն ու տեղերը:

Ինչպէս որ ցամաքի վրայ ան-զացոյց տախտակներ կը գործածուին, ասանկալ ծովու վրայ նա-ռ-դէղ կամ ջրագրական աշխարհա-րդոյ՝ կը գործածուի. ասոնք ընդհանրապէս Սեբրաթորի աշխարհացոյցին ռճովը շինուած են, և նաւուղղութեան հարկաւոր բաները ամենայն ճշդութեամբ նշանուած են վրանին. զոր օրինակ այլ և այլ ծովեզերքները, Ժայռերը, ծովուն խորութիւնները, և այլն :

Իշխանս՝ կ'ըսուի ան զիբբը կամ տետրակը՝ որուն մէջ ամփոփուած կ'ըլլան թէ առանձին երկիրներու և թէ բոլոր երկրաշունտիս պատկերները։ Կալաս ըսուելուն պատճառն ալ աս է որ ըստ առասպելեաց՝ Սարգիստանիոյ Մտլաս թագաւորը Մրանգդայ դէմ կուռըտող Տիտանեանց կամ հսկայից մէկն ըլլալով, (կամ թէ ինչպէս ուրիշները կ'ըսեն՝ Պերսէոսի հիւրընկալու թիւն չընելուն համար) պատժուեր ու լեռ դարձեր է, ու երկիւնքը իր կռնակը վերցուցած կենայտ դատապարտուեր է։

Աշխարհացուցի մը մէջ քաշուած երկիրներուն իրարմէ ունեցած հեռաւորութեան չափերը աստիճանօ կ'ըսուին. առ համեմատական չափերը խիստ հարկաւոր է գիտնալ՝ իւրաքանչիւր տեղերուն իրարմէ ունեցած հեռաւորութիւնը իմանալու համար։ Սէկը ինչ վախճանաւ որ աշխարհացոյց մը չինէ, և ինչ երկիրներ որ անոր մէջ կ'ուղէ գծագրել, ըստ այնմ կ'ընտրէ աստիճանն ալ։

† Chorographique.

2 Topographique.

3 Carte militaire.

4 Carte nautique *quint* hydrogra-

pbique.

Atlas.

6 Échelle.

Ինդհանրապէս աշխարհացոյց տախտակները քառակուսի ուղղանկիւն ձևով կը բաշտէին, ու չորս զիւսաւոր կէտերը անոնց չորս կողմը կ'իյնան. ասոնց մէջ ամենէն վերինը չիւսիս է. և տախտակին չորս կողմը լայնութեան ու երկայնութեան աստիճանները նշանած են թուանշաններով:

Իշխարհացոյցներուն մէջ՝ իւրաքանչիւր տեղ մասնաւոր նշան ունի. և որովհետեւ նոյն տեղերուն մէջ կարգ մը կայ՝ ան կարգաւ դրուած են նշաններն ալ: Արբոր տախտակին մէջի բաժանմունքները մեծ են, ան ատեն բաղաճներուն նշանն ալ աւելի մեծ կակ կը դուրսի. իսկ թէ որ աշխարհացոյցը պզտիկ ու մէջի երկիրները շատ են, ան ատեն իւրաքանչիւր քաղաքին տեղը պզտիկ կըր նշան մը դրած է, և ան նշանին մէջտեղը կը սեպուի քաղաքին բուն դիրքը:

Սեծ գետերուն նշանը երկայն գիծ մը կ'ըլլայ՝ երբոր անոնց լայնքը աշխարհացոյցին վրայի աստիճաններէն կ'որոշուի: Իսկ ծովեզերքներուն նշանը հաստիկէկ գիծ է, որուն ըովը ուրիշ փորագրած գծեր կան. երկրագրական տախտակներու մէջ՝ ծովեզերքը ցուցնող գծերը անմիջապէս երկիրներուն զրոյի զին բաշտած են, իսկ ծովային աշխարհացոյցներուն մէջ անոնց ներքի զին:

Տրանցքները բեկեալ գծերով նշանած են. իսկ ձամբանելը՝ երբեմն երկու բարակ ու զուգահեռական գծերով նշանած կ'ըլլան, երբեմն ալ պարզ մէկ գծով մը կամ կէտ կէտ:

Տերութեանց ու գաւառներու սահմանները իրարմէ զատու համար՝ կէտերով ձևացուցած զիծ մը կը բաշտի սովորաբար. աս սահմաններուն տեղուանքը աւելի որոշ ցուցնելու համար՝ զանազան պոյներով ալ կը ներկեն զանոնք:

ԻՄ և այլ երկիրներու բարձր կամ ցած տեղուանքն ալ ընդհանրապէս կը նշանուին աշխարհացոյցներուն վրայ, մասնաւոր լեռներու գօտիները, ինչպէս որ դիտողը մէկէն կը տեսնէ:

Իշխարհացոյց շինելու վրայ այսչափ բան ալ որ զրինք՝ միայն

պատճառները զիտնալու համար էր . ամբողջ տեղեկութիւն ուզողը կրնայ մեր Հասարակախօսութեան մէջ ալ ըստ բաւականին գտնել¹ :

Երկրագունտի մը վրայ երկու տեղերուն իրարմէ ունեցած հեռաւորութիւնը կ'իմացուի ան մեծ շրջանակին աղեղէն՝ որ ան երկու տեղերուն մէջտեղը կ'իյնայ . աս հեռաւորութեան չափը իմանալու կամար՝ բաւական է նայիլ թէ ան աղեղին մէջ քանի աստիճան կայ , և ամէն մէկ աստիճանը քանի մղոն կամ փարսախ որոշուած է :

(Թ) որ երկու տեղերը մի և նոյն միջօրէականին վրայ ըլլան , մէկէն կ'իմացուին անոնց մէջ ընկած շրջանակին աղեղին աստիճանները . բայց թէ որ նոյն զուգահեռականի վրայ ըլլան , նոյն կերպով չէնք կրնար գտնել աստիճանները . վասն զի ան ատեն իւրենց հեռաւորութեան չափը՝ իրենց երկայնութեան աստիճանին տարբերութիւնը չէ . աս բանս միայն հասարակածին տակի տեղերուն համար է : Իսկ զուգահեռականները որ պզտի շրջանակներ են , ու քանի որ բևեռները մօտենան՝ կը պզտիկնան , միայն աղեղներուն երկայնութիւնը չկրնար նոյն զուգահեռականներուն ծայրերուն ամենէն կարճ հեռաւորութիւնը ճիշդ ցուցնել . հապա աս չափը մեծ շրջանակին աղեղովը միայն կ'առնուի , որ զուգահեռականի աղեղին չափ կորութիւն չունի :

Հատանգամ հարկաւոր կ'ըլլայ տեղերուն հեռաւորութիւնները զուգահեռականներուն վրայ չափել , և անով ան զուգահեռականներուն ցրցուցած երկայնութեան աստիճաններուն չափը իմանալ : Ի՞նչ չափերը՝ քանի որ զունտի մը զէպ 'ի բևեռները երթա՞ս՝ զգալի կերպով կը պզտիկնան , ու զանազան զրբերու մէջ կը գտնուին , ինչպէս նաև Հասարակախօսութեան մէջ :

¹ Երես 113 = 122 :

ԵՐԿԱՅՆՈՒԹԵԱՆ ԶԱՓԵՐՈՒՆԻՔ

Երկայնական ուղիով կամ հեռաւորութեան մը չափը խիստ որով խմանալու համար՝ պէտք է նաեւ անոր ընթացքը կամ շտկութիւնը գիտնալ. և կողմնացոյցը գտնուելէն ՚ի վեր աս բանն ալ շատ գիւրացած է :

Նոյնք առջի բերան չորս տեսակ հողմ կամ հով միայն կը գնէին՝ չորս գլխաւոր կէտերու անունովը, այսինքն արեւելեան, արեւմտեան, հիւսիսային և հարաւային. բայց ետքը հորիզոնը շատ կտոր բաժնեցին. իսկ հիմա նաւապետները երեսունուերկու կտոր կը բաժնեն, և աս կտորները քառորդ, հողմ, կամ հորիզոնական հողմ՝ կ'ըսուին. հորիզոնին ամէն մէկ քառորդին մէջ աս հովերէն ու թը հատ կը գտնուի, և ամէնը մէկէն հողմացոյց՝ կ'ըսուի : Ով կ'իմանային մէջ՝ հորիզոնին կտորները մասնաւոր անուններ ունին՝ աշխարհքիս չորս գլխաւոր կէտերուն անուններէն առած : Սիջեր կրական ծովուն մէջ ալ նաւապետները մասնաւոր անուններ կը գործածեն, որոնք հոս դնելը աւելորդ կը սեպենք :

ԵՐԿԱՅՆՈՒԹԵԱՆ ԶԱՓԵՐ

Երկայնական չափ կ'ըսուին ան չափերը որ այլ և այլ տեղերու իրարմէ ունեցած հեռաւորութիւնը չափելու կը գործածուին : Եւ չափերուն անունն ու երկայնութիւնը ամէն երկրի մէջ իրարմէ տարբեր են. մենք հոս այսպիսի չափերուն գլխաւորները կը դնենք, իրենց երկայնութիւնը գաղղիական մեթրի վրայ առնելով :

1 Quarts de vents, aires de vents, կամ rhumbs.

2 Rose des vents.

	ՄԷԼ
Անգղիացւոց մզոն	1609,4
Անգղիացւոց ծովային մզոն	1864,1
Անգղիացւոց և Սպանիացւոց ծովային փարսախ, 20 առ աստիճան	5555,5
Աստարէզ, 700 առ աստիճան	158,7
Արարացւոց փարսախ	1944,9
Գաղղիացւոց փարսախ	2221,8
Գաղղիացւոց Հասարակ փարսախ, 25 առ աստիճան	4444,4
Գաղղիացւոց փարսախ ծովային, 20 առ աստիճան	5555,5
Գերմանացւոց մեծ մզոն, 12 առ աստիճան	9259,2
Գերմանացւոց մզոն Հասարակ կամ աշխարհագրական, 15 առ աստ	7416,6
Էդգիպտացւոց աստարէզ, 500 առ աստիճան	222,2
Էդգիպտացւոց բար	6674,5
Իտալական և Աշխարհագրական կամ ծովային մզոն, 60 առ աստ	1854,6
Լիթուանիոյ մզոն	8954,2
Հոլանտացւոց մզոն	6316,4
Հռովմայեցւոց մզոն	1481,3
Հռովմայեցւոց արդի մզոն	1489,1
Յունաց արդի մզոն	1274,9
Շուէտաց մզոն	10688,4
Ողիմպիական և Հռովմայեցւոց աստարէզ	184,9
Չինաց Լի, 1800 Չէ	578,8
Պարսից փարսախ կամ խրտախ	5005,1
Ռուսաց մերստ, 500 Սաժէն կամ ձողաչափ	1067,1
Սիամացւոց փարսախ	3843,9
Սպանիացւոց Հասարակ փարսախ	5572,7
Սպանիացւոց արբունի փարսախ	6675
Տաճկաց կամ Օսմանեանց մզոն	1669,7
Տանիմարայի կամ Դանեաց մզոն	7532,1
Ընթացք կարաւանի ի միում աւուր, իբր	5788,7

ԱՇԽԱՏԱՆԻՐՈՒԹՅՈՒՆ

Բ Ն Ա Կ Ա Ն

ՍԻՆՉԵՒ Հիմա ինչ որ երկրիս վրայ խօսեցանք՝ ուսումնական բաներ էին . Հիմա պիտի խօսինք երկրիս բնական կազմութեանը վրայ . այսինքն ցամաք երկիրներու ու ծովերու վրայ , ետքը նաև մեր չորս զին պատած միջնորդտին , անկէ զատ նաև բուսոց ու կենդանեաց վրայ՝ որ երկրիս երեսը բռնած են :

Բնական աշխարհագրութեամբ ընդհանուր տեղեկութիւն մը կ'առնենք նաև այլ և այլ բնական երևոյթիներու , և անոնց իրարու հետ ունեցած կապակցութեանը վրայ , առանց անոնց պատճառները մէկիկ մէկիկ հոս մեկնելու :

ԵՐԿՐԱԳԻՏԻՍ ԲՆԱԿԱՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ

ՇԱՏ աւելի հարկաւոր է զիտնալը՝ թէ երկրիս երեսը ինչ բնական կերպով իրարմէ բաժնուած ցամաքներ ու ծովեր , ջրերու ընթացքներ ու լեռներու զօտիներ կան , քան թէ ան որ մարդիկ երկրիս վրայ ինչ քաղաքական բաժանմունքներ ըրած են . վրան զի բնական բաժանմունքները տեղութեանց սահմաններուն պէս միշտ չեն փոխուիր , հապա մանաւանդ անոնք նոյն սահմանները կը ձևացնեն . ուստի երկրագնդիս վրայի բնական զիտեղեկները աշխարհագրութեան ուսմունքին հիմնական ու գլխաւոր մասն են :

(Ժ) Երբ մէկը երկրագնդի մը կամ համաստարած աշխարհացուցի մը վրայ նայի, կը տեսնէ որ երկրի մակերևութին իրեն մասին երկուքէն աւելին ջրով ծածկուած է. աս ջրերուն ամենուն մէկէն «Սփան» կ'ըսենք, ովկիանոսին այլ և այլ կտորներուն ալ «Փոփ»:

Յրերուն երեսն վեր կեցած են երկրի կտորներ, որը մեծ որը պզտիկ, ու իրարմէ բաժնուած: Եւ մասերէն երկուքը՝ որ ուրիշներէն շատ աւելի ընդարձակութիւն ունին՝ յամա՞ կ'ըսուին. իսկ մէկալ մասերը, որ առջիններէն իրենց պզտիկութեամբ միայն կը տարբերին, և իրենց չորս դին աւելի շուտով կը պտտուին՝ Կըսուին: Եւ որոշ շատ կղզիներ մէկտեղ ըլլան, Եւ իրենց կամ «Երկրախումբ» կ'ըսուին:

Համար երկիրներն ու կղզիները մէկտեղ՝ իրենք աշխարհ կը բաժնուին:

Սկսենք աւելի ընդարձակութիւն ունեցող շին յամա կամ շին աշխարհ՝ կ'ըսուի. և երկրի աս կտորը հին ատենէն ի վեր մարդկանց ծանօթ է. ասիկայ իրեն մաս կը բաժնուի: Եւ, Եւրոպէ, Ասիա, Արեւել, Արեւմտ, Եւրոպայի մէկ կտորն է՝ զիսկ ի արեւմուտը երկնցած:

Իսկ Եւր յամա կամ Եւր աշխարհ՝ ըսուածը թէպէտ և երկու կտոր է՝ բոլորովին իրարմէ զատուած, բայց երկուքը մէկէն Սկսելէ՞ կ'ըսուի, և կը բաժնուի շինաշխարհի Սկսելէ և շարունակէ: Սկսելէ, Եւր յամաքը իրեն հարիւր տարիէն քիչ մը աւելի է՝ որ Սկսելիստիօր Սկսելիստիօր զտաւ:

Եւ ընդարձակ երկիրները մէկմէկ մեծ կղզիներ կրնան սեպուիլ, ասոնցմէ ետքը կուգայ Եւր շինաշխարհ կամ շարունակէ:

1. Océan.

2. Continent.

3. Groupe, archipel.

4. Ancien continent, հմ. Ancien monde.

5. Nouveau continent, կամ Nouveau monde.

6. Amériquie.

Միտ, որ քովի եղած կղզիներն ալ մէկտեղ առնելով՝ Հինգերորդ մասն ալիսարհի կը սեպուի, ու նաեւ Ուլիսիէս կի՞մ Նովային աշխարհ՝ ալ կը կոչուի. և կը բաժնուի Աստրալա, Արեւելեղափոս հարաւային Միտ, կամ Միտիան կղզի, և Ուլիսիէս կամ Նաղմալդէ՝:

Համար երկիրներու քով գտնուած կղզիները կամ արեւ- պեղագոսները՝ ան ցամաքներուն մասը կը սեպուին:

Արեւ. բևեռներուն քով ահագին տարածութեամբ տաւած ջրեր կան. Հիւսիսային դին եղածը կ'ըսուի Սահարայեալ ուլիսիէս արջային՝. իսկ հարաւային դին եղածը Սահարայեալ ուլիսիէս հաւաք- ջրային: Աս հարաւային ուլիսիանսը՝ բաւն ուլիսիանսին չարունակու- թիւնը կ'երևնայ. իսկ Հիւսիսային ուլիսիանսին զրեթէ բոլոր ջրոյ դին ցամաք երկիրներով պատած է:

Ուլիսիանսին մէկալ մեծ բաժանմունքներն են՝ Միլանսէան ուլիսիէս, Սեծ ուլիսիէս, Հիւսիսայ ուլիսիէս կամ Հիւսիսայ ծով: Միլանսէան ուլիսիանսին սահմանն է մէկ կողմէն Արեւոյալ ու Միլիկէ, մէկալ կողմէն Միլիկիա. Սեծ ուլիսիանսն ալ, որ նաեւ հարաւային ծով կամ Արեւելեան ուլիսիէս կ'ըսուի, Միլիկիային՝ Միլիկիայն ու Միլիկիայն հարաւային արեւելեան եղերքներուն մէջ կ'ընայ: Իսկ Հիւսիսայ ծովին սահմաններն են՝ Միլիկիայն արեւ- լեան կողմը, Միլիկիայն հարաւեան ծովեղերը, և Միլիկի- կէի արեւելեան ծովեղերը:

Սեծ ուլիսիանսն ու Միլանսէան ուլիսիանսը կը բաժնուին զարձեալ հիւսիսային, գիւլեւահասարի, և հարաւային ուլիսիէս:

1 Océanie, կամ Monde maritime.

2 Australie, Archipel de Notasie, կի՞մ

des Asiatiques, Polynésie.

3 Océan glacial arctique.

4 Océan glacial antarctique.

5 Océan Atlantique, Grand Océan,

Océan Indien, Mer des Indes.

6 Mer du Sud, Océan Pacifique.

7 Boréale, équinoxiale, australe.

Յ Ա Մ Ա Ք Ե Ր Կ Ի Ր Ն Ե Ր

ԱՇԽԱՐՀԱՐԽ Երեսը եղած ցամաքն ու ծովերը բնակելով՝ ի մայրուցան որ երկրագնդի տարածութեան իրեր մասին մէկէն քիչ մը աւելի է ցամաք երկիրը :

Համար երկիրներուն կամ կղզիներուն եղերքը՝ ծովափնէ կամ ծովափէ կ'ըլլուն, որովհետեւ ծովերուն ջրերը ինչուան է զերբնէրը կուգան . առ ծովեղբնէրը ծանծաղանք կ'ըսուին՝ երբ որ ջուրը մէկէն՝ կամ կամայ կամայ զիրենք կը ծածկէ . աւազէ կ'ըսուին՝ երբոր ծովուն մէջէն ժայռ մը մնչեւ ծովեղբնէրը տարածուած է, ու փայտաւոր՝ երբոր նոյն եղերքին վրայ կարգաւ ժայռեր կան : Աս ծովեղբնէրը երբեմն կը գտնուին նաեւ սրածայր ժայռեր, առաջնորդող որ աւազի բլուրներ են, աւազախառն խիճեր, զարձեւ առաջնորդող որոնց դէմ՝ ծովուն աղբնէրը կուգան ու ժով կը զարնուին, ու նաւերը դժուարաւ կը մծտենան անոնց :

Նրբոր կտոր մը երկիր դէպ 'ի ծովը երկրնցած է ու մէկ նեղ ցամաքով մը միայն ուրիշ երկրի կամ կղզիի մը հետ կապած է, անիկայ Իսթմէն կամ ցամաքի լիւսն է, կայքնող նեղ կտորն ալ պարանոցն է : Իսկ ան լեռան պէս բարձր երկիրը՝ որ դէպ 'ի ծով երկրնցած է, Էրոսնայան, փլուխ կամ սաք՝ կ'ըսուի :

Ուստի հին և թէ նոր ցամաքներուն քովերը գտնուած թերակղզիները գրեթէ ամէնն ալ դէպ 'ի հարաւ զարձած են . բայց ասոնց մէջ երկու հարաւ նշանաւոր են որ դէպ 'ի հիւսիս զարձած են, այսինքն Եւրոպան ու Ասիան թերակղզիները : Իսկ ցամաք երկիրներուն դիրքը՝ հին ու նոր ցամաքներուն վրայ իրարմէ տարբեր է . նոր ցամաքը մէկ բևեռէն դէպ 'ի մէկալը երկնցած է . իսկ հին ցամաքը աւելի հասարակածին զուգահեռական է :

1 Péninsule կամ Presqu'île.

2 Isthme.

3 Promontoire, cap, pointe.

{ամաք երկիրներուն երեսը վեր ցցուած տեղուանը կան՝ որոնց վառն կ'ըսենք՝ երբոր գէթ երկու կամ իրեք հարիւր մեծը բարձրութիւն ունին. իսկ երբոր անկէ ցած են՝ Բլուր, վառնէ, Բլուր՝ կ'ըսենք՝ անոնց այլ և այլ յատկութիւններուն նայելով:

[Եւ մը առանձին առած՝ հոգի զանգուած մըն է երկրիս երեսէն վեր բարձրացած: Ս'եր նախնիք կ'երևնայ թէ ուրիշ ազգացմէ աւելի լեռը նմանցուցեր են մարդկային մարմնոյ. ուստի լեռան այլ և այլ կտորներուն ալ մարդուս մարմնոյն անգամոյցը անոնները տուեր են. ասոնց գլխաւորները կը դնենք հոս, մնացածը կրնայ ուզողը տեսնել Հասարակախօսութեան մէջ, երես 377-381:

[Իսկ վերէն կ'ըսուի կամ արտօրոք, ան լեռան կտորը որ խարսխէն գէպ ի վեր կը սկսի ելլել:] Լեռան շատ կամ քիչ ծածկ կողմերը, որ դառն ի վայր ու դառն ի վայր կ'ըլլան՝ հոգ կ'ըսուին. երբոր աս կողմերը տաստիկ անկուած ըլլան՝ սեպ կ'ըսուին:] Լեռան վերի կողմը քաղաքէն կ'ըսուի, անոր վրան ալ հարաւ. իսկ կատարին չորս դին արդեաւան:

[Նոյ ուղիղ, ու կոր կամ օձապտոյտ գիծը՝ որ լեռան արտեաւանէն կը սկսի՝ կ'ըսուի անջրդէպ ջուրոյ կամ քիչ Բաժանա՞ն ջուրոյ՝:

[Լեռները երբեմն աստիճանի ձևով բարձրացած կ'ըլլան, որոնց շարք՝ կ'ըսենք. և լեռանց գագաթներուն ձևերը իրարմէ մեծամեծ տարբերութիւններ ունին. շատ անգամ բարձրաձև են՝ գմբէթի կամ զունտի մը պէս, շատ անգամ ալ տափուկ են՝ սեղանի կամ սկաւառակի մը պէս. երբեմն ալ լեռան գագաթը այնպիսի դիրք մը կ'առնէ՝ որ կարծես թէ մէկ կերպով մը լեռնէն բաժնուած է, և սաստիկ դառն ի վեր կ'ըլլայ, ու ձևը՝ ծայրը կրտսած կոնոսի մը կը նմանի. այնպիսի գագաթը աս կ'ըսուի:] Լեռներուն գագաթը երբեմն կարգէ դուրս մեծութեամբ ցցուած

Ժայռերով ձևացած կ'ըլլայ. շատ անգամ՝ այլ լեռներուն վրան ստատիկ խորտուբորտ կ'ըլլայ: Ի՞նչ զանազան ձևերը՝ լեռան մէջի նիւթերուն տեսակներէն ու անոնց կազմութիւնն առաջ կուգան, ու այլ և այլ անուններ կ'առնեն, այսինքն աղեղնաշէն, առանձնաշէն, եղ-
նէրաշէն և այլն: Պաշարաշէն՝ լեռները երբոր ուրիշ հողով ծած-
կուած չեն, վրանին կարգ կարգ կամարներ ու խոռոչներ կ'ըլլան:
Հաբաշէն՝ լեռներուն ձևը բոլորովին տարբեր է. անոնց կո-
նոստնաձև կամ բրդաձև ըլլալը իրենց բարձրութենէն ու կանոնա-
ւորութենէն կ'խնայուի, թէպէտեւ գիպուածով մը ծայրերէնին
կտրուած ալ ըլլայ:

Տեսակ մը լեռներ ալ կան որ մարդիկ աշխատելու ծակեր
են, ոմանք ալ՝ ի բնէ այնպէս եղած են. այսպիսի ծակերը անոմ
կը տարբերին ալեքէն, որ լեռան երկու կողմէն ալ լոյս կ'առնեն:

Լեռներ կը գտնուին որ առանձին կեցած են. բայց ընդհան-
րապէս շատ մէկտեղ նոյն դժի վրայ երկայն քաթի մը կը ձևացը-
նեն՝ մի և նոյն երկրի մէջ, և այնպէս կ'երևնայ՝ թէ իրարու հետ
կապակցուած լին մը ունին: Թէ որ լեռներու շատ գօտիներ մէկ-
տեղ գտնուին՝ խոսք լեռանց կը ձևացընեն. և թէ որ շատ խում-
բեր մէկտեղ ըլլան՝ քիչ լեռանց կ'ըսուին:

Երբեմն գլխաւոր գօտիէ մը՝ սղտիկ գօտիներ զատուած
կ'ըլլան, ու շատ կամ քիչ խոտոր գիբը կ'ունենան՝ գլխաւոր գօ-
տիին նայելով, և անոնցմով կը ձևանան երբոր քաթի քաթիները,
քաթի քաթիները, առանձին քաթի ձիւղի կամ լեռի: Հասարակ կ'ը-
սուին լեռներու ան սղտի գօտիները որ գրեթէ գլխաւոր խում-
բին ուղղահայեաց են. հասարակներէն վերջը կուգան ձիւղ
կամ հասարակ երկրորդի կարգին բուռած փոքր գօտիները, որ
երկրորդական գօտիներուն կողերուն վրայ տարածուած կ'ըլլան:

1 Basaltique.

2 Pics volcaniques.

3 Chaîne principale.

4 Chaîne secondaire, chaînon; em-

branchement, 4^e rameau de pre-
mier ordre.

5 Contrefort.

Իրարու մօտ եղած երկու լեռանց ձիւղերուն կողերը՝ իրենց ստորոտովը մէկմէկու հետ կը կապին, և ան կայցրնող գիծը դժբանք կ'ըսուի, որ ան երկու ձիւղերուն մէջ եղած խոր յատակին տարածութիւնը բռնած է :

Լեռներու գօտիի մը քաջաւիթանք՝ մէկ ստորոտէն ինչուան մէկայը չափերով կ'իմացուի. լեռան գօտիին քաջաւիթան կ'ըսուի՝ իր խարսխէն կամ ուկիանոսին երեսէն ինչուան արտւանը եղած ուղղահայեաց երկայնութիւնը. իսկ լեռան ընթացքն է հորիզոնին հետ ունեցած շտկութիւնը :

Լեռներու գօտիներն որ իրարու հետ սաստիկ միացած ու խիստ երկայն են, կ'ըսուին երկայնաքիտ գօտիներ կամ Վերբիլեան¹, մանաւանդ Հարաւային Մերիկայի մէջ, ուր որ քառասուն² ալ կ'ըսեն ան լեռներուն՝ որոնց բարձրութիւնը 2500էն ինչուան 4000 մետր է : Այլովայի մէջ ամառ³ կ'ըսեն ան լեռներուն կամ ասդիւնանդին եղած բլուրներուն՝ որոնց վրայ բարեբեր դաշտավայր տեղուանք կը գտնուին :

Երկու լեռան կամ բլրի մէջտեղի երկրին հովիտ կ'ըսենք. նեղ ու չորս գին բլուրներով պատած հովտին չոր. իսկ ձորի մը ամենէն նեղ կտորին՝ որ երկու լեռներու մէջ կ'իյնայ՝ կ'ըսենք : Հովիտներ եղած տեղուանքը՝ լեռանց գօտիներուն ծայրը դէպ'ի հովտին վրայ ծնած կ'ըլլայ. և ան ծայրին տակը խոռոչներ ձեւացած կ'ըլլան, որ անջախ, քիչաւոր, քոռան կամ փայտ, անոյ և նեղաց կ'ըսուին :

Արկիւս վրայ եղած տափարակ տեղուանքը քաջ կամ քաշաւայր կ'ըսուին, երբոր հորիզոնական գիրը ունին ու խորտու բորտութիւններն խիստ քիչ է : Երկու տեսակ դաշտ կ'ըլլայ. մէյրը քաջ, որ լեռներու մեծ գօտիներուն վրայ կը գտնուի, ու շատ անգամ խիստ մեծ ընդարձակութիւն ալ կ'ունենայ. մէյրին ալ ցած :

1 Cordillères.

2 Paramos.

3 Ambas.

որ աւազով, խիճով, ժժմունքներով ծածկուած ըլլալուն համար՝ այնպէս մը կ'երևնայ՝ թէ առաջ ջրով ծածկուած է եղէր, ու քիչ ժամանակ է որ ջուրը հոնկէ քաշուեր է։ Բայց ցած գաշտերուն քովերը զառ ՚ի վայր տեղումնք կ'ըլլան որ քաշաբերան կ'ըսուին։

Եւ գետնէն վեր բարձրացած հողի զանգուածը որուն կողերը այնչափ զառ ՚ի վեր լին, ու վրան դաշտի պէս է՝ բարձրաւոր քաշ՝ կ'ըսուին։ Եւ յսպիտի բարձրաւորակներ շատ տեղ կան, բայց ամենէն անտանին Սփայթի երկրինն է՝ որ Եփրային մէջ տեղը կ'ընայ։

Եւստիոսի կ'ըսուին ան մերկ ու աւազով ծածկուած ընդարձակ դաշտերը, ուր ոչ ջուր՝ ոչ բոյս կայ, և հոն արեւուն տաքութիւնը անտանելի է։ Բայց միայն տեղ տեղ փոքր ըստած մշակած երկիրներ կան, որ շատ զուարճալի են իրենց զովութեանն ու դաշտութեանը համար։

Շատ ընդարձակ դաշտեր ալ կան՝ որոնց մօտերը ամենեւին լեռ չգտնուիր, և գետներ խոնաւ ըլլալուն համար՝ թէպէտեւ բարեբեր է, բայց ոչ երբէք հոն տեղումնք մեծամեծ անտաններ կ'ըլլան։ աս տեսակ դաշտերուն Սուսանտանի մէջ փէթ կ'ըսեն, հնդկաստանի մէջ ձենլա, հարաւային Եփրիկէի մէջ քարբա, իսկ Եփրիկայի մէջ սասան, լիանոս, փոմփա։

Եւստիոս և գետերու մօտերը այնպիսի երկիրներ կան որ ճախճախուտ ու ցամաք երկիրներու մէջ կ'ընան։ Հորանոյցի ու Տանիմարայի մէջ շատ կը գտնուին, որոնց փութեր, և քաշ՝ կ'ըսեն։ ասոնց շատ նման են նաեւ շարփափան և զաշիբերան պատաճառաւ ձեւ ցած հողակոյտները։

Եւ լեռները որ հրաբուխ կ'ըսուին՝ կոնոնաձև են իրենց

1 Plateau.

2 Désert.

3 Oasis.

4 Polder, kog.

5 Volcan.

գազաթիւն վրայ խորունկ փոս մը կայ որ Բօթա՛կ՝ կ'ըսուի, ու անկից ատեն ատեն կրակ կտրած նիւթեր ու լաւա՛ն անունով հալած զոյացուածիւն մը դուրս կը վազէ, որ հայերէն խաճաճ ալ կ'ըսուի. բայց կան նաև այնպիսի հրաբուխներ՝ որ իրենց գազաթիւն վրայ ծակ չունին, ինչպէս են Մնթիսանա ու Ասնա լեռները:

Աւրոպայի մէջ բանուկ հրաբուխ խիստ քիչ կայ, և են՝ Սէսա՛ւ, Լյոնա, Շէճա, Սերմալէ, և Սալանոյ ու Սալանէլը, որ ինչուան հիմն կը մնան: Միայն հարաւային կողմը ու Ասապից ծովն եղերքը իրեք չորս հատ հրաբուխ կայ. Վամաթ-բա թերակղզիին մէջ ալ հինգ վեց հատ. բայց Միայն չորս կողմը եղած կղզիներուն մէջ հրաբուխ խիստ շատ կը գտնուի. ինչպէս նաև Միլիկէի բովի կղզիներուն մէջ ալ շատ կան. իսկ Միլիկայի մէջ բայց ի Մտեան լեռանց գօտիէն՝ գրեթէ բոլոր մէկալ երևելի գօտիներուն վրայ կը գտնուին հրաբուխներ:

Հրաբուխ լեռներուն շտկութիւնը ընդհանրապէս մէկ գծի վրայ է. Սերմիկայի մէջ արևելքէն արևմուտք ձգուած են հրաբուխները, իսկ Փերուի մէջ հիւսիսէն հարաւ. ու ամենուն վրան ալ խիստ բարձր ու ընդարձակ դաշտեր կան, որոնց մէջտեղը կոնոնաձև մոխիրի դեզ մը կայ կըս կոր. աս կոնոնին մեծ կամ պզտիկ ըլլալը՝ միշտ հրաբուխին մեծութենէն կամ պզտիկութենէն չխախտիր, հապա մէջէն ելած նիւթերուն համեմատ՝ կոնոնն ալ մեծ կամ պզտիկ կ'ըլլայ:

Հրաբուխներուն խիստ խոր ըլլալը անկէջ ալ կ'իմացուի որ մէջերնէն առաջին կարգի հողեր, այսինքն կրանիթ և միքախտան նիւթեր դուրս կը ցատեցընեն. և հրաբուխ մը սրջափ որ քիչ բարձրութիւն ունենայ՝ այնչափ աւելի ստեպ մէջէն բռնկած նիւթեր դուրս կը նետէ:

Հրաբուխները միշտ չեն ցատեցընէր այրած նիւթեր, հա-

1 Gratière.

2 Lave.

պա երբեմն դարերով մարած կը մնան, ու յանկարծ նորէն կը բռնակին. ինչպէս որ մօտ տարիներս Մասիսին վրայ երևցաւ նոյն բանը. որուն թէպէտեւ հրաբուխ ըլլալը հին պատմութեանէն զիտէինք, բայց բոլորովին մարած կը կարծուէր. և ահա այնչափ դարերէն վերջը յանկարծ բռնակեցաւ, ու քովի գեղերը տակնու վրայ ըրաւ. կան հրաբուխներ ալ որ հետ զհետէ մարած են կամ մարելու հետ են, բայց միշտ իրենց առջի ձևը կը պահեն, ու մօտակայ երկիրներէն ալ կ'իմացուի՝ թէ հոն հրաբուխ կայ եղեր. Վաղըլայի մէջ և ուրիշ տեղուանք ալ մարած հրաբուխներ խիստ շատ կան:

Հրաբուխներուն մէկ զծի վրայ ըլլալէն, խորունկ խողունքներու քով գետնէն վեր բարձրացած հողերու զանգուածներէն, գետնին տակէն լսուած ձայներէն կ'իմացուի՝ թէ մասնաւոր զօրութեամբ մը հին ատեն լեռներու գօտիներ գետնէն բարձրացեր են, ու երկիրս տեղ տեղ պատուեր է, ու ամենէն առաջ պնտացած հողերու կարգերուն մէջէն հեղուկ հողային նիւթեր դուրս վազեր են: Հիմա մի և նոյն լեռան ծակէն, կամ լեռան նոյն խողունքէն հողերէն միշտ չեն վազեր հեղուկ դարձած հողային նիւթեր. բայց երբեմն կը տեսնենք որ դաշտերու մէջ գետինը կը բացուի, ու մէջէն լաւայի գետ մը կը բղխէ, կամ սևորակ անխայլն տղմուտ նիւթ մը կոնոնի ձևով կը դիզուի:

Հրաբուխներուն մէջէն ցատքած նիւթոց կազմութիւնը խիստ փոփոխական ըլլալուն համար, և ամէն տեղ ալ հրաբուխի բաժակ բացուելուն համար, չիմացուիր թէ այսպիսի սոսկալի կրակին բուն կեցած տեղը ուր է:

Վեանին խորունկէն լսուած գոռում գոչումը, ու մուխին տեսնուիլը կամ սովորականէն աւելի սաստկանալը՝ հրաբուխի մը բռնակելուն առաջին նշաններն են: Վանի կ'երթայ գոռում գոչումը կը սաստկանայ, գետինը կ'երերայ ու կը յնցուի, մուխը կը բնապատիկ կը թանձրանայ ու մոխրի հետ կը խառնուի. երբեմն

ահագին սիւներու ձևով օդուն մէջ ասդիս անդին կը թռչնար, երբեմն ալ կարգէ դուրս մեծութեամբ սև ամպեր ձևացած՝ հեռու տեղուանք ջրուելով կը փարատի. ան ատեն սոսկալի բարձրութեամբ կրակ կտրած աւազի յորձանքներ բոցի պէս գէպ'ի երկինք կ'ելեն, ու մէկէն որոտմունքի ձայնով մը՝ այրելով ճերմակ-ցած քարեր ու հալած նիւթեր հրաբուխին բերնէն դուրս կը ցատքեն ու նորէն բաժակիկն չորս դին կ'իյնան. ան միջոցին գետնաշարժը քանի կ'երթայ կը սաստկանայ, հալած նիւթերը կը զիզուին, ու բաժակիկն բերնէն վեր բարձրանալով՝ հրաբուխին կողերուն վրայ կ'իջնան. բայց շատ անգամ նաև լեռան կողերուն վրայ ալ ճեղքեր բացուելով՝ լաւան անոնց մէջէն դուրս կը պուծկայ: Ան կրակէ գետերուն վաղելու ատենը՝ հրաբուխին բերնէն երբեմն նաև ջրի ու տղմի ահագին հեղեղներ կը բղխեն, և ան նիւթերով ծածկուած երկիրներուն վրայ տեսակ մը փնտաւար ու դարչահոտ կազ կը տարածուի: Այսպիսի ահաւոր երևութէն վերջը՝ գետնաշարժը կը դադրի, գոռում գոչումն ու դուրս վազած նիւթերը կը քիչնան, և կարծես թէ հրաբուխը կտոր մը կը հանգչի. բայց թէ որ յանկարծ նորէն գրգռուի, նորէն նոյն բաները կ'ըլլան, ինչուան որ բաւական ժամանակ անցնի, ու անկէ ետեւ բոլորովին կը հանդարտի:

Հրաբուխ եղած երկիրներուն մէջ սասանութիւն կամ գէպնաշարժ կամ երկրաշարժ շատ կը պատահի. և հրաբուխը բռնկելուն պէս՝ շարժն ալ կը սկսի. աս սոսկալի երևոյթը, որ թէ հորիզոնական ղիլքով և թէ ուղղահայեաց կամ բոլորաձև ղիլքով կը պատահի, մեծամեծ փնտսերու պատճառ կ'ըլլայ: Վետնաշարժ կայ որ մասնաւոր հրաբուխէ մը առաջ կուգայ. որով միայն նոյն հրաբուխին մօտ տեղուանքը շարժ կ'ելէ. գետնաշարժ ալ կայ որ հրաբուխէ խիտ հեռու երկիրներու մէջ կը պատահի սատտիկ արագութեամբ: Ար որ գետնաշարժ շատ կը պատահի՝ թէ որ հոն յանկարծ նոր հրաբուխ մը ելէ, երկրաշարժը բոլորովին կը դադրի:

Խորունկէն եկած ձայներէն, գետնին տակէն լսուած գոռում գոլումն, օդուն մէջ փնասակար կազ մը բանէլէն, կենդանեաց անհանդարտութենէն ու պոռալէն՝ յայտնի կ'ըլլայ թէ երկրաշարժը մօտենալու վրայ է. որ ամէն եղանակի մէջ, ու մթնոլորտը ինչ վիճակի մէջ ալ ըլլայ՝ կը պատահի. արեւադարձներու տակ եղած երկիրներուն մէջ ծանրաշափին վրայ ամենեկն այլալուծիւն չեբեր, բայց մնացնական երևոյթներու վրայ զգալի կերպով կ'ազդէ։ Շատ երկիրներ կան՝ ուր որ կ'երևնայ թէ գետնաշարժը մնանաւոր չըլլան մը լուսնի. բայց կան նաև այնպիսի տեղուանք՝ ուր որ ընդհանրապէս որոշեալ ատեններ կը պատահի։

Թիւ որ գետինը ցնցուի, ու պատուելով՝ մէջէն հրաբուխի նիւթեր և բոց չեղէ, պատուած տեղը այր մը կը դառնայ ջրով կամ շաղախով լեցուն. ան միջոցին գետնին տակէն լսուած ձայները՝ առաձգական հեղանիւթներէ առաջ կուգան, որոնք կարծես թէ երկրի տակէն կ'ուզեն դուրս ցատքել։ Այս ձայները չկրնար ըլլալ որ միշտ գետնին ձօճէլէն առաջ գան. վասն զի աս ձօճումը երբեմն գեռ ձայն չըսուած կը սկսի, երբեմն ալ լուռէն ետքը. շատ անգամ ինչուան երկու իրեք ամիս գետնին տակէն ձայն կը լսուի, ու գետինը ամենեկն չեբերար։ Իսկ ցնցմանքը այնչափ աւելի սաստիկ կ'ըլլայ մէկ երկրի մը մէջ՝ որչափ որ նոյն երկիրը բանուկ հրաբուխէն հեռու է։

Գետնաշարժը պատճառող նիւթերուն կեցած տեղը կ'երևնայ թէ երկրիս երեսէն շատ վար է, որոնց երբեմն հանքերը փորելու ժամանակ կը պատահին փորողները՝ առանց զբոսանց խմանալու։ Երկիրներ կան՝ ուր որ գետնին տակի հողերը իրարու կը հաղորդեն ցնցումը. բայց կան երկիրներ ալ՝ ուր որ հողերու այլ և այլ զանգուածները իրարու դէմ դնելով՝ թող չեն տար որ ցնցումը առաջ երթայ. և կ'երևնայ թէ ան տեսակ երկիրներ՝ ցամաք երկիրներու ու կղզիներու արևմտեանու հարաւային ծովեղերէն երուն վրայ շատ կան։

Վանի մը տեղումքը կազերու բռնութեամբ գետնէն ջուր կը ցառքէ, որ երբեմն ինչուան վաժառն մեծը կը բարձրանայ, ու մըջը հողի կտորներ կ'ըլլան. աս հողերը շագիս զարձած՝ չորս դին կ'իյնան, և մանաւանդ ան ծակերուն քովերը՝ ուսկից որ ջուրը կը բխէ, և կոնտնաձև կը դիզուին, ու ետքը շէնքերու կը գործածուին:

Շատ երկիրներու մէջ կան նաև այնպիսի տեղումք՝ որ կարծես թէ միշտ այրելու վրայ են, և անոնց երեսէն բոց՝ ջուր ու ինչուան հողի զանգուածներ վեր կ'ելլեն:

Օտարմանալի է նաև ան ցատքող ջրերուն երևոյթը՝ որ մէկ քանի հրաբխային երկիրներու մէջ կը տեսնուի. բայց ամենէն աւերի զարմանալի են Խալանտայի Կէշէր՝ բոռած ցատքող ջրերը: Լըբու կամ իրեք մեծը բարձրութեամբ լեռնակի մը մէջտեղը բողբոջաձև աւազան մը կայ. անոր մէջտեղի ծակը որ միշտ մաքուր ու յտակ ջրով լեցուն է, և ջերմութեան աստիճանը գրեթէ 100° կը հասնի, ջուրը երեսունէն ինչուան քառասուն մեծը բարձրութեամբ վեր կը նետուի, և քանաչորս ժամուան մէջ նոյն երևոյթը երկու իրեք անգամ կը պատահի, երբեմն ալ շատ աւելի:

Յամար երկիրներու մէջ բնական ինչ երևոյթներ որ կան, ինչպէս լեռ, ձոր, և այլն, նոյն բաներուն պզտիկները ընդարձակ կղզիներու մէջ ալ կը գտնուին՝ մի և նոյն պատճառէ առաջ եկած. բայց մանր կղզիներուն վրայ զիտնալու մասնաւոր բաներ ալ կան. և նախ՝ ասոնք կամ զատ զատ կը գտնուին, և ան առէն անշատ կղզիք կ'ըսուին, կամ շատը մէկտեղ կ'ըլլան ու Խոմբէ կ'ըսուին, և կամ մէկ գծի վրայ շարուած ըլլալուն համար շարժիչաց: Տափարա՛ն Կէշէ կամ Խոմբ բոռածները ընդհանրապէս աւազակոյտը են՝ ջրին երեսէն հազիւ թէ կտոր մը վեր բարձրացած. ոմանք ալ ժամուանքներու կամ քարացած նիւթերու զան-

գուածներ են. բարձր կղզիներէն շատը կամ գէթ մասնաբաժնաբար ներքէ առաջ եկած են: Հաւանական է թէ իրարու խիստ մօտ եղած կղզիներու խումբերը ուրիշ բան չեն՝ բայց եթէ ծովուն տակի բարձր տեղերուն ծայրերը. և թէ որ աս կղզիները մէկ զծի վրայ ըլլան՝ ըսել է թէ ծովուն տակի լեռներու գոտիներուն գազաթններն են, և կ'երևայ թէ նոյն գոտին որ ցամաքին մօտ է՝ անոր վրայ եղած լեռներուն հետ կապած է:

Հիմա համառօտ կերպով մը երկրիս ներքին կազմութիւնը բնական, և տեսնենք թէ այլ և այլ նիւթերը ինչ կարգով իրարու վրայ կեցած են, որոնցմով կը ձևանայ երկիրս:

Արեւմտեան մը կտորներուն վրայ որ մարդիկ կրցան զննութիւններ ընել՝ տեսան որ զանազան նիւթերու զանգուածներով բաղկացած է, և աս նիւթերը իրարու վրայ միշտ նոյն կարգով կեցած են: Այս հանքային զանգուածները խառնուած են իրարմէ. գրեթէ միշտ տափակ ձև ունին, մակերևոյթներն շատ ընդարձակ է, և իրարու վրայ շարուած ըլլալուն համար կարգ կ'ըսուին. և աս կարգերէն շատը մէկտեղ գալով, ու իւրաքանչիւրը իր կազմածքը պահելով՝ ինչ թանձրութիւն որ կ'ունենան՝ անիկայ խառնուին. մասնաբաժնաբար հորիզոնական կ'ըլլայ, ու մասնաբաժնաբար գրեթէ ուղղահայեաց. և երբոր աս կարկանդակներ ուղղահայեաց խողովներով իրարմէ բաժնուած ըլլան, ամէն մէկ կը տարները բովէ բով Լեւի Լեւի կ'ըլլան: Նման կերպով շատ կարգեր մէկտեղ հաւաքուած կը գտնուին, և տեղերնին փոփոխելով՝ մէկմէկու մէջ կը խառնուին, ասով նոր տեսակ դիրքեր կը ձևանան՝ որոնց կազմութիւնը կ'ըսենք. թէ որ քանի մը կազմութիւն մէկտեղ գտնուի, ու մէջերնին գլխաւոր մէկ տեսակ ժայռ շատ գտնուի, ան կտորը հանքային երկիր կ'ըսուի. և աս կազմութիւններով կամ հանքային երկիրներով երկրագնդին հանքային կեղևը կը ձևանայ:

1 Formation.

2 Terrain minéralogique.

Հողերը իրենց նիւթերուն տեսակին նայելով՝ այլ և այլ կազմուածք ունին, որոնց վրայ հանքաբանները ընդարձակ կը խօսին:

Հանքային նիւթերու զանգուածներն ու կարգերը խառնաբաժնուած կ'ըսուին՝ երբոր զուգահեռական ու ընդարձակ ճեղքուածներով իրարմէ զատուած են, ու կարծես թէ վրայէ վրայ դրուած են. ասոնք հատուածակողմի ձև կ'առնեն՝ թէ որ խոտորնակ դիրքով ճեղքուածներ ունենան. աս ճեղքուածներուն շտկուածիւր միշտ նոյն կ'ըլլայ, ու կ'երենայ թէ ան կերպով ճաթըտելուն պատճառը հողին տեսակն է: Արբեմն ալ կէս մը կամ բոլորովին կտրաձև բաժանումներ կ'ըլլայ հողի խառնուրուն մէջ:

Հանքային նիւթերու զանգուածները քննելով, ու այլ և այլ կարգերը՝ մանաւանդ թէ ան կարգերէն ձևացած երկիրները իրարու հետ բաղդատելով, կը տեսնենք որ ամենէն առաջ ձևացած հողի կարգերուն մէջ ամենեւին գործարանաւոր մարմիններու նշան չկայ. ուստի յայտնի է թէ գործարանաւոր մարմիններէն առաջ ձևացած են ան կարգերը. ասոր համար նախնական հողէք՝ կ'ըսուին. ասոնց բաղադրութեան զխառն մասը բիւրեղացած նիւթեր են: Ախնական հողերուն վրայ երկրորդական հողէք՝ կեցած են. ասոնց մէջ կենդանեաց և բուսոց մասունք, կամ բրածոյ նիւթեր՝ շատ կան. որով յայտնի է թէ գործարանաւոր էակներէն ետքը ձևացած են: Ախնական ու երկրորդական հողերուն մէջտեղը կ'ընան փշէ՝ հողերը, որ տեսակաւ նախնական հողերուն կը նմանին, ու մէջերնին քիչ մը գործարանաւոր էակներու մնացորդներ կը գտնուին: Առաջին կամ անցողական հողէք՝ ցած երկիրներու մէջ՝ անմիջապէս գետնին երեսը տարածուած

1 Terrains primitifs և՛ primordiaux.

2 Terrains secondaires.

3 Fossiles.

4 Terrains intermédiaires.

5 Terrains d'alluvion և՛ de transport.

կր գտնուին, որ ծովախճէ, խճախառն աւաղէ, հասարակ աւաղէ ու լոյծ հողէ մը ձևացած են. աս ողողական հողերուն ու երկրորդական հողերուն մէջ միջակ հողի կարգ մը կր գտնուի՝ որ երկուքին խառնուրդէն առաջ եկած են, և կ'ըսուին երրորդական հողեր¹. ասոնց մէջ չորրորդանեաց սակորներ կր գտնուին: Ասկան երկիրներէ ըստ հողերը՝ որ հրաբուխներուն մէջէն ելած նիւթերով ձևացած են՝ հրաբխային հողերու² կարգէն են, որոնք երբեմն երկրորդական հողերուն հետ խառնուած կ'ըլլան:

Սեռադական նիւթերը մասնաւոր մեռադական հողերուն մէջէն կ'ելլեն. և ասոնք կամ երկու զանազան տեսակ հողերու մէջ տարածուած կ'ըլլան, և կամ երբէք³ կր գտնուին, այսինքն հողերուն ձեգըռածներուն մէջ երկայն երկայն ընցուած կ'ըլլան. աս երակներուն թանձրութիւնն ու տարածութիւնը իրարմէ շատ տարբեր է. միայն աս մասնաւոր յատկութիւնս ունին՝ որ ինչ հողու մէջ ալ գտնուին՝ զանիկայ տեղ տեղ կր ձգքեն. և իւրենց մեռադական նիւթը տարբեր է ան նիւթէն՝ ինչով որ բուն հողը կամ լեռը ձևացած է: Արակներուն նիւթին մէջ թէ որ մեռադի խառնուրդ գտնուի, ան ասէն Բաղադային⁴ կ'ըսուին նիւթը: Սեռադական նիւթերը երբեմն կոյտ կոյտ ալ կր գտնուին:

Ինչ անկանոն խոռոչները՝ որոնց անշաւ և այլ կամ քարայր⁵ կ'ըսենք՝ բնութեան զարմանալի գործքերն են, ու շատ կր տարբերին մարդկանց փորած ստորերկրեայ տեղերէն: Արեւելէ ամէն լեռներու գոտիներուն վրայ, ինչուան բլուրներու վրայ ալ կր գտնուին աս անձաւներէն. և ասոնք մեծութեւն ու ձևով իրարմէ խիստ շատ կր տարբերին: Վրերը այլ և այլ հողերու զանազաններուն մէջէն քամուելով՝ հետեւին հողային նիւթեր ալ կր բերեն, որ կամայ կամայ տակը իջնալով՝ կարգ կարգ իրարու վրայ կր նստ-

1 Terrains tertiaires.

2 Terrains volcaniques.

3 Filons.

4 Gangue.

5 Grottes, cavernes.

աին : Սերէն եկած ջրերով ձերէն պաշտօնաւ՝ բաւած քարաց մոնղոսները կը ձեանան, անոնցմէ ալ վար կաթած ջրերով սորբէն պաշտօնաւ՝ կը ձեանան : Հրաբխային այրերը բոլորովին կը տարբերին մէկայնէրէն : ասոնց պատերը ծածկուած են սև ու կէս կանաչ ապակաբոլ մը, որ հրաբխային ապականիւթէ ձեւացած է, և այրին առիքէն լուայի կտորուանքներ կախուած են :

Բիւ մին ալ երկրագնտիս ներքին ջերմութեանը վրայ խօսինք : Երկրագնտիս ներքին ջերմութիւնը ստուգելու համար եղած փորձերէն շատը սխալ կրնան ըլլալ : վասն զի ամէն երկրի մէջ նոյն փորձերը ուրիշ անթիւ պարագաներու հետ կապակցութիւն ունենալով, մի և նոյն փորձը ամէն տեղ նոյնպէս չյաջողիր : անոր համար պէտք է աղէկ ուշ դնել աս փորձերէն ելած հետևանքներուն : Որչափ որ երկրիս մակերևութէն հեռանալը դէպ 'ի խորը, այնչափ աւելի երկրագնտիս ներքին ջերմութեան աստիճանը կ'աւելնայ : բնականրէն դէպ 'ի հասարակածը քաջով, ու լեռներու վրայէն ցած տեղուանք իջնալով, աւելի տաքութիւն կրգգանք :

Եւ այլ խորութեամբ հանքերու մէջ եղած ջերմաչափական քննութիւններէն յայտնի եղաւ՝ որ որչափ մէկը երկրիս խորը իջնայ, այնչափ աւելի ջերմութիւնը կը ստատկանայ : աս ալ փորձուած է՝ որ թէպէտ և օդին բարեխառնութիւնը երկրիս մակերևութին վրայ ստէպ կը փոփոխի, բայց 20 էն ինչուան 30 մեթր խորութիւն վար իջնալէն ետեւ միշտ նոյնչափ կ'ըլլայ : և որչափ ալ աւելի իջնաս՝ տաքութիւնն ալ հետ զհետէ կ'աւելնայ ու ամէն 30 մեթր վար իջնալուդ՝ հարիւրամասն ջերմաչափին մէկ աստիճանի ջերմութիւնը կ'աւելնայ : (1) և որ ինչուան վերջը այսպէս աստիճանաբար աճելու ըլլայ, ըսել է թէ երկրիս կեդրոնը եղած տաքութիւնը կարգէ դուրս բան պիտի ըլլայ : և 30 բիւր մեթր իջնալէն ետեւ՝ ամէն մետաղական մարմինները կրնան հալած կենալ : Եւ դիտողութիւններով աւելի կը հաստատուի ան

1 Stalactite.

2 Stalagmite.

կարծիքը՝ թէ բոլոր երկրագունտը պնդանալէն ու իրեն գնտաձև տեսքը առնելէն առաջ՝ սաստիկ տարուածեանը պատճառաւ հեղուկ է եղեր, իսկ հիմա երկրիս կեդրոնը միայն առ ջերմութիւնը ունի։ Այս քննութիւններէն նաև աս կ'իմացուի՝ որ երկրիս պնդացած մակերևութիւն թանձրութիւնը ամէն տեղ նոյն չէ, ու երկրագնտիս միջին շառաւիղին վաւթաներորդ մասէն պակաս է։

Երկրիս մակերևութիւն ամէն կողմերուն վրայ բլրուած անթիւ գիւղողութիւններէն յայտնի է՝ որ երկրագունտը մագնիսաժ առնալի վրայ ազդեցութիւն ունի՝ բուն մագնիս կամ խանդուամնդ ըստած քարին պէս։ Այս մագնիսը հիսախալէն ու հաբաալէն բեւեռներ՝ ու մագնիսական հասարակած ունի, որ երկրիս հասարակածին հետ ոչ երբէք մէկ գծի վրայ կուգայ. ունի նաև մագնիսական սաստիկութիւն, որ լայնութեան աստիճանէն տարբերութիւն ունի, և չենք գիտեր թէ իրեն ազդեցութիւնը ինչուան որչափ տեղ կը համար։

Երբոր մագնիսաժ տեղ մը չորրորդ թել մը ծայրէն շիփ շիտակ կախելու ըլլաս, քիչ մը աստէն ճօճելէն ետև՝ դէպ'ի մէկդին կը դառնայ ասեղը, ու նոյն շտիկութեան մէջ հաստատու կը մնայ. որով ան երկրին մագնիսական միջօրէն կ'իմացուի. և աս մագնիսական երկրիս միջօրէականին հետ ձևացուցած անկիւնը հաշուէ՝ կ'ըսուի։

Այն կէտէն քանի մը աստիճան հեռու տեղ մը անցնիլը՝ մեծ տարբերութիւն կը պատճառէ հակման անկիւնին վրայ, որ քանի մը երկիրներու մէջ արեւմտեան գիւրջ ունի, ուրիշ տեղումք ալ արեւելեան. երբեմն ալ ոչ արեւմտեան և ոչ արեւելեան է, և մագնիսաժ ասեղը դէպ'ի երկրիս բեւեռ կը շտիկուի՝ կարգ մը կէտերու մէջէն անցնելով, և անհալ ըստած գծերը կը ձևացնեն. ասոնք աշխարհագրական միջօրէականներուն հետ խիստ խոտոր գիւրջ ունին։ Այն և նոյն երկրին մէջ ամէն տարբեր հակումը տար-

բեր կ'ըլայ, և ստուգուած է որ աս տարբերութիւնները առաջ կուգան ճշմանն պէս շարժմունքէ մը:

Սագնիսաժ ասեղին վրայ օրական տարբերութիւններ ալ կը տեսնուին, որոնք միակերպ չեն՝ ոչ տարւոյն տասուերկու ամիսներուն մէջ և ոչ երկրիս ամէն կողմերը. և աս տարբերութիւններուն զլիսաւոր պատճառներն են՝ մթնոլորտին այլ և այլ ազդեցութիւնները, և մանաւանդ արեգականը, Հիւսիսայգին, հարթութիւններուն բռնկած ժամանակը, ու գեամաշարժին բրած ազդեցութիւնները: Սագնիսական միջօրէականին մէջ հաշուէն կ'ըսուի ան անկիւնը որ ծանցութեան կեդրոնէն կախուած մագնիսաժ ասեղ մը հորիզոնին հետ կը ձևացնէ. և թէ որ լայնութեան աստիճանը փոխուի, աս անկիւնն ալ մէկէն տարբերութիւն կ'ընէ: Ս'եր կիսագնտին մէջ մագնիսաժ ասեղին հիւսիսային ծայրն է հորիզոնէն վար ծռողը, մէկալ կիսագնտին մէջ ասոր հակառակը կը պատահի. և մագնիսական հասարակած կ'ըսուի՝ երբոր մէկ գծի վրայ կուգան զանազան կէտերը, ու մասնաւոր հակումն չը ձևանար:

Սագնիսական հասարակածին երկու կողմերն եղած միջոցները թէ որ հաւասար ըլլան, մագնիսին հակումը հաւասար կ'ըլլայ. իսկ հակման ամենէն բարձր աստիճանը ան ատեն կ'ըլլայ՝ երբոր իրարու ներհակ երկու կէտերու վրայ հանդիպի, և ան կէտերը մագնիսական բևեռք կ'ըսուին: Շատ անգամ կը պատահի որ յանկարծ ելեքտրական սաստիկ ցնցմամբ մը մագնիսաժ ասեղին բևեռները կը փոխուին. ան ատեն նաւորդները ան սխալած ցուցակին հետեւելու ըլլան նէ, ընելու ճամբաներուն բոլորովին հակառակ կողմը կրնան երթալ:

ՋՈՒՐ

ՋՈՒՐԸ, որ երկար առեն սկզբնատարերայ մէկը կը սեպուէր, թթուածին ու ջրածին կազերով բաղադրուած է. երկրի մակերևութին մեծ մասը բռնած է, ու բնութեան մէջի խիստ ջորաւոր նիւթերէն մէկն է: Բայց այլ և այլ ջրերուն ու անոնց մասնաւոր յատկութիւններուն վրայ խօսելէն առաջ՝ մէկ քանի աշխարհագրական բաւերուն վրայ խօսինք որ շատ կը զործածուին առ ուսման մէջ:

(1) Վիկիանոսին ցամաք երկիրներու մէջ մտնելովը՝ Ռէքէմէ-է-Լան կամ Ռէքէմէ-է-Լանը՝ ըսուած ծովերը կը ձևանան. առ ծովերէն մէկ քանին չորս դիէն գրեթէ բոլորովին ցամաքը պատած է, և ովկիանոսին հետ միայն պզտիկ անցքով մը հաղորդակցութիւն ունին՝ որ Էլ-Պալմէր¹ կ'ըսուի. ամանց չորս դիւն ցամաք երկրի կտորներ ու կղզիներ առած են. կան նաև այնպիսի միջերկրեայ ծովեր՝ որոնց մէջ ովկիանոսը խիստ լայն անցքով տարածուած է: (2) Ե որ ցամաքներուն մէջ մտած ովկիանոսին տեղը շատ պզտիկ է՝ Ժոյ կամ Խորը՝ կ'ըսուի ան կտոր ծովը:

(3) Ե որ ծոցի մը ձևը երկայն բարակ է, ու լայն անցքերով ովկիանոսին հետ հաղորդակցութիւն ունի, Բալթիկ ծովը կամ ջրանոց² և կամ գաղղիական բաւով Տանը՝ կ'ըսուի: Իսկ անոց՝ կ'ըսուի սովորաբար ան նեղ ու ծուռումուռ ճամբան՝ ուսկից մէկ մեծ մը միայն կրնայ անցնիլ. նոյնպէս կ'ըսենք նաև ջրանցքի կամ նեղուցի մը ամենէն նեղ կտորին:

(4) Ե պզտիկ տարածութեամբ ջուրը՝ որուն չորս դիւն ցամաքով պատած է, ու միայն նաւերը մտնելու համար անցք մը ունի՝

¹ Mers méditerranées.

² Détroit.

³ Golfe կամ baie.

⁴ Bras de mer, manche կամ canal.

⁵ Pas կամ chenal.

նաւահանքիս կամ փոքի՝ կ'ըսուի. ազտի գոգն ալ ծոցի՞. խիստ նեղ ծոցիկն ալ՝ անշէածոց՝. իսկ քիչ ընդարձակութիւն ու խուրութիւն ունեցող նաւահանքիստը նաւահանք կամ գաղղիական բառով հաւր՝ կ'ըսուի:

Շատ անգամ ցամաքին վրայ տեղ տեղ ջրեր ժողված կ'ըլլան. թէ որ ասոնց խորութիւնն ու ընդարձակութիւնը քիչ է՝ լճակ կ'ըսուին. և թէ որ ընդարձակ ու խոր են՝ լիճ կամ ծովակ՝. իսկ մեծ տարածութիւն ունեցող լճերը ծով կամ ծովակ և կամ ներքին ծով կը կոչուին: Իսկ ճահիճն՝ է ցած երկիր մը մէջը կաւով ու անշարժ ջրով լեցուն:

Բնական մեծամեծ փոսեր որ հիմա բոլորովին ցամաքած են՝ աստենով կ'երեւնայ թէ ջրով լեցուն են եղեր. և աս փոսերը աւելի լեռներուն ոտքն ու անոնց գագաթին վրայ կը գտնուին. ասոնք որ շատ անգամ լեռներն ընդարձակ փոսերու շրջապատը կընային սեպուիլ, ու ջուրը անոնց մէջ կը լեցուէր ու շատ կը բարձրանար՝ թէ որ դոցուէր ըլլար ան ջրի ճամբան՝ ուսկից որ փոսին մէջը հաւաքուած ջուրը կը վաղէ կ'երթայ:

Համաքին վրայ ինչ խորտուբորտութիւն որ կայ՝ նոյնը ովկիանոսին մէջն ալ կայ. այսինքն ժայռեր, լեռներ, դաշտեր ու խորունկ փոսեր: Տեղ տեղ ծովուն յատակը կը տեսնուի, աստեն աստեն ալ ջուրը քաշուելով՝ բոլորովին կը բացուի, և ան աստեն կը տեսնուին ծանծաղուտներ, խութիւն ու աւազակոյտները:

Ովկիանոսին այլ և այլ տեղերուն խորութիւնները իրարմէ շատ տարբերութիւն ունին. միջին չափը 4000էն ինչուսն 5000 մետր կ'երեւնայ. և Լափրաս հաւաստեր է որ ամենէն խոր տեղն ալ 8000 մետրէն աւելի չկրնար ըլլալ. ըսել է թէ ծովուն երեսէն չափուած ամենէն բարձր լեռներուն բարձրութեանը հաւա-

1 Bade, port *quai anse*.2 Cale *quai calanque*.

3 Crique.

4 Havre.

5 Étang.

6 Lac.

սար է: Վստնտով ինչուան հիմա 600էն ինչուան 800 մեթր խորութիւն կըցեր են չափել: Բայց գունտով առնուած չափերը աւելն անգամ ճիշդ չեն, որովհետեւ գունտը ծովուն տակը յորձանքի մը կամ ուրիշ արգելքի մը հանդիպելով՝ կ'աղկոծի ու վար չկրնար իջնալ:

Հեղանիւթներուն բնական, յատկութեանը նայելով՝ որոնց երեսը միշտ մի և նոյն դիրքը ունի, ծովերուն մակերեւոյթը գընտաձեւ պիտի ըլլար, որպէս զի կարենանք բռել թէ երկրագնդի մակերեւոյթը գնտաձեւ է. բայց շատ փորձերով իմացուեցաւ որ տեղ տեղ ծովերուն բարձրութիւնները իրարմէ տարբեր են. ինչպէս Վարմիր ծովը Ս'իջերկրական ծովէն 8 մեթր բարձր է. Խաղաղական ովկիանոսը Վստնտեան ովկիանոսէն 7 մեթր բարձր է. Ս'եքսիկոյի ծոցը Խաղաղական ովկիանոսէն 3 մեթր բարձր է. հաւանական է թէ աս տարբերութիւններուն պատճառը՝ ջրերուն այլ և այլ աստիճանի խտութիւն ունենալն է:

Նոյն ջուրը իրեն աղիութեանն ու դառնութեանը համար խիտ անախորժ է խմելու. իր տեսակարար ծանրութիւնը 1,0269էն ինչուան 1,0285 կ'եղէ: Նոյն մէջի աղային նիւթերուն բաղադրիչ մասունքներն են՝ կիր, ծովային բուսոց աղեր կամ սոսա, մանեղիա, և ծծմբային՝ ածխային ու ջրաբոյրեան թթուներ: Բնութեւնը հեղուկ վիճակի մէջ կը գտնուին ջրին մէջ, և իրենց շատութիւնը այլ և այլ պատճառներէ առաջ կուգայ:

Օ անագան դիտողութիւններով հաստատուած է որ ովկիանոսին մէջ տեղ տեղ անոյշ ջրի աղբիւրներ կը բղխեն: Տեղ տեղ ծովուն երեսը եղած ջուրն աւելի աղի է՝ քան թէ յատակինը. և կ'երևնայ թէ երբոր տակի ջրին աղիութիւնը աւելնայ՝ մակերեւութինը իր դառնութիւնը կը կորսնցընէ: Բնաւ փորձուած է որ ովկիանոսին ջուրը այնչափ աւելի դառն է՝ որչափ որ մէկը եղերքներէն կը հեռանայ. աս բանն աւելի հիստային կիսազնտին քան թէ հարաւային կիսազնտին վրայ, և աւելի հասարակածին քան թէ բևեռին մօտ կը տեսնուի:

Նոսիւն գոյնը ընդհանրապէս մութ կապոյտ կամ կանաչ է, բայց տեղ տեղ աւելի բաց է, որ նոյն տեղերուն գիրքերէն և ուրիշ յատկութիւններէն կը կախուի:

Նոսիւն վրայ երեւցած զարմանալի երևոյթներէն մէկն ալ ջրին ցլուցած փոսփորականութիւն է. որ թէպէտ ամէն տեղ կը տեսնուի, բայց աւելի արեւադարձներուն տակը. և ինչպէս որ կ'երևնայ՝ աս բանիս պատճառներն են երեքտրականութիւնը, կենդանեաց ու բուսոց կտորուանքները որ ծովուն երեսը կը տարուբերին, ծովալիս աղերը՝ որ միշտ լոյծ միջակի մէջ են, և անթիւ մանր ճճիներ ու ձկներ որ ջրերուն երեսը կը վրիտան:

Նոսիւն ջրերուն վրայ զանազան շարժմունքներ որ կը տեսնուին՝ այլ և այլ շարժիչ պատճառներէ առաջ կուգան: Առեղանի շարժմունքները՝ լուսաւորաց ներդրածութեամբը կ'ըլլան, և որոշեալ ժամանակի մէջ կանոնաւոր ճօճումն կուտան ծովու ջրերուն, և կ'ըսուին մակընթացութիւն ու արեղանութիւն⁴: Անախտ շարժմունք⁵ պատճառը ջրերուն բնական ծիմունքն է. և աս շարժմունքներէն առաջ կուգան հանրական ընթացքներ⁶ ու շատ մասնական ընթացքներ⁷: Իսկ օդային շարժմունքներուն⁸ պատճառը՝ հովերուն բռնութիւնն է: Ան շարժմունքը որ պարզ ճօճմանէ առաջ կուգայ, ու միշտ գեանաշարժի ասէն կը պատահի, գիպուածա կան բան է:

Ատեղական շարժմունքները որոշեալ ժամանակի մէջ՝ կը պատահին, ու կանոնաւոր ճօճումն ունին. ասոնց պատճառը լուսնն ու արեղական ջրերուն վրայ ունեցած ձգողութիւնն է. և փորձուած է որ լուսինը օրուան մէջ երկու անգամ ծովուն ջրերը կը բարձրացնէ ու կը ցածցնէ, անանկ որ մակընթացութիւնն ու տեղատուութիւնը՝ ամէն կէս լուսնական օր անցնելուն՝ նորէն կը

1 Mouvement sidérique, *longs marées*.

2 Flux, reflux.

3 Mouvement propre.

4 Courants généraux.

5 Courants particuliers.

6 Mouvement atmosphérique.

սկսի՝ Վոյնպէս արեգակնային մակընթացութիւնն ու տեղատուութիւնն ալ ամէն կէս արեգակնային օր անցնելուն նորէն կը սկսի միայն աս կայ որ արեւուն հեռաւորութիւնը խիստ սաստիկ ըլլալուն, աղդեցութիւնն ալ այնչափ զգալի չէ՝ ինչպէս լուսնինը։

Երկու մասնական տեղատուութիւններն ու մակընթացութիւնները մէկտեղ կը միանան, ու ասոնցմով կը ձեւանան նաւահանգիստներու մէջ պատահած մակընթացութիւններն ու տեղատուութիւնները։ Երբոր երկու տեսակ աստեղական շարժմունքները մի և նոյն ժամանակի մէջ հանդիպին, երկուքէն առաջ եկած մակընթացութիւնն ու տեղատուութիւնը ամէն ժամանակի պատահածներէն սաստիկ կ'ըլլայ և աս բանս արեւուն և լուսնին զուգընթացութեան ատենը կը պատահի. ասոր ներհակ, երբոր արեգակնային մակընթացութիւնը՝ լուսնական տեղատուութեան հետ մէկտեղ պատահելու ըլլայ, երկուքէն առաջ եկած աստեղական շարժումը ամէն ժամանակի պատահածներէն նուազ կ'ըլլայ։

Լուսնին լրմանն ու նոր լուսնին ատենը պատահած ամենէն սաստիկ աստեղական շարժմունքները իրարու հաւասար չեն և տարբերութեան պատճառը արեգական ու լուսնին երկրէս ունեցած հեռաւորութիւնն է։ Լուսնէն սաստիկ մակընթացութիւններն ու տեղատուութիւնները զիջեցնաւ աստիճանաբար զուգընթացութեան ատենները կը պատահին, բայց միշտ նոյն ատեն չեն հանդիպիր, ու ամէն տեղ մի և նոյն բարձրութիւնը չեն ունենար։

Ենթերէն որ լուսինը ընացեալ է, ծովի ջուրն ալ բարձրացած կ'ըլլայ, լճէպէտ և արեւն ու լուսինը ներհակ քաղութեան ձգողութեամբ աղդէն ծովուն վրայ. այսպիսի ժամանակ ունեցած աղդեցութիւննին մի և նոյն ուղիղ գծին վրայ է։

Աստիճանական մակընթացութեանց պատճառաւ նաւահանգիստներու մէջ ու ծովափնեայ տեղումք շատ անդամ մեծամեծ վընտներ պատահած են, որոնց առաջը կերպով մը կրնար առ-

նուիլ՝ թէ որ առաջուց իմացուէր ծովուն այնչափ բարձրանալիքը :

Սակերն թացութեան սաստկութիւնը տեղեղն արարգանելէն շատ կը կախուի . և տեղ տեղ ջրերուն խորութեանը համեմատ, ծովեզերքին զրիցը և ու հովերուն բռնութեանը համեմատ՝ ծովուն երեսին բարձրութիւնն ալ կը տարբերի : Վերքին կամ միջերկրեայ ծովերուն մէջ մակերն թացութիւնն ու տեղատուութիւնը հազիւ կ'իմացուի . ինչպէս նաև բևեռին մօտիկ ծովերուն մէջ ալ զրեթէ անգագալի է :

Արկար ատեն տարակոյս կար թէ արդեօք Սիջերկրական ծովուն մէջ մակերն թացութիւն ու տեղատուութիւն կ'ըլլայ թէ չէ . բայց հիմա ստուգուեցաւ որ հոն ալ կը պատահի, բայց խիստ անկանոն կերպով . միայն Սենեակոյ ծոցին ու Սարսիլիայի նաւահանգստին մէջ որոշ ատեններ զգալի կերպով կը հանդիպին :

Սէկ ծոցի մը կամ միջերկրեայ ծովու մը մէջ մակերն թացութիւն ու տեղատուութիւն չըլլալուն պատճառը ան է որ լուսինը մի և նոյն ժամանակի մէջ ան կտոր ջրին ամէն մասնացը վրայ ազդելով՝ բոլոր զանգուածին ծանրութիւնը կը թեթեւցնէ : Վիտուած բան է որ ներքին ծովերուն մէջ այսչափ կամ այնչափ ատեն այլ և այլ տեղ ջրերուն բարձրութիւնը իրարմէ տարբերութիւն ունի . աս բանս կ'երևնայ թէ մասնաւոր պատճառներէ առաջ կուգայ . ինչպէս երկար ատեն հովերուն կանոնաւոր կերպով փչելէն, գետերու կամ առուններու դէպ 'ի աս կամ ան կտոր տեղը վազելէն ու հոն տեղի ջուրը ուռեցնելէն, և կամ մթնոլորտին անհասարկ կերպով ճնշելէն ծովու մակերևութին զանազան կտորները :

Պահք հիմա ովկիանոսին յատուկ շարժումներուն վրայ խօսելու :

Արկար ատենէ 'ի վեր նաւորդները տեսելը իմացելէն՝ որ երկու արևադարձներուն մէջտեղը միշտ մէկ շարժումնք մը կայ որ ովկիանոսին ջրերը արևելքէն արևմուտք կը տանի՝ երկրագնդը

տիս թափանցող հակառակ ընթացքով: Եւ շարժմունքը, որ հասարակածին երկու կողմն ալ ինչուան 30° դպել է, և փոխադարձ ընթացք՝ կ'ըսուի, կ'երեւայ թէ արեւուն ազդեցութեան, երկրիս գոլորշիք հանելէն ու իր առանցքին վրայ թափելէն առաջ կուգայ: Եւ ընթացքին երազութիւնը կամ՝ դանդաղութիւնը գրեթէ ամէն տեղ միակերպ չէ. վասն զի ուր տեղէն որ կ'անցնի՝ դիմացը շատ անգամ հակառակ շարժմունքով ջրի ընթացքներ եւորիլ արդէնքներ կը պատահին, ինչպէս որ զանազան երկիրներու մէջ փորձուած է աս բանս, մասնաւորապէս Միոյ արեւելեան հարաւային կղզիներուն մէջ:

Ուրիշ շարժմունք մըն ալ կայ ովկիանոսին մէջ որ հիւսիսային ծովերուն ջրերը դէպ'ի հասարակած կը տանի. ասոր պատճառն ան է որ հասարակածին մօտ եղած ծովերուն ջրերը հիւսիսային ծովերուն հետ կ'ուզեն հաւասարակշռութիւն պահել, ուստի հասարակածին ծովերէն որչափ ջուր որ կը պակսի՝ գոլորշի դառնալով, ու ջրերուն խտութիւնը կը նուազի, անոնց տեղը հիւսիսային ծովերէն ջուր կը վազէ, ուր որ արեւուն ճառագայթները զարնելով՝ սառերը կը հալին ու խիստ շատ ջուր կ'աւելնայ: Ինչպէս ընթացեալը՝ շարժական սառերուն ընթացքէն, և կեցած սառերու կտորներէն իմացուած են:

Մտաւորական ովկիանոսին մէջ շատ ընթացքներ կան, որոնց պատճառը նոյն ծովուն երկայնածեւ ըլլալն է: Ովկիանոսին ընդհանուր շարժմունքը դէպ'ի օր կողմն է նեւ, աս ընթացքներէն մէկն ալ նոյն ուղղութեամբ ջրերը կ'առնէ կը տանի, անոնց մէջ ալ ամենէն անուանին Լա-Քը-Սթըմ¹ ըսուածն է, որ աս հաղին դեռի մը կը բանալի, և կը ճանաչուի նոյն տեղի ջրերուն աւելի տաք՝ աւելի աղի ու կապտազոյն ըլլալէն և չորս կողմը պատած մթնոլորտին ջերմութեան: Լայնքը ամէն տեղ միակերպ չէ, միջին երազութիւնն

¹ Courant équinoxial.

² Courant polaire.

³ Gulf-Stream.

ալ մէկ ժամուսն մէջ մէկ փարսափ է . աս ընթացքով Պատհա-
մայի նեղուցէն դուրս կ'ելեն բոլոր ան ջրերը՝ որ գիւերահաւա-
տարի ընթացքին բռնութեամբ Սեբսիկոյի ծոցը բերուած են :
Աս երևելի ընթացքին շարժմանը զգալի է ոչ միայն Սիսացեալ
Վահանգաջ ծովեզերքը եղած բոլոր հիւսիսային նաւահանգիստ-
ներուն մէջ, հապա ինչպէս որ նաւորդներէն ոմանք կը հաստա-
տեն՝ նաև Սիւլիսիայի ու Վորվեկիայի ծովեզերքներուն վրայ :
Ուրիշ շատ մասնական ընթացքներ ալ կան, բայց անոնց վրայ
չենք խօսիր : Աս հաւանական է որ ամէն գլխաւոր ընթացքները
նաև իրենց ներքին ընթացքներ՝ ունին . որոնց պատճառը ջրերուն
ընդհանուր հաւասարակշռութիւնն է, որով ջրերը ուսկից որ ե-
լեր էին՝ նորէն նոյն տեղը կը դառնան . աս ներհական ընթացք-
ները աւելի ուկիւստային ու միջերկրական ծովերուն իրարու խառ-
նուած տեղումները կը պատահին : Շատ փորձերով ստուգուած
կ'երևնայ թէ նաև այնպիսի ընթացքներ կան՝ որ ծովուն խորքը
միայն կը բանին , և ասոնց կարգը կրնան սեպուիլ ներհական
ընթացքներն ալ :

Երբ որ նեղ անցքի մը մէջ երկու հակառակ ընթացք իրա-
րու դէմ ելեն, աղեղնաձև դիրք մը կ'ստենն՝ ինչուան որ քովե-
քով գալով միանան, կամ երկուքէն մէկը ետ դառնայ . և ան եր-
կու ընթացքներուն զարնուածքէն յոգնաւոր կամ պարզ ջրաց կը
ձևանայ . որոնց մէջ անուանիներն են Եւրիպոս՝ Եւրէա կղզիին
քով, Վարիդիս՝ Սիկիլիա կղզիին նեղուցին մէջ, և Սալ-
թէնս՝ Վորվեկիայի ծովեզերքին մօտ :

Եւ ուկիւստայի մակերևութին վրայ տեսնուած երրորդ տե-
տակ շարժմանը օդին ճնշմանէն առաջ կուգայ : Ծովերուն ան-
հաւասար կերպով փռելէն ալ խնէր, Կոնստէն կ'ելեն . և թէ որ օսա-
տիկ ու ամէն տեղ հաւասար երկարատե հով մը շնչելու ըլլայ՝
ծածանծանդներ առաջ կուգան, որ աղբներուն պէս կը շարժին :

Ջրերուն աս կերպ ճօճում մը տոնելը՝ օդուն ճշդէն առաջ կուգայ, որով տեղ տեղ ջրերը իրենց կեցած տեղէն հրուելով՝ հաւասարակշռութիւնին կը կորարնցնեն:

Նովերուն ջրերը իրարմէ աւելի պակաս տաք կամ պակ մը ըլլան. աս բանիս պատճառներն են՝ ջրերու ընթացքները, տարւոյն եղանակները, և մանաւանդ օրուան այլ և այլ ժամանակները, լայնութեան աստիճանները և ծովուն խորութիւնը: Կնդհանրապէս կէսօրը աւելի պակ մը ըլլայ ծովին ջուրը՝ քան թէ նոյն տեղի միջնորդը. իսկ կէս գիշերուան մէջ աւելի տաք է. առւօտը ու իրիկուան ջերմութեան աստիճանը նոյն կ'ըլլայ: Օրանագան փորձերով ստուգուած է որ ծովու ջրերուն միջին բարեխառնութիւնը աւելի սաստիկ է քան թէ անոնց վրայի օդուն միջին ջերմութիւնը. իսկ արեւադարձներուն տակը և մակընթացութեամբ բարձրացած ծովերու մէջ ամէն տեղ օդին ու ջրին ջերմութիւնը նոյն է:

Երկրութեան 40°-ին մօտ կը տեսնենք որ սառերու խորքը կը տորներ ջրերուն երեսը կը լողան. իսկ 50°-ին մօտերը գետերուն, լճերուն ու ծովերուն եզերքը սառերով ծածկուած են. 60°-ին մօտ ծոցերուն և ներքսագոյն ծովերուն մակերևոյթը գրեթէ բոլորովին սառած կ'ըլլայ. 70°-ին տակը ջրերուն մէջ լողացող սառերու կտորները խիստ բազմաթիւ են. իսկ 80°-ին տակը սառերը լեռան պէս անշարժ կեցած են: Աւելային ծովերուն մէջ լողացող սառերու կղզիներէն շատը խիստ բարձր են, և ան ծովերուն մէջ ճամբայ ընտրներուն երբեմն սոսկալի վտանգներ կը հասցնեն. վասն զի ան ահագին սառի կտորները կուգան նաւուն կը զարնուին. և թէպէտ վրանին թանձր մէգով պատած ըլլալուն հաւմար՝ հեռուէն չեն տեսնուիր, բայց ջերմաչափով մէկէն կ'իմացուի իրենց մօտենալը. վասն զի աս գործիքը զգալի կերպով վար կը սկսի իջնալ:

Թէ որ զանազան խորութեամբ ծովու ջրերուն ջերմութիւնը

ներ չափերու բլանք, կը տեսնենք որ որչափ խորը լիջեցնենք գործիքը, ջերմութիւնն ալ այնչափ կը պակսի. և բարեխառն գօտիներուն ու արեւադարձներուն տակ եղած ծովերուն ջերմութիւնը գունատով չափելով՝ տեսան որ մակերևութին ջերմութիւնը 26⁰ էն ինչուան 27⁰ եղած ժամանակը, խորունկ տեղերուն ջերմութեան չափը 2⁰ էն ինչուան 3⁰ կ'ելլէ:

Նոյնքան մէջ ուր որ աւազուտներ կան՝ հոն տեղի ջրերուն ջերմութիւնը շատ աւելի պակաս է քան թէ խորունկ տեղերունը: Եւ երեւոյթը, որուն վրայ շատ տեսակ մեկնութիւններ տալու ջանացին, ջերմաչափով յայտնի կը տեսնուի ծանծաղուտներու մէջ, հումայով չէ կ'ըսէ թէ ծանծաղ տեղուանք ջրերուն պաղութիւնը՝ վրայի ու տակի ջրերուն իրարու հետ խառնուելէն առաջ կուգայ, ինչպէս որ կը պատահի այս բանաւ աւազուտ ու ծանծաղ տեղուանք, և տակի ջրերը միշտ աւելի պաղ են:

Համար երկրի ջրերը ու կիւմնութեն առաջ կուգան. վասն զի ծովուն ջուրը գոլորշի դառնալով՝ օդուն մէջ կը բարձրանայ, ամպի ձև կ'առնէ, վերջը վար թափելով նորէն ջուր կ'ըլլայ: Համար երկրի ջրերուն գլխաւոր շտեմարանները բարձր լեռներն են. ինչու որ անոնց գագաթին վրայ պատած մթնոլորտը սաստիկ պաղ ըլլալով՝ դէպ'ի հոն կը քաշէ ամպերը, անոնք ալ խոտանալով ջուր կամ ձիւն կը դառնան ու ան լեռներուն վրայ զիջուած կը կենան:

Երբոր անձրեւը սաստիկ յորդութեամբ վար կը թափի, թափանցելի հողերուն մէջէն անցնելով՝ երկրիս խորը կ'իջնայ՝ ինչուան որ գիմացը հաստատուն ժայռ մը գայ, ու ալ Վիարենայ առաջ երթալ. ան ատեն հողուն մէջ օձապտոյտ չընձններով կը դառնայ նոյն ջուրն ու նորէն երկրիս մակերևոյթը կ'ելլէ. ահա ասկէ առաջ կուգան «դէբ»՝ լսուած ջրերը: Իսկ թէ որ ան հողերու կարգերուն մէջ այս ջրերը խորունկ տեղուանք ժողովուն, ան ատեն գետնին տակը մեծամեծ լճեր կը ձևանան:

ասոնք ալ լձէ որ սաստիկ լեցուն՝ ծակ մը գտնելով դէպ 'ի ուրիշ տեղ մը կը վազեն։ Այրեմն նաեւ կաւի կարգերը կախող հողերու կարգերէն բաժնուելով խոռոչներ կը ձևանան, ու ջրուրը անոնց մէջ Ժողովուած կը կենայ։ այսպիսի Ժամանակ լձէ որ մէկը կաւին կարգերը ծակել տալու ըլլայ՝ աղբիւր կը բռնէ։

Չ ջրերը գետնին տակէն անցնելու ատեննին այլ և այլ նիւ լձերու հանդիպելով՝ անոնց մասունքներն ալ իրենց հետ մէկտեղ կ'առնեն կը տանին և ան ջրերն որ աղային և ուրիշ լուծական նիւ լձերու մէջէն կ'անցնին, հաշտային ջրեր՝ կ'ըսուին, և լձէ որ տաք են՝ ջերմութիւն կամ ջերմիկ ջրեր²։ Հանքային ջրերը իրենց առողջարար յատկութիւններուն համար խիստ յարգի են, ու մէջերնին կը գտնուին երկաթային աղեր, մանեղիայի ծծմբակ, մանեղիա և ուրիշ նիւ լձեր։ յճմբային աղբիւրները³ սովորաբար տաք կ'ըլլան, ու հրաբուխներու քով և գետնաշարժ շատ պատահած երկրիններու մէջ կը գտնուին։ Երբեմն անոնց ջուրը ոչ միայն տաք կ'ըլլայ՝ հապա նաեւ կ'եռայ, որով բոխելու ատենն ալ շատ բարձր կը յատնէ։

Վիսնալով լձէ որչափ որ երկրիս խորը խճանք՝ ջերմութեան աստիճանը այնչափ կ'աւելնայ, ամենաաղբիւրին է իմանալը լձէ աղբիւրներէն ոմանք ինչ պատճառաւ սաստիկ տաքութիւն ունին։ Վասն զի անձրեային ջրերը հողերու կարգերէն անցնելով՝ 3000 մետր խոր տեղ մը կը հաւաքուին, ու հոն գրեթէ 100° ջերմութիւն առնելէն ետեւ՝ կը լձ լձ կանան ու կը սկսին դէպ 'ի վեր դիմել, և իրենց տեղը վերի ջրերը վար կը վազեն։ ասով ջրի երկու ընթացք կը ձևանայ, մէկը կ'ելլէ՝ մէկալը կ'իջնայ, երկուքն ալ պատճառը երկրիս ներքին ջերմութիւնն է և հարկաւ ջուրը փոսին վրայ եղած հողի կարգերէն դուրս ելլելու Ժամանակ կը շատ աւելի տաք պիտի ըլլայ քան լձէ չորս դին պատած ողը։

Վերաբերելով երկրիս երեսը վազելով՝ ջրերու ընթացքները

1 Eaux minerales.

2 Eaux thermales.

3 Sources sulfureuses.

կը ձևացնեն, որոնց առաջ կ'ըսենք. ասոնցմէ ոմանց քաղաքները աւելի հանդարտ է՝ ոմանցը սաստիկ, 4 Յորդ անձրեւներուն ջրերը խիստ արագութեամբ լեռներու կողերուն վրայ իջնալով՝ հեղեղներ 1 կ'էլեն. աս հեղեղները մէկտեղ միանալով՝ Գաւիէր 2 կը ձևանան, վտակներն ալ մէկտեղ գալով՝ Գեթ 3 կ'ըլան ու կ'երթան ուկիւնսը կը թափին:

1) Եծամեծ գետերուն աղբերակը գրեթէ միշտ լեռներու գլխաւոր գոտիներուն վրայ են. բայց 1) որպէս կամ 2) թիւ գետը որ 3) Երոսայի գետերուն մէջ ամենէն մեծն է՝ պոտիկ բլուրներու վրայէն կը բղկնէ, և աս բանիս կողմանէ խիստ անուանի է: 4) Երաբէրան 1 է ան կտորը՝ ուր որ գետը ծովուն կամ լճի մը հետ կը խառնուի: 5) Երկու վտակներուն իրարու հետ խառնուած կտորը Խառնուոր 6 կը կոչուի:

1) Երբ ջրի ընթացք մը յանկարծ իրեն տեղը կը փոխէ, ջրլին սաստիկ բանութեամբ վար իջնալովը կը ձևանան հոսանք, սա հոսանք, հարաւաղ և կամ՝ Զրէթ 7, որ շատ հոսանքներ մէկտեղ միասնալով կը ձևանան:

2) Ջրի մը երկու կողմի հողերը Գեթեղեր 8 կ'ըսուին՝ թէ որ շատ բարձր չեն, ու ջուրը ան եղերներուն մէջ սաստիկ ամփոփուած չէ. իսկ թէ որ բարձր ըլլան՝ Բոմբ 9 կ'ըսուին: 3) Երբ որ գետի մը ջուրը շատ է, ու կտրած ճամբան երկայն, իրեն յատակն ալ այնչափ աւելի լայն կ'ըլլայ. բայց երբեմն մեծամեծ գետերուն յատակը խիստ նեղ կ'ըլլայ, վասն զի գաւի վայր ու քարոտ տեղերէ կ'անցնին: 4) Երբ շատ անգամ ինչուան ոտքով անցնելու չափ ծանծաղ տեղ կ'ունենան. ան կտոր տեղը հոս 5) կ'ըսուի:

1 Torrent

2 Rivière.

3 Fleuve.

4 Embouchure

5 Confluent.

6 Saut, chute, cataracte, cascade.

7 Rive.

8 Berge.

9 Gue.

Վետերուն աճամբը՝ նշան է իրենց բովի տեղերուն խոնավամբ շտամբ ըրալուն . թէ որ աս աճումը կանոնաւոր կերպով ըրայ՝ ըսել է թէ նոյն կողմերը մեծ ընդարձակութեամբ երկրի մէջ ամէն տարի եկած անձրեւներն ու եղած ջերմութիւնը կանոնաւոր չափով է . ինչպէս այրեցած գօտիին տակն եղած գետերը ամէն տարի այնպէս կանոնաւոր կերպով կ'աճին որ մարդ կը զարմանայ . բայց բարեխառն գօտիներու տակ՝ ուր որ երբեմն շատ և երբեմն քիչ կ'անձրեւէ, գետերուն աճումն ալ փոխախախտ է :

II) Եծամեծ գետերէն ոմանք մի և նոյն ճամբով կ'երթան ծովը կը թափին . ոմանք ալ իրենց ջրերը տափակ ու ցած գետեզերքի մը վրայ կը տարածեն, և ուր որ ծովուն հետ կը խառնուին՝ հոն ծոցի պէս տեղումներ կը ձևացընեն՝ որոնց Խաղ՝ կ'ըսենք : Այն այնպիսի գետեր ալ որ երբոր ծովուն կը մօտենան՝ այլ և այլ ճիւղեր կը բաժնուին , և ան ընդարձակ երկիրը՝ որուն վրայէն կ'անցնին՝ զանազան կտոր ընելով կղզիներ կը ձևացընեն : Այդոս գետին աս կերպով ձևացուցած կղզիները Տէլթա՝ կ'ըսուին , լատին զի Δ (Delta) քէլթա գրին ձեն ունին . և աս անունը ետքէն ուրիշ գետերու համար ալ գործածուեցաւ : Այս եռանկիւնի կղզիները արեւադարձին տակի երկիրներուն մէջ խիստ շատ կը գտնուին , ուր որ հեղեղները կանոնաւոր աճմամբ բարձրանալով՝ կ'ուզեն ճամբայ մը գտնել ու ծովը թափիլ , որով ծովեզերեայ տեղումն քը ճիւղ ճիւղ կը բաժնուին . և ինչ պատճառներով որ աս անցքերը մեծամեծ գետերուն բերնին մօտ կը բացուին , նոյն պատճառներով կը բացուին նաեւ գետերուն ընթացքին հակառակ կողմը՝ թէ որ ջուրը հոն ալ միակերպ տափարակ դաշտեր գտնել ինչպէս ծովեզերեայ տեղումներ :

Վետեր կան որ ծովը թափուած ժամանակնին հող ու աւաղ ալ մէկտեղ կը բերեն ու կը պիղեն . կան գետեր ալ որ այն

1 Crue.

2 Lagune.

3 Delta.

պիտի սաստկու թեամբ ծովը կը վազէն որ ինչուան խել մը տեղ անոնց ընթացքը ծովուն ջրերէն կը գատուի :

(Թէպէտ և ընդհանրապէս կ'ըսենք թէ ամէն դէտերը ծովը կը թափին , բայց կան դէտեր որ ծովը չհասած կը մըննան . աս երևու թին պատճառն ան է որ դէտին չորս դին այլ և այլ հողեր ու քարեր կը գտնուին որ կակուղ հիւ թերու կարգեր ըլլալով ջուրը անոնց մէջը կ'անցնի , և ուրիշ ճամբայ մը կ'ընէ աւելի կարճ կամ երկայն : Այլեցած գօտեցն տակի ցամբած դաշտերուն մէջ գէտերը նաև խիստ մեծերն ալ ճիւղ ճիւղ կը բաժնուին . ան ճիւղերուն կէտը տաքցած գետինները կը ծծեն , կէսն ալ արևուն ճառագայ թներէն դորդի կը դառնայ :

Ան դիզուած ջրերը որոնց չորս դին ցամբով պատած է ու ծովու մը հետ հաղորդակցու թին չունին , ինչպէս որ առաջ ըսեր էինք , լեճ կը ձևանան ու շատ տեսակ կ'ըլլան : Ամանց մէջէն ջուրը ու դուրս կը վազէ , և ոչ ալ գրսէն ներս կը մտնէ , և ընդհանրապէս պիտի են . ոմանց մէջէն ալ թէպէտ ջուրը դուրս կը վազէ , բայց դրսէն ուրիշ վազուկ ջուր ներս լիմըններ . հապա իրենց ջրերը շատցնողները չորս քովի հողերէն իջած բարակ ջրի երակներ կամ ստորերկրեայ ջրանցքներ են . և երբեմն աս լճերէն որ խիստ բարձր տեղերու վրայ ալ կը գտնուին մեծամեծ գետեր առաջ կուգան : Անն այնպիսի լճեր ալ որ թէ կ'առնեն և թէ դուրս կուտան վազուկ ջրերը . ընդհանրապէս ասոնք մէկ բերան մը միայն ունին , ուսկից ջուրը դուրս կ'ելլէ , և նոյն լճին մէջ վազող ամենէն մեծ վտակին անուամբ կը կոչուի նաև ան բերանն ալ : Աւրի տեսակ լեճ մըն ալ կայ՝ որ մէջը վտակներ ունաև մեծ գետեր կը թափին , բայց յայտնի ճամբայ մը չկայ ջրերուն դուրս ելլելու . ասոնց աւելցած ջուրը կէս մը դորդի դառնալով կէս մըն ալ գետնին տակը անցնելով կը պակտի : Տեղ տեղ անանկ լճեր կան որ որդեալ ժամանակի մէջ կը լեցուին ու կը քաղուին . ասոնց ջրերը ատեն ատեն կը շարժին վեր ցատքով աղբիւններուն ցնցմանը նման :

Արաբանդուր երկրի մէջ զանազան պատճառներով լճերուն ջուրը առատ կամ նուազ է, որով մակերեսոյթնին ոչ երբէք նոյն է, տեղ տեղ ալ խորութիւննին խիստ սաստիկ է, բայց չկրնայ ըլլալ որ լին՝ մը բոլորովին անյատակ ըլլայ՝ ինչպէս որ ոմանք կարծեցին թէ կան այնպիսի լճեր:

Ինչպէս ծովերուն՝ ասանկ ալ լճերուն ջերմութեան աստիճանը այլ և այլ պատճառներով կը փոխուի. աս լճերէն ոմանց քովը մեծամեծ անտառներ կամ բարձր լեռներ զտնուէնուն համար շուքի տակ կը մնան, ուստի վրանին ալ միշտ սառով պատած է, որ ընդհակառակն ուրիշ լճեր ալ կան որ անոնց ջրերը խիստ ցուրտ առեն ալ չեն սառիր՝ միշտ շարժման մէջ ըլլալով. և աս շարժումը թէ լճերուն մէջ վազած ջրերէն կրնայ առաջ դալ, և թէ հովերուն փռելէն:

Մ Թ Ն Ո Ւ Ն Ո Ր Տ

ՄԹՆՈՒՆՈՐՏԻՆ օդը երկար ժամանակ պարզ մնալին մը կը կարծուէր, բայց թ թուածին ու անկէնդան կազերով բաղադրուած է, քիչ մըն ալ ածխային թ թուած կազէն կայ մէջը: Եւ հեղուկը երկրագնդի չորս կողմը պատած է, ու երկրիս վրայ եղած բոլոր դործարանաւոր էակները ասով կ'ապրին. և որովհետեւ օդուն այլ և այլ յատկութիւններուն վրայ տեղն 'ի տեղը խօսիլը բնաւորութեան ուսմունքին կ'իյնայ, անոր համար մենք հոս օդերեսոյթներու վրայ միայն կը խօսինք, որոնցմով երկրիս այլ և այլ կողմերը իրարմէ շատ կամ քիչ կը տարբերին:

Արկրի մը օդուն ջերմութեան տարբերութիւնը արեգական հեռաւորութենէն չէ, վասն զի գիտենք թէ ձմեռը աւելի մօտ է մեզի արեւը և ամառը աւելի հեռու. հասա արեգական ճառագայթներուն ուղղահայեաց կամ խոտոր գիւրջով զարնելէն՝ և հորիզոնին վրայ երկայն կամ քիչ ժամանակ կենալէն է: Աւ ու

րովհետեւ ձմեռն արեւը աւելի քիչ կը կենայ հորիզոնին վրայ քան թէ ամառը, և ճառագայթներուն շատերը ետ կը ցրանան խոտորնակ դրբով զարնելնուն համար, հարկաւ երկրիս տաքութիւնն ալ պակաս կ'ըլլայ: Բայց ուրիշ քանի մը պատճառներ ալ կան՝ որոնցմով այլ և այլ երկիրներու տաքութիւնը իրարմէ տարբերութիւն կ'ունենայ. ինչպէս են երկրի մը ընդհանուր դիրքը և ոլկիմանսին երեսէն ունեցած բարձրութիւնը, չորս դին զանուած լեռներուն դիրքը, մօտ եղած ծովերը, երկրաբանական կազմուածքը, գետնին շատ կամ քիչ մշակուած ըլլալը, ու ան քան միներ որ ընդհանրապէս կը փոխն նոյն երկրին մէջ:

Չ երմութեան սաստկութեւ կամ նուազութեւ պատճառ կ'ըլլայ նաեւ երկրի մը զառ ՚ի վեր դիրքը, որ անով արեւուն հոն զարկած ճառագայթներուն անկիւնն ալ մեծ կամ պզտիկ կ'ըլլայ. ուստի թէ որ ուրիշ արգելքներ չըլլան, արեւմտեան դիրք ունեցող երկիր մը աւելի տաք կ'ըլլայ քան թէ արեւելեանը. վասն զի արեւը նոր ծագած ժամանակը ինչուան յաղթէ ան ցրտութեանը՝ որ արեւելեան դին գիշերունէ մնացած է՝ հարաւային երկիրներու վրայ կը հասնի, ուր որ ցրտութիւնը անցած ըլլալով՝ արեւուն ճառագայթներովը միայն նոյն երկիրներուն տաքութիւնը կը սաստկանայ. հարաւային արեւմտեան երկիրները քան զամէն տեղ աւելի տաք կ'ըլլան, իսկ հիւսիսային արեւելեանները ամենէն աւելի ցուրտ:

Փորձուած բան է որ երբոր մէկը լեռներու վրայ ելլէ, հոն տեղի մթնոլորտին ջերմութեան աստիճանը շատ պակաս կը գտնէ, հասարակածին մօտ 2,200էն ինչուան 3,000 մեթր բարձրութեամբ տեղւոյ մը օդին տաքութիւնը Վաղղիոյ և Վագղիոյ մըթնոլորտին տաքութեանը նման է. իսկ զրեթէ 4,600 մեթր բարձրութեամբ տեղւոյն ցրտութիւնը բւեռին ցրտութեանը հաւասար է. անկէ ալ բարձր լեռներուն գլուխը մշտնջենաւոր ձիւնով պատած է:

Ի եռները ուրիշ կերպով ալ պատճառ կ'ըլլան միջնորդարին տարու թեան աստիճանին փոխուելուն . ինչպէս երբեմն օդուն մէջ կեցած շողերը իրենց կը քաշեն , որով ամպ ու մէգ կը պատճառու . երբեմն ալ միջնորդարին ընդհանուր շարժումը քիչ շատ կ'արգիլեն :

Ետեւ ալ մեծ ազդեցութիւն ունի երկրագնդին ջերմութեան վրայ . սր երկիրներու մօտ որ զսնուի՝ ան տեղի տալու թիւնը կը չափաւորէ . և ասոր պատճառը մէյմը իրեն շողի դարձած մասունքն են , մէյմըն ալ ջրին յատկութիւնը , որ ինչ աստիճանի ջերմութիւն որ առնէ՝ երկար ատեն կը պահէ : Եւ քանզի դարձնելուն տակի ան երկիրները՝ որոնց չորս դին ընդարձակ ծովերով պատած է՝ միշտ զով կը մնան . որովհետեւ ծովերէն ան դադար գործը թե քամիներ կ'ելլեն . իսկ ան տեղուանքը՝ որոնց մօտերը ծով չգտնուիր , տալու թեան է չորութեան կ'ելլին կը մրկին : Եւ արեւիսան դօտիներու տակ ալ կղզիներն ու ան երկիրները՝ որոնց մօտերը ծովեր կը գտնուին՝ ոչ ամառը խիստ տաք և ոչ ձմեռը սաստիկ ցուրտ կ'ըլլայ , ինչպէս որ ծովէն հեռու ներս տեղուանք կը պատահի :

Եւ երկրի մը հողուն բնութիւնն ալ ազդեցութիւն ունի անոր կլիմային վրայ . ամէն տեսակ հողերը նոյնպէս չուտով չեն տաքնար , և ամէնքն ալ առած ջերմութիւննին նոյնչափ ժամանակ չեն պահէր . խոնաւ տեղերուն ջերմութիւնը միշտ նուազ կ'ըլլայ , որովհետեւ մէջերէն դուրսի կ'ելլէ . իսկ չոր ու քարոտ տեղուանք առջինին ներհակը կը տեսնուի :

Փորձով տեսնուած է որ երկրագործութիւնն ալ թեպէտեւ կամաց կամաց՝ բայց խիստ զօրաւոր կերպով ազդեցութիւն կ'ընէ օդին բարեխառնութեանն ու առողջարարութեանը վրայ : Եւ չափած երկրին վրայ արեւուն ճառագայթներն ու հովերը զարնելով , հոն օդը ջուրը և հողը առաջ ինչ վատառողջ յատկութիւններ որ ունենին՝ կը կորսնցնեն :

(Դիւն փոփոխութեան զանազան պատճառներուն կարգն են

նաև քամկները, իսկ քամկները ընդարձակ երկիրներու վրայէն անցնելէն ետեւ երբոր տեղ մը կը հասնին՝ շատ աւելի քերթուած թիւն առած կ'ըլլան՝ քան թէ ընդարձակ ծովերու վրայէն անցած ժամանակնին:

Իմանաւոր հովերը, որ արեւելքէն դէպ'ի արեւմուտք կը փրչեն, Վիբրիկէին վրայէն անցնելով՝ ուր որ շատ անապատներ կան՝ շատ աւելի թանձր տաքութիւն մը կը թողուն ան երկրին արեւմտեան եղելքը՝ քան թէ արեւելեան կողմը. ետքը նոյն հովերը Մոլանտեան ուկիանոսին վրայէն անցնելու ատեն՝ շատ աւելի կը զովանան. անկից հարաւային Վերիկայի վրայ գալով՝ նորէն կ'աւելնայ տաքութիւննին, բայց անոր զիմացի եղելքը չհասած՝ դարձեալ կը նուազի, որովհետեւ Վնտեան լեռներուն վրայէն կ'անցնին՝ որոնց գագաթը ձիւնով պատած է:

Իլրմաներուն միջին բարեխառնութիւնները քննելով՝ իմացուցաւ որ մի և նոյն լայնութեան աստիճանին տակ Վերիկային արեւելեան կողմը աւելի սառլ է՝ քան թէ մեր բարեխառն երկիրներուն մէջ, և թէ ընդհանրապէս ցամաք երկրի մը արեւելեան կողմը աւելի սառլ է՝ քան թէ արեւմտեան կողմը: Նոյն բանը նաև ընդարձակ կղզիներու վրայ կը տեսնուի: Մի և նոյն լայնութեան աստիճանին տակ՝ միջին բարեխառնութեան տարբերութիւնը տեսնելով՝ Նումպուլ, արխարհացոյցներուն վրայ դէպքեր՝ անուշով զծեր քաղեց, որոնք երկրիս զուգահեռականներէն տարբեր են, ու դէպ'ի երկու դին կողմութիւն ունին. աս երկու աղեղներուն կորնթարդ գագաթները Աբրուպային մէջ գրեթէ մի և նոյն միջօրեականներուն տակ կ'իյնան. աս կէտերէն բաժնուած ատենդ՝ դէպ'ի արեւելեան ու արեւմտեան հասարակածը կը ստակին ան գծերը, և Վերիկային արեւմտեան կողմը՝ հասնելուդ պէս՝ նորէն կը շտկուին, որով իրենց երկրորդ կորնթարդ գագաթները կը ձեւանան՝ առջիկներուն հակադիր:

1 Isothermic.

Լ՝յուրեյած գօտւոյն ու նաև լայնութեան 30° ին տակը զուգաթէր գծերը իրենց մէջ և հասարակածին հետ զուգահէոսական կ'ըլլան . որով նոյն իսկ արևադարձներու մէջ անկարելի է որ հին աշխարհքը նոր աշխարհքէն՝ այսինքն Լ՝մերիկայէն աւելի տաք ըլլայ, ինչպէս որ ոմանք կը կարծէին :

Լ՝ն գօտին՝ ուր որ միջին բարեխառնութիւնը զգալի կերպով կ'աւելնայ, երկու աշխարհքներուն, այսինքն հին ցամաքին ու նոր ցամաքին մէջ կ'իյնայ 40° և 45° զուգահէոսականներուն տակը :

(Թ) է որ մէկը հաւատար ձմեռ ու հաւատար ամառ ցուցնող գծերը քաշուա ըլլայ, կը տեսնեն որ նոյն գծերը զուգաթէր գծերէն շատ աւելի կը հեռանան երկրիս զուգահէոսականներէն :

Լ՝յ սայանի է որ նոյն լայնութեան աստիճանի տակ՝ հիւսիսային կիսագունտը հարաւային կիսագունտէն աւելի տաք է . վասն զի հարաւային կիսագունտին մէջ ձմեռը աւելի երկայն կ'ըլլէ, և բոլոր ան միջոցին ճառագայթեալ ձևով տաքութիւնը զուրս կ'ելլէ . և որովհետև ցամաք երկիրներ ալ քիչ կը գտնուին հաւաւային՝ քան թէ հիւսիսային կիսագունտին մէջ, հարկաւ ջերմութեան աստիճանն ալ հոն քիչ կ'ըլլայ . և հարաւային կիսագունտին մէջ ինչուան լայնութեան 50° ին տակը ցամաք երկիրներուն ծայր տեղումները մեղմ ամառ մը ըլլալէն ետև, ձմեռը վրայ կը հասնի՝ որ խիստ սաստիկ չէ :

Լ՝այց զանազան տեղերու ջերմութեանը վրայ ուրիշ ամէն պատճառներէ աւելի ազդեցութիւն ունեցողները մնանքնաւոր ձիւներն են որ լեռներուն վրայ զիջուած կը կենան :

Հասարակածին տակը 4815 մեթր բարձրութեան վեր՝ լեռներուն ծայրը միշտ ձիւնով ծածկուած է . իսկ այրեցած գօտւոյն՝ ինչպէս նաև բարեխառն գօտիներուն տակը՝ ամենէն բարձր լեռներուն վրայ ալ երբեմն ամենեւին ձիւն չգտնուիր :

Լ՝այնութեան 19° ին տակ 4580 մեթր բարձրութեան անդին լեռներուն ծայրը միշտ ձիւնապատ է, և տարեկան տարբերու-

Թիւնն է 730 մեթր . 19⁰էն ինչուան 30⁰ին զուգահեռականը՝ ձիւնապատ լեռներուն բարձրութիւնը չգիտցուիր . և ան կտոր տեղւոյն մէջ մշտնջենաւոր ձիւնով պատած լեռները հնդկաստանի հիւսիսային կողմը և հարաւային Վերիկայի մէջ կ'ընան : Հիւսիսային լայնութեան 19⁰ 12⁰էն ինչուան 40⁰ին մէջ Մեքսիկոյի լեռներէն մէկն ալ այնչափ բարձրութիւն չունի՝ որ միշտ ձիւնապատ ըլլայ :

Հիմալայա լեռներուն զօտին 27⁰ 30⁰էն ինչուան 36⁰ին տակը կ'ընայ . և սա լեռներուն հարաւային կողերուն վրայ ձիւնը լայնութեան 30⁰էն կը սկսի , ծովուն երեսէն 3780 կամ 3830 մեթր բարձր . իսկ հիւսիսային կողերուն վրայ ուսկից որ ձիւնը կը սկսի՝ 4900 մեթր բարձր է ծովէն : Վանաւան մէջ նոյն կողին վրայ ծովէն ինչուան 4880 մեթր բարձրութեամբ տեղ՝ ամենեւին ձիւն չգտնուիր :

Վալեան ու Պերենեան լեռներուն վրայ , որոնք 43⁰ և 46⁰ աստիճաններուն տակ կ'ընան , ձիւնը 2670 կամ 2730 մեթր բարձրութենէն կը սկսի , և հիւսիսային լայնութեան 60⁰էն չափելով՝ դեռ 1170 մեթր բարձրութիւն ունին :

Իսկ արջային բևեռին տակ եղած երկիրներու մէջ ձիւները զրեթէ ծովերուն մակերևութին շտկուածեամբ կ'ընան , և ոչ երբէք բոլորովին կը հալին :

Հովերուն մէջ ամենէն նոյնաւորներն են Կանաւաւոր հողեր՝ ըստածները , որ արեւադարձներու մէջ արեւելքէ արեւմուտը կը փչեն . և հասարակածին հիւսիսային կողմը 28⁰ին 32⁰ին և երբեմն ալ ինչուան 40⁰ին տակը զգալի կ'ըլլան :

Մէջ գիծը որ հիւսիսային արևելեան կանոնաւոր հովերը հարաւային արևելեաններէն կը բաժնէ՝ Մալանեան ովկիանոսին մէջ կ'ընայ , հիւսիսային լայնութեան 3⁰ին կամ 4⁰ին տակ : Վերիկային արևմտեան կողմը հարաւային արևելեան կանոնաւոր

1 Vents alizes.

Հովերը աւելի քովնուր կ'անցնին հասարակածին վրայէն՝ քան թէ Մարանտեան ուղիւնուին մէջ. և հարկաւ առանկ կ'ըլլայ, որովհետեւ երկրագնտիս վրայ գէպ 'ի բւեռները զարձած ամէն ցամաք երկիրներուն երկայնութիւնն ու լայնութիւնը նոյն է. ուստի ան զօրութիւնն ալ որով օգին կարգերը բւեռներէն գէպ 'ի հասարակած կը դիմեն՝ չկրնար ըլլալ որ ամէն լայնութեան ստիճաններուն տակ նոյնադր ըլլայ:

Ինչ գօտիին մէջ որ հարաւային արեւելեան հովերը հիւսիսային արեւելեաններէն կը բաժնէ, սովորաբար օգին հանդարտութեանն ու հետը մէկտեղ անտանելի տաքութեանն շատ անգամ յանկարծական ու սոսկալի մըրիկներ առաջ կուգան, ետքն ալ տեղատարափ անձրեւ կուգայ: Կանոնաւոր ու փոփոխական հովերուն իրարմէ զատուած տեղումներն ալ ընդհանրապէս հանդարտութիւն մը կը տրիէ. բայց աս հանդարտութիւնը ստեպ կ'ընդհատի յանկարծական քամիներու փռէն:

Եթեւորտին վերերը արեւմտեան դիւն հով մը կը փռէ կանոնաւոր հովերուն ներհակ. վասն զի ան օդը որ հասարակածէն գէպ 'ի բւեռները կ'երթայ, բւեռներէն գէպ 'ի հասարակած եկած օդին տեղը բռներու համար՝ հարկաւ ներհակն ընթացք մը կը պատճառէ. և թէ իրաւցընէ մթնոլորտին վերերը կայ այսպիսի ընթացք մը՝ շատ անգամ ստուգուած է:

Ինչնէն ծանօթ հովերը Ժապին ու Գամաշային հովերն են: Վիշերը ծովուն վրայ ցամաքային հով մը կայ՝ որ բոլորովին ներհակ է ցորեկ ատեն փչած ծովային հովին. աս երեւոյթը առանկ կը մեկնեն: Զորեկը արեւուն տաքութիւնը ցամաք երկիրն վրայ շատ աւելի ոյժ ունենալով քան թէ ծովուն վրայ, անով ցամաքին վրայ եղած մթնոլորտին օդը սաստիկ կ'անգայտանայ, և աս օդը կամայ կամայ վեր ելլելով՝ ծովուն վրայ եղած օդը կը վազէ ու անոր տեղը կը բռնէ. աս տեղափոխութեամբ ցամաք երկրին վրայ ծովային հովը կը սկսի բանիլ: Ինչ բանիս հակառակը կը պատահի

գիշեր տտեն . վասն զի ցամաքին տաքութիւնը ծովուն քերտն .
 թէնէն պակաս ըլլալով ցամաքային հովը դէպ 'ի ծով կը դիմէ :

Հնգկայ ծովուն մէջ մասն ' ըսուած կատարի քամիները
 մթնոլորտին ընդհանուր ու միակերպ շարժումը կ'աւրեն : Հա-
 րաւային արեւադարձէն ինչուան հարաւային լայնութեան 10⁰ ին
 տակը միշտ կանոնաւոր հովեր կը բանին . բայց աս աստիճաննե-
 լուն հիւսիսային զին մուտնները կամ վեցամեայ կանոնաւոր
 հովերը կը փչեն : Այլիւ ամենէն ինչուան հոկտեմբեր հոն անդա-
 դար սաստիկ քամի մը կը փչէ հարաւային արեւմուտքէն , տարւոյն
 մնացած ատենն ալ հիւսիսային արեւելքէն ուրիշ չոր ու անորոշե-
 լի քամի մը կը շնչէ :

Այլ մուտնին ետեւէն ուրիշ մուտն մը սկսելուն պէս՝
 հետը մէկտեղ փոթորիկ կ'ելլէ : Աս հովի ընծայքը մթնոլոր-
 տին խիստ բարձրէն լի փէր , վասն զի չափաւոր բարձրութեամբ
 լեւնները զանիկայ կրնան արգիլել : Հնգկաստանի արշիպելագոսին
 եղերքներուն վրայ մուտնները զրեթէ ուղղակի դէպ 'ի հիւսիս
 ու հարաւ կը շնչեն :

Հիւսիսային գիշերահաւասարին գօտւոյն տակը «Խ-Ք»¹ ը-
 սուած քամիներ՝ այսինքն հիւսիսային արեւելեան հովեր կը փչեն .
 ասոնք զադրեշուն պէս՝ կը սկսին անձրեւային եղանակներն ու
 փոթորիկները . արեւը նոյն տեղւոյն ղենիթին վրայէն կ'անցնի , և
 հոն ստէպ ստէպ օգուն մէջ երկայն հանդարտութիւն ըլլալէն
 ետեւ՝ Տրիւաճիւն² ըսուած հովերն ու հարաւային արեւելեան և հա-
 րաւային արեւմտեան հովեր կը փչեն , և նոյն միջոցին երկինքը
 տակերով պատած կ'ըլլայ :

Արեւիսաւուն կլիմաներու մէջ տեսակ տեսակ հովերուն ըն-
 թացքը ան աստիճան անկանոն էն , և այնչափ զանազան պատճառ-
 ներէ առաջ կուգան՝ որ զանոնք ընդհանուր կարգի մը վերածելու
 ջանալը անօգուտ աշխատանք է :

1 Mousson.

2 Brise.

3 Bendavale.

Հովերէն առաջ եկած երեւոյթներուն մէջ ամենէն վտանգաւորներն են Լաւաֆէրը¹, ասոնց ինչ կերպով ձեւանալը ասոնի կը մեկնեն։ Արդու հակառակ հովերուն դիմացէ դիմաց գալովը յորձանք մը կը ձեւանայ, և աս երկու հովերուն մէջ ամպ մը որ գտնուի՝ կոնսնի ձեւով կը խտանայ ու սաստիկ արագութեամբ կը որ կը պտտի. աս կերպով դառնալով՝ ամպին կտորուանքը դէպ ի կոնսնի զրաի երեսը կը նետուին, որով կոնսնի ներքը պարագայ կը մնայ, ու իրմէն վար ինչ որ գտնուի՝ ջուր ըլլայ կամ ուրիշ ինչ ըլլայ՝ ամէն բան մէջը կը քաշէ։ Աստիճաբ երկու տեսակ կը բաժնուի. ջրային և օդային։

Հովերէն առաջ եկած ահաւոր երեւոյթներէն մէկն ալ Տրոմբէն² է, որ երկրագնդին այլ և այլ կողմերը կը պատահի, ու զանազան կերպերով կ'ըստի, և քանի որ կը տեւէ՝ կարծես թէ բոլոր տարերը իրար անցեր են և աշխարհք տակնուվրայ պիտի ընեն։

Հովերը ծանրաչափին բարձրանալուն ու ցածնալուն մեծ պատճառ են. անոնի որ թէ որ հիւսիսային արեւելեան կամ հարաւային արեւմտեան քամիներ վաճ ժամանակը տեղւոյ մը ուլ կ'իյնանոսին երեսէն ունեցած բարձրութեան չափը ծանրաչափաւ կան դիտողութեամբ առնես, ան հովերուն սաստկութեանը համեմատ տեղւոյն բարձրութիւնն ալ աւելի կամ պակաս կը գրտնեն։

Իրեք տեսակ օդերեւոյթ³ կայ, այսինքն Ջրեղէն, Լաւաֆէն և հրեղէն⁴։

Ջրեղէն օդերեւոյթները օդուն մէջ կեցած կ'ըլլան կամ գետին կ'իյնան։ () օդուն մէջ կեցածներն են՝ ջրին գոլորձները որ արեւուն ջերմութեամբ վեր կը բարձրանան. և թէ որ ասոնք ցրտէն խտանալով երկրի երեսը տարածուին՝ Բէք կամ Ժառանգար կ'ըսուին, իսկ թէ որ վերերը ամփոփուած կենան՝ Բակ կ'ըսուին։

1 Trombe կամ Siphon.
2 Ouragan.

3 Météore.
4 Aqueux, lumineux, ignée.

ընկածներն են՝ ցօղ, որ ջերմութեամբ վեր ելած ու նորէն խտանալով վար իջած գոլորշիք է . եղեան, որ ուրիշ բան չէ՝ բայց եթէ ինչպէն քիչ մը առաջ ստանած ցօղ . աչքեւ ամպերէն կը լծափի՝ երբոր անգայտացած շոգիքները խտանալով մէկտեղ կուգան ու կաթիլներ կը ձևանան . ֆեմը ջրային գոլորշիներուն խտանալէն առաջ կուգայ, և երբեմն գետին կ'իջնայ՝ երբեմն ալ օդուն մէջ կը կենայ . Կարկառը կ'երևնայ լծէ կրկին կրկին խտացած ձիւն է, կամ այլ և այլ ձիւնոտ ամպերէ կ'անցնի . խոկ անչքեւ արեան, ծծմբոյ կամ հրոյ՝ անոնք են որ երկայն ատեն գերբնական պատահարներ կը կարծուէին, և հիմա գիւրաւ կը մեկնուին :

Ուսեղէն օդերեւոյթներուն մէջ ամենէն զարմանալիներն են արեան ամպերէ անիւնն ու լուսնի ամպերէ անիւնն, որոնք արեգական ու լուսնին վերի կամ վարի դին կը պատահին, ու արեւուն կամ լուսնին պատկերը քիչ շատ պայծառութեամբ վրանին զարկած կը տեսնուի . Ծեփանը, որ Ծեփանի փոքի կ'ըսուի ռամկօրէն, կը ձևանայ՝ երբոր լուսոյ ճառագայթները օդուն մէջ կախուած անձրևի կաթիլներէն անցնելով կը բեկբեկին . Էրկերեւոյթը՝ ան է՝ որով պայտիսի բաներ կը տեսնուին հորիզոնին վրայ՝ որ իրօք չկան, և կամ անոնց կեցած տեղը բոլորովին տարբեր է . զոքիւնի լոյսը՝ աւելի գարնանային զոքերահաւասարին ատենները կը տեսնուի՝ արեւուն ելլելէն առաջ ու մանեղէն ետքը :

Հրեղէն օդերեւոյթներուն մէջ ալ զիսաւորներն են որոգոսն, որ երբետրական հեղանիութեւ առաջ կուգայ, որով կը ձևանայ նաև կայծաթէ կամ շանի . հիւսիսայի կամ հիւսիսային արշալոյսը՝ որուն այլ և այլ մեկնութիւններ կուտան բնագէտները, և որչափ դէպ 'ի բեւեռ երթաս՝ սո լոյսը ստէպ ու աւելի պայծառ կ'ըլլայ . Էրմեղէն հաւը՝ որ փտտած կենդանական նիւթերու մէջի լծուա

1 Pluies de sang, de soufre, de feu.
2 Parelle, paraselene.
3 Mirage.

4 Lumiere zodiacale.
5 Aurore boreale.
6 Feu follet.

ծնին բռնակերէն առաջ կուգայ՝ հրաժարու, որ երեւանն ու կոր տակը մէկ ըլլալով՝ վրան ինչպէս որ պէտք է քննութիւն չէ կրը ցած ըլլալ ինչուան հիման։

() զեղէն զանազան երեւոյթներուն վրայ համառօտ կերպով տեղեկութիւն մը տալէն ետեւ, քիչ մըն ալ որ երկրին վրայ ընկած երկնաքար կամ շաւիտքար՝ ըսուած զարմանալի երեւութիւն վրայ խօսինք։ Ի՞նչ քարերը շատ մեծ չեն, և մեր մթնոլորտին մէջ մը տաճ ժամանակին՝ յանկարծակի կը բռնկին, պտտելու կամ քալելու ատենին կայծեր կը ցատեցընեն ու իրենց ետեւը լուսաւոր դօտի մը կը ձգեն, որուն պատճառը կ'երեւայ թէ օդին դէմ դնելով քարին ետեւը ամփոփուած բոցերն են։ Արհեստագործ երեւցած ատենին խիստ պայծառ լոյս մը կ'արձրկեն, և երբոր ան երեւոյթ ըլլան՝ պզտիկ ամպ մը կը լծողուն ծուխի նման. ան միջին շատ անգամ որոտման պէս ձայներ կը լսուին, որ նոյն քարին խիստ սատիկ կերպով վազէլէն առաջ կուգայ։

Ընծրեները երկրին բարեբերութեանը շատ կ'օգնեն, հողերուն պարարտութիւն կուտան, ու գետերը կը բարձրացընեն։

Տարուէ տարի այլ և այլ տեղումը երկնքէն իջած քրտն միջին քանակը հաշուով գտած են բնագետները. և աս դէտողութիւնները շատ եղած են հասարակածին զուգահէտական շատ դօտներու տակը, ետքը ասոնք իրարու հետ բաղադատելով խնայեր են՝ որ անծրեին տարեկան միջին քանակը քանի որ հասարակածին ձմեռնաս կ'աւելնայ, ինչպէս նաեւ տարութիւնն ալ իսկ անծրեային օրերուն միջին թիւը հասարակածին տակը աւելի քիչ է՝ քան թէ ուրիշ տեղումը։ Ընծրեք աւելի շատ կուգայ ամառը քան թէ ձմեռը, ցորեկը քան թէ գիշերը, լեռնոտ քան թէ դաշտային երկիրները. իսկ մի և նոյն երկրին մէջ անծրեքն ընդունարանը որչափ որ գետնէն բարձր է՝ հոն այնչափ աւելի առատ կուգայ։

Արևադարձներուն մէջտեղի երկիրներուն մէջ անձրևներն ու հովերը կանոնաւոր կերպով ու տարւոյն մէջ այլ և այլ որոշեալ ժամանակներ կը պատահին . բայց դեռ աղէկ քննուած չէ թէ ինչ պատճառներէ առաջ կուգան հոն ան կանոնաւոր անձրևներն ու հովերը :

Ափրիկէի ան կտորին վրայ որ հիւսիսային արևադարձին ու հասարակածին մէջտեղը կ'իյնայ՝ ապրիլ ամսուն մէջ քանի մը անգամ՝ միայն սաստիկ անձրև կուգայ . լեռնոտ գաւառներու մէջ մայիս ամսուն աւելի ստեղծ կուգայ . իսկ սովորական յորդ անձրևները յունիսի կը սկսին ու սեպտեմբերի մէջ բոլորովին կը դադրին , անանկ որ ինչուան դարուն և ոչ կաթիլ մը անձրև կուգայ : Բայց Ափրիկէի ան կտորին մէջ որ հարաւային արևադարձին ու հասարակածին մէջտեղը կ'իյնայ՝ անձրևները հոկտեմբեր ամսուն կը սկսին , ու ինչուան մայիս կը տեսնեն . անկէ ետե գարունը կուգայ ու տարւոյն մնացած բոլոր միջոցը ան զուարճալի եղանակով կ'անցնի :

Հնդկաստանի մէջ հարաւային արևմտեան մուտններուն հետ կը սկսին անձրևներն ալ , և զարմանալի երևոյթներու պատճառ կ'ըլլան : Բոլոր դաշտերը ջրով կը ծածկուին , ու լեռներու մեծամեծ գոտիներուն մէջտեղէն ջրերը ճամբայ կը բանան կ'անցնին : Աֆղանստանի ու արևմտեան երկիրներուն մէջ զարմանային անձրև մը կուգայ , և նոյն եղանակին մէջ զարուն համար շատ աւելի օգտակար է երկրագործութեան՝ քան թէ մուսոնի ժամանակ եղած անձրևները :

Ամերիկայի մէջ Անտեան լեռներուն գոտին , որ արևմտեան ծովեզերքին զուգահէտական զբոյլ երկրնցած է , անձրևներուն սասանութիւնը կը կարէ՝ որ յորդութեամբ նոյն լեռներուն կողերն ու ստորոտը եղած երկիրներուն վրայ կ'իջնան . բայց ան դաշտերը որ լեռներուն ու Սեծ ուկլիանոսին մէջտեղը կ'իյնան՝ թէ պէտե ցրեթէ միշտ ամպերով ծածկուած են , բայց ամենեւին

անձրեւէն տեսներ, և նոյն դաշտերուն արդաւանդութեան պատճառը զանազան հեղեղներն են միայն՝ որ Ղաթեան լեռներէն վար կ'իջնան:

Ղաթեան լեռներուն ու Ղաթանտեան ուղկիանոսին մէջտեղը եղած ընդարձակ երկիրներուն մէջ գրեթէ նոյն շրջանով կուգան անձրեւները՝ ինչ շրջանով որ Ղաթրիկային ներհական կողմը կուգան:

Իսկ բարեխառն կլիմաներու մէջ անձրեւները՝ ինչպէս նաեւ ուրիշ օդային երեւոյթները՝ զանազան պատճառներէ առաջ գալով, անկարելի է որ հաստատուն կարգ մը ունենան:

Ղաթերոյթը որով ջուրը գոլջի կը դառնայ՝ աչքի չտեսնուիր ու օդին հետ կը խառնուի՝ ցնդեաց փռւեաց կամ փռւորացոյցն՝ կ'ըսուի. ասով շատ ջուր վեր կ'ելլէ, ու թէ որ ամէկ չդառնայ՝ ետքը ետքը բոլորովին աներեւոյթ կ'ըլլայ:

Իբարեխառն դաշտայ մը մէջ, ու ինը աստիճանի միջին ջերմութեան ժամանակ՝ տարուան մէջ եղած գոլջեաց ցնդումը 935 հազարամետր է, որ ըսել է գրեթէ օրուան մէջ $2\frac{1}{2}$ հազարամետր. և որչափ որ հասարակածին մօտենաս, այնչափ կ'աւելնայ գոլջուցումը. բայց արեւադարձներուն տակը օդուն մէջ եղած գոլջիքներուն շատութեանը պատճառաւ՝ ցնդումն ալ քիչ կ'ըլլայ, որ այնպիսի երկիրներու մէջ ըստ ինքեան աւելի պիտի ըլլար: Հումայութին ըրած զիտողութիւններուն նայելով՝ զիշերահաւասարի Ղաթանտեան ուղկիանոսին մէջ ցնդած գոլջիքը՝ Ղաթերայի ամառուան ամիսներուն մէջ ցնդած գոլջիքներուն հետ այնպէս կը համեմատի՝ ինչպէս 12 առ 7: Իւր հաւասար խոնաւութեանը համար է աւելի՝ որ Հարաւային Ղաթրիկային ծովէ գերբներուն վրայ բոյսերը զարմանալի կերպով կ'ուռնանան, թէպէտեւ հոն գրեթէ ամենին անձրեւ չիգար:

Ղաթն տեղ մասնաւոր պատճառներով գոլջեաց ցնդումն ալ

քիչ կամ շատ կ'ըլլայ • ինչպէս երբեմն ջրերուն երեսը ամպ պատած կ'ըլլայ, երբեմն միակերպ կը շարժին կամ հանդարտ կեցած կ'ըլլան, խորութիւննին նոյնչափ չըլլար, յատակներուն նիւթն ու գոյնը տարբեր կ'ըլլայ • բայց ընդհանրապէս գոլորշեաց ցնդումը կը կախուի օդին ջերմութենէն, մթնոլորտին մէջ գտնուած գոլորշիներուն խտութենէն, ու օդէն՝ որ շատ կամ քիչ խտացած ու սաստիկ կամ քիչ խռոված ըլլալով լեծօգուր որ գոլորշիքը տարածուի:

Ոչ միայն վազուկ կամ լճացեալ ջրերուն երեսէն գոլորշիք կ'ելլէ, հապա նաեւ խոնաւ երկիրներու, բոյսերու և կենդանեաց վրայէն ալ շատ ջուր մթնոլորտին մէջ կը ցնդի:

Ընդհանրապէս այնչափ ջուր կը ցնդի՝ որ գետերուն ընդունած և օրուան մէջ կորսնցուցած ջրին չափը գրեթէ նոյն կ'ըլլայ:

Բ Ո Յ Ս Ե Ր

ՅԵՐՄՈՒԹԻՒՆԸ, լոյսը, ջուրը, հողն ու մթնոլորտը բոյսերուն վրայ մեծ ազդեցութիւն ունին, և անոնցմով է որ բոյսերը առաջ կուգան, ու երկրիս այլ և այլ կողմերը իրարմէ տարբեր բոյսեր կը գտնուին:

Յերմութեան ազդեցութիւնը կամ բնական է կամ բնութեամբ • այսինքն բոյսերուն թէ ջրային կամ հաստատուն մասանցը վրայ ազդեցութիւն ունի, և թէ անոնց կենսական ոյժ կուտայ • բոյսի մը մէջ որչափ որ ջրային նիւթ շատ կայ՝ ջերմութեան սաստկութիւնն ալ անոր համեմատ է • ասկէ կը հետեւի որ բոյսին անմասունքը՝ որոնց մէջ ջուր չկայ, ու խիստ սաստիկ ցրտէ՝ ու ալ սաստիկ տաքէ կ'առնուին:

Խուսոյ վրայ արեգական լուսոյն ազդեցութիւնն ալ թէ պէտեւ ջերմութեան չափ չէ՝ բայց խիստ մեծ է • անով է որ բոյսերը հիւթ կը ծծեն, ու իրենց ածխային մասունքները կը խտա-

նան, կանանց ըլլալու կտորները գոյն կը ստանան, ու այլ և այլ ճիւղերը մէյմէկ դիրք կ'առնեն. և լոյսն է զլիսուոր պատճառնէրէն մէկը ան շարժմանքներուն՝ որոնց քուն կամ նինջ տերեւոյ և ծաղկանց կ'ըսեն բնագէտները:

Գուրը բոյսերուն մէջէն կ'անցնի ու անոնց սննդաբար հիւթեր կը բերէ, միանգամայն ինքն ալ անոնց սնունդ կուտայ, և բոյսերուն մէջ մնալով՝ իրենց հաստատուն մասերը կ'աճեցընէ: Խոյսի մը ծծած ջրին քանակը՝ անոր մէջ գտնուած սննդաբար նիւթերուն համեմատ է:

Հողը բոյսերուն հաստատութիւն տուողն է. ուստի անոր սննդութենէն կախուած է բոյսերուն շատ կամ քիչ գիւնանալը. բայց հողերուն տեսակէն՝ կարծրութենէն ու գոյնէն ալ կ'իմացուի՝ թէ անոնց մէջ ինչ տեսակ բոյսեր առաջ կ'ընան գալ:

Իսկ մթնոլորտը կ'ազդէ բուսոց վրայ պատահական փոփոխութիւններովը, շարժմամբը, թափանցիւթեամբն ու խտութեամբը. բայց իր ազդեցութիւնը ան ատեն աւելի մեծ կ'ըլլայ՝ երբոր սաստիկ խոնաւ է. իսկ սաստիկ չոր եղած ատենը՝ օդը խռովելով շատ փնամներ առաջ կուգան որ ամէնն ալ յայտնի են:

Եւ բաներէս կ'իմացուի որ ինչ և իցէ բոյս ամէն երկրի մէջ առաջ չկրնար գալ. և թէպէտ անանկ ալ չէ որ ամէն տեսակ բոյս մասնաւոր տեղ ունենայ, բայց պէտք է որ իրարմէ քանի մը լայնութեան աստիճան հեռու ըլլան. և բոյս մը որչափ աւելի հեռու ըլլայ իրեն անյարմար երկիրներէն՝ այնչափ աւելի զօրաւոր կ'ըլլայ:

Իրիւրիս այլ և այլ կողմերը իրարու հետ բաղդատելով՝ կը տեսնենք որ այլ և այլ երկիրներու մէջ գտնուած բոյսերը իրարմէ մեծ տարբերութիւն ունին: Հասարակ բոյսերէն քանի մը տեսակներ ինչուան նաեւ խիստ հեռու երկիրներու մէջ ալ կը գտնուին. հաւանական է թէ մօտակայ երկիրներէն իրարու անցնէ:

լով՝ ինչուան հոն գնացեր են . բայց թէ որ ան երկիրներուն մէջ տեղը մեծամեծ ծովեր , ահագին անապատներ , բեռներու բարձր զօտիներ . և կամ ուրիշ արգելքներ կան , ան ատեն չկրնար ըլլալ որ նոյն բոյսերը ուրիշ երկրէ հոն տարուած ըլլան . վասն զի հասարակ տեսակ բոյսերը՝ իրարմէ այսչափ տարբեր երկիրներ երթալով անկարելի է որ առաջ դան : Բայց աս ալ յայտնի է որ բոյսերը եթէ տեղէ տեղ փոխուին՝ կրնան այլ և այլ բնական ու արուեստական միջոցներով պահուիլ ու գիւմնալ :

Կ Ե Ն Դ Ա Ն Ի Ք

ՅԱՄԱՔ երկիրներու վրայ խօսելէն ետեւ , հոս քանի մը տեղեկութիւն ալ կենդանաբանութեան վրայ տանք . բայց միայն կենդանաց ցեղին վրայ և աշխարհիս զանազան կողմերը աւելի ինչ տեսակ կենդանիներ որ կը գտնուին՝ անոնց վրայ խօսինք :

Բոյսերուն պէս՝ կենդանիներն ալ աշխարհագրական բաժանումներ ունին , և անոնց պէս խիստ դժուարաւ կրնան իրենց երկիրը կամ բնական յատկութիւնները փոխել : Բայց քանի մը տեսակ կենդանիներ կան որ ամէն դօտիններու տակ կը գտնուին , և ասոնց մարդուս ամենէն հարկաւոր եղածներն են . իսկ մնացած կենդանիները առանց փաստելու չեն կրնար իրենց բնիկ երկիրները լքել : Բայց քանի մը գօտեոյն մէջ ինչպէս բոյսեր՝ ասանկ ալ կենդանիները մեծ տարբերութիւն ունին ուրիշ տեղի կենդանիներէն : Բայց գօտեոյն տակը կը գտնուին ամենէն աւելի կատաղի և ուժով զաղանները , ուր ընդհակառակն ուրիշ տեղերու կենդանիներուն յատկութիւնն է ընտանութիւն և քաղցրութիւն . նոյն կիւմային մէջ խիստ շատ կը գտնուին օճի տեսակներ , որոնց քանի մը հատը շատ փնտաւար թոյն ունին . նոսա միջատներ ալ շատ կան՝ որ երկրին համեմատ յատկութիւններ ունին : Իսկ արեւա

դարձներու տակի երկիրներուն մէջ շատ թռչուններ կը գտնուին՝ ամէն ալ գոյնզգոյն փետուրներով զարդարուած, և ծովերուն մէջ այնպիսի կատաղի ձկներ կան որ անտառներու մէջի գազաններէն վար չեն մնար. նաև գոյնզգոյն ու թւաւոր ձկներ ու երկակենցաղ կենդանիներ կան որ թէ ջրին և թէ օդուն մէջ կ'ապրին. խեցեմորթներ ալ կը գտնուին՝ որոնց համը ուրիշ ծովերէն ելող խեցեմորթներէն աղէկ է. շատ տեսակ ծովային միջատներ ալ կ'ելեն որ կենդանաբոյս կ'ըսուին:

Արևադարձներուն մէջտեղի երկիրները եղած կենդանեաց բազմութիւնը երթալով կը նուազի՝ քանի որ հասարակածէն հեռանաս ու ինչուան 60°-ին տակը երթաս. բայց աս քիչցողները աւելի մեծամեծ գիշակեր ու փաստակար կենդանիներն են՝ քան թէ մարդու հարկաւոր եղածները: Ասկ սողուններուն ցեղը անզգալի կերպով քանի առաջ երթաս նուազելով՝ բոլորովին անյայտ կ'ըլլայ. միջատները հոն ոչ երբէք մեծ փաս կը հասցընեն, ընտանի կենդանիներն ալ խիստ աղէկ կը վարժուին. բայց ինչուան 60°-ին տակը հասնին նէ՝ հասակնին կը պզտիկնայ, և անկէ անդին կարծես թէ մէյմէկ նոր տեսակ կենդանի դարձած են:

Աւեռային երկիրներուն մէջ ալ տարբեր տեսակ կենդանիներ կան՝ նոյն տեղերուն կլիմային յարմար, որոնք մեր երկրին ընտանի կենդանիներուն տեղը կը բռնեն հոն. և ատեն ատեն պատահած կարգէ դուրս տաքութեանց պատճառաւ, որ երկայն չեն քշեր, միջատները այրեցած գօտիներուն տակ որչափ ձագ որ կը թողուն՝ գրեթէ նոյնչափ բազմութեամբ նաև հիւսիսային երկիրներու մէջ կը ցընկնին: Այլ որ բւեռներուն մօտ երթալու ըլլանք՝ բոլորովին նոր յատկութիւններով կենդանիներ կը տեսնենք:

Այնք հոս վեր 'ի վերոյ անցանք. բայց գիտնալու է որ չէ թէ միայն իրարմէ զատ գօտիներու տակ տարբեր տարբեր կենդանիներ կը գտնուին, հապա նաև իւրաքանչիւր ցամաքներու և ընդարձակ տարածութեամբ երկիրներու մէջ ինչպէս մասնաւոր բոյ-

սեր՝ ասանկ ալ մասնաւոր կենդանիներ կը գտնուին : Ասիկա
երկու իրարմէ հեռու աշխարհքներու նման կենդանիները՝ գրեթէ
բոլորովին նոյն կենդանւոյ տեղ կը դնէ , բայց բնագէտը աղէկ
կ'իմանայ թէ անոնցմէ իւրաքանչիւրը ինչ սեփական յատկու-
թիւններ ունի : Ար Նոլանտայի մէջ գտնուած կենդանիները բո-
լորն ալ տարբեր տեսակ են , և հոն հազիւ կը գտնուի այնպիսի
չորքոտանի մը որ նոյնը երկրիս ուրիշ կողմերն ալ գտնուի :

Արկրիս վրայ կենդանեաց բաժանմունքը ինչ պատճառնե-
րու համար որ եղած է՝ նոյն պատճառները հետզհետէ կրնան
փոխուիլ եղանակներուն փոփոխութեամբ , կենդանեաց տեսակ-
ներուն բազմանալովը և մարդկանց մէջ քաղաքականութեան
ծաղկելովը . և մարդս միշտ ետեւէ է որ փնտրակար կենդանիները
հալածէ ու իրեն օգտակար եղածները որչափ կարելի է շատցնէ .
և իրաւցնէ ինչպէս որ պատմութենէ դիտենք՝ շատ կան այնպիսի
կենդանիներ որ հին ատեն տարբեր կլիմաներու տակ կը բնակին
եղեր , իսկ հիմա ուրիշ կլիմաներու տակ կը գտնուին :

Մ Ա Ր Դ

ԱՐԴՈՒՍ բնական կազմուածքին նայելով՝ առջի բերան
այնպէս մը կ'երևնայ թէ բոլոր մարդկային ազգը մէկ տեսակէն
աւելի չբաժնուիր . և իրաւ ալ անանկ է , որովհետեւ ամէնքն ալ
նոյն նախաստեղծ ծնողաց՝ այսինքն՝ Ադամայ և Աւայի որդիքն են .
բայց մարդկանց այլ և այլ կլիմաներու տակ ցրուիլը , այլ և այլ
կերպ կեանքեր անցընելը և ուրիշ զանազան պատճառներ մէկ-
տեղ գալով՝ այնպէս ըրեր են որ մարդիկ իրարմէ քիչ շատ
տարբերութիւններ ունին . որով հարկ կ'ըլլայ զանոնք այլ և այլ
ցեղ բաժնել . և ասոնցմէ գլխաւորները իրեք են . սպիտակ կամ
կոկոսապէն , պղնձագոյն կամ հոլ , խափշէ կամ եթովպացի . ասոնց
վրայ կ'աւելցընեն ոմանք ուրիշ երկու տեսակ ալ , որ են հալայեցի
և ամերիկացի :

Վովկասային ցեղէն են ընդհանրապէս միջին Մշիոյ ու բոլոր Սլաւոպայի բնակիչները . ասոնց զրուիք ձուածն ու գեղեցիկ է, և ՚ի բնէ շատ անասի կատարելութիւններու յարմարութիւն ունին, և քաղաքականութեամբ ծաղկած ամենէն երևելի ազգերը աս ցեղէն եղած են . միայն թէ ամէն կովկասային ազգաց մեղերուն զոյնը նոյն չէ, իսկ ասոնց կովկասային ըսուելուն պատճառն ան է որ հին պատմութեանց ու անանդութեանց նայելով ասոնք Վովկաս լեռներուն մօտ եղած երկիրներէն իջած են, որ Վասայից ծովուն ու Սև ծովուն և անոնց մօտիկ մէջտեղի երկիրներն ըսել է . որ աս ալ մէկ ապացոյց մըն է Հայաստանին խանձարութեւնը ազգի մարդկան սեպուելուն :

Վովկասային ցեղը քանի մը գլխաւոր ճիւղեր կը բաժնուի՝ այլ և այլ լեզուներուն քիչ շատ իրարու հետ ունեցած նմանութիւն նայելով : Մաքաչայի ցեղը հարաւային կողմերը տարածուած է, և անկէ առաջ եկած են Մորեւտանայք, Քաղզէայիք, Քարաքիք, Փիւնիկեցիք, Շրեայք, Սափիլիք, և շատ հաւանական է թէ նաև Եգիպտացիք և Սաւրիտանայիք : Քարաքաղցամէտքը Հնդկաց, Վերմանայաց և Պեղափէանց՝ այսինքն հին Հուսաց ցեղերը կուգան, որ շատ աւելի բազմացած ու տարածուած են . և թէպէտ աս բաժանմունքները շատ հին են, բայց խիստ շատ նմանութիւն կայ իրենց չորս գլխաւոր լեզուներուն մէջ . ասոնք են Սանքրիթ՝ որ Հնդկաստանցւոց սրբազան լեզուն է, Պեղափէանց լեզուն՝ որ է յունարէնը, Վոթացւոցը կամ հին գերմաներէնը, և Սլաւեանց լեզուն : Հին աստեհի Պարսիկներն ալ Հնդկաստանցւոց ցեղէն են . իսկ Սիւլեացաց և Սլաւաքաց ցեղը գէպ ՚ի հելլիս և հիւսիսային արևելք տարածուած է . ու նոյն ճիւղին մասն են Սկիւթացիք, Սաթացք և Սալքք կամ Սիւլքմէնք : Հոնք կամ Սաճաթ և Քինյանտացիք ալ Վոթացի ու Սլաւեան ազգերուն մէջ մնացած՝ նոր ժողովուրդ մը կը սեպուին, Սաթար ազգը թէպէտ շատ տարբեր է Սողոմոնէն,

բայց երբոր Սողոմները լծաթարստանի տիրեցին՝ անոնց մէջն ալ Սողոմի սերունդ մտաւ։ Լծաթարի ճիւղը ինչուան ուր որ տարաւ ծուած է՝ անոր արեւելեան կողմէն Սողոմի ցեղը կը սխի, որ մինչև արեւելեան ուղիւնոս կ'երթայ, և աս ցեղին մէջ եղած մարդկանց յատկութիւնները ասոնք են։ Թուշերին դուրս ցըցուած է, երեսնին տափակ, աչուքնին մանր ու դէպ 'ի մէկ կողմը ծուած, մազերնին սև ու շիտակ, մծրութնին քիչ, ու գոյներնին դեղնագոյն։ Ս'երևնայ լծէ Մլծայ լեռներուն բնակիչներէն առաջ եկած է աս ցեղը, և մէկ քանի ճիւղ կը բաժնուի որ աստանդական ժողովուրդներ են, այսպիսի են Խյալմուխ ու Խյալխա ըստածները որ ահագին անսպասներու մէջ լծափառական կը պտըտին։ Չինացիք, Ս'անլուք, Ղափոնք, Վ'որէացիք, Սիամացիք, Մ'նամուցիք, և զրեթէ բոլոր լծաթարները՝ որ Սիպերիոյ Հիւսիսային արեւելեան կողմը կ'իյնան ու Սուսաց իշխանութեանը տակ են, ամէն ալ Սողոմեան ցեղէ առաջ եկած են։

Լծովպացի ցեղը Մալաս լեռան հարաւային զին կ'իյնայ։ աս ցեղին մարդիկներուն գոյնը սև է, մազերնին դուրզ, զազաթնին տափիած, քթերնին ճգմած, կզակնին դուրս ցըցուած ու պուկունքնին հաստ, որով այլանդակ կերպարանք մը ունին։ աս ցեղին մէջ գտնուող ժողովուրդները ինչուան հիմա բարբարոս մնացած են, ինչպէս Վիլիքիտացիք, Վաֆրաստանցիք ու () լծենթացիք։

Վանդէս դէտէն անդին եղած լծերակղզոյն հիւսիսային կողմը խօսուած լեզուները, ինչպէս նաև լծիպեթի լեզուն, Չի'նաց լեզուն հետ կապակցութիւն մը ունին, և ան ժողովուրդներն որ նոյն լեզուները կը խօսին՝ քիչ մը մէկալ Սողոմներուն կը նմանին։ Իսկ նոյն լծերակղզոյն հարաւային կողմը Սալայցիք կը բնակին, որ Չինացեղով աւելի տեսք ունին, և իրենց սերունդն ու լեզուն ոչ միայն ասիական կղզիներուն ծովեզերքները, հասկա նաև զրեթէ բոլոր Ս'եծ ուղիւնոսին կղզիներուն մէջ

տարածուած է : Ըստ ժողովուրդները իրեք գլխաւոր տեսակներէն մէկուն ալ ուղղակի չեն վերաբերիր . բայց իրենց երկու կողմը եղած կովկասային հնդկաստանացոյցն ու մողղեան շինացմէ ալ ան աստիճանի տարբեր յատկութիւններ չունին որ բոլորովին զատ ցեղ կարենան սեպուիլ :

Ըստ արիպեղագոսին կղզիներուն աւելի մեծերուն մէջ գուռ մնողերով , սե գունով ու խիլիտացոց կերպարանքով ժողովուրդներ կը բնակին , որ ինչուան հիմա խիստ անկիրթ ու բարւարոս են , և անոնցմէ մէկ քանին Փափու կ'ըսուին . աս անուր ընդհանրապէս բոլոր ան կղզիներուն բնակչացը կրնայ արուիլ :

Երկու ցամաք երկիրներուն հիւսիսային ազգերը , այսինքն Սամոյեայը , Լափոնիայիք ու Եթիոպիայի մողղեան ցեղէ առաջ եկած կ'երևնան . բայց ոմանք կ'ըսեն թէ աս ազգերը կովկասային ցեղին սկիւթական ու թաթար ըսուած շխւղերէն առաջ եկած են :

Ըմբրիկացոց համար ինչուան հիմա անկարելի եղած է որոշ ցուցնել թէ հին ցամաքին իրեք գլխաւոր ցեղերուն մէջ ուսկից առաջ եկած են . բայց այնպիսի սեպհական յատկութիւններ ալ չունին որ մասնաւոր ցեղ մը սեպուին . վասն զի աս բանիս համար իրենց պրնճագոյն կարմիր ըլլալը բաւական չէ . իրենց մանղերուն սեւութեամբը ու մորուքներուն անօսրութեամբը աւելի Սողոյի ցեղին կը մօտենային թէ որ երեսնին խոշոր ու քթերնին ցցուած չըլլար :

ԵՇԽԵՐՇԵՐՈՒԹԻՒՆ

Ք Ե Ղ Ե Ք Ե Կ Ե Ն

Ն Ե Խ Ե Ք Ի Տ Ե Լ Ի Ք

ԵՇԽԵՐՇԵՐՈՒԹԻՒՆ առ մասը՝ ինչպէս որ առաջ ըսեք էինք՝ աշխարհիս զանազան կողմերուն, անոնց կառավարութեան կերպին, մարդկանց ըրած բաժանմունքներուն ու իւրաքանչիւր երկիրներուն մէջ բնակող քաղաքական կամ անկիրթ ազգերուն վրայ կը խօսի։ Վաղաքական աշխարհագրութիւնը ուսումնական նին հետ կապակցութիւն կ'ունենայ՝ երբոր ինչ երկիրներու վրայ որ կը խօսի՝ անոնց հեռաւորութեան չափն ու գիւրքը կը ցուցնէ։ Խոյ բնականին հետ վերաբերութիւն կ'ունենայ՝ երբոր երկրիս մակերեւութին ձևանալուն ու բնական բաժանմանցը վրայ կը խօսի։

Վաղաքական աշխարհագրութիւնը սովորաբար իրերը զիստաւոր մաս կը բաժնուի։ Տէն կամ նախնական աշխարհագրութեան, II-է ջին Գարա աշխարհագրութեան, և I-րդի աշխարհագրութեան։

Աշխարհագրութիւնը մասնաւոր ուսմունքը մը դասնալէն ետեւէ՝ ինչուան Վրիստոսի 500 թուականը հին աշխարհագրութեան միջոց կ'ըսուի։ II-իջին դարու աշխարհագրութիւնը 500էն կը սկսի, ու կը տեւէ ինչուան I-իերիկայի գտնուիլը, և ծովով արեւելեան Հոգիաստան երթալու ճամբուն բացուիլը։ Եր անկից 'ի վեր աշխարհագրութեան ուսմունքը շատ ընդարձակեցաւ։ Իսկ

արդի աշխարհագրութեան մէջ կը բովանդակին ինչուան մեր օրերը որչափ երկիրներ որ գտնուած են, և կը տեսնենք որ հետզհետէ խմատնոց և ճանապարհորդաց արդիւնքովը դեռ նոր երկիրներ կը գտնուին ու նոր նոր տեղեկութիւններ կ'առնենք. որով կրնանք ըսել թէ աշխարհագրութիւնը անընդհատ կատարելագործուելու և ընդարձակելու հետ է :

Աշխարհագրութեան երկու ուրիշ ճիւղերն են՝ Սիբալան աշխարհագրութիւն, որ միայն Սուրբ զրոյց մէջ յիշուած երկիրներուն վրայ կը խօսի, և Ալեքսանդրի աշխարհագրութիւն, կամ՝ նկարագրութիւն արեւելահայկոսարանաց, եւսկոսոսարանաց և այլն :

Արաքսանիւր երկիրներուն համառօտ ստորագրութիւնը ընելէն առաջ՝ հարկաւոր կը ճանչնանք անոնց մէջ եղած կառավարութիւններուն, կրօնքներուն և խօսուած լեզուներուն վրայ համառօտ տեղեկութիւն մը տալը. միանգամայն երկրիս մակերևութին մեծամեծ բաժանմանցը վրայ ալ քանի մը խօսք կը խօսինք :

ՏԵՍՁՈՒԹԻՒՆ ԿԱՄ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆ

ՍԱՐԴՍ ընկերական բնաւորութիւն ունենալով, ի սկզբանէ հետէ մէկտեղ բնակեր է. բայց ընդհանրապէս մի և նոյն տան բնակիչները ընթանէ՞ր կը ձևանան, և ասիկայ մարդկային ընկերութեանց առաջինն է. այլ և այլ ընտանիք մէկտեղ գալով՝ կ'ըլլայ յեղ կամ քահ՞. աս ցեղերը երբոր տեղ մը հաստատ լին կենար, հապա ասդիս անդին կը տեղափոխին, և քահաբնա՞՝ կ'ըսուին :

Հատ մարդիկ մէկտեղ եկած՝ քաղաքներ կը շինեն, մեքենական արուեստներու հետ կ'ըլլան, զիտութիւններն ու գեղարուեստները կը ծաղկեցնեն, և անոնք են քաղաքներ և քա-

1 Tribu, peuplade.

2 Nomade.

դասակարգութեան ժողովուրդներ¹ . և թէ որ մի և նոյն օրինաց կը հնազանդին ու նոյն սովորութիւններն ունին, որքանութեան մը կամ թագաւորութեան կամ ֆայսերութեան² կը ձևացնեն :

(Նոյն հանրապէս երկու կերպ տեսչութիւն կամ կառավարութիւն կայ . մէյմը Ռապէրապիան³, որ կառավարութեան իշխանութիւնը մէկ մարդու ձեռք է . մէյ մըն ալ հասարակապետական⁴, որ իշխանութիւնը շատ մարդու վրայ բաժնուած է : Միապետական իշխանութիւնը ապա կամ ինքնիշխան Ռապէրութեան⁵ կ'ըսուի՝ երբ որ թագաւորին կամքը օրէնքի տեղ կ'անցնի, և իրեն իշխանութիւնը մէկ կերպով մը շնուաղեր : Իսկ փափաւորեալ կամ սահմանադրական իշխանութեան⁶ կ'ըսուի, երբոր թագաւորին իշխանութեանը չափ մը դրուած է, ու ժողովրդեան և իրեն մէջտեղը ուրիշ իշխանաւորներ կան, և անոնցմէ կախմանը ունի թագաւորին իշխանութիւնը . իւրաքանչիւր մարդուն իրաւունքը սահմանադրութեամբ⁷ մը հաստատուած է, և օրէնսդրական խորհրդարաններու⁸ մէջ անոնց վրայ կը խօսուի : Միապետութիւնը կ'ըսուի նաև փառանքական⁹ երբոր թագաւորութեան իրաւունքը մասնաւոր ցեղի մը մէջ պահուած է՝ ազգին հաւանութեամբ . և ընդհանրական¹⁰ երբոր անխօսի այլ և այլ ցեղերէ կրնայ ընտրուիլ թագաւորը :

Հասարակապետութիւնը հակապետական¹¹ կ'ըսուի երբոր ազգին մեծ մասը տէրութեան կառավարութեան կը խառնուի . իսկ հանրապետական¹² կ'ըսուի երբոր իշխանութիւնը զանազան արտօնութիւններ ունեցող իշխանաց կը յանձնուի, որ հանրական¹³ կ'ըսուին :

Վերահսկողութեան կամ ներկայիցութեան¹⁴ կ'ըսուի երբոր իրար-

1 Nation policée, peuple civilisé.

2 Etat, royaume կամ empire.

3 Monarchie.

4 Républicain.

5 Monarchie absolue կամ despotique.

6 Monarchie tempérée, constitutionnelle կամ représentative.

7 Charte կամ Constitution.

8 Assemblée législative.

9 Héréditaire.

10 Élective.

11 Démocratique.

12 Aristocratique.

13 Noblesse.

14 Fédéralisme.

մէ անկախ տէրութիւններ մէկտեղ կը միանան, և միայն բանի մը բանի մէջ իրենցմէ վեր իշխանութիւն ունեցողի մը կը հնազանդին, և զանհիկայ իրենք կ'ընտրեն:

Սովորաբար անիշխանութիւն՝ կ'ըսուի թագաւոր չունենալը. բայց անիշխանութիւն կրնայ ըսուիլ նաեւ անիրաւ կերպով ու բռնութեամբ ձեռք ձգուած իշխանութիւնը. և թէ որ պայպիսի իշխանները շատոր են՝ Բաղձապետութիւն՝ կ'ըսուի. իսկ թէ որ մասնաւոր անձինք են՝ Կառավարութիւն՝ կ'ըսուի:

Օմնազան տեսակ մարդկային կառավարութեանց մէջ ուրիշ տեսակ մըն ալ կայ՝ որ ասոքաւճապետութիւն՝ կ'ըսուի. վասն զի Մտուծմէ հաստատուած է, և եկեղեցական իշխանաւորները Մտուծոյ անունովը նոյն իշխանութիւնը կը բանեցընեն, ինչպէս էր Խաչայէլացւոց կառավարութիւնը՝ Վատաւորաց ժամանակը:

Կ Ր Օ Ն

Մէն ազգ գերագոյն էակի մը երկրպագութիւն կ'ընէ՝ գիտնալով թէ անհիկայ է աս տիեզերքը ստեղծողն ու կառավարողը, և ամէն բան մէկ վախճանի մը շտկողը. բայց աս պաշտօնը կամ աստուածապաշտութիւն ամէն ազգ մէկ կերպով չձանձնար ու չկատարեր. անով է որ այնչափ տեսակ տեսակ կրօնք կամ հաւատք՝ դուրս կ'ելլեն. արտաքին ձեւերն ու ծէսերը և հանդէսներն ալ որ աս զանազան տեսակ կրօններուն մէջ կան՝ պաշտօն կամ արարողութիւն՝ կ'ըսուին:

Արօնները կրնան երկու գլխաւոր ճիւղ բաժնուիլ. մէյմը Բաղձապետութիւն՝ որ ըսել է շատ աստուածներ պաշտել, մէյ մըն ալ Ասոքաւճապետութիւն՝ կամ ճշմարիտ աստուածապաշտութիւն, որ է մէկ

4 Anarchie.

2 Ochlocratie.

3 Oligarchie.

4 Théocratie.

5 Religion.

6 Culte.

7 Polythéisme.

8 Monotheïsme.

Բնութեան միայն հաւատալ՝ բայց աս երկու մեծ բաժանմանքները ուրիշ շատ մանր ճիւղեր ալ կը բաժնուին։ Բազմաստուածութեան մտայնութեան մէջ ամենէն աւելի թանձրը Գորդապաշտութիւնն¹ է, այսինքն ինչ և իցէ չնչաւոր կամ անշունչ բաները Բնութեան տեղ զնել, ու անոնց գերազոյն զօրութիւն մը ընծայել. աս մտայնութիւնը այլ և այլ տեսակներ ունի, ու Կոսմոկրոնի ծովեզերքները և շատ վայրերն ազգաց մէջ տարածուած է։

Սաբէական² կուսակալութիւնն ալ է երկնային մարմնաց աւանդուն մէկէն³ և կամ զատ զատ երկրպագութիւն ընել. աս մտայնութիւնը հիմա բանի մը Ժողովրդաց մէջ միայն փնտրուած է։ Իսկ Կոսմոկրոնի կամ Կոսմոկրոնիստութեան⁴ կ'ըսուի անիկայ՝ որ կը զնէ թէ որ և իցէ բանի մէջ աստուածային հոգի մը կայ. և անիկայ սարէականութեան հետ խառնուելով՝ նոր տեսակ բազմաստուածութիւն մը եղաւ, որուն սովորաբար կուսակալութիւն կամ հեթանոսութիւն կ'ըսենք. և ճշմարիտ աստուածաբանութեան լուսին ծաղիկէն առաջ՝ Կարայէլացւոց մէջ զատ ուրիշ աւանդուն հին ազգերուն կրօնը աս մտայնութիւնն էր։

Պրահմանիստ⁵ կամ Պրահմանիստ⁶, այսինքն Պրահման անունով չաստուածը պաշտող ու անոր Պրահման ըսուած քուրմերուն վարդապետութիւնը ունեցողները կ'ըսեն թէ Բնութեան զանազան կերպարանքներ կ'աննէ, ինչպէս մարդու և անասնոց. Հնդկիներուն շատին հաւատքը աս է։ Իսկ Իսլամականութիւնն⁷ իրենց հաւատքին գլուխ կրօնական Տալալ Իսլամ անունով քուրմ մը՝ որ իրենք անմահ կը կարծեն, Բն կրօնը որ տարրապաշտութեան հետ խառնուած է՝ տարածուած է Իսլամական, իսկ Պրահմանիստ և Սաբէական մէջ։

Պրահմանիստութիւնն ալ գրեթէ պրահմանականութեան մէկ

1 Fétichisme.

2 Sabéisme.

3 Matérialisme, կամ panthéisme.

4 Brahmanisme.

5 Lamaïsme.

6 Bouddhisme.

տեանին է որ Պապոս կամ Պապոս անունով աստուած մը կը պաշտեն. առ կրօնը Պիրմանի, Սիամի ու Սէյունի մէջ տարածուած է:

Չնուռ և Շափոնի մէջ շատ տարածուած են Կոնֆուցիոսի էրօնը, որ տեսակ մը փիլիսոփայական բազմաստուածութիւն է. հոգեպաշտութիւնը՝ որ Սասաե ըստած գիտնոց կրօնն է, և Սինթոյի աշանքը՝ որ Հոգեպաշտութեան մօտ է:

Պրահմականութեան ու մահմետականութեան մէկ խառնուրդն է՝ Իսնէթաթիսթիան կամ Սէթթեթոս աշանք՝ ըստածը:

Սիստուածեանց այլ և այլ զլխաւոր ճիւղերը ասոնք են. Հընայը, որոնց հաւատքին հիմը հին Էթաթիսթիանն է, երկու կը բաժնուին, Վարաթիթի և Սալթաթիսթի կամ Սաթաթիսթի. առջինները հին կտակարանին միայն կը հաւատն, իսկ մէկայնները նաև իսկականութեան մէջ հաւաքուած աւանդութիւններուն:

Քրիստոնէութեան ճմարիտ կրօնին սկիզբը հրէութիւնը եղած է. հիմա բաղաբականութեամբ ծաղկեալ ազգաց հաւատքը առ է, ու սովորաբար երկու մեծամեծ ճիւղ կը բաժնուի. 1) Հռոմաց կամ Լատինեան էկեղեցի, և 2) արքի կամ Լատինեան էկեղեցի: 3) Հռոմաց եկեղեցին Տաճկաստան, Սաճկաստան, Սուստան և Հինաստան տարածուած է: Լատինեան եկեղեցի կ'ըսուին նաև Հայոցը, Բուրոցը, Եթովպացոցը, Եգիպտացոցը, և այլն, որ թէ դաւանութեամբ և թէ մանուսանդ արարողութեամբ իրար մէջ քիչ շատ կը տարբերին: Իսկ արևմտեան եկեղեցի կ'ըսուի Լատինացոց եկեղեցին, բայց ան ալ երկու բաժնուած է. 1) Կոնսթանթին, Լատինեան և Հռոմեան Եկեղեցի, որ պարզ արքիսէպիսկոս ալ կ'ըսուի. ասոր Հոգեորական զուլան է սրբազան Պապը, և իրեն իշխանութեանը կը հպատակին գրեթէ բոլոր Վաղ-

1 Culte des Esprits.

2 Culte de Sinto.

3 Nanékisme, կամ Religion des Seikhs.

4 Eglise grecque կամ orientale. Eglise latine կամ occidentale.

5 Eglise Catholique, Apostolique, Romaine.

ղիս, Խառլիս, Սպանիս, Փորթուկալ, Լէստրիս, Խաւանտա, ու աշխարհքիս հինգ մասանց մէջ ալ ամէն ազգէ ժողովուրդներ։ Ը. 'Երաշաճի' այլ և այլ ճիւղերը, որ սրապէն գլխաւորութիւն ձանկնար, ու զանազան աղանդներ կը բաժնուին. ինչպէս Լաւերաֆանիստիս, Լալիսիստիս, Լաֆիսիստիս եւ ինչն և այլն։ Լուսերականութիւնը Բրուսիայի, Սաքսոնիայի, Հաննովերի, Տանիմարքայի, Երվիկիայի, Շուէտի և Լիւնիայի մէջ տարածուած է. կալվինականութիւնը Օւիցերիի, Գերմանիայի քանի մը զաւաններուն մէջ, Հոլանտայի և Սկոտլանդի մէջ. իսկ անգղիական եկեղեցին Էնգլիայի մէջ։ Ուրիշ խիստ շատ ճիւղեր ալ ունի նորաղանդից մօրթութիւնը, որ հոս յիշելը աւելորդ կը սեպենք։

Սահաֆանիստիսը Սահմաթին սորվեցուցած կրօնն է. և ասոր մէջ ալ այլ և այլ աղանդներ կան, այսինքն Սեֆի, Շի, Սահալի, Լալիսի և այլն։ Սահմաթականութիւնը Լիւսիային ու Լիւրիկէին մէջ շատ տեղ տարածուած է, ինչպէս նաև Լաւուսիայի Տաճկաստանին մէջ։

Իսկ Սոֆիս կամ Օրաշաշայ հաւատքը ինչուան հիմա Փարսի կամ Կէսքը բաւած հին Պարսիկներուն մէջ կայ, և Պարսկաստանի ու Հնդկաստանի մէջ կը գտնուի։

Պարսկի մեծանուն աշխարհագրին ընդ հաստը հաշուին նայելով աշխարհքիս վրայի այլևայլ կրօններուն համեմատութիւնն աս է.

ՀՐԵԱՅՔ	4,000,000
ԲՐԻՍՏՈՆԵԱՅՔ	263,000,000
Կաթոլիկէ և կեղեցի	140,000,000
Յունաց կամ Արեւելեան եկեղեցի	62,000,000
Կորաղանդք	60,000,000
ՄԱՏՄԵՏԱԿԱՆՔ	96,000,000
ԶԱՆԱԶԱՆ ԿՈՒՆՊԱՇՏՔ	377,000,000

Ի. Ե. Զ. ՈՒ

ԿՐՕՆԷՆ ու կառավարութիւն ետքը մարդկային ընկերութեաց զխաւոր կապը լեզու է: Եւսեմիան լեզուն որն ալ զանեք, (որ մեր հայերէնն ըլլաւուն շատ զօրաւոր պատճառներ կան,) պէտք է որ առջի բերան անկատար եղած ու ետքը հետզհետէ ծաղկած ըլլայ. և թէպէտ ջրհեղեղէն առաջ ալ կրնայ ըլլալ որ մանր փոփոխութիւններ եղած ըլլան մարդկանց լեզուին մէջ, բայց բուն լեզուաց խառնակութիւնն ու բաժանմանքը ջրհեղեղէն ետեւ Լաբերնի աշտարակին շինութեանն ատենը եղած է ըստ սուրբ զրոյց և ըստ արտաքին պատմագրաց: Աշտարհքիս վրայ հիմա խօսուած լեզուները երկու կը բաժնուին. մէյմը մայր լեզուներ, մէյմըն ալ երբորբայան լեզուներ:

Սայր լեզուներուն մէջ ամենէն առաջ ընդարձակուածը Հյունաց լեզուն է. և աս ընդարձակութուն պատճառ եղան՝ մէյմըն իրենց գաղթականները, երկրորդ՝ ջրեքսանգրի և իրեն յաջորդներուն աշխարհակալութիւնը, և մանաւանդ նոյն լեզուն մատենագրութիւն ծաղկելը: Հյունաց լեզուն իրեք բարբառ ունէր, Վալացի, Հյնիական, և Եռողական: Եւսեմիան հիմը եռողացի յունարէնն է. աս լեզուն հռոմայեցոց ընդարձակ տէրութեանը մէջ հասարակաց լեզու եղած էր, մատենագրութեամբ ալ զրեթէ յունարէնին չափ ծաղկեցաւ: Եւսեմիաներէնէն առաջ եկան ըստ մասին Գաղիէի, Իսթանբուլ, Եւսեմիաներէն ու Գաղիէի. Եւսեմիան լեզունէն առաջ եկան լեւիէն, Եւսեմիան, և ուրիշ շատ ճիւղեր. Վերմաներէնէն ալ առաջ եկան Եւսեմիան, ու հռոմայեցոց, Տալիմարացոց ու Եւսեմիան լեզուները:

Եւսեմիան աւելի զործածական լեզուներն են Եւսեմիան, Եւսեմիան ու Եւսեմիան. արարեալներն՝ ինչպէս նաեւ Եւսեմիաներէնը՝ Վի-

նիկէնացի լեզուն, ասորերէնը, ասորեաբէնն ու Եւթղացացի լեզուն
սեմական լեզուք կ'ըսուին:

Հնդկաստանի իմաստնոց լեզուն է ասորիք ըսուածը,
որ Հիմալ լիսուիր, և աս լեզունքն երաժ են Հնդկաստանի լեզունքն
ընէն մէկ քանին: Իսկ Տալայեբէնը արեւելք շատ տարածուած է, ու
Ուկրիանիայի ամէն կողմներուն մէջ կը խօսուի:

Եւրպայի մէջտեղուանքը ու Հիւսիսային գլին խօսուած լե-
զունքն են ռուսաց, Տանկոն և Ուկրէնի լեզուն: Իսկ ասորեաբէն
ու Ծափնէնէն՝ Ս'ուրէ և Չինաց լեզունքն են երաժ են:

Վերիկէցոց լեզունքը, որոնց վրայ խիստ քիչ տեղեկու-
թիւն ունինք, քանի մը ճանապարհորդներու ըսածին նայելով՝
խիստ շատ են: Բայց գլխաւորներն են Սլեյլէր, Վ' Էթի որ Հին Ա-
գիպտացոց լեզուին մնացորդն է, Վ'աբբաբանի լեզու և () Եթե-
նացացի լեզուն:

Վերիկայի լեզունքն զրայ ալ Վ'երիկէններէն աւելի
ծանօթութիւն մը չունինք: Հումպոլթ կ'ըսէ թէ Վ'երիկայի մէջ
խիստ շատ տեսակ լեզունք կան, որոնք ոչ միայն իրարմէ բոլորտ-
վին տարբեր են, հապա նաև Հին ցամաքին լեզունքն Հետ նը
մանութիւն մը չունին: ամենէն աւելի գործածականներն են
Իրոբացոց, Եթեֆնէնաց, Վ'աբայիլեբոն, Իռաբանացոց, Վ'էրա-
ոց, կամ Եթայի լեզունքը:

Վին լեզու իրեն համար զատ գիր կամ այբուբեն չունի,
հապա շատ լեզունքն գրերը ուրիշ գլխաւոր լեզուէ մը առ-
նուած են: Ենպէս Սաւաց գրերը Հունաց գրերն են՝ քիչ մը
փոխած, թէպէտ և լեզունին ամենեւին իրարու նման չէ: Վաղ-
ղացիք, Վ'նդղացիք, Սպանիացիք, Լապլացիք ու Փորթուգալ-
ցիք Լատինացոց գիրը կը գործածեն՝ որ Հին ասորի Հռովմայե-
ցոց գործածած գրին նման է: Իսկ Վ'երմանացոց գրերը երկու
տասաներորդ ու երեքտասաներորդ դարուն գոթացի գրերուն
ձևովն են, հաճկները, Սարսիկը, Հնդիկը, Իրիմի լատինա-

ները, Սատակասկարի բնակիչները, Վերիկէի հիւսիսային աղ
 գերը, և ուրիշ քանի մը մանր ժողովուրդներ Սրաքացւոց գիրք
 կը գործածեն:

ԵՐԿԻՐԱԳՆՏԻՍ ՄԵԾԱՄԵԾ՝ ԲԱՓԱՆՄՈՒՆՔՆԵՐԸ

Հիւսիսային կողմը բւեռային շրջանակներէն անդին չէին անցներ,
 իսկ հարաւային կողմը՝ խեցգետնի արեւադարձէն հազիւ թէ քիչ մը
 աւելի առաջ կ'երթային. վասն զի բւեռային շրջանակէն անդին
 եղած ցրտութիւնը, ու արեւադարձէն ստղիս եղած տաքութիւնը տես-
 նելով՝ կարծէին թէ հոն տեղուանքը մարդ չընակիր. և կ'ըսէին
 թէ երկիրն երկայնութիւնը արեւելքէ արեւմուտք է, իսկ լայնու-
 թիւնը հիւսիսէն հարաւ. և ահա ասկէ առաջ եկած է երկայնու-
 թիւն ու լայնութիւն բառերուն գործածութիւնը:

Հիներուն ճանաչած երկիրները իրեք մաս կը բաժնուին. Աս-
 րաք, Վերս, Վերիկէ կամ Վերի, որոնց սահմանները որոշ ալ չէին
 գիտեր: Արքոր նոր ցամաքը գտնուեցաւ, աս իրեք մասին վրայ
 ուրիշ մըն ալ աւելցաւ որ Վերիկէ ըսուեցաւ. վերջի տեսներս
 ալ տեսնելով թէ հարկ է Վսիայի ու Վսերիկայի մէջտեղը Սեծ
 ովկիանոսին մէջ ցրուած երկիրներուն ամենուն մէկէն մէկ անուն
 մը տալ՝ հինգերորդ մաս մըն ալ աւելցաւ, և անունը Ուլիսիս
 կամ Օւլային աշխարհ՝ դրուեցաւ: Արկրադնտին մակերևութին
 տարածութիւնը զրեթէ 509,334,703 հազարմեթր է բառական-
 օր: Վստափ տարածութեան մէջ ցամաքին բռնած միջոցը
 129,139,230 հազարմեթր է. իսկ ծովնը 380,295,502:

Սնչակա որ ըսինք՝ երկիրս հինգ մաս կը բաժնուի, որոնց մաս-
 կերևութին չափը աս է, Պալպի աշխարհագրին հաշուով:

	Հազար հեկտար
ԵՒՐՈՊԱ	3,578,189
ԱՄՒԱ	41,556,927
ԱՓՐԻԿԷ	29,149,519
ԱՄԵՐԻԿԱ	38,223,594
ՈՎԿԻԴԵՆԻԱ	10,631,001
ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԵՄԵԼՆԵՐ	129,139,230

Աշխարհքիս բոլոր բնակչաց թիւն է գրեթէ 738,000,000 .
և այս գումարը աշխարհքիս հինգ մասանցը մէջ ասանկ բաժ-
նուած է .

	Բն-իւ
ԵՒՐՈՊԱ	229,000,000
ԱՄՒԱ	390,000,000
ԱՓՐԻԿԷ	60,000,000
ԱՄԵՐԻԿԱ	39,000,000
ՈՎԿԻԴԵՆԻԱ	20,000,000
ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԵՄԵԼՆԵՐ	738,000,000

Այս յաջորդ ցուցակին մէջ աղէկ կ'իմացուի աշխարհքիս
հինգ մասերուն բնակչաց համեմատական թիւը . և թէ նոյն մա-
սերուն ամէն մէկ հազարմեծրին քանի հոգի կ'ընայ .

ԵՒՐՈՊԱՅԻ մէջ ամէն մէկ հազարմեծրին կ'ընայ	23,9
ԱՄՒԱ	9,3
ԱՓՐԻԿԷ	2
ԱՄԵՐԻԿԱ	1,2
ՈՎԿԻԴԵՆԻԱ	1,9

Այս ցուցակին մէջ յայտնի կը տեսնուի թէ Աւրոպան՝ իրեն
պղտիկութեամբ համեմատ՝ աշխարհքիս հինգ մասանցը մէջ ա-
մենէն բազմամարդն է .

Ե Ւ Ր Ո Պ Ե

ԲՆԴՆԱԿԱՆՈՒՐ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆ

ԵՒՐՈՊԱՆ բնդհանուր նայուածքով մը բնդարձակ թերա-
կողքի մը կրնայ սեպուիլ, որուն արեւելեան կողմը Միային հետ
կրած է. և թէպէտ աշխարհքիս հինգ մասանցը մէջ ամենէն
պզտիկն է, բայց ամենէն աւելի ծաղկած է թէ քաղաքականու-
թեամբ և թէ ուսմամբ և արուեստներով, ու համեմատութեամբ
անոնցմէ շատ աւելի բազմամարդ է, ինչպէս որ ըսինք:

Եւրոպային սահմանը հիստիանէն Մըծային Ստուցեալ Սլ-
կիանոն է, արեւմուտքէն Մարմատեան Սլիկիանոսը, հարունէն
Ճիպիլիէրայի նեղուցը, Սիբերիական ծովը, Մըշիպեղազո-
սը, Շանագղաղէսի նեղուցը, Սարմարայի ծովը, Կասպանգո-
ւորսոյ նեղուցը, Սև ծովը, Կովկաս լեռներուն գլխաւոր գօտինե-
րը. իսկ արեւելքէն Կասպից ծովուն ան մասը՝ որ Կովկասու գօ-
տին արեւելեան ծայրին և Ուրալ գետին ծովը թափուած կտո-
բին մէջ կ'իջնայ, Կովկաս լեռները, և Վարա գետը:

Ընդ զի մը որ Եւրոպան ու Միան իրարմէ կը բաժնէ՝ Մըշի-
պեղազոսին ան կտորէն կ'անցնի՝ ուր որ կողիները խիստ բազմա-
թիւ լեն. որով (ձենեառու, Սեպիլինէ (Սիտիլի), Փարա, Վիտա, Սանա, Սիւրպիա, Կով (Խաթանգէոյ), Հոգոս, և

ԱՆՈՒՆԱՆՔ ՏԵՐՈՒԹՅԱՆՑ	ՄԱՅԵՐԵՐԻՆԻՑ ՀԱՋԱՐՄԵԹ ՔԱՌԱՎԱՐՈՒՄ	ԲԱՆԿԻՉՔ	ԲԱՆԿԻՉՔ ԸՍ ՀԱՋԱՐՄ. ՔԱՌ.	ԵԿԱՄԱՏ ՑԻՒՆՔ	ԶՕՐՔ	ՄԱՅԵՐԵՐԻՆԻՑ
ԹԱԿԱՌՈՐՈՒԹՅԱՆ ԳԱՂՂՈՑ	886,146	34,019,000	39	987,620,000	279,957	ՓԱՐՏ
ԳԵՂԱՅՈՒԹՅԱՆ ԶՈՒՆՑԵՐԵՐ	38,409	1,980,000	51	10,110,000	33,758	ՑՈՒՐԻՔ. ՊԵՐԱ
ԳԵՂԱՅՈՒԹՅԱՆ ԳԵՂԱՅՈՒԹՅԱՆ	234,911	13,900,000	59	242,119,000	122,249	ՄՈՆԻՏՈՐ
ԹԱԿԱՌՈՐՈՒԹՅԱՆ ԳԵՂԱՅՈՒԹՅԱՆ	75,857	4,070,000	54	69,733,000	35,800	ՄՈՆԻՏՈՐ
ԹԱԿԱՌՈՐՈՒԹՅԱՆ ԳԵՂԱՅՈՒԹՅԱՆ	19,616	1,320,000	77	20,000,000	13,955	ՇՈՒՆԻՐԱՐՏ
ԹԱԿԱՌՈՐՈՒԹՅԱՆ ԿԱՆՈՒՄԵՐ	38,451	1,550,000	41	27,000,000	13,954	ԿԱՆՈՒՄԵՐ
ԹԱԿԱՌՈՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՐԶԱՆՈՑ	14,887	1,400,000	94	28,000,000	12,000	ՏՐԱՆՑԻՐ
ՄԵԼՈՒ ԳԵՂԱՅՈՒԹՅԱՆ ՊԱՆԵՆՏ	15,363	1,130,000	73	20,000,000	10,000	ԳԵՂԱՅՈՒԹՅԱՆ
ՄԵԼՈՒ ԳԵՂԱՅՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՈՒՆՑ	8,780	700,000	81	12,600,000	6,195	ԳԵՂԱՅՈՒԹՅԱՆ
ՀԱՍՈՒՆ ՀԱՅՈՐԴՆԱՐ	11,468	592,000	52	11,000,000	5,679	ԳԵՂԱՅՈՒԹՅԱՆ
ՄԵԼՈՒ ԳԵՂԱՅՈՒԹՅԱՆ ԳԵՂԱՅՈՒԹՅԱՆ	3,669	222,000	60	3,913,000	2,100	ԳԵՂԱՅՈՒԹՅԱՆ
ՄԵԼՈՒ ԳԵՂԱՅՈՒԹՅԱՆ ԳԵՂԱՅՈՒԹՅԱՆ	12,284	431,000	35	6,000,000	3,580	ԳԵՂԱՅՈՒԹՅԱՆ
ՄԵԼՈՒ ԳԵՂԱՅՈՒԹՅԱՆ ԳԵՂԱՅՈՒԹՅԱՆ	2,778	77,000	28	1,500,000	717	ՄՈՒԼԻՏ
ՄԵԼՈՒ ԳԵՂԱՅՈՒԹՅԱՆ ՕԼԻՄՊԻԿԱՆ	6,447	241,000	37	3,800,000	2,178	ՕԼԻՄՊԻԿԱՆ
ԿԱՅՈՒՆՈՒԹՅԱՆ ԵՆՈՐՈՐՈՑ	666,010	33,500,000	50	440,000,000	271,404	ԿԱՅՈՒՆՈՒԹՅԱՆ
ԹԱԿԱՌՈՐՈՒԹՅԱՆ ԲԱՆԿԱՆՑ ԵՆՈՐՈՐՈՑ	276,400	12,490,000	45	215,000,000	199,452	ԿԱՅՈՒՆՈՒԹՅԱՆ
ԹԱԿԱՌՈՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՅՈՐԴՆԱՐ	832,922	12,047,000	14	85,000,000	26,000	ԿԱՅՈՒՆՈՒԹՅԱՆ
ԹԱԿԱՌՈՐՈՒԹՅԱՆ ԿԱՅՈՒՆՈՒԹՅԱՆ	29,424	3,470,000	118	90,000,000	47,000	ԿԱՅՈՒՆՈՒԹՅԱՆ
ԹԱԿԱՌՈՐՈՒԹՅԱՆ ԿԱՅՈՒՆՈՒԹՅԱՆ	72,016	4,300,000	60	70,000,000	46,857	ԿԱՅՈՒՆՈՒԹՅԱՆ
ԳԵՂԱՅՈՒԹՅԱՆ ԳԵՂԱՅՈՒԹՅԱՆ	5,693	440,000	77	6,500,000	1,800	ԿԱՅՈՒՆՈՒԹՅԱՆ
ԳԵՂԱՅՈՒԹՅԱՆ ՄԱՆԵՆՏ	5,487	409,000	74	5,000,000	1,780	ԿԱՅՈՒՆՈՒԹՅԱՆ
ԳԵՂԱՅՈՒԹՅԱՆ ԿԱՅՈՒՆՈՒԹՅԱՆ	1,070	143,000	134	1,700,000	800	ԿԱՅՈՒՆՈՒԹՅԱՆ
ՄԵԼՈՒ ԳԵՂԱՅՈՒԹՅԱՆ ԿԱՅՈՒՆՈՒԹՅԱՆ	21,687	1,275,000	59	17,000,000	4,000	ԿԱՅՈՒՆՈՒԹՅԱՆ
ԿԱՅՈՒՆՈՒԹՅԱՆ ԵԿԱՅՈՒՆՈՒԹՅԱՆ	41,152	2,590,000	63	45,000,000	7,400	ԿԱՅՈՒՆՈՒԹՅԱՆ
ԹԱԿԱՌՈՐՈՒԹՅԱՆ ԿԱՅՈՒՆՈՒԹՅԱՆ	107,887	7,420,000	69	110,000,000	54,510	ԿԱՅՈՒՆՈՒԹՅԱՆ
ԹԱԿԱՌՈՐՈՒԹՅԱՆ ՓԱՐՏՈՒՄԵՆ	1,477,538	5,567,000	4	54,096,000	29,645	ԿԱՅՈՒՆՈՒԹՅԱՆ
ԹԱԿԱՌՈՐՈՒԹՅԱՆ ՍԱՅՈՐՈՐՈՐ	875,271	17,208,000	20	178,600,000	90,000	ԿԱՅՈՒՆՈՒԹՅԱՆ
ՀԱՅՈՐԴՆԱՐ ԿԱՅՈՒՆՈՒԹՅԱՆ ԿԱՅՈՒՆՈՒԹՅԱՆ	494	15,000	30	"	"	ԿԱՅՈՒՆՈՒԹՅԱՆ
ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄՈՆԻՏՈՐ	31	6,500	210	120,000	"	ԿԱՅՈՒՆՈՒԹՅԱՆ
ՀԱՅՈՐԴՆԱՐ ԿԱՅՈՒՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՆԻՍԿԱՆՈՐ	62	7,000	113	50,000	40	ԿԱՅՈՒՆՈՒԹՅԱՆ
ԹԱԿԱՌՈՐՈՒԹՅԱՆ ՏԱՆԻՍԿԱՆՈՐ	1,169,580	2,125,000	2	33,000,000	30,838	ԿԱՅՈՒՆՈՒԹՅԱՆ
ԹԱԿԱՌՈՐՈՒԹՅԱՆ ԸՈՒՆԵՐ ԵՆՈՐՈՐՈՐ	761,746	3,866,000	5	49,300,000	45,201	ԿԱՅՈՒՆՈՒԹՅԱՆ
ԹԱԿԱՌՈՐՈՒԹՅԱՆ ԿԱՅՈՒՆՈՒԹՅԱՆ	15,289,274	140,276,000	9	1,585,000,000	102,283	ԿԱՅՈՒՆՈՒԹՅԱՆ
ԿԱՅՈՒՆՈՒԹՅԱՆ ԲԱՆԿԱՆՑ	20,287,037	60,150,000	3	434,000,000	710,000	ԿԱՅՈՒՆՈՒԹՅԱՆ
ԿԱՅՈՒՆՈՒԹՅԱՆ ՕՍՄԱՆԵՆՏ	4,959,190	29,560,000	6	360,000,000	300,000	ԿԱՅՈՒՆՈՒԹՅԱՆ
ԹԱԿԱՌՈՐՈՒԹՅԱՆ ԳԱՆՈՐՈՐ	48,354	700,000	14	6,000,000	6,000	ԿԱՅՈՒՆՈՒԹՅԱՆ
ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՍԵՐՈՐՈՐ	13,796	500,000	18	3,900,000	"	ԿԱՅՈՒՆՈՒԹՅԱՆ
ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿԱՅՈՒՆՈՒԹՅԱՆ	75,446	1,600,000	21	13,000,000	"	ԿԱՅՈՒՆՈՒԹՅԱՆ
ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՍԱՅՈՐՈՐ	38,752	700,000	18	6,000,000	"	ԿԱՅՈՒՆՈՒԹՅԱՆ
ՀԱՅՈՐԴՆԱՐ ԿԱՅՈՒՆՈՒԹՅԱՆ ԳԱՆՈՐՈՐ	2,586	176,000	68	3,656,000	1,200	ԿԱՅՈՒՆՈՒԹՅԱՆ

Սբարփենյ թոյ Միայի մաս կը սեպուին . իսկ լժինէ, 'Լաբսոս
և Սթանդալիա՝ Եւրոպայի :

Իսլանտան, որ կ'երեւայ լժէ Արեւմտախաղաղի մէկ կողմն է,
Մեքսիկայէն առաջ գտնուելուն համար՝ Եւրոպայի կղզիներուն
մէջ սեպուեցաւ նոյն ատենը, բայց հիմա Մեքսիկայի մէկ մասը
կը սեպուի :

Ս Երի բաժնի սահմաններնէս յայտնի է որ Եւրոպան $12^{\circ} 40'$
արեւմտեան երկայնութեան, ու $63^{\circ} 50'$ արեւելեան երկայնութեան
մէջ, և $34^{\circ} 50'$ ու $71^{\circ} 10'$ հիւսիսային լայնութեան մէջ կ'ը-
նայ . բայց Եւրոպային հիւսիսային ծայրը, լժէ որ Սփիցպերկի
արշիպելագոսն ալ մէկտեղ առնելու ըլլանք, լայնութեան 81° ին
տակը կ'ընայ : Եւրոպային երկայնութիւնը՝ Փորթուգալի ծայրի
Սուրբ Ս իլենցիոս գլխէն ինչուան Վարա գետին բերանը՝ 5418
հազարմեթր է . իսկ լայնքը Շուտի Վինմարը ծայրէն ինչուան
Կովկաս լեռներուն մէջտեղի գօտոյն Սքինվարի լեռը՝ 3033 հա-
զարմեթր է :

Եւրոպայի մակերևութին տարածութիւնը $9,578,189$ քա-
ռակուսի հազարմեթր է . իսկ բնակչացը թիւն է $229,000,000$.
անմահի որ ամէն մէկ հազարմեթրին գրեթէ 23 հոգի կ'ընայ :

Հոս դուռած տախտակին մէջ Եւրոպայի իւրաքանչիւր տե-
րութեանց ու միայն տարածութիւնը՝ չափն ու բնակչաց թիւը կայ,
հապա նաև ամէն երկրի մէջ մէկ հազարմեթրին որչափ մարդ
իյնալը, և իւրաքանչիւր տերութեան տարեկան եկամուտը, զօ-
րաց թիւը ու մայրաքաղաքը :

Եւրոպայի մէջ բոյսերուն տեսակները այնչափ բազմաթիւ
են՝ ինչպէս երկրիս ուրիշ մասանցը մէջ . և Միային ու Մեքսի-
կային պէս ալ մէջը խիստ բարձր լեռներ ու մեծամեծ գետեր
լեն գտնուիր . բայց իր մակերևութին վրայ տեղ տեղ ծովեր ու
նեղոցներ կան, որով շատ լեռնակղզիներ կը ձևանան : Եւստրի-
սի զանազան բնական պատճառներով Եւրոպային օգը բարե-

խառն ու առողջարար է, զիրքն ալ վաճառականութեան խիստ յարմար . մէջը նաեւ մեծ ու պզտիկ շատ լճեր կը գտնուին, բայց մենք աս լճերուն վրայ կը խօսինք՝ երբոր ան երկիրները ստորագրենք որոնց մէջ կը գտնուին նոյն լճերը : Հոս Եւրոպայի ստորագրութիւնն ընելէն առաջ աշխարհագրական տեղեկութիւն մը տանք անոր ծովեզերեայ տեղերուն վրայ :

Վայկացի նեղուցէն քիչ հեռու, որ Վայկաց կղզիին ու Սուսստանի ցամաքին մէջ կ'ընայ աս նեղուցը, Մըքային Սուուցեալ ովկիանոսը ցամաք երկրի մէջ մտնելով Փետրա և Էնսփայա ծոցերը կը ձևացնէ . ասոնցմէ առջինին մէջ Փետրա գետը կը լծափի, իսկ երկրորդը Վանին կամ Շեմիսլաքի ըսուած լճերակղզիով Սպիտակ ծովէն բաժնուած է :

Սպիտակ ծովն ալ մեծ ծոց մըն է որ Սաուցեալ ովկիանոսէն առաջ կուգայ ու Սուսիայի ծովեզերքին վրայ կ'ընայ : Եւ ծովուն մէջն են Սեդէնի, Տվինայի, (Յեկայի և Վանտալքի ծոցերը . Սեդէնի ու Տվինային մէջ կը լծափին նոյն անունով գետերը . իսկ (Յեկային և Վանտալքիին մէջ ուրիշ քուրքեր կը վազեն, որոնց կէսը Սուսստանի նոյն կողմերը գտնուած լճերուն մէջ կ'երթան : Սպիտակ ծովուն մէջ շատ անդամ միրիկ կ'ելլէ, որուն պատճառը հիւսիսային արևելքէն փչած ավինդ քամիներն են . աս ծովուն չորս կողմը տեղ տեղ լեռներ կան, բայց ընդհանրապէս եզերքները ցած ու միակերպ են, և չորս դին լճերով ու առուակներով ծածկուած : (Ուրով ու Սվեաթոյ ըսուած գլուխներէն անցնելով լճէ որ Սաուցեալ ովկիանոսին եզերքէն աւելի առաջ երթալու ըլլանք, դիմացնիս կ'ելլեն Վոյա, Վարէնկէր, Սանա, Լաքս, Փորսանկէր ծոցերը, ու հիւսիսային զուխը, որ Եւրոպայի ցամաքին մէջ հիւսիսային բևեռին ամենէն մօտ կ'էտր աս է . ետքը Շուեի հիւսիսային արևմտեան կողմը գտնուած բազմաթիւ կղզիներն ալ անցնելով Բրևմսեան ծոցը կը հասնինք՝ ուր որ Լաֆֆոտէն կղզիները կեցած են ,

որոնց ծայրն է Սալբերէ՛մ անունով սոսկալի յորձանքը :

Երբ վեհայի արևմտեան դին Շ թատ գլխէն կը սկսի Հիւսիսային կամ Վերմանական ծովը, որ՝ Երբ վեհայի, Տանիմարքայի, Ստորին նահանգաց և Բրիտանիայի ծովեզերքներուն մէջ կ'ընայ . ատենով ասիկայ Վերմանական ովկիանոս կ'ըսուէր : Եւ ծովուն՝ Երբ վեհայի և Սկոտլանդի կողմի եզերքները բարձր ժայռերով ծածկուած են . իսկ մէկալ կողմի եզերքները ցած, աւազուտ, երբեմն ալ ճախճախուտ են, և կարծես թէ հոն տեղուանքը գրեթէ շատ անգամ ջուր կոխեր է կամ պիտի կոխէ : Ստորին Սկոտլանդի և Երբ շերի բլուրները լեն թողուր որ ջրերը ներս գան . բայց Լինքոլնի ծովուն տակ եղած անտառներէն յայտնի է՝ թէ ջրերը շատ անգամ ներս վազեր են . ուստի Ստորին նահանգաց մէջ աս բանիս դիմացը առնելու համար՝ ամէն տեղ ծովուն եզերքը թումբեր շինած են, բաց ՚ի ան տեղերէն՝ ուր որ աղբներուն բերած աւազները շեղ շեղ զիջուած են : Հիւսիսային ծովուն մէջ խիստ վտանգաւոր է նաւարկութիւն ընելը, և հոն շատ անգամ փոփոխ քամիներ կ'ելլեն, և մակընթացութիւնն ու տեղատուութիւնը խիստ սաստիկ կ'ըլլայ . աս ծովուն ջրին աղիութիւնը Եւրասիական ովկիանոսին ջրին աղիութենէն քիչ է . և Իսլէ-Սիբէրի մէկ ճիւղը շատ անգամ Եւրեիկայէն բոյսերու կտորուանք կը բերէ աս ծովը :

Պալմիկ ծովը Սուսաստանի, Շուեթի և Բրուսիայի ծովեզերքներուն մէջ կ'ընայ, և երկու կտոր բաժնուած նեղուցով մը Հիւսիսային ծովուն հետ հաղորդակցութիւն ունի : Եւ նեղուցին մէկ կտորը՝ որ Տանիմարքայի Հիւսիսային դին Սքաիէն հրուանդանէն կը սկսի՝ Սքաիէրաք կամ Տանիմարքայի ծով կ'ըսուի, մէկալ կտորը Վաթթիկաթ : Սքաիէրաքը, որ՝ Երբ վեհային և Լաթթանտի մէջտեղը կ'ընայ, Լինարսնէս հրուանդանէն կը սկսի, և Բրիտանիայի ծոցը կը ձևացնէ . իսկ Վաթթիկաթը Լաթթանտին և Շուեթին մէջ կ'ընայ, և

Սուտ, մեծ Պելլո ու փոքր Պելլո լսուած պատի նեղուցներուն քովը կը լմբնայ: Պալթիկ ծովը, որուն Սքանտինախայր կամ Վերմանական ազգերը Ղըւեւեան ծով կ'ըսեն, ատեն մը Հիւսիսային կամ Սարմատական ուլկիանոս կ'ըսուէր. ասոր հարաւային ծովեզերքները աւազուտ դաշտերով և կաւիճով ծածկուած են. ընդհակառակն Շուետի ու Ֆինլանտիայի ծովեզերքները ժայռերով և ապառաժներով ծածկուած են: Ի՞նչ ծովուն մէջ կը վազեն Ֆինլանտիայի, Լեկրիայի և Լիւնիայի լճերը, ու Լեհաստանի, արեւելեան Վերմանիայի և Շուետի գետերը. խորութիւնը շատ չէ, ջրին աղիութիւնը քիչ է, և շատ անգամ սառով ծածկուած է. մակընթացութիւն ու տեղատուութիւն չունի, բայց երբեմն երբեմն անկանոն կերպով կ'աճի, և մէջը խիստ փտանգաւոր բնթացքներ կան, որոնց շտկութիւնը ընդհանրապէս հիւսիսային արեւելքէն դէպ'ի հարաւային արեւմուտք է, բայց ծովեզերեայ երկիրներուն զրիցը պատճառաւ նոյն ընթացքներուն ուղղութիւնն ալ քիչ մը դէպ'ի ուրիշ կողմ կը դառնայ, Պալթիկ ծովուն մէջ այլ և այլ կղզիներ կան, և Բրուսիայի ու Սուսսատանի ծովեզերքներուն վրայ Տանցիայ, Լիւնիայի կամ Լսութիւնիայի ծոցերը ձևացած են. իսկ արեւելեան կողմը կ'իյնայ Ֆինլանտիայի ծոցը, և հիւսիսային կողմը Պոլժնեան ծոցը. աս ծոցին բերանն է Բոլոյի արշիպելագոսը և Լանտ կղզիները, որոնք Լանտի նեղուցով Շուետի երկրէն բաժնուած են: Պալթիկ և Սպիտակ ծովերը Լիւնիային, Շուետին ու Լորվեկիային չորս դին պատած ըլլալով՝ նոյն երկիրները զբէժէ մեծ ցամաքէն կը բաժնեն, ասանկով Սքանտինախայր թերակղզին ձևացած է. իսկ Պալթիկ ծովուն և Հիւսիսային ծովուն մէջ կ'իյնայ Տանիմարայի թերակղզին:

Գառնանք նորէն Հիւսիսային ծովը, և անոր եզերքը բնէնք: Լախ կը տեսնենք Լալայի գետաբերանը, որ շատ անգամ Համպուրիի ծոց ալ կ'ըսուի, և Սեզերի ու Լանի գետաբերաններ:

ըր . Լանին ծով լծափուած կտորը խիստ լայն է , և Տողար կը-
սուի : Լնկէց Ստորին նաճանգաց ու անոնց քովերը եղած կղզի-
ներուն եզերքը գալով՝ Օւխտերգէի մեծ ծոցը կը մտնենք , որուն
տարածութիւնը ինչուան Ի ըսուած ծոցը և չարէմի ծովը կը
հասնի : Բենտով Օւխտերգէին ամենէն մեծ կտորը Ֆլեվտի
լիճն էր , որ 1300ին առեւնները ջուրը սոսկալի կերպով կոխեալով
ծովուն հետ միացաւ :

Չարէմի լճին հարաւային կողմը հին Չռենտին գետաբե-
լանը կայ , և նոյն գետին աս ձիւղը միայն մնացած է հիմա . անկէ
ալ անդին Սոսա և Լաքով գետերուն բերանները կը տեսնուին ,
ուր որ մեծ կղզիներ մէկտեղ գալով ընդարձակ երկիր մը ձեա-
ցած է . չորս դին լայն լայն ծովախորշեր կան . աս երկիրը Օէ-
լանտ կ'ըսուի : Տուվրի կամ Վալէի նեղուցէն անցնելով Սանի-
քայի ծովը կամ Բրիտանեան ծովը կը մտնենք , որ ծովու բազուկ
մըն է :

Լնկէց գէպ 'ի հիւսիս որ երթանք՝ Բրիտանիայի արեւելեան
եզերքը կը տեսնենք (Ժամիդի , Սէշի , Լախմպուրկի , Թէյլի , Սըր-
րէյի , Տունտրի ծոցերը , և Տընքէնսպի հրումադանին մօտ Ու-
կադեան կղզիները՝ որոնցմով կը ձեւանայ Փէնձլնտի նեղուցը .
ասկէց ալ քիչ մը անդին Շէլլանտ ու Ֆերոէր կամ Ֆերրէօր
կղզիները կեցած են . Հիւսիսային ծովուն սահմանը ինչուան
Ուկադեան կղզիներն է : Սլէթի հրումադանէն անցնելով
Սկոտլանդի և Շերրիդեան կղզիներուն մէջտեղի ջրանցքը կը
մտնենք , որուն վերի կողմը Սեծ Սինչ կ'ըսուի , իսկ վարինը
Փոքր Սինչ :

Սկոտլանդի արեւմտեան ծովեզերքը Բալանտեան ովկիանոսը
պատած է , որուն մէջ ասդիս անդին կղզիներ կան՝ նեղուցներով
իրարմէ բաժնուած . և նոյն ծովը Բրիտանիայի և Իռլանդիայի
մէջ ալ մտնելով՝ Հիւսիսային ջրանցքը կը ձեւացնէ . աս ջրանց-
քին մէջ կ'իյնան Վալայի ծոցը և Պէլթիսթի խորշը . նաև Իա-

լանտայի ծովը Մլախատեան Ովկիանոսէն առաջ կուգայ, և բաւական ընդարձակութիւն ունի, որուն արեւմտեան ծովեզերքը կ'իյնան Տուստալքի և Սթրանկֆորթի խորշերը. իսկ արեւելեան ծովեզերքին վրայ են Սոլուէյ, Սորքքամալ և Տի ծոցերը. Սոլուէյի ծոցին բերանն ալ Սէն կղզին կեցած է: Խալանտայի ծովը ինչուան սուրբ Վեորգի ջրանցքը կը հասնի. և այս ջրանցքին բերանն է Լանկլսի կղզին, որուն քովէրն են Հարլէշ և Վարտիկան ծոցերը:

Սալին հրումարանը անցնելով, ու Խալանտայի արեւմտեան ծովեզերքը պտըտելով՝ Տընէկալի, Վարուէյի, Էէննի, Թիսալիի, Տինկի, Վէնմարի, Պէնթրի ծոցերը կամ խորշերը կուգան, ու ետքը Սիզէնի գլուխը որ Խալանտայի հարաւային ծայրը կ'իյնայ:

Սանիքայի կամ Սանշի ծովուն ամենէն անուանի կղզիներն են Սիկ, Օրինի, Կէռնի, Ղըրսի: Բնակչոյ ու Սիկ կղզիին մէջն է Սոլէնտ նեղուցը. մէկալ իրեք կղզիները ծոցի մը մէջ կ'իյնան, որուն մէջտեղն է Բլումսը, որ Սէն գետէն ցամաք երկրի կտորով մը բաժնուած է, և ան ցամաքին ծայրն է Հակ գլուխը:

Վանք հիմա Ուէստան կղզիին մօտերը, ու անկէ բոլոր Վաղշիոյ ծովեզերքը պտըտինք: Ետի գիմնացնիս կ'ելլէ Պրեսթի ծովեզերքը, Տուէննէզի (Կաիէնի խորշերը, Փենմարքի սարը, Խալի կղզին, Սորպիհանի ծովակը, որուն դիմացն է Պէլլ կըղզին կամ Վեղեցիկ կղզի, Պուռնէօֆի խորշը, որ Խալանտա թիկէ կղզիին մէկ կտորով ձեւացած է, և Լուսա գետին ջուրը հօն կը թափի. նաև Տիէօ, Սիէ (Ելլուն կղզիներն ալ հօն կ'իյնան. իսկ Վիլմա գետին բերանը անցնելէն ետեւ՝ Կալքոնիոյ կամ Պիքքայի ծոցը կը մտնենք, որ Մլախատեան ովկիանոսին մէկ կը տորն է:

Եթեք (Երթեկալի և Ֆինիսթերէի գլուխներէն անցնինք՝ Սպանիոյ Թերակղզիին արեւմտեան ծովեզերքին վրայ կը տեսնենք Սորբա գլուխը, որուն քով Թալոյ գետը Մլախատեան ովկիանոս:

սը կը լծափի, և Սփիւէլ զլուխը. ետքը սուրը Ս իշենցիտսի հըռուան դանէն անցնելով՝ դիմացնիս կ'ելլեն Ս. Ս արիամ հըռուանդանը, Վարտիկէի ծոցը, որ Սուատիման և Սուատալքիվիր գետերը իր մէջը ընդունելուն համար անուանի է, և ի նոն կղզին. վերջը կուգայ Նիսիլիթ երրայի նեղուցը, որուն չորս դին առած են Վալ փէ և Միլիա բեռները, որ ատեն մը Հերաքլէան արշաւի կ'ըսուէին. աս նեղուցէն անցնելով՝ դիմացնիս կ'ելլէ Ս իջերկրական ընդարձակ ծովը, որ Աւրոպայի, Միսիայի և Միլիկէի մէջ կ'իյնայ, ու այլ և այլ մաս կը բաժնուի:

Դաջին մասը Միլիկէի (Վարի կամ Պոն ըսուած գլխէն կը սկսի ու կերթայ ինչուան Ս Եսսինայի նեղուցը, որ Սիկիլիան Խոտալայէն կը զատէ: Վարսիքա և Սարտենիա կղզիները Ս իջերկրականին աս մասը երկու կտոր կը բաժնեն, որոնցմէ մէկը կ'ըսուի արևմտեան՝ մէկալը արևելեան: Ս իջերկրական ծովուն արևմտեան ծովեզերքին մօտ Բալէարեան կղզիները կան, որ Սպանիոյ իշխանութեանը տակն են. իսկ Սպանիոյ ծովեզերքին վրայ կ'ալծա, Փալոյ, Ս. Ս արտինոս և Ս. Ս երաստիանոս զուխները կան. և Սպալոյ գետին բերանը Ս. Ս արտինոս և Ս. Ս երաստիանոս զուխներուն մէջ կ'իյնայ. անոնցմէ ալ անդին Վարէօ զլուխը կուգայ, որ Սոգլէսի ծոցով Ս. Ս երաստիանոս զլխէն բաժնուած է:

Վարէօ զլխէն առաջ երթալով՝ կը հասնինք Սեղտաց ծոցը, որ հիմա Ս ինի ծոց կ'ըսուի, և Հոդամոս գետը հոն կը լծափի. ան դուրս ցըցուած ընդարձակ երկիրը՝ որուն վերի ծայրը Հիեր կղզիները կեցած են՝ Ս ինի ծոցը Ս իկուրիոյ կամ Նիսիլայի ծոցէն կը զատէ:

Վարսիքայի և Սարտենիայի մէջտեղն է Ս լիսիփակիտի նեղուցը. աս կղզիներուն արևմտեան ծովեզերքներուն վրայ, ու Վարսիքայի և Սիարթիվենթոյի հըռուանդաններուն մէջտեղը կ'իյնան Ս. Փորրենտ, Փորթոյ, Սակոն, Մալալիոյ և Ս լիսիքոյ

ծոցերը, դարձեալ Վալքոն հրումադանը՝ որուն մօտերն է Մշի-
նարս կղզին, ասոր ալ ծայրն են Սասարի ու Ուրխթանոյ ծոցե-
րը, և Ս. Պետրոս ու Ս. Մարիա կղզիները:

Սիջերկրական ծովը՝ Ղանուլայի ծոցին շտկուածամբ մէջ
տեղէն բաժնող գիծը լալա կղզին է, որ անկէ անդին Տիւռե-
նեան ծով կ'ըսուի: Իս ծովուն մէջ են Խաղիայի ծովեզերքնե-
րուն վրայ Լաճէնթարոյ, Լինարոյ ու Չիրէլոյ հրումադաննե-
րը, Լաէթի ծոցը՝ որուն բերանը կեցած են Փոնծա և Խարիս
կղզիները: Լափոլի, Սալեոնոյի, Փոլեքսածրոյի, Ս. Լափիմեայ,
Ղոյայի ծոցերը, և Ս. Եսինայի նեղուցը՝ որ ատեն մը Վարիթ-
դիսի և Սիլիլայի քարաժայռերուն պատճառաւ շատ աւելի ահա-
ւոր էր քան թէ հիմա: Ինչ տեղումքին մօտ կը տեսնենք Լառ-
դեան կղզիները, և Սիլիլոյի հիւսիսային դին (որ աս կղզոյն առ-
ջի անունը Տրէնալէան էր՝ իրեք սարաւանդներուն պատճառաւ որ
նոյն կղզիին եռանկիւնի ձև մը կուտային) Վաւթիլամարիի ծո-
ցը, Սան Սիլիլոյի հրումադանը, Լէվանոյ, Սարիթիմոյ ու Գա-
ւինեանա կղզիները: Սարաւանդի և Վարիթայի ծովեզերքները
արեւմտեան կողմանէ Տիւռենեան ծովուն սահման են, և ան ծո-
վեզերքներուն վրայ կը տեսնենք Վալիարի, () րոսկի և Փոր-
թոյ-Ալէքսիոյ ծոցերը:

Սիջերկրական ծովուն երկրորդ կտորին երկայնքը՝ որ առ-
ջի մասին կրկինին չափ կայ, և մէջը ընդհանրապէս ոչ կղզիներ և
ոչ ժայռեր կը գտնուին, իմունուզէն և Սիլիլոյէն սկսեալ ին-
չուան Մարիբ և Լադիպոս կ'երթայ: Լափոլի հարաւային ե-
զերքը, և Չունաստանի արեւմտեան և հարաւային կողմը եղած
ծովը Ֆինիական ծով կ'ըսուի:

Հիմա Լաւրոյայի աս ծովեզերքները ստորագրենք՝ Սիլի-
լոյէն սկսելով: Իս կղզիին եզերքները կը տեսնենք Սրանիթոյա,
Աբալամարա, Փաստարոյ և Ս. Իյաչ հրումադանները: Քալամ-
պրայի հարաւային դին Սալթա կղզին կեցած է. Լափոլիի եր-

կրին ծովեզերքները բռնած են Սփարթիվէնժոյ հրումադանը, Սկիւլաքս ծոցը, Սիցցուժոյ հրումադանը, և լժարանժոյի կամ հարենտոնի մեծ ծոցը, որուն արևելեան ղին դուրս ցցուած էր կիր մը կայ, անոր ալ ծայրը Լեքայի գլուխն է։ Եսկէց Տաճկաստանի և Հնաստանի ծովեզերքը կ'անցնինք, որուն մասերն են Հնրիսկան կղզիները։ Հոն կը տեսնենք Վորֆուի ջրանցքը՝ Վորֆու կղզիին և Լալանիայի մէջտեղը, Լեքայի ծոցը, որ ատենու Վերակեան ծոց կ'ըսուէր, լժարան ծոցը՝ որ Սերոֆէի հրումադանէն կը սկսի. աս ծոցէն ելլելով՝ կը մտնենք Լեփանժոյի կամ Լյնէպախժիի և կամ Լորնժոսի երկայն ջրանցքը, որ ատեն մը Լրիսեան կամ Լճկիոնեան ծով կ'ըսուէր, և բուն Հնաստանի, Պեղոպոնեսի կամ Սորայի ծովեզերքներուն մէջ կ'իջնայ։ Սորա լժերակղզիին ծովեզերքը կը գտնենք Վափա և լժտոնէս հրումադանները, Լասժունի կամ Վերոնեան ծոցը, որ Սրաֆիտայի և Վալժաքոյի հրումադաններով Լեկաիայի և Սկիւլաքսի ծոցերէն բաժնուած է։ Լորոնի ծոցը՝ որ հին ատեն Սեսանիոյ ծոց կ'ըսուէր, Սալժափանի հրումադանը, և Սարալժոնեան ծոցը. ասոր բերանն է Կիթերա կղզին՝ որ հիմա Չերիկոյ կ'ըսուի։

Սալիա հրումադանէն դէպ'ի հիւսիս երթալով՝ դիմացնիս կ'ելլեն Կաւփիայի կամ Դնապօլուի ծոցը՝ որ ատեն մը Լեքոս կ'ըսուէր, և Լաքինայի կամ Լեքէնքի ծոցը, որ անուանի է Լաքիտա, Վորուրի կամ Սաղամիւնա կղզիներուն պատճառաւ։ Սաղամիւնա կղզին Լեփանժոյ կղզիէն Լորնժոսի պարանոցովը միայն բաժնուած է։ Վորոնայի հրումադանէն՝ Լեկրոփոնժէի կամ Լյրիփօզ կամ Լաբէա կղզին կը հասնինք, որ Լեկրոփոնժէի ու լժարանժի ջրանցքներովը ցամաքէն բաժնուած է. ասոնց մէջ է նաև ան նեղուցը որ հին ատեն Լաբէոս կ'ըսուէր։ Լեկիլ Օէլժոնի կամ Սալաքայի ծոցը անցնելով՝ որուն ծովեզերքներն է լժերմուրիէ կամ Վերմադրունք ըսուած տեղը, կը տեսնենք

Սղոյի ծոցը՝ որ ատենում Պեղասգեան ծոց կ'ըսուէր. ետքը Ս. Պէտրոս չ'ըսուանէր և Վրաստանի չ'ըսուանէր անցնելով ուրուն մօտերն է Տեմպէի դաշտը, (մետասղոյնիկէի այսինքն Սեւանիկի կամ (մերմայական բառած ծոցը կը մտնենք, Հոն իրէք (թեւակողի կայ՝ որ Հին Վաղկիդէայ սահմանադրուին են, և որոնց ծայրերը Փիլոսի, Փելլոս և Մ'սորոզ կամ Մ'թոս չ'ըսուանէր ներ ըսուեցան. ասոնց մէջտեղուանքը երկու ծոց կայ. մէկը Հին ատեն Տորոնի ծոց կ'ըսուէր, իսկ Հինա Վատանդի ծոց կամ Մ'մամա կ'ըսուի, մէկայն ալ Սինգիտեան կամ Մ'թոսեան կ'ըսուի, որ Ս'թիւրի կամ Մ'հանթի ծոցէն նեղ պարանոցով մը բաժնուած է, Մ' ծոցէն անդին կը տեսնենք () րֆանցի կամ Վոնթիւսայի ծոցը, Վաւալայի ծոցը՝ որուն քովէն է (մասոս կամ (մաւոզ կղզին. ետքը Ս'ակոսի, Ս'նոսի կամ Ս'նէզի և Ս'իւրդի ծոցերէն անցնելով կը հասնինք Ս'անագ գալէսիին նեղուցը՝ որուն Հին ատեն Վարդանեան նեղուց և Հելլենսպոնտոս կ'ըսէին, և անկէ կը մտնենք Ս'արմարայի ծովը:

Հինա Ս'իջերկրական ծովուն երրորդ մասին վրայ ալ քիւմը խօսինք որ Ս'արոպայի ու Փոքր Միոյ մէջ կ'ընայ, և շատ կղզիներ կան մէջը, Ս'իջերկրականին աս կտորը Մ'իւրպեղագոս կամ Ս'գեան ծով կ'ըսուի. և Տաճկնէրը Շերմակ ծով կ'ըսեն ասոր, ինչպէս նաև բոլոր Ս'իջերկրականին, Մ'իւրպեղագոսը Ս'րեւտէ՝ այսինքն Ս'իւրիս կամ Վ'անտիս կղզիէն կը սկսի. բայց Վ'անտիային ու Վ'ոնաստանի հարաւային արևելեան ծովեզերքներուն ու կղզիներուն մէջ ընկած ծովը Ս'րեւտայ կամ Վ'անտիոյ ծով կ'ըսուի:

Ս'իջերկրական ծովուն վերջին մասն է Մ'գրիական ծովը որ Ս'տաւրոյ, Ս'իւրիկէի և Տարմացիայի ծովեզերքներուն մէջ կ'ընայ, և Ս'թրանտի ջրանցքով բուն Ս'իջերկրական ծովուն հետ հաղորդակցութիւն ունի:

Մ'գրիական ծովուն արևմտեան ծովեզերքը պարտելով նախ

դիմացինս կ'ելէ դուրս ցցուած երկիր մը՝ որուն՝ Վարդանեան սարաւանդ կ'ըսեն. ասոր մէկ կողմը կ'իյնայ Սանֆրեստնիոյ ծոցը, Վաքը նոյն սարաւանդին ու Վրոմաք բլրոյ ծովակին մէջտեղը, որ Փոյ գետին բերնին քովէրը կ'իյնան, շատ գետաբերաններ կան զանազան գետակներու և գետերու՝ որ ամէնքն ալ Վալենեան լեռներէն կ'իջնան։ Սենեակոյ ծոցին հիւսիսային արևմտեան դին, որուն հետ միացած է Տերգեստոնի կամ Ռոքեստի ծոցը, Սենեակոյ ծովակն ու Վատրոյի և Արատոյի ծովակներն են, որ Փիաւէ ու Ռալեամենիոյ գետերուն բերանները կ'իյնան։ Բրիտանիայի ծովուն արևելեան ծովեզերքը կ'իյնան Հրուանդան գլուխը և Վուաունեայի ծոցը, որուն մէջ շատ կղզիներ կան՝ մեծ ու պզտիկ։

Սիջերկրական ծովը խիստ խորունկ է և ջուրը խիստ աղի։ Կ'ըսեն թէ ովկիանոսէն դէպ 'ի Սիջերկրական ծով վազած ջուրը շատ աւելի է՝ քան թէ Սիջերկրականէն դէպ 'ի ովկիանոս գացածը. և աս բանիս պատճառ ան մանջենաւոր ջրի ընթացքն է որ Նիպոլիթերայի նեղուցին մէջտեղէն Սիջերկրական ծովը կը դիմէ. և աս մէջտեղի ընթացքին ուժը շատ աւելի սաստիկ է՝ քան թէ կողմնական ընթացքներունը, որոնք Սիջերկրականին ջրերը դէպ 'ի ովկիանոս կը քաշեն. և աս բանս ասանկ կը մեկնեն. Ովկիանոսին մէջ ջրի մեծ զանգուած մը ուրիշ պզտիկ զանգուած մը կը ճնշէ, որով կը տեսնուի թէ ծովուն տակէն ջրի ընթացք մը Սիջերկրականին աւերադ ջրերը դէպ 'ի ովկիանոս կը բերէ։ Ինդհանրապէս Սիջերկրական ծովուն ջրերուն շարժմանը արևելքէ արևմուտք է. բայց որովհետեւ նոյն ջրերը դէպ 'ի ծովեզերքները և նեղուցներուն ընթացքներուն դէմ սաստիկ բռնութիւն կուտան, անկէ ուրիշ ընթացքներ ալ առաջ կուգան՝ որոնք միշտ ուղղութիւննին կը փոփոխեն։

Հիմա հիշեալոյնստէն մննենք Սարմարայի ծովը, որ հին ատեն Պրոպոնտիս կ'ըսուէր. հոն Սարմարա կղզին դիտէին ետև,

Սոստանդնուպօղտյ նեղուցէն անցնինք՝ որ Հին ատեն Սոստորոս (Ժգրակոյ կ'ըսուէր, և մննենք Սե ծովը կամ Լաքսինեան Պոնտոսը որ Սիջերկրական ծովուն ամենէն գլխաւոր կտորն է, և անոր եւրոպական եզերքները քննենք:

Սոստանդնուպօղտյ նեղուցէն անցնելուս պէս՝ դիմացնիս կ'ելլեն Մասաա հրուանդանը, Պուրղաղի ծոցը, Բալաբըրիայի հրուանդանը, Խաորոս կամ Վանուբ գետին բերանները, Տնեսթերի, Պորխիսթնի կամ Տնեբերի բերանները, որոնք ()տեսայի ծոցովը իրարմէ բաժնուած են. անկէ ալ անդին՝ Հոտեալ ծովուն կամ Սասրիս ծովակին և Փերեքօփի կամ ()ր-գափուի ծոցին մէջտեղը՝ Փերեքօփի կամ ()րի պարանոցը կը տեսնենք, որով Սրիսը, որ Հին ատենը Վերսոնիսոն Տաւրիկեան կ'ըսուէր, մեծ ցամաքին հետ կապած է. ետքը Լանիգալէի նեղուցէն, որ Հին ատեն Սոստորոս Ղիմնեբեան կ'ըսուէր, կ'անցնինք Լըզովու կամ Լըգախու ծովը, որ Հին ատեն Սէովտեան լիճ՝ կ'ըսուէր. ասոր մէջ կը վազեն Տոն և Տանայիս գետերը, և Շինիլէի նեղուցովը Հոտեալ ծովուն հետ կապած է:

Սե ծովը ընդհանրապէս սաստիկ խոր է, և մէջը գրեթէ ամենեւին կղզի չկայ. բայց տեղ տեղ ժայռեր ունի. մակընթացութիւնը գրեթէ անզգալի է. շատ անկանոն և արագ ջրի ընթացքներ կան մէջը, և յանկարծական մըրիկներ ու տոկալի քամիներ շատ անգամ կը պատահին:

Լաւոպայի, Բիոյ և Բիբրիկէի մէջ ընկած միջերկրեայ ծովերուն եւրոպական եզերքները պտտելէն ետեւ, կը մնայ որ Սասպից ծովուն եզերքն ալ մէյմը աչքէ անցնենք: Սե ծովը Բիշեւրոնի հրուանդանէն ինչուան Սարալ գետին բերանը կ'երթայ. նախ դիմացնիս կ'ելլեն Սիլի, Լէպեալէյ և Սիւեաթօյ կղզիները, ետքը Բիւրախանի թերակղզին և ծոցը, (Ժներբի բերանը, և Սոլկա կամ Լիթլ ըսուած գետին բերանները, որ Հին ատեն Սասկըսուէր, ու Լաւոպայի ամենէն մեծ գետն է. ասոր այլ և այլ

ճիւղերը ինչուան Ուրալ կը հասնին, ու ջրերը որչափ որ ծովուն կը մօտենան այնչափ աւելի աւազախառն կ'ըլլան:

Կասպից ծովը որ Ղաթերիսանի ծով կ'ըսուէր երբեմն, ու հին ատենը Նոյլ Ուրկանայ ալ կ'ըսուէր, միջին դարու ատեններն ալ Նոյլ Խաղարաց, մեծ լճի մը կը նմանի, և ովկիանոսին հետ աւանակին հաղորդակցութիւն չունի. իր ջրերուն մեծ մասը Աւրոպայէն կուգայ: Բայ ծովուն չորս կողմը շատ ժայռեր գտնուելուն համար, և անոնք հատ արեւելքէ արեւմուտք փչող քամիներուն պատճառաւ անոր մէջ նաւորդութիւնը խիստ վտանգաւոր է:

Պահք Աւրոպայի լեռներուն զիրքերը քննելու. և տեսնելը թէ Աւրոպայի վրայ ինչպէս ջրերը ինչպէս կը բաժնուին, ու ինչ կերպով չորս կողմը գտնուած ծովերը կը թափին:

Դիտի կը տեսնենք թէ քանի որ ծովեզերքներէն դէպ 'ի ցաւմար երկրին ներսերը կ'երթանք՝ երկիրը աստիճանաբար կը բարձրանայ, որով երկու դին երկու զառ 'ի վայր կամ հեղհեղակ կը ձևանայ՝ որոնց գագաթը մէկ է: Բայ շարքը՝ որուն մէջ մէկ գծի վրայ շատ լեռներ կան՝ Աւրոպայի ամենէն ընդարձակ կտորին մէջտեղէն անցնելով, զանիկայ երկու կը բաժնէ, և ջրերու բաժանման գիծը կը ձևացնէ:

Բայ երկու զառիվայրերուն ստորոտները կը գտնուին ձորեր, որոնք նոյն զլխաւոր գօտիին կամ գծին հետ կամ խոտոր կամ զուգահեռական դիրք ունին:

Բայ գօտիին մէկ ծայրը Սիջերկրական ծովուն բերանն է. հարաւային արեւմուտքէն ինչուան հիւսիսային արեւելք կ'երթայ, ու Աւրոպայի լեռնազգիին մէջ պարտող ջրերը երկու զըլխաւոր մաս կը բաժնէ. որով մէկ կողմէն՝ ջրերը դէպ 'ի հիւսիս և արեւմուտք կը վազեն, մէկալ կողմէն դէպ 'ի հարաւ և արեւելք. անոնց մէկ մասը ովկիանոս կը թափի, մէկալ մասը Սիջերկրական ծովը. ասով Աւրոպայի մակերեսը ձևացնող երկու զառիվայրերէն մէկը կրնայ բառի լեռնաշխարհ մէկայն ալ զիջել իր տեղին:

Ուրալ լեռները՝ որ Աբրուսյան Միայել Տէտ կը միացընեն՝ հիւսիսէն հարաւ կ'երկրնան գրեթէ 180 բիւրմեթր երկայնութեամբ, իսկ լայնութիւնն ըստ տեղւոյն 10էն ինչուան 15 բիւրմեթր է։ Ուրալ լեռներուն ան կտորը որ հիւսիսային Ուրալ կամ անապատ կ'ըսուի, քիչ բարձրութիւն ունի. բայց ան կտորը որ լայնութեան 59'ին տակը կ'իջնայ՝ բաւական բարձր է. 37° զուգահէտականին տակը կը ցածնայ, և 54°ին նորէն կը բարձրանայ։ Իսկ լեռներու գօտիին հարաւային կողմը իրեք կտոր կը բաժնուի։ Ս'երկտրութեան Ուրալ, Աքաթերինսկոյեան Ուրալ և Պաշխրեան Ուրալ։ Աբրուսյան կողմէն նայելով Ուրալ լեռներու գօտին տափարակ երկիր մը կ'երենայ՝ անդգալի կերպով Ռուսաստանի մէջէն բարձրացած ինչուան 130 կամ 160 մեթր, և բոլոր լեռներուն ծայրերը մէկտեղ եկած ու մէկ գլխաւոր գագաթ ձևացուցած են։ Ուրալ լեռներուն ամենէն բարձր տեղանքը 2280 մեթրէն աւելի չեն. նոյն լեռներուն հիւսիսային կողմը կրային հողերը բռնած են, իսկ հարաւային զին խոշոր զանգուածներով կը տեսնուի կրանիթ քարը. բայց կան նաև հերձաքարոտ լեռներ, անոնցմէ ետքը կրային լեռներ։ Ուրալ լեռներուն մէջ կը գտնուին նաև երկրթի, սպիտի, պղնձի և կապարի հանքեր։

Շեմոխույքի լեռներուն մէկ ճիւղը, որուն Վամենայ-Վոյաս կամ Վարեղէն գօտի կ'ըսեն, Ս'եղէն և Փեչորա գետերուն մէջտեղը երկընցած է, և ինչուան Վամեն հրուանդանը կը հասնի, և նոյն ճիւղը Սպիտակ ծովուն արևելեան սահմանն է։

Շեմոխույքի լեռները արևելեան կողմէն ան լեռներուն հետ կը խառնուին՝ որ հարաւէն Սպիտակ ծովուն չորս զին կը պատեն, և արևմտեան ծայրերնին Սպիտայի լեռներուն մօտ է։ Իսկ լեռներէն կ'իջնան Սոլկան որ Կասպից ծովը կը լնգէ։ Տունան՝ Պալթիկ ծովը, և Տներեր՝ Սև ծովը։ Տներերի և Սոլկայի խառնուրդներուն մէջտեղը կ'իջնան Լափիֆանով, Պոկոլով,

Սպիտակ Կրօնի լեռները, որ ինչուան Կովկաս լեռներուն հետ կ'երթան կը միանան, Կովկաս լեռներուն գօտին ալ Սև ծովէն ինչուան Կասպից ծովը երկրնցած է, Լեռներու պոստիկ գօտի մըն ալ կայ որ Թիֆլիս և Սպիտակ գետերուն գլուխներուն մէջտեղէն կը սկսի, Տներերը Տոնէն կը զատէ, և Տարեան լեռներուն խումբին հետ կը միանայ:

(Ընեց, Սանտեքա և Վէօլէն լեռները ան կողմի ջրերուն բաժանման գիծը կը ձևացնեն՝ որով ջրերը կէս մը Սպիտակ ծովը կէս մըն ալ Պալմիկ ծով կը թափին: Վէօլէն լեռներուն մէկ ճիւղը դէպ 'ի արևելք երկրնցած է, մէկալը դէպ 'ի Վրուխ հիւսիսց. անկէ կը սկսին Սքանախաւից Տօֆրին լեռները. ասոնք ինչուան Լիստրոնէսի հրուանդանը կ'երկրնան՝ որ Վրովէկիայի հարաւային ծայրը կ'իջնայ. աս լեռներու գօտին Սքալ լեռներու գօտիէն շատ աւելի կարգաւորեալ է, և ընդհանրապէս քնէն ըսուած նիւթով ձևացած է, իսկ կրանիթը խիտա քիչ է: Տօֆրին լեռներուն մէջ երկրթի, պղնձի, կապարի, արծթի ու նաև ոսկիի հանքեր կը գտնուին, բայց ոսկին ազնիւ չէ:

Լափոնիայի մէջ և Վրովէկիայի հարաւային արևմտեան կողմը ասղիս անդին առանձին լեռներ շատ կան. իսկ Սքանախաւից լեռան մէջտեղումքը միայն՝ ուր որ բուն Տօֆրին լեռները կ'իջնան՝ կրնան կարգաւորեալ գօտի ըսուիլ. բայց ասոնց բարձրութիւնն ալ 2400 մեթրէն աւելի չէ:

Սէվէս լեռները՝ որ Տօֆրինի գօտիին մէկ ճիւղն են՝ Շուեան ու Վրովէկիան իրարմէ կը բաժնեն, ու ետքը Շուեոի երկիրը կ'երթան կը լմննան:

Հիւսիսային ծովուն արևմտեան սահմանը Արամիեան կամ Վալէտոնեան լեռներով ձևացած է. աս լեռները այլ և այլ մանր գօտիներու խումբ մըն են, որոնց մէջ Թիֆլիթ, Փէաք և Թիփուսը Թամիզի ըսուած լեռներուն բարձրութիւնը 1600 մեթրէն աւելի չէ: Գրիտանեան կղզեաց մէկալ բնական մեծ բաժան

մոնքներուն մէջ՝ նոյն շարքի գօտիներէն երկու ճիւղ կայ. մէկը Ուխտէքս գօտին կամ Վէմպրիք լեռներ, մէկայն ալ Հիւրեռնեան լեռանց շարք ըստածը՝ որ չորս կտորէ ձեւացած է. ասոնց անուններն են իւրտա Հիւլ, Սոնթ-Սուրն, Վրոհամ Հիւլ, և Սոնթ-Վապրիէլ:

Հիմա նորէն Սիլեսուքի լեռներուն քովը դառնամք՝ որ Սարայի լեռներուն հետ կը միանան, և կը տեսնենք որ Լարուպայի Թերակղզիին մէջտեղի գօտին դէպ'ի հարաւային արեւմուտք կ'երկրնայ, ու Պալմիկ ծովուն գիւրքը Սիւծովին կը բաժնէ, և նախ Վիտէրպորդէ լեռներուն հետ կը միանայ, ետքն ալ միջին Վարպաթ լեռներուն հետ:

Եւ լեռները իրենց Թէ արեւելեան և Թէ արեւմտեան կողմէն դէպ'ի հարաւ երկրնցած են: Վարպաթ լեռներուն արեւմտեան Թեւը ինչուան Վանուք կը հասնի, և հոն հասած ծայրը խորտուբորտ ըլլալուն համար՝ Լորկաթի դուռն կ'ըսուի. արեւելեան Թեւն ալ ինչուան նոյն գետին քով հասած է՝ Սակ և Սուրաւ գետերուն մէջէն անցնելով:

Վարպաթ կամ Վրոսփաք լեռները կոր գիծ մը կը ձեւացունեն, և անոնց զոգաւոր երեսը դէպ'ի հարաւային արեւմուտք դարձած է. երկայնութիւնն զրեթէ 130 բիւրմէթը է, ու կը բաժնուին արեւմտեան, միջին, և արեւելեան Վարպաթ: Եւ լեռներուն մէջ ամենէն բարձրը՝ որ Սիմիցէր Սիկից կ'ըսուի, 2578 մէթը է: Ինչուան 1200 կամ 1309 մէթը բարձրութիւն տեղ Վարպաթ լեռները անտառներով ծածկուած են, բայց անկէ վեր մերկ ժայռեր ու խորտուբորտ ապառաժներ են: Եւ գօտիին վրայ շատ անցքեր բացուած են ու զանազան ճամբաներ շինած, հոս զանազան քարեր կը գտնուին՝ որոնց Վարպաթեան քար կ'ըսեն. անկէ զատ նաև աղ, կապար, ծծումբ, զինք, պղինձ. սնդիկ շատ կ'եղէ աս լեռներէն. արեւմտեան Վարպաթ լեռներուն մէջ սակիի հանք ալ կայ:

Սխիզին Կարպաթ լեռներուն արևմտեան ծայրը անմիջապէս մօտ է Սուտէթ լեռներուն, որ ()տէր գետին ակունքէն ինչուան Լպպային ակունքը տարածուած են. և անոնց մէկ ճիւղը որ աս երկու գետերուն մէջ կ'ընայ՝ Սկալից լեռինը կ'ըսուի:

Սուտէթ լեռներէն ասդին գալով, Հիւսիսային ծովը վազող գետերը Ղանուբին ճիւղերէն բաժնուած են՝ անոնց մէջտեղէն անցած լեռներու գօտիով մը. աս գօտիին մէկ մասին Սորաւից և Պոհէմից լեռներ կ'ըսեն, մէկալ մասին ալ Հերկինեան լեռներ: Հերկինեան խումբին առաջին կտորը Պօհմէրվալտ կը կոչուի. վերջը կուգայ Ֆիլթէլպերկ, ուսկից այլ և այլ գետակներ կ'իջնան ու հորիզոնին դէպ 'ի ամէն կողմը կը տարածուին. Ֆիլթէլպերկին գլխաւոր ճիւղերն են Լպպէպիկէ, և Ֆրանքենվալտ, որուն ետեւի կողմը կեցած են Խուբինէրվալտ, Տուինկերպերկ, և ան լեռները որ Սէզէր գետին արևելեան դին կ'ընան:

Ըս խումբը Տուինկերպերկին մէկ ճիւղովը Հարց անունով լեռներուն կ'աւանդ է. աս Հարցը կրնայ մասնաւոր խումբ մը սեպուիլ՝ որովհետեւ շրջակայ երկիրներուն մէջ ամենէն աւելի բարձր է:

Լպրոպայի ջրերը դէպ 'ի երկու դին բաժնող զիծը Ֆիլթէլպերկէն ինչուան Ղանուբին ակունքը կ'երթայ՝ Ֆրանքոնիայի զազաթէն, Սեպ կամ Սոհ ըսուած Լպլեան լեռներէն, ու Սեաւ անտառէն կամ Շ վարցվալտէն անցնելով, Լպրոպայի մէջ տեղը ընկնող գօտւոյն երկու ճիւղերն են Շվայկէրվալտ և ()տէնվալտ:

Սեաւ անտառ ըսուած լեռներուն դէպ 'ի հարաւային արևմուտք երկընցած լեռը Կոստանդիայի լճէն վար Հոննոս գետին բովէն կ'անցնի. նոյն լեռներէն ասդին որ գանք՝ դիմացնիս կ'եղեն մէյսը Լպլաւ կամ Սուեւեան Լպլեանց ճիւղը, մէյսը նալ Լքիզնեան կամ Լքիճիոնի Լպլեանց ճիւղ մը՝ որ դէպ 'ի

Հիւսիսային արևելք երկնցած է. և աս ճիւղը կը հասնի ինչուան Սան Լորժ թարոյ, որ բարձր Մլայեանց կամ Էփոնթեան Մլայեանց մէջտեղի կտորն է. անոր հետ կպած է Մտուլ լեռը, ուսկից հռենոսը կը բղնի:

Վոյն տեղէն Մլայեան լեռանց ճիւղ մը՝ որուն Տինարեան Մլայեանք կ'ըսեն՝ դէպ 'ի հարաւային արևելք կ'երկրննայ, և անոանց ընդհատելու Մլայեան լեռանց գօտին Պալզան լեռներուն հետ կը միացընէ, որուն հին ատեն հեմոս կ'ըսէին: Մլայ լեռը տեղ տեղ շատ նեղ է, և Վանուբին ճիւղերը կը զատէ ան ջրերէն՝ որոնք մէկալ կողմանէ Մքրիական ծովը, Մքրիակազոսն ու Սև ծովը կը թափին. աս ճիւղէն ուրիշ շատ մանր ճիւղեր ալ առաջ կուգան՝ որոնց գլխաւորն է հռետեան Մլայեանք՝ որ այլ և այլ մանր կտորներ կը բաժնուի, այսինքն Պերնինեան Մլայեանք և Իփրոբեան Մլայեանք, Վարինթեան Մլայեանք, և Վառնիոլեան կամ Զուլեան Մլայեանք. վերջապէս նոյն ճիւղին շարունակութիւնը Լամիէք հրեանդանին մօտ Լաքսինեան Պոնտոսին ջրերուն մէջ ընկղմած է: Պալզան լեռներէն անցնիլը շատ դժուար է. անոնց ծայրերը կրանիթ բարերով ձևացած են, և վրանին շատ սեպածև սարեր և խորունկ ու նեղ անդունդներ կան: Մն տարերէն խիստ բարձրները գրեթէ բոլոր տարին ձիւնապատ են, և վրանին ամենեւին բոյս չկայ. բայց նոյն լեռներուն վարի կողմերը ծառեր ու ինչուան ընդարձակ անտառներ կան:

Մնջբերուն մէջ ամենէն երևելին Տէրպէնտ կամ Վուռն Տրայիանոսի լուռածն է, որ Տրայիանոս կայսեր բանալ առածն է, ու Սեննայէն Կոստանդնուպօլիս երթալու ճամբուն վրայ կ'իջնայ:

Մս գօտիներուն հիւսիսային գին կ'իջնան Սալցպուրկի՝ Սթիլիայի լեռները, Սթիլեան լեռները, Խըրուսթեան ու Սլաւեան լեռները:

Հարաւային կողմը կ'իջնան իրեք երևելի հաստարաններ:

Լճինը Պաղան լեռներուն գոտիներէն ինչուան երկայնութեան 20° կ'ելէ, Յունաստանի թերակղզիէն կ'անցնի, և Լճի պեղազոսի կղզիներուն կը հասնի, ու այլևայլ անուններ կ'առնէ, զոր օրինակ Ողիմպոս, Պինդոս, Լատա, Պառնասոս, Լիդիոն և Լիկիոն. իսկ ան կտորն որ Լճիպեղազոսին ծոցը Լճիական ծովէն կը զատէ՝ այնչափ բարձր է որ Լպենեան լեռանց գագաթին բարձրութեանը կը հաւասարի:

Լիբիորդը, որ է Տէսփոթ-Տաղ, ըստ հնոց Ռոդոպէ, (Ժ)սահիան Լճիպեղազոսէն կը բաժնէ. իսկ երրորդը, որ է փոքր Պալգան կամ Սթրանձա ըսուածը՝ (Ժ)էբիւր-Տաղին հետ Սարմարա ծովուն հիւսիսային կողմը կը պատէ:

Սան Լիթ լեռնոց լեռը որ Լպենեան լեռանց հետ կը միանայ, Լճեան լեռանց մէկ մասն է, ու (Ժ)անարոց գետին ափունքէն կը սկսի. ասոր մասերն ալ այլ և այլ անուն ունին, ինչպէս Սպեղեան կամ Պենինեան, Սաղեան և Տոֆինեան և ծովէ ղերեան Լճեանը: Սպեղեան լեռներուն մէջ կ'իյնան Սոնթէ Ռոգա, Սէնիլոն և մեծ Սուրը. Լեռնարդոս ըսուած լեռները, Սաղեան Լճեանց մէջն են Սպիտակ լեռն, Խաւրան լեռն և Սոն-Սիլի: Տոֆինէի լեռներուն զիմացէն կը սկսին Լաթէլէ և Սէն-Սիլի լեռնաւ լեռները, և Սոն կամ Տոգանոս գետը Սիջերիկականին մէջ վազող ուրիշ գետերէն կը զատեն:

Սան-Լիթ լեռնոց լեռները երկու մեծամեծ ձիւղեր կը բաժնուին. Լճինը հռենոսը Սայսէն կը զատէ, և ինչուան (Ժ)ուրսուած Լճեանց կը մօտենայ. իսկ երկրորդը Սայսի ու Լարի մէջտեղը կ'իյնայ:

Լճեան լեռները Լարոպայի լեռներուն ամենէն ընդարձակ ու բարձրն են. 44° և 47° զուգահէտականոց և 4° 20' միջօրէւ. կանայ մէջ կ'իյնան, Փարիզէն 20° դէպ'ի արեւելեան կողմը. տարածութիւնը գրեթէ 180 բիւրմեթր է, և գագաթներուն բարձրութիւնը 3000էն ինչուան 4800 մեթր կը հասնի:

Վաղա՛հոր անցքերն են Վաղղիոյ ու Փիէմոնթի մէջ Վալնէվը լեռը . Վաղղիոյ ու Սաւոյայի մէջ Սանդուխը ըստածը . Սաւոյայի ու Փիէմոնթի մէջ Սոն-Սընի ու փոքր Սուրբ Ռեւնարդոս լեռները . Սալէզի ու Փիէմոնթի մէջ մեծ սուրբ Ռեւնարդոս և Սէնթիոն . Օւիցերիէն Սաալիա գալու ճամբուն վրայ Սան-Վիթթարտոյ . Վրիժիոնի ու Սալթելլինոյի մէջ Սփուկէն և Սալոյա . Քատրիայի ու Սիլրիայի մէջ Սեմէրինկ . Քս անցքերը ընդհանրապէս նեղ կիրճեր են որ երբեմն ինչուան 2500 մեթր բարձրութիւնն . Սաւերայի ու Օւիցերիի դաշտերը որ աս լեռներուն հիւսիսային կողմը կ'ընան՝ 300 էն ինչուան 600 մեթր բարձրութիւն ունին . իսկ Սոմպարտիա և Սաճաուստան որ հարաւային ու արևելեան կողմերը կ'ընան՝ ծովու երեսէն խիստ քիչ բարձրութիւն ունին :

Քալեան լեռանց մէջ խիստ խորունկ լճեր ալ կան . Քէն լճին խորութիւն է 580 մեթր : Քս գօտիներուն վրայ 3000 մեթրէն վեր եղած գագաթները միշտ ձիւնով ծածկուած են որ ամենսին հասնի ու դիբը չփոխի . իսկ ձորերուն մէջ եկած ձիւնը վերի լեռներէն ընկած հիւսերուն պատճառաւ միշտ կը փոփոխի : Քս սառոյցները ծովեզերեայ լեռներէն կը սկսին ու ինչուան վերին Վարինթիա կ'երթան . սովորաբար աս լեռներուն տակերը աւազուտ ու քարուտ կ'ըլլան . իսկ սառուցին վարի կողմը գետնին հետ կ'աճէ , և անոր տակէն յորդ ջուր կը բղխէ :

Քալեան լեռանց մէջտեղը կամ կեդրոնը սովորաբար կրանիթէ կամ ուրիշ ժայռերէ ձևացած է . իսկ գարլար տեղումները կրային և նախնական կարգերով ձևացած է . կողմն ալ կայ որ աւազային է , և անկէջ կը սկսի երրորդական հողերուն կարգը :

Քալեան լեռներէն աղէկ մարմարիոն կ'ելլէ . ունի նաև պղնձի , երկրթի , կապարի , ոսկիի ու աղի հանքեր . ինչուան սառոյցներէն վեր ալ բոյս կը բուսնի :

Վանք Քալեան լեռներուն ստորագրութեանը : Քոնք Սա-

սինեան լեռնէն կը սկսին՝ (Սենտէի պարանոցին քիչ մը դէպ 'ի արեւելեան կողմը, և Շէնովայի ծոցին եզերքէն անցնելով՝ Խաւ լիոյ լեռակողմին մէջ կ'երկրննան, և զանիկայ երկու կը բաժնեն, և ինչուան Սիկիլիա կը տարածուին: Եւ Լ'պենեան լեռներուն դօտին՝ Բարձր Լ'պեանց ու Հելլենական Լ'պեանց հետ Լ'քրիական ծովուն սահմանները կը ձեւացնէ. իրեն երկայնութիւնը գրեթէ 150 բիւրմեթր է, և լայնութեան 38° և 40° 20', ու Փարիզի արեւելեան կողմէն անցած 5° 20' և 16° միջօրեականներուն մէջ կ'իյնայ: Լ'պենեան լեռներուն բարձրութիւնը՝ Լ'պեան լեռանց բարձրութեանը չհասնիր, և ընդհանրապէս 1200էն ինչուան 1300 մեթր բարձրութիւն ունին. միայն քանի մը լեռներ 2000 մեթրէն աւելի բարձր են:

Լ'պենեան լեռանց ճիւղերը վեց հատ են, և իրենց անունները իրենց զիրքերէն կ'առնեն, ու կը կոչուին հիսիսային՝ միջին՝ Տոսկեան՝ հռովմէական՝ հարաւային և վեստալեան Լ'պենեանը: Եւ լեռներուն սկիզբէն ինչուան՝ Քալապրիա հասած կը տորին վրայ խիստ շատ միջակ հողերու զանդուածներ կը զրտնուին, մանաւանդ կրային ժայռեր, ուսկից կ'ելլէ Խաւիոյ մարմարիներուն մեծ մասը:

Լ'պենեան լեռանց տեսքը ընդհանրապէս տիտուր է. շատ բարձր չըլլալուն համար՝ վրանին տառնապատ չէ, և իրենց կողերն ու դազածները բոլորովին մերկ են:

Հիմա նորէն Սան-Վիթթարտոյ լեռնէն դէպ 'ի արեւմուտք երթանք: Պեոնեան Լ'պեանց լեռներովը կը հասնինք Լ'որա, Լ'ուրա և Վոսկեան լեռները: Եւ Վոսկեան լեռները Գոսիլ և Լ'անկրեան լեռանց կաթած են. Գոսիլ լեռներէն կը բաժնուին Սոզէլ լեռները, և Վոսկեան լեռներուն հետ Սոզէլ գետին սահման կը լլան. ուր որ նոյն լեռները Լ'անկրեան լեռանց հետ կը միանան՝ ան կէ երկայն ճիւղ մը կ'երկրննայ, և առ ճիւղին մէջն են Լ'քիոնեան լեռները՝ որ Ս'էօզի և Ս'առնի մէջ բարձրացած են, Լ'տոննեան

լեռները, և անոնք որ Սոմ և Լաբոյ գետերուն բաժանման զիծը կը ձևացընեն: Լեռներուն աս շարունակութիւն ինչուան լորս
 'Լեզ Տրուանդանը կը հասնի, և հաւանական է որ Վալէի անց-
 քին զիմացի կողմը՝ Բրիտանիոյ մէջ նորէն կը միանայ ան լեռ-
 ներուն հետ՝ որոնք Բրիտանիոյ ջրերը գէպ 'ի Հիւսիսային ծով
 և Բլանտեան ուղիանոս բաժնէն ետե՛ւ մէկ գծի վրայ ինչուան
 Սոլտիոյ հիւսիսային ծայրը կը հասնին: Բայ Գօտիին լեռներուն
 բարձրութիւնը ինչուան 1300 մեթր կը հասնի:

Գանը նորէն Լանկրեան լեռանց քով, և նախ աս լեռները
 քննենք, որ ինչուան Բրիտանիոյ ծայրը երթալով Սէն և Լապր
 գետերը իրարմէ կը բաժնեն:

Սեւենեան լեռները, որ Հոռզանոսի ձորովը Բլաբեան լեռ-
 ներէն բաժնուած են, ան լեռներուն մասը կը սեպուին՝ որոնք
 Լաբոպայի գետերուն բաժանման զիծը կը ձևացընեն, և մէկ
 կողմանէ Լանկրեան լեռանց հետ կապած են, մէկաւ կողմանէ Պի-
 րենեան լեռանց հետ:

Պիրենեան լեռները իրեք գլխաւոր կտոր կը բաժնուին. Բե-
 րեւելեան Պիրենեանը, որոնց ամենէն բարձր Վանսիկո լեռն է.
 Սիլլին Պիրենեանը, որուն հալած սառցոյցներէն առաջ կուգան
 Լարուն, Բտուր, և Սպանիոյ շատ գետակները. Բրեւմտեան Պի-
 րենեանը, որ ինչուան Ֆինիսթերէի հրուանդանը երկընցած
 են, Պիրենեան լեռներուն Գօտիին տարածութիւնը գրեթէ 140
 բիւրմեթր է. աս Պիրենեան լեռներուն Գօտիին ան միջօրեակա-
 նաց մէջ կ'ընայ՝ որոնց մէկը Վարիզու արեւմտեան դին 11°-ին
 33'-ին տակէն կ'անցնի, իսկ մէկաւ արեւելեան դին 1°-ին տակէն
 կ'անցնի: Բայ լեռներուն բարձրութիւնը ընդհանրապէս 2000էն
 ինչուան 3000 մեթր է. իսկ Սպաշիթ կամ 'Լեթու լեռը որ ա-
 նոնց մէջ քան զամէնքը բարձր է՝ 3481 մեթր բարձրութիւն
 ունի: Պիրենեան լեռներուն կողը Սպանիոյ կողմանէ շատ աւելի
 զառ 'ի վեր է՝ քան թէ Կաղղիոյ, և նոյն լեռներուն մէջտե-

ղումներ մեծամեծ ընդեր կան, ստորոտներնուն մօտ ալ Պաղղնոյ կողմը՝ հանքային ջրեր. իսկ իրենց գազաթիւ միշտ ձիւնով պատած է: Պիրենեան լեռանց կազմութիւնը կրանիթ քարէ է. բայց հոն տեղի կրանիթը Եւրոպայի ուրիշ կողմի կրանիթնէ բուն չափ հին չէ: Տեղ տեղ նաեւ ճերմակ մարմարիոն կը գտնուի:

Եւրոյ գետին ակունքէն Հիբերեան լեռանց գօտին կը սկսի, որ Սպանիոյ լեռակղզին երկու զլեւաւոր կտոր բաժնելով՝ անոր գետերը գէպ 'ի երկու դին կը խաւրէ. աս գօտիին երևելի ճիւղերն են՝ արեւմտեան կողմանէ Եսթրէլայի գօտին, որ Տուրու և Ռալոյ գետերուն մէջ կ'իյնայ. Ստայի գօտին՝ Ռալոյին և Կուասիանային մէջտեղը. իսկ արեւելեան կողմի գօտիներէն միայն Սիէրրա տ' Եսթրաոն գօտին կը յիշենք որ Եւրոյ գետին ինչուան հարաւային ծայրը երկնցած է:

Սիէրրա Եսթրաոյի գօտին ալ Նիպրալթարի նեղուցը կը հասնէ, ու Եւրոպայի ջրերուն բաժանման գծին ծայրն է: Եւ գօտիին մէջ ամենէն բարձր կտորն է՝ Սիւհացէն լեռանց գօտին, որուն բարձրութիւնը 3573 մետր է:

Եւրոպայի հրաբուխները գրեթէ բոլորն ալ Սիբերիական ծովուն մէջ կ'իյնան: Եւրիպեղագոսի կղզիները ընդհանրապէս հրաբուխի նշաններ ունին: Սոսենայի քով Եսթրեան լեռանց վրայ, ու Եսթրեան և Եսթրեան լեռանց վրայ ալ քանի մը հրաբուխի լեռներ կը տեսնուին, բայց բոլորովին մարած կ'երևնան. նաեւ Կրիմի ու Եսթրաոյի մէջ հրաբուխներ կը գտնուին: Եսթրաոյի մէջ հրաբուխէ վատ լիճքերներ ալ կան, որոնց վրայ խօսած ենք:

Սիւնէ հոս Եւրոպայի բնական կազմութեանը, և լեռներու զլեւաւոր գօտիներուն վրայ տեղեկութիւն տուինք, միանգամայն շատ գետերու վրայ ալ խօսեցանք ան ծովերը ստորագրելու առէն որոնց մէջ որ նոյն գետերը կը լծափին: Հիմն տեսները լծի

Լաւրոպայի մէջ որ երկիրները աւելի շատ լճեր կան . և ահա առաջինն է Սուսամտան , որուն սահմանը հիւսիսային արեւելքէն Սպիտակ ծովն է , արեւմտքէն Պալմիկ ծովը , հարաւէն Սոլիային ակունքը , Լաւրը կուղայ Սքանախաւոյ թերակղզին . ասոր զրեթէ բոլոր լճերը Վէօլէն լեռանց գօտին հարաւային և արեւելեան ստորոտին տակը կ'ընան . ընդհակառակն հիւսիսային Սուսամտանի մէջ՝ լեռներուն արեւմտեան կողմը կ'ընան լճերը :

Պալմիկ ծովուն հարաւային կողմի դաշտերուն մէջ շատ տեղումներ կան՝ որոնց մէջ լեցուն են մանր լճեր . աս տեսակ լճեր նաեւ Մալեան լեռանց մէջ կան , բայց աւելի Սքանախաւոյ լեռներուն մէջ . միայն թէ Մալեան լեռներուն հիւսիսային կողմի լճերը շատ աւելի բազմաթիւ են՝ քան թէ հարաւային կողմինները : Խաւիւոյ մէջ՝ Մալեան լեռանց մէջտեղումները չորս հինգ հատ լիճ կայ չափաւոր մեծութեամբ . իսկ Լաւրոպայի արեւմտեան զին լճերը խիստ քիչ են . միայն Սալանտայի մէջ շատ լիճ կայ :

Վարթէ բոլոր Լաւրոպան հիւսիսային բարեխառն գօտին մէջ կ'ընայ . անոր համար կլիման ալ ընդհանրապէս բարեխառն է , բայց ի երկու ծայրերէն : Լաւրոպայի կլիմաներուն տարբերութեանցը զխաւոր պատճառը ան է որ արեգական ջերմութիւնը ամենուն վրայ հաւասար չբաժնուիր . թէպէտեւ ասկէ զատ ուրիշ շատ բնական պատճառներ ալ կան : Սիւսեան լայնութեան աստիճանի տակ Լաւրոպայի արեւելեան կողմը աւելի ցուրտ է՝ քան թէ արեւմտեան կողմը . և աս բանիս պատճառը արեւելեան հովիտն է որ ան կողմի դաշտերուն մէջ կ'ելէ ու ազատաբար ամէն զին կը շնէ :

Ընդհակառակն Վիրիկէի ցամաքէն սաստիկ տաքութիւն կ'անցնի Լաւրոպա . Սահրայի անապատներէն , Կուպիայի և Լադիպտսի ապառաժներէն՝ հարաւային ու արեւելահարաւ հովիտ կը փչեն , որոնք Սիւսեան կղզեկան ծովուն վրայէն անցնելով տաքու-

Թիւննին կը կոտորի։ Ի՞նչ քամիները Եւրոպայի մէջ տեղ տեղ օգտակար կ'ըլան։ Վասն զի նոյն երկիրներուն մէջ այլ և այլ պատճառներով իրենց տաքութիւնը կը կորսնցնեն։ Բայց Սպանիան Իփրիկէին մօտ ըլլալով՝ աս քամիներուն ջերմութեանէն կը փնտտուի։ Միայն քանի մը դաշտավայրներ ազատ կը մնան ան ջերմութեանէ։ Սիբիրա՝ Եւրասիական լեռներուն պատճառաւ։

Եւրոպայի կլիմային բարեխառնութեան մէկ պատճառն ալ ուկրաինոսի ջրերուն անդադար շարժումն է՝ որ դէպ 'ի արեւմտեան ծովեզերքին երկայնութիւնը կը շարժին։ Ի՞նչ շարժմամբ բեւոպային ծովին սառցոյցները կը հեռանան, որով նոյն լայնութեան տակ՝ Եւրոպայի հիւսիսային կողմերուն ցրտութիւնը աւելի քիչ է՝ քան Թէ Իմերիկայինը։ Եւրոսիական ջրերէն կ'անցնիս, աս շարժումը կը դադրի, և ծովերը սառնապատ կ'երևան։ Եւրոպայի կլիմային վրայ մեծ ազդեցութիւն կ'ընէ ու զանազան լայնութեան աստիճաններուն տակ օդին տաքութիւնը կը բարեխառնէ։ Ինչ կ'զդենք որ բոլորովին ուկրաինոսի կլիմային մէջն են՝ միշտ փոփոխական օդ մը ունին, բայց ոչ երբեք վերջի աստիճանի տաք կամ ցուրտ կ'ըլլան։

Եւրոպայի արեւմտեան մասին մէջ գարունը հետզհետէ հարաւէն դէպ 'ի հիւսիս կ'երթայ։ Բայց ոչ երբեք Սիբիրական ծովեզերքէն բոլորովին կը հեռանայ։ Իսկ առաջ կուգան Եւրոպայի իրեք գլխաւոր կլիմաները, որոնք կ'ըսուին՝ ուկրաինեան կլիմայ, Սիբիրական կլիմայ և Իսպանական կլիմայ։ Եւ աս զանազան կլիմաները եռանկիւնի ձևի մը վրայ կ'առնեն աշխարհագրիները, որուն ծայրերն են սուրբ Սիկենցիոսի հրաւանդանը, հիւսիսային զլուխը և Կասպից ծովուն հիւսիսային ծայրը՝ Ուրալ գետին բերնին մօտ։ Ինչ եռանկեան առջի կողմին վրայ՝ ձմեռը հարաւէն դէպ 'ի հիւսիս երթալով՝ ցրտութիւնը աստիճանաբար կ'աւելնայ։ Իսկ ամսուր հիւսիսային կողմը խիստ տաք կ'ըլլ

լայ՝ օրերուն երկայնութեանը պատճառաւ, Արհրորդ կողմին վրայ ցրտութիւնը ամէն տեղ գրեթէ նոյն աստիճանի կ'ըլլայ, և տաքութիւնը խիստ նեղացուցիչ է: Իսկ ան կողմին վրայ՝ որ Ս. Ս. Իլենցիոսի հրումանդանը Ասսպից ծովուն հիւսիսային ծայրին հետ կը միացընէ, որչափ որ դէպ 'ի արեւելք երթաս՝ ցրտութիւնը այնչափ կ'աւելնայ. իսկ ծովուն զովութիւնը կը բարեխառնէ ան տաքութիւնը, որ ցրտութեան պէս անկանոն կերպով կը փոփոխի. բայց քանի որ դէպ 'ի արեւելք երթաս՝ նոյն տաքութիւնը կը պահի:

Ս. Թնորորտին ընդհանուր շարժմունքէն զատ՝ Աւրոպայի զանազան կլիմաներուն վրայ ազդեցութիւն ունի նաեւ արեւուն բարձրութիւնը. Մլպեան և Պիրենեան լեռանց զուգահեռականներուն վրայ՝ ձիւները գրեթէ 2700 մեթր բարձրութենէն վեր կը սկսին. իսկ լայնութեան 63 աստիճանին տակը՝ Տոֆրին լեռներուն վրայ հիւսիսային կողմի ձիւները 974 մեթր բարձրութենէ վերջը կը սկսին, և հարաւային ու հարաւային արեւելեան դին 2200 մեթր բարձրութենէ վերջը:

Ինչպէս օդին բարեխառնութիւնը՝ նոյնպէս ալ մթնոլորտին խոնաւութիւնը դիտելու բան է: Հաւանական է թէ աս խոնաւութիւնը բոլոր Աւրոպայի մէջ նոյնչափ աստիճանի է. բայց զրեթէ տասը տարին մէյմը աս խոնաւութեան աստիճանը քննելը հարկաւոր է, վասն զի այլ և այլ պատճառներով զգալի կերպով կը փոփոխի. մէյմը որ ովկիանոսին մէջ լողացող սառերը սաստիկ խոնաւութիւն կը ձգեն. երկրորդ՝ հարաւային հովերը, որոնք անփոփոխ են, սաստիկ չորութիւն մը կը պատճառեն. դարձեալ, Աւրոպայի արեւելեան դին չոր քամիներ կը փչեն՝ Ասսպից ծովին արեւելեան կողմի անապատներէն: Բայց թէ որ տասը տարիէն աւելի միջոց բռնելու ըլլանք, աս պատճառները նոյնպէս չեն մընար: Մլպեան լեռանց հիւսիսային կողմը անձրեւ ծանր և միակերպ կուգայ, և անձրեւային օրերուն թիւը 150 կամ 160 է:

Հարաւային կողմը հեղեղի պէս կուգայ անձրեւը, և անձրեւային օրերուն թիւը 90էն ինչուան 100 է: Աւրոպայի հարաւային կողմը՝ ուր որ երկիրը ընդհանրապէս խորտուբորտ է, անձրեւի ջրերը կէս մը արագ կը վաղեն կ'երթան, կէս մըն ալ գետնին երեսը լծացեալ կը մնան. և ահա աս պատճառաւ է որ նոյն կողմերը շատ կը գտնուի անբոյս հողերու հետ պարարտ հողերու խառնուրդ:

Աւրոպայի մթնոլորտին յստակութիւնը խիստ երեւելի է, և ամենեւին ընդարձակ երկիր մը չգտնուիր՝ որուն օդը վատաւորջ ըլլայ. իսկ տեսակ տեսակ հիւանդութիւններէն ոմանք՝ միայն նոյն երկիրներուն պակասութենէն, ոմանք ալ կառավարութեան գէշութենէն կամ փողովըդեան պակասութիւններէն առաջ կուգան: Իսկովր Աւրոպայի մէջ ո՞վ որ զգուշացուցեամբ կ'ապրի՝ խոր ծերութեան կը հասնի. բայց որովհետեւ Աւրոպայիք զանազան ցեղերէ առաջ եկած են՝ անոր համար մարմնական ուժերնին ալ տեղ տեղ իրարմէ շատ տարբեր է:

Հիմա տեսնենք Աւրոպայի բուսականութիւնը: Աւրոպան որ հին ատեն ընդարձակ անտառներով ծածկուած էր, հիմա ուր որ բնակիչ չկայ և մշակուած չէ՝ միայն հոն կը գտնուին այնպիսի անտառներ. և խիստ քիչ տեղ կայ որ բոլորովին անյարմար ըլլայ մշակութեան. բայց աս բարեբերութիւնը իրեք տեսակ զխաւոր կլիմաներէ կախուած է:

Սիլեզիականի կլիմային տակ՝ ինչուան ան հիւսիսային ծովեզերքները ուր որ բարձր լեռներու գոտիները տարածուած են, և քանի մը թերակղզիներու մէջ բոյսերը խիստ աղէկ առաջ կուգան. անանկ որ ան կողմի բոյսերուն գեղեցկութիւնն ու մեծութիւնը բոլորովին անծանօթ է Ալպեան լեռանց խիստ բարեբեր կողմի բնակիչներուն: Ինչ կլիմային տակ շատ բոյսերու տեսակներ կը բազմանան. շատերն ալ որ հիւսիսային երկիրներու մէջ հասարակ խոտեր են՝ հոն թուփի չափ կը մեծանան. զանա-

զան ծաղիկներ ալ այնպիսի աղուորութիւն ունին՝ որ մէկէն կ'որոշուն այրեցած գօտիին ծաղիկներէն։ Վասնի որ լեռներուն մետէնաս՝ երկիրը բարձրանալով, հիւսիսային երկիրներուն տեսքը կ'իմացուի։ Գէպ 'ի արեւմուտք երթալով՝ Վերիկէի միակերպ բոյսերուն ձևը կը տեսնուի։ արեւելեան կողմն ալ գալով՝ Վերայի բոյսերը կը տեսնուին։

Լաբուայի արեւմտեան կողմը ովկիանեան կլիմային պատճառաւ՝ խիստ բարձր լայնութեան աստիճաններուն տակ ալ շատ աղէկ առաջ կուգան այնպիսի բոյսեր՝ որոնք աշխարհիս իր և ինչ մասին մէջ նոյն լայնութեան աստիճանին տակ ջրաութեան չղիմացնալով՝ կը փճանան։ ուստի Լաբուայի հարաւային դին շատ տեսակ արմուկներ ինչուան 10՝ զուգահէռականաց տակ առաջ կուգան, իսկ Վերիկայի մէջ 52՝էն անդին չեն մշակուիր։ Ս'այրին ու եղեկներ ինչուան լայնութեան 60՝ին տակը կը մեծնան։ Բայց բոյսեր ալ կան՝ որոնց աս բարեխառն կլիմային տաքութիւնը քիչ գալով՝ աւելի սաստիկ ջերմութիւն ու չորութիւն կ'ուզեն։ Ինչպէս որթը 43՝ զուգահէռականներէն անդին առաջ չիգար։

Վերական կլիման երկու կերպ ազդեցութիւն ունի։ նախ սաստիկ ջրաութեան պատճառաւ՝ Սուսաստանի հիւսիսային կողմը և մէծտեղումները շատ տեսակ ծառեր և բոյսեր ամենեւին առաջ չեն գար, որ ընդ հակառակն նոյն լայնութեան տակ Վերմանիոյ և Սքանտինաւիոյ մէջ նոյն բոյսերը կը դիմանան։ Լաբուայի Վրասիոյ ծովուն եզերքը եղած աւազուտ և աղային դաշտերը՝ որ լիալճարատանի անապատներուն չոր ու այլող հովերուն բերանը կեցած են՝ նոր տեսակ աղային բոյսերով ծածկուած են։ Լաբուայի անտառներն ալ հոն և Ս'դկա գետերէն անդին չեն մեծնար։

Վերեք կլիմաներէն զատ, որ մասնաւոր կերպով ազդեցութիւն ունին բուսականութեան վրայ, կան ուրիշ պատճառներ ալ, ինչպէս են երկիրներուն յատկութիւնը և բարձրութիւնը։

Եւոր համար՝ Եւրոպէիայի մէջ բանի մը տեսակ բոյսեր կան որ ձիւնապատ լեռներուն վրայ գրեթէ ձիւներուն քով կը գտնուին . Եւրոպայի մէջ լեռնային վրայ ինչուան 1950 մեթր բարձրութեամբ տեղուանք անտառներ կան, Եւրոպայի մէջ լեռնային վրայ ալ ինչուան 1600 մեթր բարձրութեամբ . Պիրենէան լեռնային վրայ ինչուան 2000 . Սիբիրիայի մայրին ալ ինչուան 60 մեթր աւելի բարձր տեղ կը մեծնայ :

Եւրոպայի մէջ կենդանեաց տեսակները բոյսերուն տեսակներէն քիչ տարբերութիւն ունին իրարմէ իր ալ և ալ կողմերը . Եւրոպայի մէջ մարդիկ բազմացան , նշատակար կենդանեաց տեսակները քիչցան , իսկ օգտակարները շատցան ու աւելի աղէկցան : Հիւսիսային ու հիւսիսային արևելեան երկիրներուն կենդանիները գրեթէ նոյն են . իսկ Եւրոպայի ծովուն և Ասիայի ծովուն մօտ եղած դաշտերուն մէջ բանի մը տեսակ Եւրոպայի կենդանիներ կան . Ուրբանիայէն ու Ստամբուլէն ինչուան Տանի մարքա և Յիւստոնա կը գտնուին ամենէն ու ժողովեցներու և ձիւն լեռնայինները . ոչխարի տեսակ մըն ալ կայ հոն՝ որ Սպանիոյ և Եւրոպայի տեսակին նման է . աս գօտիին տակ նաև տնական կենդանի օգտակար կենդանեաց ամէն տեսակէն կը գտնուի : Եւրոպայի մէջ այժմամբ քոչ ու լեռնային մեծ շատ կայ . ու Եւրոպայի մէջտեղի երկիրները ինչ կենդանիներ որ կան նոյն կենդանիները նաև հարաւային երկիրները կը գտնուին : Չկան կողմանէ Եւրոպայի ծովէն ու գետերը քիչ տարբերութիւն ունին աշխարհի մէկալ մասանց գետերէն . բայց ասանց մէջ անտառ երկակենցաղ կենդանիներ ու խիստ մեծամեծ ձկներ չեն գտնուիր : Եւրոպայի տեսակ ձկներ տարւոյն մէջ մասնաւոր ժամանակներ ծովեզերքները կուգան :

Հանքերու կողմանէ Եւրոպայի Եւրոպայի պէս հարուստ է . ոսկի ու փրօթի Եւրոպայի մօտ եղած երկիրներուն մէջէն առատ կ'եղէ . ուրիշ երկիրներուն մէջ ոսկին խիստ քիչ է , իսկ արծաթը

քիւ մը աւելի առատ : Շուետի ու Նորլեհիայի մէջ պղնձի աղէկ հանքեր կան , Նիգրիոյ մէջ ալ խիստ հարուստ անագի հանքեր : Եւրոպայի մէջ խիստ շատ տեղուանք երկրձի ու կապարի հանքեր կը գտնուին , և ամենուն մէջէն ալ աղ կ'ելէ : Եւրոպայի մէջ կան նաև հանքային ջրեր և քերտուկներ , ածխահանք , աղ-նիւ քարեր , կրանիձ և մարմարիոն :

Եւրոպայի նախնական լեզուներուն ունեցած սեփական յատկութիւններէն կ'իմացուի՝ թէ աս կողմի ժողովուրդները իրարմէ խիստ տարբեր ազգերէ առաջ եկած են . ան ազգերէն ալ շատերը անշուշտ գաղթականութիւն Նիսիայէն Եւրոպա անցած են : Սենք հոս Տընէ աշխարհադրին ըրած բաժանմունքը դնենք :

Եւրոպացիք կրնան երկու մեծամեծ խումբեր բաժնուիլ : Բըլնիկն մէջ են անոնք որ անցայտ ժամանակէ՛ի վեր ինչուան հիմա ինչ երկիր որ ունին՝ հոն բնակած են . երկրորդին մէջ պէտք է դնել մէյմը ան ազգերը որ այլ և այլ ժողովուրդներէ բաղկացած են , մէյմըն ալ ան ժողովուրդները՝ որ կամ արշաւելով , կամ երկրէ երկիր փոխուելով և կամ գաղթականութեամբ ան տեղուանքը եկեր են : Բը երկու խումբերն ալ կրնան մանր մասեր բաժնուիլ . մենք նախ առջի խումբին մասերուն վրայ խօսինք :

Բաղին մասին մէջ են ան ժողովուրդներն որ ուրիշի հետ լեն խառնուած ու հեռու տեղուանք բնակեր են , ինչպէս Ղաւմանք կամ Վերմանացիք , որոնց մէջ են Սուապները կամ Սուելիացիք , Փրանէք , Պաւարացիք , Սաքսոնք , Վերմանացիք բնակուածին հաստատեցին Հելլետիա , հիւսիսային Վաղըիա , Բրիտանիա , Դիւանիլլանիա , Վուլքանտիա , Լիվնիա , Լուպարտիա , հարաւային Սուսստան , Սաւառտան , Եւրովանտ , Կալելիա և ինչուան հարաւային Սպանիա :

Երկրորդ մասին մէջ կը սեպուին ան ժողովուրդները՝ որոնց վրայ թէպէտև օտար ազգեր արշաւեցին , բայց իրենք իրենց լեզուն և սովորութիւնները պահեցին . և ասոնք են

Ա. Իբերացիք, որոնց ուրիշ մասերն են Կալեցիացիք, Մըսուրիացիք, Կանտաբրացիք, Պասք կամ Սաքոնկատք, և Կասքոնք :

Բ. Կեղտք, որ կը բաժնուին Կալեդոնեանք, Լաբ կամ Լուլանտացիք, Կամբրացիք կամ Կուլբրացիք, և Ստորին Պրեթոնք կամ Իրիտանացիք :

Գ. Հեւէնք կամ Հոյնք, որոնցմէ կը սեպուին Սայնացիք, Սուլցիք, Վարատացիք և Սիպրիացիք կամ Հին Կրետացիք. իսկ Պեղասգեանք Հոնաց ազգին խիստ Հին Ճիւղերէն մէկն էին :

Դ. Լալանիացիք, որ տաճիւրէն Լանաուտ կ'ըսուին և իրենց լեզուովը Սքիւիէթար, Հին Լուրիկեցիք են՝ Պեղասգեանց Հետ խառնուած :

Ե. Փիւք կամ Փինեանք, որոնց Ճիւղերն են Ֆինլանտացիք, Լափոնք, Սամոյետք, Լաթոնացիք, Լիվոնիացիք, Չերեմիւք, Չուաշք և Սորտուինացիք :

Իսկ երրորդ մասին մէջն են ան Ժողովուրդները՝ որ նոր ազգերէ և զրաէն եկած ազգերէ ձևացած են : Լս մասին զլիսաւոր Ճիւղերն են

Ա. Սլանիացիք, որ տեղացի Ժողովուրդեան ու Իբերացւոց խառնուրդ մըն են՝ Փիւնիկեցւոց, Կեղտաց, Հռովմայեցւոց, Սիւսիգոթաց և Կարբեգոնացւոց Հետ : Իրենցմէ առաջ եկած են Վասթիլեանք, Լաբգոնացիք, Լնտալուսիացիք և Փորթոկեզք :

Բ. Վաղդիացիք կամ Ֆրանսարդները, որ Կեղտաց, Վաղաց կամ Վաղատացւոց, Հռովմայեցւոց, Վերմանացւոց, Փրանկաց, Սիւսիգոթաց, Կորմանդացւոց և Պուրկինեոնաց կամ Բուրգունտացւոց խառնուրդ մըն են :

Գ. Լնգդիացիք, որ Կեղտաց, Բեզգաց կամ Պեճիացւոց, Հռովմայեցւոց, Սաքոնաց, Կորմանդացւոց և Վաղդիացւոց խառնուրդ են :

Գ. Հորանտացիք, որ հասե Վիտերբանտք կամ Պաթաւք կ'ըսուին, Վերմանիոյ ժողովուրդ մըն են՝ Կեղտաց, Պելճիացւոց և Փրիսիացւոց կամ Երիզոններու խառնուրդէն առաջ եկած:

Ե. Հելլեաիացիք կամ Օռիցերք, որ Կեղտաց, Վաղաց և Հռովմայեցւոց խառնուրդ մըն են:

Զ. Խաւացիք, որ Հռովմայեցւոց, Հիւնաց, Վաղաց, Ստրոգոթաց, Լոնարտացւոց, Փրանիաց, Սուսաց, Երմանդացւոց և Լարացւոց խառնուրդ մըն են:

Երկրորդ մեծ խումբն ալ իրեք մաս կը բաժնենք. և առաջին մասին մէջ կը դնենք ան ժողովուրդները՝ որ Լարուպայի մէջ հաստատուն բնակութիւն ունեցան, և առանց ուրիշներուն հետ խառնուելու մնացին հոն. և սոնք են

Ա. Վոթացիք կամ Վոթք և Սքանտինաւք, ոսկից առաջ եկան Դուեսք, Երվեկիացիք, Վանիք կամ Տանխարբացիք, Լաթեանք, Պոթնիացիք, Երմանք և Վիսիգոթք:

Բ. Սլաւեանք, որոնց այլ և այլ ճիւղերն են Վինտք կամ Քրոտիտք, Սորապք կամ Սերպք և կամ Սերվք, Լուսացք, Պոթնիացիք կամ Լէհք, Զէհք կամ Պոհեմիացիք, Սորաւք, Վինաք, Սլեիլիացիք, Վառնիացիք, Խրուաթք, Լիւրիկեցիք, Վաղմատացիք, Սոււք, Լեթթանք, Լիթուանք, Լուլլարք, և հին Սացք, Բրուսիացիք կամ Պրուշք:

Գ. Հունգարք կամ Հոնք և կամ Սաճառք, որ արևելեան հունաց կամ թաթարաց մէկ ճիւղն են:

Դ. Թուրքք կամ Տաճիկք, որ թաթարներու ճիւղ մըն են, և կ'ըսուին ()սմանեանք՝ սուլթան ()սմանին անունովը:

Երկրորդ մասին մէջ կը դնենք Սուրիք կամ Սարիստանիոց Լարաբանները, և Սորոլ թաթարները, Երզայ թաթարները, Խրիմու թաթարները, և խառն թաթարները: Եւ ժողովուրդները թէպէտև ուրիշ տէրութեանց տակ ընկած, բայց իրենց լեզուն և բնաւորութիւնը պահած են:

Իսկ երրորդ մասին մէջ կը դնենք ան ժողովուրդները՝ որոնք ոչ երբէք ազգովին ինքնազուխ եղան Լաւոպայի մէջ, բայց իրենց ազգային բնաւորութիւնը պահէցին . և են

Ա. Տայք, որ իրենց բուն հայրենիքէն ցրուելով, մեծ բազմութեամբ Լաւոպայի արևելեան կողմերը, այսինքն Սուսստան, Լեհաստան, Սաճառստան ու Եւրոպական Տաճկաստանի մէջ բնակեցան :

Բ. Սալաքիացիք կամ Սլահք կամ Սլահք, որ լիպսկացոց, Սլաւեանց և Տուվմայեցոց խառնուրդ մըն են :

Գ. Սաղախք, որ Սուս և լիպսկար ազգերէն ձևացած՝ պատերազմող ժողովուրդ մըն են :

Դ. Չինկեանք, որ Մսիսէն եկած հնդկաստանցի ժողովուրդ է :

Ե. Տրեպք, որ բազմութեամբ Լաւոպա եկած ու ամէն կողմը ցրուած են :

Զ. Լիկիտացիք կամ Սեւերը, որ բոլորովին տարբեր ցեղ մըն են, և լիորթոզալի արևմտեան ծովեզերքները կը բնակին :

Լաւոպայի գրեթէ բոլոր բնակիչները քրիստոնէական կրօնքը կը դաւանին՝ այլ և այլ տարբերութիւններով : Տաճկական Էթնոքիէ եֆէղէն հարաւային կողմը տիրած է . Տանայ եֆէղէն արևելեան կողմը, Լաւոպայի Գառնաթից Գառնաթիւնը հիւսիսային երկիրներու մէջ, Սեւիալ գլխաւոր կրօնքներն են Սաղաթաթաթիւն, Տրեթաթիւն և Սաղաթաթաթիւն . հիւսիսային ժողովուրդներուն մէջ ալ ոմանք դեռ հաւատարմ են :

Լաւոպայի մէջ գրեթէ ամէն տեսակ կառավարութիւն կը գտնուի, ռամկապետութիւնէ սկսեալ՝ ինչուան ազատ միապետութիւն . բայց ամէնը մէկէն կրնանք իրեքի վերածել . ազատ միապետութիւն, օրէնսդրութիւն իշխանութիւն կամ սահմանադրութիւն միապետութիւն, և հասարակապետութիւն : Եւ իրեք բաժանմունքներէն իւրաքանչիւրն ալ այլ և այլ երկիրներու մէջ իրարմէ զմտազա-

նութիւն ունին, որոնց վրայ ամէն մէկ Տէրութեան ստորագրութիւնն ընելու ատեն կը խօսինք:

Լաբորայի տարեկան եկամուտը բոլորը մէկէն գրեթէ 5,168,510,000 Ֆրանք է, զորքն ալ 2,251,300 հոգի. շատ տէրութեանց մէջ հասարակաց եկամուտին հինգերորդ մասին մէկը զինուորաց կ'երթայ: Փորձուած է որ միջին երկիրներուն բընակիչները շատ աւելի ճարտար են՝ քան թէ հիւսիսային և հարաւային կողմիները, և օրէնսդրական իշխանութեանց տակ եղած երկիրներու բնակիչները աւելի հարկ կուտան՝ քան թէ ազատ միապետութեան տակ եղողները:

Լաբորայի ժողովուրդները զուարճութեան փափաքով, և զեղիւնութենէ ու փառասիրութենէ շարժած, աշխարհիս ուրիշ կողմերը զաղծական գնացին. աս զաղծականներէն շատը իրենց տէրերուն իշխանութիւնը թօթիւելով՝ հիմա ազատ տէրութիւններ ձևացած են. բայց ծովու վրայ զօրաւոր եղող մեծ տէրութիւնները ինչուան հիմա Լիւպիտ, Լիւքսեմբուրգի և Ուլիանսիայի մէջ ընդարձակ ու պարարտ երկիրներու և կղզիներու տիրած են. ասով վաճառականութեան ալ մեծ օգուտ կ'ըլլայ, որովհետեւ նոյն երկրացիք իրենց վաճառքը Լաբորացոց հետ կը փոփոխեն. և անկէ եղած վաստակը գրեթէ 850,000,000, Ֆրանքի կը հասնի: Որպէս զի այլ և այլ ազգեր իրենց մէջ կամ իրարու հետ դիւրաւ վաճառականութիւն ընեն՝ տէրութիւնները ամէն օգնութիւն կ'ընեն, հասարակ ու երկրէ ձամբաներ կը շինեն և ջրանցքներ փորել կուտան, որով այլ և այլ ազգերը դիւրաւ իրարու հետ հաղորդակցութիւն կ'ունենան:

Հինքը Լաբորայի հարաւային ու արեւմտեան կողմերը միայն գիտէին. մշտեղի երկիրներուն վրայ խիստ քիչ տեղեկութիւն ունէին. իսկ հիւսիսային և արեւելեան երկիրները բոլորովին անճանաթէ էին իրենց. ուստի Լաբորային արեւելեան սահմանը Տանայիս գետն է կ'ըսէին. և լայնութեան 60'էն անդին

(Ժ)ուրիս կողմէն զատ ուրիշ երկիր չէին գիտեր, հիւսիսային կողմէն ալ Վալէդոնիան կամ Ռիտանիան Լաբոպայի սահման կը դնէին: Հարաւային ու հարաւային արեւմտեան ժողովուրդներուն լիբերացիք և իֆուրք կ'ըսէին. հիւսիսային ու արեւմտեաններուն լիբուրք, իսթուլա գետին արեւելեան դին եղած հիւսիսային արեւելեան բնակիչներուն՝ Սարմապայի կ'ըսէին. Վերմանայի ըսելով ալ կ'իմանային Վանուբ, Հոենոս և իսթուլա գետերուն մէջ տեղի բնակիչները. անմիջապէս Սև ծովուն, Վովկասու երկրին ու Վասպից ծովուն հիւսիսային ու հիւսիսային արեւելեան կողմը հիներուն Սիւլեացի ըսած ազգերը կը բնակէին:

Լաբոպան երկար ժամանակ բարբարոսութիւն մէջ մնաց, և նախ Յունաց Լադիպտոս ու Րիւա յաճախելովը սկսաւ ծագկիլ:

Փիւնիկեցիք, ետքերն ալ Վարքեդոնացիք, Լաբոպայի հարաւային կողմը զաղթականներ խաւրեցին և վաճառականութիւնը ծաղկեցուցին: Յոյները բազմութեամբ Խաալիոյ մէջ բնակեցան, ուր մէկէն Հոովմայեցւոյ իշխանութիւնը սկսաւ առաջ երթալ, ու Լաբոպայի մէջ շատ տեղ տարածուեցաւ, և նոյն իշխանութեան տակ ընկնող երկիրները սկսան քաղաքականութեան մէջ յառաջանալ:

Լաբոպի Հոովմայեցւոյ ինքնակալութիւնը երկու բաժնուեցաւ, այսինքն արեւելեան և արեւմտեան, քանի զնաց սկսաւ ինտը. երբոր 406ին վերջերն ալ բարբարոս ժողովուրդները արշաւեցին, որ գրեթէ բոլորն ալ գերմանական ցեղէ էին, արեւմտեան կայսերութիւնը աւելի շուտով կործանեցաւ, և անկէ շատ մանր տէրութիւններ առաջ եկան:

Վանտալք, Րլանք և Սուելիացիք մտան Վաղդիւ. քանի մը տարիէն ետեւ Պիրենեան լեռներն ալ անցան ու գնացին Սաւոնիա բնակեցան: իսիդոններն ալ, որ Վաթացիք էին, և Տնետութեր, Վանուբ ու իսթուլա գետերուն մէջտեղի երկիրները կը բնակէին, 412ին ատենները Վաղդիւ մտան. անոնցմէ ետքն ալ

Ռուբիկունացիք կամ Պուրկինեոնք, որ իրենց անունովը հոն թագաւորութիւն կանգնեցին : Սուեւիացիք ու Վերմանացիք Ղլսացիա և Փալաթինեան ըսուած երկիրներուն տիրեցին . վերջը Ֆրանք կամ Փրանկ ըսուած ժողովուրդներն ալ Վաղղիոյ մեծ մասին տիրեցին, և Ֆրանսայի թագաւորութիւնը հաստատեցին, Սխիզոթաց և Հռովմայեցւոյ հետ միացան՝ հոները կամ Սաճառները քշելու համար, որ ետքը գնացին Խաւիա ոտնակոխ ըրին, ու հոն իրենց իշխանութիւնը փճացաւ :

Սխիզոթները 415ին ատենները նաև Սպանիա անցան, ու հոն իրենց անուամբը թագաւորութիւն հաստատեցին, և Սպանիոյ ան կտորը որ Հռովմայեցւոյ ձեռքն էր՝ անոնցմէ անշեւով՝ բոլոր երկրին իրենք տէր եղան : Եւ թագաւորութիւնը ինչուան ութերորդ դար տւեց, և ան միջոցին Ղրաբացւոցմէ կործանեցաւ :

Խաւիան Սխիզոթները, հոնք ու Սանտալք հետզհետէ աւրըշտըկեւէն ետև, հերուներուն ու Ռուբիացւոց կամ Ռուկիւլանտացւոց ձեռքը անցեր էր, որ արևմտեան կայսերութիւնը ջնջեր էին . բայց ետքը իրենք ալ Ստրոգոթներէն նուաճուեցան . ասոնք Տնեսթերի, Պորիսթենի կամ Տնեբերի և Տանայիսի մէջտեղն եղած երկիրները կը բնակէին : Եւ արշաւանք մըն ալ 568ին մէջ ըրին Ղոմարտացիք կամ Ղոնգոբարդք, որով Խաւիան նորէն փոխուեցաւ, և հոն Ղոմարտացւոց թագաւորութիւնը հաստատուեցաւ :

Սթերորդ դարուն վերջերը մեծն Վարոլոս Հռովմայեցւոյ հին կայսերութեան մեծ մասը նուաճեց, ըսուեցաւ կայսր Հռովմայեցւոյ, ու նորէն արևմտեան կայսերութիւնը կանգնեց : Եւ կայսրը անուանի օրէնսդիր եղաւ, և գրականութեան մեծ պաշտպան, որով իր օրերը նոր կերպով մը ծաղկեցաւ ուսմունքը :

Սեծին Վարոլոսի որդին տէրութիւնը իր որդւոցը մէջ բաժնեց, որով Փրանկաց տէրութեանը շուտով կործանելուն պատ-

ճառ եղաւ : Եւ միջոցներուս սկսաւ հիմակուան Վաղղիան , Վերմանիան ալ մասնաւոր թագաւորութիւն ունեցաւ : Փրանկաց կայսերութիւնը այլ և այլ կտոր բաժնուելով՝ ուրիշ թագաւորութիւններ առաջ եկան , ինչպէս Խտալիոյ , Լորենայի , Պուրկոյնի և Կալարրայի թագաւորութիւնները :

Վորմանները , որ հին Սքանտինաւիոյ բնակիչներ են , մեծին Վարոլոսի թագաւորութեան վերջերը սկսան ծովու վրայ ասպատակութիւններ ընել , ու Լարոպայի արեւմտեան ու հարաւային ծովեզերքներուն վրայ կամաց կամաց շատցուցին իրենց աւազակութիւնները . Խուլանտայի շատ կողմերուն տիրապետեցին , Խուլանտա գաղթական զնացին , Վաղղիոյ գաւառներէն մէկն ալ ձեռք ձգեցին :

Նոյն միջոցին Ռիւրիք կանգնեց Սուսաց թագաւորութիւնը . և կ'ըսեն ոմանք՝ թէ ինքն ալ Վորմանդացի էր ազգով :

Հունգարները կամ Սաճառք (Թաթարստանին Պաշխըր ըսուած կողմերէն ելլելով՝ դէպ 'ի Վանուբ մօտեցան , Վալկիա ըսուած երկիրը բնակեցան , ու Լարոպայի այլ և այլ տէրութեանց դէմ յաղթութիւններ ըրին . ետքը 900ին՝ ատենները Պաննոնիային ալ տիրեցին և Սաճառի տէրութիւնը կանգնեցին :

Վերմանիոյ թագաւորութիւնը 843ին կանգնուեցաւ , քանի զնաց զօրացաւ , ու Լարոպայի զօրաւոր տէրութիւններէն մէկն եղաւ . Վերմանիոյ թագաւորները իրենց տէրութիւնը հետ միացուցին նաև Խտալիոյ , Լորենայի ու Պուրկոյնի թագաւորութիւնները , և իրենց սեփականեցին Վայսերական պատիւը : Եւ տէրութիւնը՝ իրեն խիստ ծաղկած ժամանակը մեծին Վարոլոսի տէրութեան իրեք մասին երկուքին չափ ընդարձակութիւն ունէր . և թէպէտ այսչափ ընդարձակ ու ահաւոր էր , բայց կառավարութեան ոճը այնպէս էր որ չէր կրնար երկար ատեն հաստատուն մնալ , և շուտով կործանելուն գլխաւոր պատճառներէն մէկն ալ կալուածապետական իշխանութիւնն էր , որ նաև Վաղղիոյ

մէջ Թագաւորական իշխանութեան տկարանարուն պատճառ է.
ղաւ, ինչուան որ Հուգոն Վափեթ նորէն զօրացուց նոյն իշխա-
նութիւնը:

Ստատաներորդ դարուն մէջ Վերմանիոյ կայսերութեան
և ուրիշ Թագաւորութեանց ձեռնտուութեամբը Հռովմայ քա-
հանայապետներուն իշխանութիւնը շատ մեծցաւ:

Նիքիտատաներորդ դարուն ատենները այլ և այլ երկիրներ
քաղաքականութեամբ սկսան ծաղկիլ, ու մէկտեղ նիգակա-
կցութիւններ հաստատեցին, որոնց անունը՝ Էպիսկոպիոսական
Հիմնութիւններն էր: Բայ քանի որ Խաղիոյ մէջ սկսաւ, ու շուտով
անցաւ նաև Վաղղիւս, Վերմանիա, Ստորին Նահանգները և
Բագղիւս. բայց Բագղիւսից (Երկր) դարուն մէջ նոյն վիճակները
ատենակալաց խորհրդարանին իշխանութեանը տակ ձգեցին. քիչ
ատենէն Վաղղիւսից ու Վերմանացիք ալ անոնց հետեւեցան:

Խաղիւս, Վաղղիւս և Սպանիան մանր տէրութիւններ
բաժնուած էին. բայց Սպանիոյ Թագաւորները միշտ աւելի իշ-
խանութիւն մը ունեւին: Ստատաներորդ դարուն վերջերը իրա-
րու դէմ մէկ մասնաւոր ու երկար նախանձաւորութեամբ մը
Վաղղիւս և Բագղիւս մէկմէկէ բաժնուեցան. և (Երկր) դարուն
ատենները Բագղիւսից ձեռքէ հանեցին՝ Երմանիա, Բագղիւս,
Սպանիա, Վաղղիւս և Վաղղիւս, և աս երկիրները Վաղղիւսի մասն
եղան:

Ստատանացիք Խաղիւսէն, ու Սեւուգեան Վաղղիւսէն
փոքր Բագղիւսներէն հիւսիսային վազեցին. նոյն ատենները
նեքիւն հերձուածներով ու պատերազմներով հիւսիսային կայսերու-
թիւնը արդէն սաստիկ տկարացեր էր, ու երբոր չորրորդ խաչա-
կիւնները նոյն կողմերը վազեցին՝ բոլորովին կործանեցաւ: Խա-
չակիւնները երկու անգամ՝ Ստատանիւսաւորաց տիրէին ետև,
1204ին իրենց մէջէն մէկը կայսր ընտրեցին. ասանով Ստատա-
նիւս կայսերութիւնը Ստատանիւսաւորաց մէջ սկսաւ, իսկ Վերմանիա

Տրապիզոնի կայսերութիւնները Յունաց ձեռքը մնաց . այնչափն ալ բանի մը իշխաններու հնարքովը եղաւ, որ Յունաց կայսերութեան զէթ մէկ կտորը ազատելու կը ջանային :

Չորեքտասաներորդ դարուն սկիզբները Վաղղիացւոց և Լնգղիացւոց հակառակութիւնը նորէն տարցաւ՝ Վաղղիոյ աթոռոյն յաջորդութեանը պատճառաւ . 1338ին սկսած պատերազմը մը մէկ դարէ մը վերջը հազիւ լմնացաւ, և Լնգղիացիք Վաղղիայէն բոլորովին դուրս բշուեցան : Լն միջոցներուն Օսկիցէրները իրենց նիզակակցութիւնը հաստատեցին՝ օտար տէրութեանց ձեռքէն ազատ ըլլալու համար :

Չորեքտասաներորդ և հնգեւտասաներորդ դարերուն մէջ Լյարոպայի քաղաքականութիւնը շատ առաջ գնաց՝ նորանոր զիւտեր գտնուելով, ինչպէս էին թուղթ շինելու գիւտը, եղօտ ներկով պատկեր քաշելը, տպագրութիւնը, վառօդը և կողմնացոյցը . զրականութիւնը և արուեստները ծաղկեցան, ու Լյարոպայէն կամաց կամաց բարբարոսութիւնը, տգիտութիւնը և անոր հետեւորդ մնլութիւնները վերցուեցան :

Լողմնացոյցին գտնուելովը՝ նաւուղղութիւնը շատ կատարեւազործուեցաւ . Լյարոպացիք սկսան ծովու վրայ աշխարհիս չորս դին պտըտիլ . և նոյն միջոցին գտնուեցաւ Լմբրիկան՝ որ հիւները չէին գիտեր, ինչպէս նաև ծովով հնգկաստան երթարու ճամբան : Լն ատեն այլ և այլ տէրութիւններ, մանաւանդ Լնգղիացիք խիստ երևելի եղան նաև ծովային ուժի կողմանէ :

Վաճառականութեան վրայ ալ աս բաններովս մեծ փոփոխութիւն եղաւ : Վեշտասաներորդ դարուն սկիզբներն եղած մեծ շփոթութիւնը, այսինքն Լուտերի, Օսկինկիոսի և Վալվինի աղանդները շատ տէրութեանց կառավարութեանը վրայ մեծամեծ փոփոխութիւններ բերին : Լստրիոյ կայսրը Վարդուս Լ, որ ժառանգ էր Ստորին Վահանգաց և Սպանիոյ, Կտիօլի, Սիկիլիոյ, և Սարաենիոյ տէրութիւններուն, և Սպանիացւոց Լմե-

ընկալին, յետ մեծին Վարդուխի քան զամենքը ահաւոր կ'երևնար օտար տէրութեանց: Աստուծոյ տէրութեան տա աստիճան մեծնալը՝ Աբրուայի ուրիշ տէրութիւնները չքաշելով, անոր զեմեան, և ան ատենէն՝ ի վեր Աբրուայի տէրութիւնները ինչ ընդարձակութիւն որ առին՝ նոյնը ինչուան հիմա պահեցին:

Սպանիան, որ զանազան քրիստոնեայ և մահմետական տէրութիւններ բաժնուած էր, երկար ատեն Աբրուայի ուրիշ տէրութիւններէն տարբեր ու հեռու մնացած էր. բայց յԱբարուն ատենները Սպանիայից զՍարիսանայիները հալածեցին, և իրենք յԱՕ դարուն մէջ առաջին տէրութեանց մէկը եղան:

Ի՞նչ դարուս մէջ եկեղեցական կոիւնները սկսան. և հազու թէ քիչ մը խաղաղութիւն եղեր էր, նորանոր հակառակութիւններով՝ Արեւմտեան պատերազմը բացուեցաւ, որ ետքը Վերմանիոյ հաշտութեամբ վերջացաւ:

Սկիզբնաւորող դարուն մէջ բացուեցան նաև. Աստուծոյ և Վաղղիոյ սոսկալի պատերազմները՝ Վալիոյ տէրութեան ու Սիլանի դքսութեան յաջորդութեանցը համար:

Ինչդիման ալ ազատեցաւ ան խռովութեան որուն մէջ ընկած էր երեսուն տարուան պատերազմներուն պատճառաւ. Վաղղիայէն ու Ստորին Վաշանգներէն հոն քնացողները ընդունեցաւ, և արուեստից ու ձեռագործներու կողմնէ քան զամեն երկիր անուանի եղաւ: Շուտի երկիրը իրեն առջի ազատութիւնը նորէն ձեռք ձգեց, հանրապետականութեան վրայ ունեցած մեծութիւնը կորսնցուց. Սոստատան (Ժաթարաց լուծը թօթիկեց, որ յԱՎ դարուն սկիզբները տիրեր էին ան երկրին, ու սկսաւ կամայ կամայ առաջ երթալ. Էհաստան իր մեծութեան ընկաւ. իսկ () ամենցոյ տէրութիւնը ամենէն աւելի 1534ին սլայծաւորացաւ:

Աթմանեանները դարուն կէսերը Սիլանիայից հաշտութեամբ՝ եկեղեցական և յաջորդական կոիւնները զազրեցան,

ու Լաւրոպայի բաղաբական տեսութեանը վրայ մեծ փոփոխութիւն մը եղաւ : Վաղղիան իր ազատութիւնը ապահովցնելու համար Լաւրոպայի դէմ երկար ատեն պատերազմէին ետեւ , 1 ու դովլիկոս (Վ) ին ժամանակը ան աստիճան ջորացաւ՝ որ Լաւրոպայի ուրիշ տէրութիւնները սկսան կասկածիլ անկէ : Լաւրոպայի ներքորդ դարուն մէջ՝ Վրուշի իշխանը Թադաւորական պատիւ առաւ , Ստորին՝ Լաւրոպային Լաւրոպայի հետ սաստիկ պատերազմներ ըրին ծովային իշխանութեան համար . Սաւաստան օրէ օր սկսաւ ծաղկիլ , և Լաւրոպայի վրայ մասնաւոր կերպով մը տիրապետել : Շուտը հիւսիսային ազգաց մէջ նոյն աստիճանի ազդեցութիւն ունէր՝ ինչ որ Վաղղիան հարաւային ազգաց մէջ Լաւրոպայի ալ () սմանցւոյ դէմ ջորանալէն ետեւ՝ հաշտութիւն ըրին :

Լաւրոպայի տէրութիւնները ամէն ջանք ըրին որ իրարու մէջ հաւասարակշռութիւն պահէին . ասով խաղաղութիւնը ամէն տեղ տիրեց , և ան միջոցին նոյն տէրութիւնները սկսան վաճառականութիւնը և արուեստները ծաղկեցնել , և երկայն ու աղետալի պատերազմներէն առաջ եկած վնասներուն դիմացը առնել . միանգամայն արթուն կեցան որ հասարակաց խաղաղութեանը շփոթիլ պատճառները մէկէն վերցնեն՝ այլ և այլ տէրութիւնը մէկմէկու մէջ միջնորդ ըլլալով : Լաւրոպայի (Վ) դարուն սկիզբը անուանի է ան արիւնոտ պատերազմներուն պատճառաւ՝ որ Լաւրոպայի դաշնադրութեամբը դադրեցան . Թէպէտ անով ալ Վաղղիայ և Լաւրոպայի մէջ հաստատուն բարեկամութիւն չեղաւ :

Լաւրոպայի տէրութիւնը Լաւրոպայի աս երկու մեծամեծ տէրութեանց մէջ բացուեցաւ , շատ վնասներ տուաւ բոլոր աշխարհքիս , մասնաւոր Լաւրոպայի մեծ մասին , և հաջիւ Թէ 1763ին լմնացաւ , որ Լաւրոպայի խիստ ջորաւոր ժամանակն էր , և ան միջոցին իրենց իշխանութիւնը հնդկաստանի մէջ հաստատուեցաւ :

(Թեև տաներորդ դարուն վերջը ասով աւելի երևելի է որ նոյն միջոցին Սուսաստան աւելի ընդարձակեցաւ, և Սուսաց (Սամանցուոց հետ ըրած պատերազմներուն պատճառաւ՝) Էհա-ստան այլ և այլ կտոր բաժնուեցաւ, զանազան թագաւորութեանց մէջ ալ խառնութիւններ ելան. բայց քան զամէն բան մեծ էր Վաղղիոյ խռովութիւնը, որ Խրոպայի վրայ մեծ փոփոխութիւն բերաւ: Մհադին և ստէպ պատերազմներէն վերջը, որ Վաղղիացիք գրեթէ բոլոր Խրոպայի դէմ ըրին, շատ հին թագաւորական ցեղեր փձացան, և շատ տերութիւններ Վաղղիոց հաւտարակապետութեանը դէմ միացան: Իննեւտաններորդ դարուն սկիզբները Վաղղիոյ մէջ նորէն թագաւորութիւն հաստատուեցաւ, և Վափուէն Պոնափարթէ որ կայսր եղեր էր՝ իրեն իշխանութեանը տակ ձգեց Խրոպայի մեծ մասը: Խրոպայի գլխաւոր տերութիւնները ամէնքը մէկ եղան ու Վափուէնի դէմ ելան, յաղթեցին անոր, և թագաւորութիւնը ձեռքէն առնելով՝ առաջին կարգերը նորէն հաստատեցին:

ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆ ԳԱՂԱՌՈՅ

ԳԱՂԱՌՈՅ ան միջօրեականներուն մէջ կ'ընայ՝ որոնցմէ մէկը 7⁰ 7' Վարդի արեւմտեան կողմէն կ'անցնի, մէկայն ալ 5⁰ 57' արեւելեան կողմէն. աս երկիրը տարածուած է՝ հասարակածէն 42⁰ 20' հեռու եղած զուգահեռականէն ինչուան 51⁰ 4' զուգահեռականը: Վաղղիոյ սահմանն է հիւսիսէն՝ Սանի-քա կամ Սանը, Վալէի նեղուցը կամ Փաւր-Վալէ, Պել-ճիա, Լուքսեմպուրկի և Ստրլին հռնոսի մեծ զբոսութիւնները, և հռնոսի նահանգը. արեւելքէն հռնոս, Տուպ, Լուրա լեւը, Սան դետը, Լալեան լեռները և Սար՝ որով Վաղղիան Պատենի մեծ զբոսութեան, Օւիլիերիէն ու Սարտենիոյ տերութենէն կը բաժնուի: Հարաւէն սահմանն է Սիլբերկրական

ծովը, Սպանիոյ կողմանէ Պիրենեան լեռները և Պիտտոստա . իսկ արեւմուտքէն Ետլանտեան ովկիանոսը : Վաղղիոյ մակերեւոյթը 5276,82 քառակուսի բիւրմէթր է . բնակչացը թիւն է (1846ին) 33,400,486 :

Վաղղիան ատենով 32 նահանգներէ 1 բաժնուած էր . առնք 1790ին այլ և այլ նահանգներ² բաժնուեցան , որ հիմա 86 հատ են . ասոնց մեծ մասը իրենց անունները նոյն նահանգներուն մէջ զտնուած անուանի գետի մը կամ գլխաւոր լեռան մը անունէն կ'առնեն :

Երոպայի ծովեզերքները ստորագրելու ժամանակ՝ Վաղղիոյ ծովեզերքներն ալ քննեցինք . հոս բանի մը բան ալ աւելցրնենք : Տոմարքէն ինչուան Սոմ գետին բերանը . ծովեզերքները աւազի շէղջեր են . Սոմին և Սէնին մէջտեղը ասպռած ժայռեր կան՝ աւելի կամ պակաս դէպ 'ի ծովուն մէջ երկրնցած . Սէնին ու Սիւրին մէջ տեղն ալ ջրերուն երեսին հաւասար խութեր ու ծովախիճեր ըլլալով՝ նաւերուն խիտ դժուար կ'ըլլայ ծովեզերքը մօտենալը . իսկ ծովեզերքին ան կտորը՝ որ նոյնպէս Սանչի ծովը պատած է՝ սաստիկ ներս զուրս մտած ելած է . շատ տեղ ալ ժայռերը վեր ցցուած են , և հոն տեղ տեղ լճեր ու ճահիճներ կը գտնուին : Երբ և գերքներուն վրայէն աւելի առաջ երթալով՝ կը տեսնենք որ տեղ տեղ սաստիկ ցած է , տեղ տեղ ալ սաստիկ բարձր : Պլաէ և Վիրնատ գետերուն բերաններուն մէջտեղը աղի լճեր ու ճահիճներ կը գտնուին . Վալքոնեան ծոցին եզերքն աւազի շէղջերով ծածկուած է , որոնց մէջ տեղ տեղ բարեբեր դաշտեր և աղէկ արօտներ կան : Սիլերիական ծովուն արեւմտեան եզերքը ցած ու ճախճախուտ է . իսկ Հոսպնոս գետին բերանն անդին՝ խորաւորտ և մանր կղզիներով ծածկուած են ծովեզերքները :

1 Gouvernement.

2 Département.

Վաղղիոյ մօտ եղած գլխաւոր կղզիները ասոնք են . Մալանտեան ուլկիանոսին մէջ Սէսսան, Ս . Սալ, Վեղեցիկ Վղղի, Վուարմուժիէ, Տիէօ Վղղի, Սէ ()լըրոն . Ս'իջերկրակահին մէջ՝ Շիեր կղզիները, իբրեւան կղզիները և Վարսիբա, որուն մէջտեղը Տիւսիսէն հարաւ բարձր լեռներու գօտի մը երկընցած է, և ան գօտիին ճիւղերը դէպ 'ի արեւմուտք տարածուած ըլլալով՝ նոյն կղզւոյն արեւմտեան ծովեզերքը անկանոն ձև մը առած է, և շատ ծոցեր ու խորշեր կան հոն : Իսկ արեւելեան ծովեզերքին վրայ ճահիճներ շատ կը գտնուին :

Իւրօրպայի մէջէն անցած լեռներուն գիծը ստորագրելու առնէն Վաղղիոյ մեծամեծ լեռներուն վրայ այլ խօսեցանք, ի՞նչ գիծը Վաղղիոյ մէջտեղէն կ'անցնի, և անոր ջրերը երկու գլին կը բաժնէ : Դաւթինի ջրերը Տիւսիսային ծովը և Մալանտեան ուլկիանոս կը թափի, և անկէ առաջ կուգան այլ և այլ գետեր, որոնք վերը յիշուած գօտիին զանազան ճիւղերէն կ'իջնան . աս գետերուն մէջ անուանիներն են հոկոս, Սէօզ, Սէն, Սուար, Վիլոնտ, ջրերուն մէկաւ մասը Ս'իջերկրական ծովը կը թափի, և անկէ միայն մէկ երեւելի գետ մը առաջ կուգայ՝ որ է հոռոզանոս կամ Սան :

Իան նաեւ ուրիշ մանր գօտիներ՝ որոնք մեծ գօտիին ճիւղերէն ելած են, և անոնց վրայէն մանր գետեր կ'իջնան, որոնց վրայ հոս քննութիւն բնելը աւելորդ կը համարինք :

Վաղղիոյ մէջ նաեւ ջրանցքներ կան որ այլ և այլ երկիրներ իրարու հետ կը կապեն . ասոնց մէջ անուանիներն են՝ Սէն-Վան լիէնի ջրանցքը որ Սազ ու Լաբոյ գետերը իրարու հետ կը միացնէ, Ռաբի ջրանցքը, Պիլարի ջրանցքը՝ Սէնի և Սուարի մէջ . Ս'իջն ջրանցքը՝ Սոնի և Սուարի մէջ, Պուրմոնի ջրանցքը՝ Սոնի և Սոնի մէջ . հարաւային կամ Լանկուտքի ջրանցքը, որ Վարն գետին հետ հաղորդուած ըլլալով՝ Ս'իջերկրականը Լանտեան ուլկիանոսին հետ կը միացնէ :

Վաղղիայ մէջ քիչ լիճ՝ կայ, ամենէն անուանին Լրան-| իւն
ըսուածն է՝ Վանժ քաղաքին մօտերը։ Պէրրիին արեւմտեան
կողմը կ'ընայ Վրոյ ըսուած ընդարձակ դաշտը։

Վաղղիայ մայրաքաղաքն է Փարիզ. աս քաղաքս Սէն գետին
երկու եզերքներուն վրայ շինած է՝ զարդարուն դաշտերու մէջ.
իր ճեմելքներն ու գետեզերքները մասնաւոր գեղեցիկութիւն մը
կուտան անոր։ Փարիզ իր շէնքերուն, արուեստական երևելի հա-
ւաքմունքներուն, հասարակաց գրքատուններուն, ուսումնական և
արուեստական դպրոցներուն համար՝ Լաբուայի առաջին մայ-
րաքաղաքներէն մէկն է։

Փարիզէն ետև ուրիշ երևելի քաղաքներն են՝ Լիոն, որ
Հռոդանոսի և Սոնի խառնուրդներուն քովը շինուած է, և ձե-
ռագործներուն համար շատ անուանի է։ Պորտոյ, Վարոն գետին
վրայ, Լաբուայի խիտ վաճառաչա՝ հաւահանգիտներէն մէկն
է։ Սարսիիա, Սիլերկրական ծովուն վրայ շատ անուանի է ի-
րեն հնութեանը և բանուկ հաւահանգստին համար։ Լաբը կու-
գան՝ Սուան՝ որ Սէն գետին վրայ տխուր ու խեղճ շէնքերով
քաղաք մըն է, բայց վաճառականութիւնը խիտ ծաղկած է, և
շատ գործարաններ ունի։ Վանժ՝ Լուար գետին աջ եզերքին
վրայ շինած է իւր լիւրուզ, որ Վարոնի խառնուրդին ու անկը-
տօքի ջրանցքին վրայ շինած է։ Սթրասպուրկ՝ ԼՂ գետին վրայ
Հռենոսին մօտ է։ Էրսայլ՝ պարտէզներուն փառաւորութեանը
համար անուանի։

Վաղղիայ հիւսիսային կողմը դաշտեր ու բլուրներ շատ կան.
արևելեան զին Պուրկոյնի դաշտերուն մօտ Սոսի և Լաբայի
բարձր լեռները երկընցած են. իսկ արեւմտեան կողմը լիւրէնի
պարարտ դաշտերը, Պրեժայնի անբեր երկիրները և Պորտոյի
դաշտերը բռնած են. հարաւային ու հարաւային արեւմտեան զին
ալ Պիլենեան, Սեւենեան և Լալեան լեռանց բարձր գագաթ-
ները տնկուած են։ Լանկրտօք, Վրովանս ու Տոֆինէ գաւառները

խիստ երևելի են իրենց գեղեցիկ տեսարաններուն և բարեբերութեանը համար :

Վաղղիան հիւսիսային բարեխառն գօտին տակ կ'ընայ, և երկրին ընդարձակութիւնը խիստ մեծ չըլլալով՝ շատ տեսակ կլէմայ ալ չունի . տեղ տեղ մթնոլորտին վրայ եղած փոփոխութիւնները՝ տեղական պատճառներէ առաջ կուգան, ինչպէս են ծովուն և լեռանց մօտ ըլլալը, որոնք օդոյն սաստկութիւնը կը բարեխառնեն : Վաղղիան 46երորդ զուգահէտականին տակ երկու մաս բաժնուելով՝ ան մասերուն մէջ անձրևային օրերուն թիւերը զգալի կերպով տարբերութիւն կ'ունենան իրարմէ . վասն զի Վարկլի լայնութեան տակը տարուան մէջ 134 օր անձրև կուգայ, իսկ հարաւային կողմը 105 օր : Հովերը իրենց զանազան ընթացքներուն համեմատ՝ անձրևը, կարկուտը կամ ցամաքութիւնը դէպ 'ի այլ և այլ կողմեր կը քըշեն կը տանին :

Վաղղիան կրնայ չորս մաս բաժնուիլ՝ իրեն զանազան տեսակ բոյսերուն կողմանէ . գրեթէ ոչ երբէք ձիթենին, մորացորենը և որթը իրեքը մէկէն նոյն մասին մէջ կը բուսնին : Աստի մասին մէջ որթը ամենեւին առաջ չիգար, բայց անոր տեղը բռնած է ինձորենին . իսկ որթը աղէկ կը պողպտէրէ երկրորդ մասին մէջ՝ որ ինչուան Այատ կամ Այացիս գաւառին հիւսիսային զին կ'երթայ : Սորացորենը միայն երրորդ մասին մէջ ինչպէս որ պէտք է առաջ կուգայ . և աս մասը կը տարածուի ինչուան Վանիկ-տը-Լիւքոն : Իսկ չորրորդ մասին մէջ որթը և ձիթենին նոյնպէս աղէկ առաջ կուգան, ու հոն մորացորեն ալ կը բուսնի : Սիլեր կրական ծովուն վրայի երկիրներն ալ կրնան հինգերորդ մաս մը սեպուիլ, ուր որ նարինջն ու կիտրոնը լաւ առաջ կուգան :

Վաղղիոյ երկրաբանական կազմութիւնը անասն է որ մէջը ամէն տեսակ հանքային նիւթեր կը գտնուին : Անազան տեղումք կրանիթի զանգուածներ և հին կիճեր, կրի կարգեր ու ծովային ապի շէղքեր կը գտնուին . դեմնին մէջ ալ շատ տեսակ

մետաղական ծանրագին նիւթեր կան . կը հանեն նաև հանքային ածուխ , մետաղներ , մարմարին , պոփիւր , աղ , պողեղ , շէնքի քար , ջրաղացքի քար , վիմագլուծի քար , զաճայլն քարեր , աղիւս շինելու կաւ , կղմնաքիւն և բրտի կաւ , տեսակ մըն ալ այրելու նիւթ՝ որուն քայտաքար՝ կ'ըսենք : Այսպիսի բերքերուն գինը տարին 97 միլիոն ֆրանքի կը հասնի : Այնուհետև Վաղղիոյ հարաւային դին ոսկիի հանք ալ կար , և ինչուան հիմայ քանի մը գետակներու մէջ նոյն մետաղին մանրութները կը գտնուին :

Վաղղիոյ մէջ նաև շատ հանքային ջրեր կան , որոնցմէ ոմանք տաք են ու լեռանց գոտիներուն տակը կը գտնուին , ոմանք ալ պաղ՝ որ դաշտերու մէջ կը բղկեն : Վերմուկներուն տարեկան բերքն է գրեթէ ութը միլիոն ֆրանք . աւելի բանուկներն են՝ Սոն-Տու , Պանիէ-տը-Լիքոն , Ոլմանիէր , Լիքտեյլ , Սիլի , Պանիէ-տը-Պիկոր , Քոթրէ , Վիլի և Պուրպոն :

Ենտաները Վաղղիոյ ամէն կողմը նոյնպէս բազմաթիւ չեն . երկրին գրեթէ եօթներորդ մասին մէկը բռնած են , և քան զամէն տեղ աւելի հոն լեռներ կը գտնուին : Ինչպիսիք արօտները գրեթէ Վաղղիոյ երկոտասաներորդ մասին մէկը բռնած են . նոյնպիսի են նաև արուեստական արօտները :

Քանի մը լեռնոտ տեղուանք , ինչպէս նաև շատ դաշտեր , գրեթէ առանց մշակելու մնացած են . այս երկիրները ճամբաներու համար գործածուած երկիրներուն , ջրանցքներուն , գետակներուն և ճահիճներուն հետ միացնելով՝ Վաղղիոյ գրեթէ վեցերորդ մասին մէկը կը բռնեն :

Վաղղիոյ գրեթէ քսանուորորորդ մասին մէկը բռնած է որթը , որուն մշակութիւնը քանի կ'երթայ կ'աղէկնայ , և տարեկան բերած շահն է գրեթէ 720 միլիոն ֆրանք . առանց մէջէն 65 միլիոնը օտար երկիրներ խաւրած խաղողէն կուգայ : Երազողի յարմար երկիրները՝ Պուրկոյն , Շամպայն , Պորտլէ ,

Ի ինն և Տոֆինէ գաւառներուն մէջ են, Վարուցան եղած երկիրներուն ընդարձակութիւնը՝ գրեթէ Վաղղիոյ կիսուն չափ է. և ելած բերքերն են ցորեն, հաճար, մերացորեն, վարսակ, սև ցորեն, գարի, գետնահինձոր, ձակնդեղ, և ուրիշ շատ բանջարի տեսակ բոյսեր: Դժպէտեւ աս բոյսերուն մեծ մասը օտար երկիրներէ բերուած են Վաղղիա, բայց մշակելով հոն տեղի բոյսեր գարձեր են. ինչպէս նաև շատ տեսակ ծաղիկներ գրտէն հոն տարուած են, և հիմա Վաղղիոյ պարտէզներուն մեծ զարդն են: Վաղղիոյ մէջ մասնաւոր տեղումը նաև կանեփ, գարեջուր շինելու բոյս, ծխախոտ, տորոն, քոլզա և ուրիշ բոյսեր ալ կը մշակուին:

Հարկաւոր պտուղներուն մէջ Վաղղիոյ բնիկ բերքերն են թուզ, ինձոր, տանձ և սալոր. իսկ գրտէն բերուած ու հոն առաջ եկած բերքերէն ասոնք միայն յիշենք, կեռաս, մորենի, թուփ, ձիթենի, կիտրոն, նարինջ, նուռ, ծիրան դեղձ, նուշ և ընկուզ: Իսկ ծառերուն մէջ գլխաւորները՝ որ երկրին թէ զարդ են և թէ հարստութիւն՝ ասոնք են. կալնի, կնճնի, ուռի, կաղամախ, հացի, կարսնածառ, արալիա, բալենի, շագանակ, եղևին, սոճի, բարտի, և այլն:

Վաղղիոյ ձիերը ու երբէք անուանի եղած են, բայց ունի այնպիսի տեսակներ որ կրնան աղէկնալ, ու Եւրոպայի խիստ աղէկ ձիերուն կարգը սեպուիլ: Շատ գաւառներու մէջ եղը ձիուն տեղը կը բռնէ. Վաղղիոյ ուրիշ բնատանի կենդանիներն են՝ ոչխար, խոզ, ջրբի, էշ և այլք:

Վաղղիոյ մէջ շատ տեսակ վայրի կենդանիներ կը գտնուին, որոնց գլխաւորներն են՝ արջ, վարազ, գայլ, լուսանտն, քօշ, ջրըշուն կամ կուզը, աղուէս, այծեամն, եղջերու, նապաստակ, ձագար, սկիւռ, արիւս, լեռնային մուկ, բէշկ մկրոյ, կուզ, կզնարիս, ողնի, մուկ, ջրային մուկ, և դաշտի մուկ:

Վաղղիոյ մէջ խիստ շատ տեսակ թռչուններ կան, որոնցմէ

ոմանք տեղացի են, ոմանք ալ անցաւոր կամ տեղափոխ . ծովէ-
զերքներուն մօտ խիստ բազմաթիւ են յարգի թռչունները, լակ
տներու մէջ պահուող օգտակար թռչուններն են՝ աքաղաղ,
հաւ, սագ, բագ և աղանի:

Սողուն քիչ կայ Վաղղիոյ մէջ . և միայն քանի մը ժայռուտ
կամ ջրային գաւառներու մէջ երկու տեսակ թռչնաւոր օձ կը
գտնուի, որ են իժ և ասպիդ:

Վաղղիոյ ծովէզերքները խիստ ձկնաւէտ են, գետերուն
մէջ ալ հասարակ ձկներ խիստ առատ կը գտնուին: Սիճատնե-
րու կողմանէ ալ՝ հարկաւոր տեսակները սակաւաթիւ են . իսկ
վնակասարներուն մէջ զլխաւորներն են կարիճ՝ և փաղիժ կամ
Խաբանեռաւ ըսուած սարդը:

Վաղղիոյ մէջ թէպէտ և տնական կենդանիները խիստ բազ-
մաթիւ են, բայց երկրին պիտոյքը լեցնելու բաւական չեն . ուստի
օտար երկիրներէ ալ բերել տալ հարկ կ'ըլլայ . ասոնց տարեկան
գինը գրեթէ 45 միլիոն ֆրանքի կը հասնի:

Վաղղիոյ մէջ հին շէնքերու մնացորդներ ու խիստ անուա-
նի նոր շէնքեր շատ կան: Ինչ երկրին բնական տեսարաններուն
մէջ անուանիներն են՝ Ս զքիւզի աղբիւրը, որ նոյն անունով գա-
ւառին մէջ կ'իյնայ . Սասէնաժի հնձանները և Վրանտ-Շար-
թրէօզ կամ Վարթուսեան մեծ վանքը՝ Վզէրի անապատին մէջ .
Պոմի կամուրջը, հսկայից ամբարտակը, Վէօլանֆէրի ջրվէժը
և Վրազնբուսի հրաբուխը՝ Բրտէշի նահանգին մէջ . Վողգո-
ջուն ժայռը, և Սուրբ Վոմինիկոսի այրը՝ Վրասթր քաղաքին
մօտ . Սուսի խողովը, Վիւլի-տը-Սանսի, Բնֆէրի ու Սոն-Տո-
րիլ հովիտները՝ Վիւլի-տը-Տոմի մէջ . և Սէտուլի զոններուն մօտ
Լչնօ-տը-Սոլին այրերը:

Վաղղիացւոց մէջ վաճառականութիւնն ու արուեստները
մեծին Վարդուսի ատենէն ծաղկիլ սկսան . բայց յառաջդիմու-
թիւնը ծանր կերպով եղաւ ինչուան ճրանջիսկոս Բն ու Հն.

ընկուս Վին Ժամանակը՝ որ շատ գործատուներն ալ բացաւ։ Աս-
քը Առգովիկուս յԱՎ իմաստուններ և ձեռագէտներ կանչեց
Վաղղիա, և ան ատենէն ի վեր Վաղղիացիք արուեստից և ձե-
ռագործներու կողմնէ ծաղկեալ ազգաց կարգը անցան, վաճա-
ռականութիւնն ալ ինչուան հետ տեղւանք տարածեցին։
Այց երբոր Վանթ քաղաքին մէջ հրատարակուած հրովարտա-
կը ետ առնուեցաւ, շատ բան սկսաւ ետ մնալ։ Թէպէտ և ազա-
տութենէն վերջը՝ նորէն ամէն բան առջի ջուրը դարձաւ։ Սո-
սուոր անձինք բնալուծութեան և մեքենականութեան ետեւէ
ըլլալով, յիշուն տարի մը կայ որ Վաղղիոյ վաճառականութիւ-
նը՝ մանաւանդ արուեստները շատ առաջ գնացին։

Վաղղիոյ ներսերը խիստ դիւրացած է տեղէ տեղ վաճառք
տանիին ու բերելը։ վասն զի քառասուն նաւարկելի դէտ կայ, Թող
ուրիշ անձիւ ջրանցքներն ու զանազան ճամբաները՝ որ Վաղղիոյ
ամէն կողմը կը հասնեն։ Այս ճամբաները իրեք տեսակ են։ արքու-
նի ճամբաներ, որոնք տէրութիւնը կը հոգայ։ գաւառական ճամ-
բաներ, որոնց ծախքը իւրաքանչիւր նահանգ կը հոգայ։ հասա-
րակաց ճամբաներ, որոնց ծախքը հասարակաց տուրքէն կ'ելլէ։
Այդպիսի ճամբաներն ալ քանի կ'երթան շատնալու հետ են։

Ստենուլ Վաղղիացւոց կառավարութիւնը Ստենակալայ Ժո-
ղովիւ՝ չափաւորուած միապետութիւն մըն էր։ իսկ հիմա սահ-
մանադրական տէրութիւն կամ օրէնսդրական իշխանութիւն է։
և աս իշխանութիւնը Թագաւորին, Սեպհայ խորհրդարանին¹ և
Ստենակալայ խորհրդարանին՝ ձեռքն է։ Թագաւորը տէրութեան
զլուին է։ ամէն մէջիւ իր աչքէն կ'անցնի, և իր անունովը կը
տրուի։ Գործարարական իշխանութիւնը՝ միայն իր ձեռքն է, և սեպ-
հայ խորհրդարանին անդամները ինքը կ'ընտրէ։

1 Parlement.

2 Chambre des Pairs.

3 Chambre des Députés.

4 Puissance ou pouvoir exécutive.

1) մէն նահանգի մէջ հոսանքալ՝ մը կը նստի, և նահանգաւան ժողովք՝ մը կայ. իւրաքանչիւր գաւառի մէջ գոթաւորք հոսանքալի՝ կը նստի, և գաւառաւան ժողովքին՝ մէջ կը մտնէ. իսկ նահանգի մը ընդհանուր ժողովքը՝ որուն անդամները ընտրելու են՝ 4 որոշուին, ամէն տարի թագաւորական հրամանով մը կը սկսի՝ երկրին կառավարութեան վերաբերեալ բաները որոշելու համար: Աստուծոյ ընդ ալ և այլ Բաժնիներ՝ զատուած են. նոյն բաժնիներն ալ այլ և այլ Վեճակներ՝, որոնցմէ իւրաքանչիւրը մէյմէկ իշխան կը կառավարէ, և մէկ կամ շատ օգնականներ ունի: Ահա նահանգներուն թիւը ինչպէս որ ըսինք՝ 86 հատ է, գաւառներունը 363, բաժնիներունը 2,834, և վիճակներունը 37,234:

Աստատարանական ատեանները աս կերպով բաժնուած են. ամէն բաժնի մէջ խաղաղութեան դատարաններն՝ մը կայ, ամէն գաւառի մէջ արքիւն արեան՝ մը, ամէն նահանգի մէջ դատարան՝ մը, և 27 խաղաղութեան արեան՝ որ ուրիշ ատեաններուն տուած վճիռները կը հաստատեն կամ կը մերժեն: Այնպէս ալ նոյն թեան վերաբերեալ գործողութիւնները խաղաղութեան արեաններուն՝ կ'իյնան, որ տէրութեան ամէն երեւելի քաղաքներուն մէջ կը գտնուին: Օրնորական բաժանմունքներու և ծովային գաւառներուն՝ մէջ պարտաւոր արեաններ՝ և ծովային արեաններ՝ կան, որոնց պարտքն է ծովային կամ ցամաքային զօրաց մէջ եղած յանցանքները իմանալ. և նոյն ատեաններուն տուած անաշտ վճիռները Բնութեան կամ Վերաշինչաց արեանները՝ կը մեղմացնեն: Արեւոյն ատեան մըն ալ կայ արեան արշալման՝ անու-

1 Préfet.

2 Conseil de préfecture.

3 Sous-préfet.

4 Conseil d'arrondissement.

5 Electeurs.

6 Arrondissement, Canton.

7 Commune.

8 Justice de paix.

9 Tribunal de première instance.

10 Cour d'assises.

11 Cour royale.

12 Tribunal de commerce.

13 Arrondissement maritime.

14 Conseil de guerre.

15 Conseil maritime.

16 Conseil de révision.

17 Cour de cassation.

նով, որ բոլոր մէկալ ատեաններուն վճիռները կը ջրէ՝ թէ որ մէկ կերպով մը օրինաց դէմ ըլլայ ըրած վճիռնին :

Ուսմունքը առաջ տանելու համար 26 ձեմարան¹ կայ հաճախարանին իշխանութեանը տակ, որոնք ուր որ թագաւորական ատեաններ կան՝ ան քաղաքներուն մէջ հիմնուած են, բաց ի Վլէսմոնի, Վլաօրի և Սթրասպուրկի ճեմարաններէն, որ փոխանակ ան քաղաքներուն մէջ հաստատուած ըլլալու՝ Սիոմի, Միժանի և Վոլմարի մէջ պիտի ըլլային. ուսման ընթացքին չաքաքին ճեմարանը կը խառնուի : Լաբաբանիւր ճեմարան մէյմէկ տեսուչ ունի՝ շատ օգնականներով : Տեսուչ ասան հասարակաց² ըսուած իշխանն ալ՝ իբրեւ գլխաւոր վարժապետ համարուարանին՝ արքանի տղան ասան հասարակաց³ ըսուած ժողովքին գլխաւորն է, և ուրիշ գլխաւոր քննիչներ միշտ աչք կ'ունենան այլ և այլ դպրոցներուն վրայ :

Բոլոր տէրութիւնը 21 զինուորական բաժանմունք է. ասոնցմէ ամէն մէկուն մէյմէկ տեղակալ զօրավարի կ'իշխէ. անկէ զատ զինուորական ոստիկան մըն ալ կայ՝ որ նոյն բաժանման հոգաբարձուաց գլխաւորն է :

Վաղղիոյ հիւսիսային կողմը եղած ամուր բերդերն են Տոնքերք, Լիլ, Տուէ, Սարմսիէն, Սոպէօթ, Մէն, Վիվէ, Սէզիէր, Սիփոնվիլ և Սէս. արեւելեան դին՝ Սթրասպուրկ, Պելէֆոր, Պրզանսոն : Ի ին ալ քիչ ատեն է որ ամուր քաղաք մը դարձաւ. վերջի տարիներս նաեւ Փարիզը պարտւեցին, և հիմն զինելու ետեւէ են :

Վաղղիոյ մէջ հինգ հատ ծովային փառաւորական հասարակարգի կայ, որոնց գլխաւոր քաղաքներն են Ելզպուրկ, Պրէսթ, Լորիան, Սալֆոր, և Սուլոն, որ զինուորական նաւահանգիստք կ'ըսուի : Ուրիշ գլխաւոր նաւահանգիստներն են՝ ով

¹ Académie.

² Ministre de l'instruction publique.

³ Conseil royal de l'instruction publique.

կիանոսին վրայ Տոբեկը, Վալէ, Պուրնէր, Տիէֆ, Նաւր, Սէն-Սալայ, Վանթ, Սալէ, Պորտոյ, Պէյոն. իսկ Սիլբերկրականին վրայ՝ Սէթ, Սարսիլիա, Ֆրէժիւս և Լնթիպ :

Վաղղիոյ զօրագոյովը երկու կերպով կ'ըլլայ . մէյմը ինքնա-կամ՝ զինուորութեամբ, մէյմըն ալ զինուորագրութեամբ . խաղաղութեան ատեն զինուորաց թիւը գրեթէ 280,000 է . բայց երբոր ուրիշ տէրութիւնները Վաղղիոյ դէմ միացան՝ ան ատեն Վաղղիաւոց զօրքն ալ շատ բազմացաւ : Օ ինուորական ծառայութեան չափը եօթը տարիէն աւելի չէ : Վաւատորմըն մէջ 40 հատ առաջին կարգի մեծութեամբ ու 50 երկրորդական նաւ, և ուրիշ 220 կտոր մանր նաւեր կան :

Վաղղիոյ պարտքը գրեթէ 4,000,000,000 ֆրանք է . իսկ եկամուտը գրեթէ 1,140,000,000 . որուն մեծ մասը տուրքէ, հարկերէ, թագաւորական կնիքներէ, կալուածներէ և մարտկուգայ :

Հռովմայեցիք Վաղղիոյ՝ Վաղղէա յայնչոյս Լնթիանց՝ կ'ըսէին . և Յուլիոս Կեսարին աշխարհակալութիւններուն ժամանակը աս երկիրն մէջ իրեք մեծ ազգեր կը բնակէին . այսինքն Պլէճիացիք, Կեղտք և Լքուխտանացիք : Հռովմայեցիք ասոր մէկ մասին տիրած ու անունը հռովմէական քաաա գրերէին, իրենց լեզուովը Փրովէնտիա կամ Պրովէնթա, որ հիմա Փրովանս կ'ըսուի : () գոտտոս կայսեր ժամանակը Վաղղիան չորս մեծամեծ գաւառներ բաժնուեցաւ . հիւսիսային դին Պլէճէա, մէջտեղը Լնթէան գաւառ, հարաւային արեւմտեան դին Լքուխտանիա, հարաւային արեւելեան դին ալ՝ Լքուխտանիա : Լքուքը 17 պզտիկ գաւառ բաժնուեցաւ, որոնցմէ իւրաքանչիւրը մէյմէկ մայրաքաղաք ունէր :

Երբոր Հռովմայեցւոց կայսերութիւնը երկու բաժնուեցաւ, այսինքն արեւելեան և արեւմտեան, Հռովմայեցիք ալ չէին կրնար

Հեռու տեղումնք նուաձած ժողովուրդներուն վրայ իշխել, Պուրկինեոններն ու Սխիզոմոնները Վաղղիայ մէջ երկու թագաւորութիւն կանգնեցին. քանի մը տարիէն վերջը Վրանկները Վերմանիայէն ելան ու Ֆարամոնտին առաջնորդութեամբը եկան Վաղղիոյ հարաւային գին թագաւորութիւն մը հաստատեցին. 482ին Վուլին՝ որ իրենց թագաւորն էր՝ Վաղղիայէն բոլորովին ջնջեց հռովմայեցոց մնացած իշխանութիւնը. բայց աս առաջին ցեղին թագաւորութեան ժամանակը որ Սթեփէնէան՝ ըսուեցաւ, Վաղղիան քաղաքական պատերազմներու պատճառաւ անդադար խռովութեան մէջ էր, և վերջապէս պզտի տէրութիւններ բաժնուեցաւ:

Պեպինոս Սակաւակեաց՝ որ Վալթըլէնէան՝ ցեղին զուինն էր, 751ին բոլոր աս տէրութիւնները միացուց, և իրեն որդոյն Սթեփէն Վարդոտի ժամանակը Վուլինի յաղթութիւններովը և Պուրկիցնի թագաւորութեան ալ տիրելով՝ Վրանկաց տէրութիւնը իսկապէս զօրացաւ:

Սթեփէն Վարդոտի յաջորդներուն ատենը շատ գաւառներու կռուականքը գլուխ քաշեցին. ուստի երբոր հուզին Վալթիթ 987ին թագաւոր նստաւ, որով երբորդ ցեղը սկսաւ որ Վալթէնէան՝ կ'ըսուէր, միայն Վիքարտիա, Սլաւոնիան ու ()ըլէան գաւառներուն վրայ թագաւորեց: Ըստ թագաւորը, ինչպէս նաեւ իրեն յաջորդները, տէրութիւնը մեծցրնելու և մեծամեծաց իշխանութիւնը նուազելու ետեւէ եղան:

Սեռասաններդ դարուն վերջերը շատ երեւելի է ասով որ առաջին անգամ Վաղղիայէն խաչակիր զօրք ելաւ: Փիլիպպոս I, 1100ին Պերրի գաւառը գնեց. իրեն որդին I ուղովիկոս Ստուար՝ վիճակներուն աղատութիւններ առաւ. և 1202ին Փիլիպպոս () զոտոտո ()ուրէն գաւառին տիրեց, երկրորդ տարին ալ Վորմանտիայի:

1 Mérovingienne.

2 Carlovingienne.

3 Capétienne.

Լուդովիկոս Բ, Լանկադեր գաւառը ձեռք ձգեց, և Լուդովիկոս Թ^{ին} ժամանակը Վաղղիոյ յառաջագիմու թիւնը սկսաւ քիչ մը ետքը Փիլիպպոս Վաղղիկ¹ Վաւարայի Հոհաննա դերսուհոյն հետ պատկուելով Շամիայն գաւառը իրեն տէրութեանը հետ միացուց:

ԲԵԼԼՍՏԱՆԵՐՐՈՂ զարուն կէսերը Փիլիպպոս Օ՝ Ս^{ին} Լուանց՝ ցեղին զինաւորը՝ Տոֆինէ գաւառը ձեռք ձգեց, Լիոնի գաւառն ալ զինքը թագաւոր ընդունեցաւ: Լոյն զարուն մէջ Լաբորոս Լ Փուսթու, (Կնի, Սէնթոն և Լիմուզէն քաղաքները Լուզղիացոց ձեռքէն առաւ: Լանկաւանները զարուն մէջ Լաբորոս Լ Կիէնի և Լաւբոնիոյ մեծ մասին տիրեց, և Լուդովիկոս Ժ՝ Ս^{ին} Սէն և Լուս գաւառները ժառանգութեամբ ստանալէն ետեւ, Պուրկոյն և Փրովանս գաւառներն ալ առաւ: Իրմէ ալ ետքը Ֆրանկիսկոս Լ Լալեանիա, Պուրպոնիա, Սարլ և Պրեթայն գաւառները իր տէրութեանը հետ միացուց:

Պուրպոնէանց՝ ցեղը Հենրիկոս Գ^{ին} սկսաւ, որ երբոր թագաւորեց՝ Պէառն-Ֆուա և Լաւբոնիա գաւառին մէկ մասը Վաղղիոյ հետ միացնելով տէրութեան ընդարձակեց: Իրեն որդին Լուդովիկոս Ժ՝ Վ^{ին} ալ Լաթթուա, Սերտայն և Սուսիլիոն գաւառներուն տիրեց:

Բիշ ատենէն Ֆրոնտի² այսինքն Պարոատիկ պատերազմներուն պատճառաւ Վաղղիան տակնուվրայ եղաւ: Բայց Լուդովիկոս Ժ՝ Վ^{ին}, որուն ատենը երեւելի մարդիկ բազմացան, խաղաղացուց: Վաղղիացիք նաև Լիվեանիա, Ֆրանտրիա, Ֆրանկ-Բոնթէ և Լաւայիա գաւառներուն տիրեցին: 1766ին Լուդենա գաւառը Վաղղիոյ թագաւորութեանը հետ միացաւ, երկու տարիէն վերջն ալ Բորսիքա կղզին Վաղղիացոց ձեռքը անցաւ:

Լուդովիկոս Ժ՝ Օ^{ին} ատենի մարդկանցը մէջ շատ նոր նոր մտածութեաներ մտած ըլլալով՝ ամէն բանի մէջ նոր կարգ մը

1 Valois.

2 Bourbons.

դնել հարկ եղաւ . բայց սա կարգադրութիւնները անձնական չափանիւթով չէին համար ոտքի տակ դնացին , և սոստիկ կիւրքերու պատճառ եղան . ժողովուրդը այլ և այլ մաս բաժնուելով՝ ստիպել խռովութիւն հանեցին , և ան միջոցին որ իրար ջարդելով՝ Վաղղիան անհաւատութեամբ ու արիւնսով թաթխեցին ապականեցին , հարկադրուեցան նաեւ բոլոր Եւրոպայի ուրիշ տէրութեանց դէմ դնելու . նոյն միջոցին ալ իրենց երկիրը ընդարձակեցին՝ Վրենսսին և Լեհիսիոնի կոմսութիւններուն տիրելով , և Սիւրպիւր ու Սիւրհոգէն գաւառները իրենց երկրին հետ միացրեցելով : Պոմպիւրթէն , որ Խալիւց և Եւրոպայի մէջ բրած պատերազմներուն համար արդէն անուանի եղեր էր , առաջին հիւպատոս ընտրուեցաւ , և 1804ին ինք զինքը կայսր անուանեց՝ Կաթոլէն Լեոնուս : Լեոնէ ետքը իր պատերազմները առաջ տանելով՝ Վաղղիոյ սահմանն ընդարձակեց , և մեծին Կարլոսի չափ զօրաւոր տէրութիւն մը ունենալէն ետեւ՝ միտքը դրաւ որ երթայ Սուստտանն ալ նուաճէ . բայց իրեն բանակը Սուստտանի ցրտէն ջարդուեցաւ : Վաղղիացիք իրենց նիզակակիցներուն մատնութեամբը բոլոր Եւրոպայի տէրութիւններէն նուաճեցան , և իրենց մայրաքաղաքը աֆսիսի ժողովրդոյ ձեռքը անցած տեսան՝ որոնց շատ անգամ յաղթել էին :

Կաթոլէն ստիպուեցաւ որ իշխանութիւն հրաժարի , և Լեւս կղզին քաղուեցաւ . Վաղղիան ալ նորէն իր առջի սահմանին մէջ ամփոփուեցաւ , ու թագաւորութիւնը նորէն Պարպունեան յեղին անցաւ : Եւրոպիկոս ԴԻ՝ երբոր Վաղղիա մտաւ՝ Սահմանադրութիւն մը հրատարակեց , որով խնացուց թէ ինչ կերպով թագաւորութիւնը պիտի կառավարէ . նոյն միջոցին Կաթոլէն իր կողմը եզոյց անհանգարտ մարդիկներու օգնութեամբը նորէն Վարիզ մտաւ . բայց Վաթէրլոյ զեղին մօտ յաղթուելով՝ նորէն ստիպուեցաւ հրաժարելու , և այնչափ փառաւոր յաղթութիւններէն ետեւ՝ իրեն կեանքը ովկիանոսի մէջ սուրբ հեղինէ

անունով անբեր ապստամբ կղզիի մը վրայ լմնացուց : Լուդովիկոս լ'Ալիերեն խնաստուն կարգադրութիւններով Վաղղիացուց մուցընել տուա իրենց յաղթուելուն նախատինքը , և Վաղղիան նորէն Եւրոպայի առջի տէրութեանց կարգը անցուց : Բայց իրեն յաջորդը Վարդուս լ'Էրբոր ժողովրդեան ազատութիւնը վերցընել ուզեց , նոր խռովութիւն մը ելաւ 1830ին յուլիսի 27ին , և ինքը իրեք օրուան մէջ կորսնցուց իր իշխանութիւնը , որ ()ըլէանի դքսին անցաւ : Եւ նոր թագաւորը աթոռը նստելուն պէս՝ Լուդովիկոս լ'Ալիէն հրատարակած սահմանադրութեան մէջի բաւերը կատարել սկսաւ , և ըսուեցաւ Լուդովիկոս Փիլիպպոս Բ , թագաւոր Վաղղիացուց :

Ի Տ Ա Լ Ի Ա

ԻՏԱԼԻԱՆ արեւելեան երկայնութ 3°ին 10°ին և 46°ին 10°ին , և հիւսիսային լայնութ 37°ին 50°ին և 46°ին 40°ին մէջ կ'ընայ : Եւ երկրին հիւսիսային արեւելեան կողմը Պրիական ծովը պատած է , հարաւային արեւելեան դին Յոնիական ծովը , և հարաւային արեւմտեան դին Տիրենեան ծովը և բուն Սիցիլիական բաւած ծովը : Խաւիսային Վաղղիոյ կողմէն սահմաններն են՝ Վար , Բլակեան լեռները և հողանոս կամ Սան . իսկ Ղինեւրոյի լիճն ու Բլակեանց գետին Խաւիան Օւիցերիկէն և Բլաւորիայէն կը բաժնեն :

Խաւիոյ հիւսիսային կտորին լայնութիւնը 63 բիւրմեթր է , մէջտեղինը 17 , իսկ հարաւային ծայրինը 5 : Իրեն խիստ երկայն կտորը՝ որ Սիցիլիոյ հրուանդանին և Սպիտակ լեռան մէջ կ'ընայ , 125 բիւրմեթր է : Սիցիլիոյ մէկտեղ առնելով նաեւ իրեն կտոր սեպուած կղզիները , 3046,67 քառակուսի բիւրմեթր է , իսկ բնակիչը 22,660,900 հոգի :

Խաւիոյ ծովեզերքին տարածութիւնը գրեթէ 355 բիւր-

մեծը է, որոնց 56ը Սիջերկրականն վրայ է, 111ը Տիբեռենան ծովուն վրայ, 84ը Հյուսիսկան ծովուն վրայ, 104ը Բքրիական ծովուն վրայ: Սիջերկրական ծովուն եղբրքներուն վրայ բայ ՚ի Ղնոմվայի ծոցէն ուրիշ երևելի բան մը չկայ. սա ծոցին արևելեան մասը արևելեան ծովափն կ'ըսուի, իսկ արևմտեան մասը արևմտեան ծովափն:

Ատաբանայի և Ալեգեցւոյ տէրութեանց ծովեղբրքները ցած են, և վրանին շատ ճախճախուտ տեղումնք ու աղի ճահճներ կը գտնուին. հարաւային ծայրն ալ Չիբելլայի հրումադանին մօտ՝ Փոնթանոյ ճահճները կան: Ասիոյի տէրութեան ծովեղբրքը շատ ներս ու դուրս է, և գանազան հրումադաններ ու ծոցեր ունի՝ որոնց վրայ արդէն խօսեցանք. իսկ Բքրիական ծովուն հիւսիսային ծովեղբրքները շատ ծոցեր չունին, ցած են, ջրերու ողողմամբ ձևացած են, ճախճախուտ տեղումնք ունին, և հոս կ'իյնան Ալեւտոյ և Վոմարբիոյ ծովակները:

Ատաբան մասը սեպուած կղզիներուն մէջ գլխաւորներն են Սիկիլիա և Սարտենիա, որոնց անուններով լազաւորութիւններ կան, և իրենք ան լազաւորութեանց մէկ մասն են. սա կղզիները՝ Վորսիբան ալ մէկտեղ՝ Լարոպայի մեծամեծ կղզիներուն կարգն են: Տիբեռենան ծովուն մէջ երևելի են Վարիայա, Լալա, Փիանոզա, Սոնթէ-Վրիսթոյ կամ Վրիստոսեան լեւոն, Ղիլոյ, Փոնծա, Լաբիա, Փրոլիտա, Վարիի, Լաոդեան արշիպելագոսը, և Լազադեան կղզիները՝ որ Սիկիլիոյ արևմտեան կողմը կ'իյնան: Սարտենիոյ ծովեղբրքին վրայ են Սիջին կղզիները, Բքնարա, Սուրբ Պետրոս, Սուրբ Բարիդոս, և Սիջերկրականին մէջ՝ Սիկիլիոյ ու Բքրիկէի մէջտեղը՝ Փանթելլարիա, Լինոզա, Լամփեսուզա, Կոցցոյ, Վոմիոյ և Սալլա կղզիները. իսկ Բքրիական ծովուն մէջ լիքեմիթի կղզիները, որ Սոնթէ-Լարկանոյ հրումադանին մօտերն են:

Ատաբան մէջ երկու գլխաւոր լեւանց գօտի կայ, Բպեան

և Մկենինեան: Մլպեան լերանց գօտին՝ ինչպէս որ առաջները խօսեցանք՝ շատ ճիւղեր կը բաժնուի, որոնք մասնաւոր անուններ ունին: Մս գօտին մէկ մասը՝ Եւրոպան մէջտեղէն երկու բաժնոյ լերանց մեծ գօտին մէկ կտորն է, ու Եւրոպայի խիստ բարձր լեռները աս կտորիս վրայ են: Իսկ Խաղիոյ Մլպեանց մէջ ամենէն բարձրերն են՝ Սպիտակ լեռն կամ Սոնթէ-Պիանը, Սոնթէ-Պոզա, ()ըթէր, Իզերան, Շինեւրա, Վիզոյ, և մեծ սուրբ Կեռնարդոս:

Իկէնտէ պարանոցին արևելեան կողմը՝ Կասինեան լեռան քով՝ Մկենինեան լերանց գօտին Մլպեան լեռներէն կը բաժնուի, և Խաղիոյ լեռակղզիին մէջէն անցնելով՝ անոր ջրերը երկու դին կը բաժնէ, և երբոր Խաղիոյ ծայրը կը հասնի՝ երկու ճիւղ կը բաժնուի: Մս ճիւղերէն մէկը դէպ ի Սէքայի հրուանդանը կ'երկրնայ, մէկաւ ալ Սէսինայի լապտերին մօտերը կը հասնի. անկէ անդին Սիկիլիոյ Պոսիդոնեան լեռները ան ճիւղին մէկ մասը կրնան սեպուիլ: Մկենինեան գօտին մէջ ամենէն բարձր լեռներն են՝ Սոնթէ-Ստանոյ, Սոնթէ-Վելինոյ և Սիբիլայի լեռը: Մս գօտին մօտ՝ Կափուի ծոցին վրայ է Վեսուվ անուանի հրաբուխը, որուն բարձրութիւնը 1198 մեթր է. իսկ Սիկիլիոյ արևելեան ծովեզերքին վրայ է Կոնա կամ Սոն-Շիպելլոյ, որ Վեսուվին պէս սոսկալի հրաբուխ է. և բարձրութիւնը 3237 մեթր է:

Խաղիոյ մէջէն անցած լեռներու գօտիներէն շատ գետեր կ'իջնան, որոնք աւելի առատութեամբ նոյն երկրին հիւսիսային դին կը վազեն:

Վիոյ կամ Պարոս գետը, որ ատեն մը Եթիոփանոս կ'ըսուէր, Խաղիոյ խիստ մեծ գետն է. Վիզոյ լեռնէն կը բղխէ՝ որ ծովային Մլպեան լերանց մէջ կ'իջնայ. աս գետը Սարտենիոյ լազաւութեան մէջէն կ'անցնի, Լոմպարտիոյ և Վենետիկոյ սահման կ'ըլլայ, և զրեթէ 62 բիւրմեթր տեղ վազելով, ու նախ հա-

բաւեն գէպ 'ի հիւսիս' ետքն ալ արեւմուտքէն գէպ 'ի արեւելք երթալով Մցրիական ծովը կը լծաիի : Փոն Մլայեան լերանց և հիւսիսային Մլինինեանց մէջ կ'ընայ . և աս գետին մէջ կը վազեն՝ ձախ կողմէն Տորիա , Սէջիա , Միսեա , թաւանայ , Մտա , () լից և Սինլից վտակները . իսկ աջ դիէն՝ Սայրիա , թաւանարոյ , թաւապիա , թաւարոյ , Փանարոյ և Սէնոյ :

Մցրիական ծովուն մէջ վազող ուրիշ գետերն են՝ թաւեա մենթոյ , Փիաւէ , Պրենթա , Միսի , Սիւրոյ , թաւենթոյ , Սանկրոյ և () Փանթոյ , Պրատանոյ , Պազինթոյ , Սաւանարէլա , Միլի և Սինոյ գետերը Տարեհտոնի ծոցը կը վազեն :

Սիլերկրական ծովը թափուող մեծ գետերն են՝ Մնոյ , () մարոնէ , Տիւրիա՝ որուն մէջ կը վազեն՝ Մերա ու Սիլինոյ մէկտեղ , թաւերոնէ , Սարիլիանոյ և Սիլլիւնոյ , Սիւանա գետին ջրերն ալ զարմանալի կերպով մը կէս մը Տիւրիային մէջ՝ կէս մըն ալ Մնոյին մէջ կը վազեն . Սիլիլից մէջ միայն Ղիա թէթթա , Սարտենիայի մէջ ալ () թիսթանոյ և Ֆլումենտոզա գետերը երևելի են :

Թաւիան ոռոգող ուրիշ գետերն են Սար և Սգեր :

Թաւլից մէջ շատ լճեր կան , երևելիներն են՝ Ղինեւրայի կամ Սեմանի լիճը , Մնուրի և Պարթէթ լճերը՝ Սալլիայի մէջ , Սալիորէ լիճը , որուն մէջն են Պորրոմեան կղզիները . Սահանոյի , Սումոյի , Սգէոյի , Սարտայի լճերը՝ Սանարտիոյ և Սէնետկոյ թագաւորութեանը մէջ . Պրենթինա և Սասթիլիոնէ լճերը թաւաքանայի մէջ . Տրատմենի կամ Փերուճիայի լիճը , և Պոլսենայի ու Պրատանոյի լճերը՝ Պապին տէրութեանը մէջ . Ֆուլնոյի կամ Չէլանոյի լիճը՝ Սափուլի մէջ :

Թաւլից կլիման գեղեցիկ ու պարզ է , թէպէտև երբեմն խիտ սաստիկ անձրև կուգայ : Բնդ ճանաւր տեսքը շատ սիրուն է , և բնութեան տեսարանները ստէպ կը փոփոխին : Թաւլից մէջ ձիւնն ու սառցոյը Մլայեան լերանց վրայ միայն երկար ստեն կը

միանս . և ամէն տեղւոյ օղին բարեխառնութիւնը նոյն չըլլալով
աս երկիրս կրնանք չորս դօտի բաժնել, որով նաև չորս տարբեր
կլիմայ կ'ըլլայ, Ղաթլին գօտին կամ կլիման Ղալեան և Ղալենի
նեան լեռանց մէջ կ'ընայ, և ամենէն ցուրտն է . հոն երբեմն
ջերմաւոր ինչուան 10 աստիճան կ'ըջնայ, բայց շատ պարարտ
է, խիստ առատ բրինձ և շատ տեսակ արմուիք կը բերէ . հոն տե-
ղը մարգագետիններուն պէս գեղեցիկ խաւիւղ մէջ ուրիշ տեղ
չկայ, գինիներն ալ շատ յարգի են, Ղարբորդ գօտին մէջ ձմե-
ռը ան աստիճան սառտիկ չէ . աս գօտին ինչուան 42° զուգահէ-
ռականը կը հասնի, և դաշտորէք ու ցորենի արտեր քիչ ունի,
բայց պտղոյ ծառերը շատ են, ինչպէս նաև ձիթենի ու վայրի
նարնջենի, Ղարբորդ գօտին, որ գրեթէ 40° էն անդին եղած զու-
գահէռականը կը հասնի, ընդարձակ արօտներով ծածկուած է,
և նարնջենին գրեթէ առանց մշակելու առաջ կուգայ հոն . բայց
երբեմն բարձր տեղերու վրայ գտնուած նարնջենիները կը սա-
ռին, և աս գօտին շատ կողմերը վատառողջ են, Սակ չորրորդ
գօտին սաստիկ տաք է . ասոր մէջ արմաւենին, հարուէի ծառը
և հնդիկ թղենին աղէկ առաջ կուգան, մանաւանդ դաշտերուն
մէջ . և հոս նշենի, բամբակենի, շաքարի եղէգ և խաղող ալ կը
մշակեն :

Ստալիայէն խիստ ազնիւ մարմարիտն, ալաբաստը, պոր-
փիւր, լեռան բիւրեղ, ահատ և ուրիշ ազնիւ քարեր, լաւա և
պազալիթ, պաղլեղ, ծծումբ, հանքային ածուխ, ածխաքար ու
հանքային աղ կ'ելլէ . կը գտնուի նաև երակ երակ ոսկի, ար-
ծաթ, կապար, պղինձ, երկաթ, սնդիկ, զինք, մկնդեղ և ծարիր,
Վոյ գետին քովը դաշտերուն մէջ երրորդական հող խիստ շատ
կայ, ուստի գետը անոնցմէ շատ տեղ կը մաշեցնէ, և ան հողե-
րը կ'երթան գետին բերանը շեղջ շեղջ կը դիզուին, ու երթա-
լով ծովուն սահմանը ետ կը հընէ . 160 Վէն 'ի վեր աս հողերը
միակերպ գետին յատակը բարձրացուցեր են, անանկ որ հի-

մա գետին մակերևոյթը Յերրարայի տներուն ծածբերէն շատ բարձր է :

Խաւիոյ գետնին տակը կրակը ըլլալը յայտնի է Ղպենի նեան լեռանց կողերուն վրայի հրաբխային նիւթերէն , Սոտե նայի մանր հրաբուխներէն ելած ջրային կազէն , Սոլֆարայի ծծմբային շոգիներէն , Շան ալրէն ելած ածխային թթուէն , Խաւիոյ արեւմտեան ծովեզերքին վրայ հրաբուխէ առաջ եկած կղզիներէն , և մանաւանդ Սեուպէն :

Խաւիոյ մէջ տաք ու պաղ հանքային ջրեր կան . երեւելիներն են սուրբ Հիւլիանոսի , սուրբ Կասիանոսի և Սնթէ Վաթինիի ջերմուկները՝ (Վատքանայի մէջ , Լուքայի ջերմուկները , Ղպանայի և Սեբուարոյի ջերմուկները Սենտկոյ գաւառին մէջ . Մարտի , Ս . Գերուասիոսի և () ԷճՃիոյի ջրերը Սարտենիոյ տէրութեանը մէջ . Փարմայի ջրերը , և Կափոլիի կաղային ջրերը :

Բաց 'ի ան բոյսերէն որոնց վրայ խօսեցանք՝ նաեւ Լաբուպայի բարխտուն կլիմաներուն ամէն տեսակ պտուղները Խաւիոյ մէջ կը գտնուին . ինչպէս մերացորեն , վուշ , ծխախոտ , մրտենի , նրուենի , ալընի , արմուենի , լեմնենի , եղջերենի , կոնենի կամ փստղենի և մանանայ : Խաւիոյ մէջ շատ տեսակ կենդանիներ կան որ Լաբուպայի ուրիշ կողմերն ալ կը գտնուին . բայց կան այն պիտի կենդանիներ ալ որ նոյն կլիմային տակ միայն կը գիւմանան : Թուռնները խիստ բազմաթիւ են , թռչուններ սողուններ ալ շատ կան , և գետերը՝ ծովերն ու լճերը առատ ձուկ ունին :

Հռովմայեցոցմէ մնացած մեծամեծ շէնքերու աւերակներ շատ կան Խաւիա . ասոնց մէջ երեւելիներն են Սողոսէոն կամ Սեծ կրկեսը , Պանթէոն կամ Ղմենաղից մեհեանը , զմնազան յաղթական կամարներ , Տրայիանոսի և Նատոնիսոսի կոթողները , Հռովմայ և Կափոլիի ստորերկրեայ դամբանները , և Պոսիդոնիոյ , Հերքուլանի և Պոմպէայի աւերակները : Իսկ նոր շէնքերուն մէջ երեւելիներն են Հռովմայ , Սիլանի և Սենտկոյ մայր

եկեղեցիները, և Մալեան լերանց մէջի զինուորական ճամբաները՝ որ Վաղղիացիք շինել տուին :

Խաալոյ մէջ Սան-Սարինոյի կառավարութիւնը հասարակատեան է, իսկ մէկալ տէրութիւնները ազատ միապետութիւն : Ինչպէս եւ բոլոր Խաալոյ մէջ հռովմէական կրօնքը տարածուած է, բայց ուրիշ կրօններու ալ ազատութիւն կայ : Այլեւ զեցւոյ գլուխը հռովմ կրնտի, և Խաալիան 42 արքեպիսկոպոստան և 264 եպիսկոպոսարան կը բաժնուի :

Ուսումը ան աստիճան տարածուած չէ՝ ինչպէս Վաղղիա, Լեզղիա և Վերմանիա, և սակայն 24 համալսարան կայ : Խաալոյ մէջ մանաւանդ հարաւային կողմը՝ շատ զիւրութիւններ ու քաջալերութիւններ չըլլալով, վաճառականութիւն ու արուեստները այնչափ ծաղկած չեն : Բայց մօտեքս, մանաւանդ սրբազան պապին Պիտի իններորդի կառավարութեան օրերը, երկրէէ ճամբաներուն շատնալովն ալ յոյս կայ որ սա երկիրը քիչ ատենի մէջ շատ առաջ երթայ :

Հիշէք Խաալոյ Լեռքի կամ Սանտա Կրուէին՝ հին բնակող ժողովուրդներուն անունովը . երբեմն ալ Լաղէիա, որովհետեւ հիւնաստանի արեւմտեան կողմն է . իսկ Խաալիա անունը Խաալոս Թագաւորին անունէն առնուած է, որ Տիբեր գետին մօտերը բնակէր եւ . բայց առջի բերան մէջտեղի երկիրները միայն Խաալիա ըսուեցան . հիւսիսային երկիրները ուր որ ըստ մեծի մասին Վաղղիացիք կը բնակէին, միացան ան երկրին հետ որ Վաղղիա յայտնի : Լեռքի մէջ կամ Վաղղիա Պարմա-ճանէալ՝ կը ըսուէր : Եւ հարաւային կողմը Սեծ հիւնաստան կոչուեցաւ, վասն զի հին շատ բազմութեամբ յոյն գաղթականներ եկան բնակեցան . իսկ բոլոր Թերակղզին Վրիստուէ 170 տարի առաջ Խաալիա ըսուեցաւ՝ երբոր բոլորովին հռովմայեցւոյ ձեռքը անցաւ :

Խաալիան իրեք մաս կը բաժնուէր . Ա Էրէն, Ս Էլէն և Սո-

1 Gaule Cisalpine, Gallia Togata.

բն : Լ'սլն մասին հարաւային սահմանն է Ս'ակրա և Հռութիկոն , որ հիմա Գլուսեղնոյ կ'ըսուի . այս մասին մէջ բնակեցան նախ ի իւրիկեցիք , ետքն ալ Պաղղիացիք : Լ'ս մասին մէջն էր Պաղղիա յաշէնոյ Լ'սլեանց կեղտոյ , որ կը բաժնուէր՝ Հայնէնոյ Պարոտի և Հայախոյ Պարոտի , ի Ժոռաւի , ի Էնէպիա , Վառաւի և Սարբիա :

Սիլին Ստալիոյ բաժանմունքներն են՝ Լարաւիա կամ Տոսկէա , որուն Տիւռնէն կ'ըսէին Հոյները , Ուբիա , Պիլէն , Սաբինա , Լարսին , Սաւինն և Վալպանիա : Լ'ս մասին հարաւային սահմաններն էին Սիդարոս և Փրոնտոն . և առաջին բնակիչները ի իւրիացին , Լադիացին ու Տրովադացին եկած էին :

Ստորին Ստալիան , որուն առջի բնակիչները Պեղասգետներ էղան , չորս գաւառ կը բաժնուէր . Լ'սլաւիա , Լ'սլանիա , Լ'սլան , Ս'եսապիա կամ Հիպիֆիա :

Վորաիքան , որուն Սիւռոս կ'ըսէին Հոյները , Սարտեսիան՝ որ Իսիւսա կը կոչէին , և Սիկիլիա կամ Տրէնտիա մէյմէկ գաւառ կը սեպուէին՝ Հռովմայեցւոյ իշխանութեանը տակ :

Հռովմ. քաղաքը Վրիստոտի Թուականէն 751 տարի առաջ հիմնեցաւ , և Պեղասգետներէն ու Լեդտերէն առաջ եկած Ժողովուրդ մը հոն բնակեցաւ , որ իրեն քովի պատերազմող ազգերուն յաղթելէն ետե՛ս սկսաւ աւելի առաջ երթալ , և շատ տեղերու տիրել . և 395ին՝ նոյն Ժողովրդեան նուաճած երկիրները երկու բաժնուեցան , որով Լ'ըււելեան և Լ'ըւմմոնեան կայսերութիւնները ձեւացան : Ստալիան որ արեւմտեան կայսերութեան մտնէ էր՝ հետզհետէ իրարու ձեռքէն առին Սիսիլիաները , Հոնք , Ս'անտալք , Հերուք , Սուգիացիք և Ստրոգոնք . իսկ 568ին Լ'ոմպարտացիք օրեցօրն անոր , հոն իրենց անուանով Թագաւորութիւն մը կանգնեցին , և ութերորդ դարուն մէջ սաստիկ պատերազմով ինչուան Հռովմայ պարիսպներուն տակը հասան . բայց Պեպինոս զանոնք հալածեց իրենց տիրած երկիրներէն , և ան երկիրները Հռովմայ քահանայապետին տուաւ . ան աստնէն

սկսաւ պապերուն աշխարհական իշխանութիւնը: Ս'եծն Վարդապետ 774ին Սոմարտացւոց տէրութիւնը քնքեց, և զրեւելէ բոլոր Ստալիան նուաճելով՝ կայսր Հռովմայ անուանեցաւ:

Սթան Ք. երբոր Ստալիոյ հիւսիսային կողմը Վերմանիոյ կայսերութէն հետ միացուց, վրան քիչ մը ժամանակ անցնելէն ետքը՝ մանուանդ լի՛ս դարուն մէջ՝ բացուեցան հոն պապերուն և Վերմանիոյ կայսերաց մէջի կռիւները, որոնք եկեղեցական պատերազմներ ըսուեցան, և կամ Վուելֆեանց և Վալելեանց կռիւք: Ա՛լ էշտասաներորդ դարուն իւրոն լի՛ս պապին ու Ս'ետիլի անունով իշխաններուն պաշտպանութեամբ արուեստներն ու գիտութիւնները ծաղկիլ սկսան. բայց նոյն դարուն սկիզբները Ստալիոյ հիւսիսային դին հիւանդակոս Ք. և Վարդա Ստակալի կռիւներ բացին իրարու դէմ: Վաւ Սպանիոյ յաջորդութեանը համար Ստալիոյ մէջ շատ պատերազմներ եղան, որ 1713ին Սթ. ընթելի դաշնադրութեամբ հազիւ դադրեցան, և լեպետ 1741ին Ստալիոյ խաղաղութիւնը նորէն տակնուվրայ եղաւ, բայց Քթուիսկրանայի դաշնադրութեամբ դարձեալ շուտով հաստատուեցաւ:

Վափոլէոն 1792ին Սարտենիոյ թագաւորին վրայ վազեց, որովհետեւ ան ալ Վաղղիոյ դէմ միացեր էր ուրիշ տէրութեանց հետ, և փիւնիւնութեցի ու աւստրիացի զօրքովը մեծ յաղթութիւն ընելով՝ Ստալիոյ մեծ մասը նուաճեց, ու հոն թագաւոր պսակուեցաւ: Վաղղիոյ կայսր ըլլալէն ետեւ, Քն միջոցներուն Վափոլի թագաւորը հարկադրեցաւ որ Սիկիլիա քաջուի, իր երկիրները նախ հիւսիսի Սմաթիարութիւն տրուեցան, ետքը 1808ին Ս'ուրա լեին. իսկ Վարմա, Փիալենցա, Սոսքանա, և Քիւեղեցի տէրութիւնը Վաղղիոյ թագաւորութեանը հետ միացան, ու զրեւելէ բոլոր Ստալիան Վաղղիացւոց ձեռքն էր՝ երբոր 1814ին և 1815ին մէկալ տէրութիւնք նորէն առջնիկն պէս բաժնեցին անիկայ:

Ինչուան հոս Խտալիոյ ընդհանուր ստորագրութիւնն ըրինք, հիմա կը փնայ որ կարգաւ անոնց մէջի տէրութիւններուն վրայ խօսինք :

ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆ ԵՐԿՈՒՅ ՍԻԿԻԼԵԱՅՑ

Ի՞նչ թագաւորութեան սահմանն է Լալեղեցոյ տէրութիւնը, Դըրիական ծոցը, Յոնիական ծովը և Սիլեռիական ծովը. երկու գլխաւոր մաս ունի, մէյմը՝ Կափոլլի թագաւորութիւն, որ տասներհինգ գաւառ կը բաժնուի. մէյմըն ալ Սիկիլիա որ եօթը գաւառ կը բաժնուի :

Վլխաւոր քաղաքներն են՝ Կափոլլը, որ Սիլեռովի ու Պոսիլիպոսի մէջտեղը ծոցի մը վրայ շինած է, և ան ծոցն ալ քաղաքին անունովը՝ Կափոլլի ծոց կը կոչուի : Բաբուլա, որ 8000 բնակիչ ունի. Վիլէթի, որ արքեպիսկոսարան է. Յոճճիա, 21,000 բնակիչ ունի, Պարլէթթա, որ վաճառականութեանը և աղահանքերուն համար անուանի է. Սարենթէ կամ Տարենտոն, վաճառաշահ և արուեստներու մէջ առաջ գացած քաղաք է : Կալէթա ամուր բերդաքաղաք. Սէճճիոյ կամ Տոեդիոն, հարուստ և վաճառաշահ քաղաք : Սիկիլիոյ գլխաւոր քաղաքներն են՝ Փալերմոյ, մեծ ու գեղեցիկ, որ 168,000 բնակիչ ունի. Սեսինա 47,000 բնակիչ ունի. ասոր նաւահանգիստը Լարոպայի խիստ գեղեցիկ նաւահանգիստներէն մէկն է : Վաթանիա, շէնքերը շատ բարեկարգ, 40,000 բնակիչ ունի :

Երկուց Սիկիլիայց թագաւորութեանը մէջ իրեք համալսարան կայ. դատաստանները կտրելու համար ամէն գաւառի մէջ մէյմէկ դատաստանարան կայ, յանցանքները քննելու մէյմէկ ալ քաղաքական ատեան. անոնցմէ զատ եօթը հատ ալ վերին ատեաններ կան, որոնցմէ իրեքը Սիկիլիոյ մէջ են : Տաւաք երկրին մէջ զօրագոյովը երկու կերպով կ'ըլլայ. մէյմը զի-

նուորագրութեամբ, մէյրն ալ ինքնակամ զինուորութեամբ . բայց Սիկիլիա կղզին մէջ միայն ինքնակամ զինուորութեամբ : Եւսատորմիդը 17 կտոր նաւ է, որոնց երկուքը եռակարգ են և 5ը երկկարգեան : Տէրութեան պարտքը 500,000,000 ֆրանք է, իսկ եկամուտը 110,000,000 :

Իս թագաւորութիւնը 1135ին Ուձէր կանգնեց, որ Նորմաններուն զլուխն էր, և ասոնք զԱրաղիտոսները Խալիպէն ու Սիկիլիայէն քշեցին : Իս երկրին հետզհետէ տիրեցին Վերմանիոյ կայսրները, Սպանիոյ թագաւորները, Իսթուրիի ցեղը, Բրազանայի թագաւորները և Վաղղիոյ թագաւորները . Ութրէթի դաշնադրութեւնը Իստրիոյ ձեռքը անցաւ, բայց 1733ին Տոն-Վարլուս Իստրիոյ ձեռքէն առաւ, ետքը 1736ին Պաւլոնիոն ցեղին տրուեցաւ՝ որ ինչուան հիմա կը թագաւորէ :

ՏԵՐՈՒԹԻՒՆ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ

ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ տէրութեան սահմաններն են Լոմպարտիոյ ու Սէնտիոյ թագաւորութիւնը, Սոննայի, Լուքայի և Թուրանայի դքսութիւնները, երկուց Սիկիլիայց թագաւորութիւնը, ու Սիլեզիական և Բրիտան ծովերը :

Եկեղեցւոյ տէրութեան մայրաքաղաքն է Նոլլմօ՝ որ խիստ երևելի է մէջը դառնաւ հին շէնքերուն շատութեանը համար : Իսկէ ետքը անուանի են՝ Պորնիա, որ արքեպիսկոպոսանիստ քաղաք է և 71,000 բնակիչ ունի . Ինքոնա, որուն բնակիչն է 30,000 . Փերուձիա և Սերրարա . առջինին մէջ 30,000 բնակիչ կայ, Երկրորդին մէջ 25,000 : Պասլը որ տէրութեան զլուխն է՝ կարդինալներուն ժողովրդով կ'ընտրուի, Նոլլմայ տէրութեան մէջ քանուակէ գաւառ կայ, որոնց իւրաքանչիւրը մէյրմէկ եկեղեցական իշխանաւոր կամ գաւառակալ մը կը կառավարէ :

Տէրութեան եկամուտը 45,000,000 ֆրանք է, իսկ պարտքը 200,000,000 . նաւատորմիդը 8 կտոր նաւ :

Պապերը ինչուան 755 քաղաքական մեծ իշխանութիւն մը չունէին . բայց ան ատենէն սկսեալ՝ իրենց երկիրները շատ ընդարձակեցան . և թէպէտ Վաղղիացիք Վափոլէոնին ժամանակը տիրեցին Տոմլմայ տէրութեանը , բայց 1814ին ուրիշ տէրութիւնները նորէն պապերուն դարձուցին :

ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆ ԼՈՄՊԱՐՏԻՈՅ ԵՒ ՎԵՆԵՏԿՈՅ

ԵՄՓՈԼԻՈՒՆ ԵՆԻՆ ԵՍԵ Լ'Էստրիոյ տէրութիւնը Հաստատեց աս թագաւորութիւնը՝ Վալթելլինոն ու Սիլանի և Վենետիոյ գաւառները մէկտեղ առնելով : Սիլան 1150ին կանցնուած Հասարակապետութեան մը մայրաքաղաքն էր . ետքը զքսութիւն եղաւ , ու երբոր Վարոլտ Լ' անոր տիրեց՝ ինչուան 1700 Սպանիացոց ձեռքը մնաց . Հիմա Լ'Էստրիոյ տէրութեան մէկ մասն է : Վենետիոյ Հասարակապետութիւնը եօթներորդ դարուն վերջերը սկսած է . 'ի սկզբան շատ ծաղկեցաւ , բայց Վաղղիացոց ձեռքը անցած ժամանակը խիստ տկարացած էր : Վաղղիացիք 1797ին Լ'Էստրիոյ կայսեր թողուցին Վենետիկը , ետքը Սիլանին ու Սիլոլայի մէկ մասին հետ նորէն Վաղղիոյ տէրութեան հետ միացուցին . անկէ ետքն ալ նորէն Լ'Էստրիոյ տուին :

Լ' Թագաւորութիւնը Հիմա Լ'Էստրիոյ տէրութեան անունովը փոխարքայ մը կը կառավարէ : Սէջի բնակիչներն են իտալացի , գերմանացի , հրեայ և յոյն : Երկու կուսակալութիւն կը բաժնուի . մէյսը Սիլանի՝ որ ինը գաւառ ունի , մէյս՝ ալ Վենետիոյ որ ութը գաւառ ունի :

Սիլանի կուսակալութեան գլխաւոր քաղաքներն են՝ Սիլան , որ Խաղիոյ մեծ քաղաքներէն մէկն է . Փաւլա որ 24,000 բնակիչ ունի . Պերկամոյ , վաճառաշահ ու արուեստներու կող-

մանէ առաջ գնացած քաղաք է . Քրեմնա , եպիսկոպոսանիստ քաղաք , որ 27,000 բնակիչ ունի . Սանդուա , որ Արոսայի ա մուր քաղաքներէն մէկն է : Ալէնետիոյ կուսակալութե՛ն զլուաւոր քաղաքներն են՝ Ալէնետիկ , վաճառաշահ քաղաք , որ 120,000 բնակիչ ունի . Փասուա , 37,000 բնակիչ ունի . Ալէրոնա , եպիսկոպոսանիստ քաղաք , որ 47,000 բնակիչ ունի . Սքեվիզ , վաճառականութեանն ու զործարաններուն համար անուանի է :

Աւրաքանչիւր գաւառ մէկ գաւառակալ մը կամ տեսուչ մը ունի . գատաստանները Աստրիոյ տէրութեան օրէնքներովը կ'ըլլան , և մէկ գերագոյն ատեան մը , երկու վերին ատեաններ , ու շատ ստորին ատեաններ կան , անոնցմէ զատ կան նաեւ խաղաղութեան գատարաններ :

ԴՔՍՈՒԹԻՒՆ ԱՌԻՔՔԱՅԻ

ԱՌԻՔՔԱՅԻ դքսութիւն կ'ըսուի հին ատենի Ալեքսայի հասարակապետութեան երկիրը , որ (ԵԳ) դարուն մէջ հաստատուած էր . աս դքսութեան սահմանն է Սիլերկրական ծովը , և Սուքանայի ու Սոտենայի դքսութիւնները : Փարմայի հիմակուան դքսուհւոյն մեռնելէն ետեւ՝ Ալեքսայի դուքսը անոր պիտի յաջորդէ , և Ալեքսան Փարմայի դքսութեան հետ պիտի միանայ :

() Երէսդրական իշխանութիւնը ծերակուտին ձեռքն է , որ 36 հոգի են :

ԴՔՍՈՒԹԻՒՆ ՄՈՏԵՆԱՅԻ

Այս դքսութեան սահմանն է Ամպարտիա ու Ալէնետիկ , Ակեղեցւոյ տէրութիւնը , և Սուքանայի ու Ալեքսայի դքսութիւնը : Այս երկրին այլ և այլ թագաւորներ տիրելէն ետեւ ,

1453ին դքսութիւն եղաւ . և թէպէտ յՎՊ դարուն վերջերը Վազղիոյ հասարակապետութեան մասը սեպուեցաւ , ետքն ալ խառնից թագաւորութեան , բայց 1814ին նորէն դքսութիւն եղաւ . քիչ տուն է որ յաստա-Վարդարայի դքսութիւնը անոր հետ միացաւ :

Վախաւոր քաղաքներն են՝ Սոսենա , Սեճճիոյ որ 18,000 բնակիչ ունի . Սիրանտոյա , որ ձեռագործներուն ու բերդերուն համար անուանի է . Սասա , եպիսկոպոսանիստ քաղաք , և Վարդարա՝ որ մարմարիտներուն համար անուանի է :

Ստաւվարութիւնը ազատ միապետական է . զատաստանները ստորին աստիճաններու և վերին աստիճանի մը մէջ կը կտրուին . Սոսենայի դքսութեան մէջ , որս եպիսկոպոսարան կայ :

ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ՄՈՆԱԲԱՅԻ

Ս տէրութիւնը՝ որ Սարտենիոյ թագաւորութեան սահմաններէն մէկն է՝ յիշերկրական ծովուն վրայ , անցեալ դարուն վերջերը Վազղիոյ հետ միացաւ , ետքը 1814ին նորէն իր բնիկ իշխաններուն ձեռքը անցաւ , և Սարտենիոյ թագաւորին պաշտպանութեանը տակն է , որ իրաւունք ունի հոն պահապան զօրք դնելու : Եւ երկրի մայրաքաղաքն է Սոնաքոյ , և բազմամարդ տեղն է Սենթոնէ :

ԴՔՍՈՒԹՅՈՒՆ ՓԼՄՄԱՅԻ

Ս դքսութիւնը ձեռացած է բուն Փարմայի և Փիաշենոյայի ու Սուասթալայի դքսութիւններովը . իրեն սահմաններն են Սարտենիոյ թագաւորութիւնը , Լոնգարտիա ու Սենտիկ և Սոսենայի դքսութիւնը . մայրաքաղաքն է Փարմա . անկէ ետքը անուանի է Փիաշենա , ամուր քաղաք , որ 28,000 բնակիչ ունի :

Փարմայի դքսութեան մէջ չորս եպիսկոպոսարան կայ :

Լտեն մը առ երկիրը մասն էր ան Նահանգին որ Վազդիա
և իդուրիա յայտնոյս Պաղտի կ'ըսուէր . ետքը այլ և այլ իշխան-
ներու ձեռք անցաւ . իսկ 1814ին՝ խափողէնի ընկերոջը՝ Սարիա-
Նուխիա դքսութեան տրուեցաւ , և անոր մահուանէն ետեւ՝
Նուքայի դքսին պիտի անցնէ :

ՀԱՍԱՐԱԿԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ ՍԱՆ—ՄԱՐԻՆՈՅԻ

Լը հասարակապետութիւնը Պապին տէրութեան մէջ ու
անոր պաշտպանութեանը տակն է . մէկ քաղաք մը առ չորս գեղ
ունի : () Եւնադրական իշխանութիւնը 60 անդամով ծերակու-
տի մը յանձնուած է , որոնց իշխանութիւնը ինչուս մահ է .
նոյն ծերակուտին մէջ երկու Դուշէի իշխաններ կան որ իրեք
ամիսը մէյմը կը փոխուին :

ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆ ՍԱՐՏԵՆԻՈՅ

Լը տէրութեան մէկ մասը ցամաք երկիր մըն է՝ որուն Տե-
ր-Թիւն ցահաւ երէրէ կ'ըսեն , մէկալն ալ Սարտենիա կոչեն՝ որ Սի-
ջերիական ծովուն մէջ է :

Համար երկրի տէրութեան սահմաններն են Վազդիա ,
Օւիցերի , Նուպարտիա և Սէնետիկ , ու Փարմայի և Մոտե-
նայի դքսութիւնները , Լը տէրութեան մէջ կ'իյնան գրեթէ ամ-
բողջ Սաւոյայի դքսութիւնը , Փիէմոնթի իշխանութիւնը , Բըս-
թայի և Սոնֆերրաթոյի դքսութիւնները , Սալեցցոյի և Նվրի
մարգիզութիւնները , Լիցցայի և Սլովի կոմսութիւնները , Սէր-
լելիի իշխանութիւնը , Նեուվայի հին հասարակապետութիւ-

նը , և Սիւնի երկրին մէկ մասը : Ըստ երկիրները քառասուն պզտի գաւառներ բաժնուած են , որոնք ամէնքը մէկէն ուժը մեծ գաւառ կը ձեւացնեն , անոյ զինուորական բաժանումն այլ ուժը մաս է : Վիսաւոր քաղաքներն են խուրին , որ է տէրութեան մայրաքաղաքը . Ղենովա , ամուր քաղաք , վաճառականութիւնն ու արուեստները շատ ծաղկած , որ 100,000 բնակիչ ունի . Ըստ ղեքսանդրիա , Վիցցա և Վիսնի :

Սարտենիոյ կղզին տասը գաւառ կը բաժնուի , որոնց վեցը մէկտեղ մեծ գաւառ մը ձեւացած է , մէկալ չորսն ալ մէկտեղ առնելով ուրիշ մեծ գաւառ մը : Վիսաւոր քաղաքներն են Վաւիարի , որ 28,000 բնակիչ ունի , և արքեպիսկոպոս մը ու փոխարքան հօս կը նստին . Սասարի և Շրիսթանոյ . ամբիւր 20,000 բնակիչ ունի , երկրորդը 10,000 :

Սարտենիոյ թագաւորութիւնը ժառանգութեամբ որդւոց որդի կ'անցնի , և թագաւորական իշխանութիւնը Սարտենիոյ մէջ ամփոփուած է համալիսարհական ժողովրդ մը : Վատաստանական դործողութիւնները չորս գերագոյն ատեաններու և վերին ատեաններու յանձնուած են . երկու համալսարան կայ մէջը , մէկը խուրին , մէկալը Ղենովա :

Վիսաւոր կրօնն է հռովմական ուղղափառ , չամաք երկրի տէրութեան մէջ 4 արքեպիսկոպոսարան և 23 եպիսկոպոսարան կայ , իսկ Սարտենիոյ մէջ 3 արքեպիսկոպոսարան և 9 եպիսկոպոսարան : Օրբը զինուորագրութեամբ և կամաւոր զինուորութեամբ կը ժողվուի : Վաւատորմիցը 12 նաւ է : Տէրութեան սրբաբլ 150,000,000 ֆրանքի կը հասնի :

Սարտենիոյ թագաւորութիւնը ժողովրդաբան սկիզբները Սիւնի տար Ըստգէոս Սաւոյայի դուքսը կանգնեց , որ Սիւնիային տեղը Սարտենիան առաւ . Վաղղիացւոց խռովութեան սկիզբէն ի վեր՝ Սարտենիոյ թագաւորը Վաղղիոյ գէմ կեցաւ , և իրեն ցամաքային տէրութիւնը կորսնցուց , բայց 1815ին եղած զանապրու-

թիւներով՝ օտար տէրութիւնը յարտենիոյ լծագաւորութիւնը նորէն կանգնեցին, և իրեն երկիրն ընդարձակեցին :

ՄԵԾ ԳՔՍՈՒԹԻՒՆ ԹՈՍՔԱՆԱՅԻ

ԹՈՍՔԱՆԱՅԻ մեծ դքսութիւնը Ալեդեցոյ տէրութեան ու Աւքայի և Սոտենայի դքսութիւններուն մէջ կ'իյնայ, մէկ կողմն ալ Սիջերկրական ծովն է : Գլխաւոր քաղաքներն են՝ Փլուրենտիա կամ Վիորենցա, որ Աւրոպայի գեղեցիկ քաղաքներէն մէկն է : Փիղա, որ 20,000 բնակիչ ունի : Լիվոնոյ, որ անուանի է իր նաւահանգստովն ու վաճառականութեամբը, և 75,000 բնակիչ ունի : Սենա, որ արքեպիսկոպոսարան է :

Հովուն եղբոր, ու ինչուան Փիլպա ու Սենա ընդարձակ երկիր մը կայ՝ որուն ճախճախախտ կ'ըսեն : Իտեն մը աս երկրին օդը խիստ վատառոջ էր : Բայց երկիրը չորցընելու համար տէրութեան ապրստարած աշխատանքներն ընելով՝ հիմա բարեբեր է, ու քանի կ'երթայ երկրագործութիւնը ծաղկելով՝ երկիրն ալ իրեն առջի հարստութիւնը կը ստանայ :

Թուքանայի կառավարութիւնը ազատ միապետական է : Գլխեթէ բոլոր բնակիչները հաովմէական ուղղափառ են : Իրեր արքեպիսկոպոսարան ու տասներեօթը եպիսկոպոսարան կայ մէջը : Հին Աւրուրիային մէկ մեծ մասն է Թուքանան, որուն հետզհետէ այլ և այլ ազգեր տիրեցին : Ալեցերորդ դարուն մէջ Գալացոյ ձեռքը անցաւ, ետքն ալ Լոնկարտացոյ : Մեծն Աւրոլոս անոնց ձեռքէն առաւ ու կոմսերու տուաւ, որոնք վերջը Սարգիզ ըսուեցան : Արկոտասաներորդ դարուն Թուքանայի շատ քաղաքները մէկտեղ միանալով հասարակապետութիւն մը ձևացուցին, որոնց մէջ անուանիներն էին Փիղա, Սենա և Վիորենցա : Վիորենցան Փիղային տիրեց, բայց ինքն ալ Սետիլի ըսուած ցեղին իշխանութեանը տակ ընկաւ, և աս ցեղէն մէկը 1531ին

Ֆիրերնայի դուքս եղաւ . վրան երեսուն տարի անցնելէն ետքը նոյն դքսութիւնը Սենայի Հասարակապետութեամբ մեծցաւ , և 1569ին ատենները (Ժ)սպանայի դքսութիւն ըսուեցաւ : Արեւնայի ցեղը 1801ին առ դքսութենէն զրկուեցաւ , որ 1737ին ստացեր էր . Վափոյէն նորէն կանգնեց անիկայ՝ Լաբուրիոյ Թագաւորութիւն անուանելով , և ետքը Վաղղիոյ տէրութեանը Հետ միացուց . բայց 1809ին նորէն մեծ դքսութիւն եղաւ , և 1814ին առջի արշիդուքսը նորէն ժառանգեց զանիկայ , և երկրորդ տարին Լապա կղզին ալ իրեն տրուեցաւ :

ՍՊԱՆԻԱԹ ԹԵՐԱԿՂՋԻՆ

Եւրոպայի Հարաւային արեւմտեան կողմն է , և Հիւսիսային լայնութե 36°ին ու 43°ին 46°ին և ան միջօրեականներուն մէջ կ'ընայ՝ որոնց մէկը 15° 50' Փարիզի միջօրեականին արեւմտեան դիէն կ'անցնի , մէկաւն ալ 1° 35' արեւելեան դիէն : Հիւսիսէն Սպանիոյ սահմանն է՝ Լապոնտեան ծոցը և Պիրենեան լեռները , որ Սպանիան Վաղղիայէն կը բաժնեն , արեւելքէն Սիբիրիական ծովը , իսկ Հարաւէն և արեւմուքէն Եւրատեան Սկիանոսը : Եւրոպայի մակերեսովը 5630 քառակուսի բիւրմեթր է . արեւմուտքէն արեւելք իր ընդարձակ կտորը 403 բիւրմեթր է , և Հիւսիսէն Հարաւ՝ 86 բիւրմեթր . ծովեզերքներուն երկայնութիւնը գրեթէ 298 բիւրմեթր է , որուն 127ը Սիբիրիական ծովուն վրայ կ'ընայ , և 171ը Եւրատեան ովկիանոսին վրայ , Սիբիրիականին ծովեզերքն է՝ Սոդէսի ծոցը , Վըլէօ , Սուրբ Սեբաստիանոս , Սուրբ Սարտինոս , Փալոս , Վալթա գլուխները , ու Եւրոպայի սարը՝ որով Ղիպիլիթերայի նեղուցին մէկ եզերքը կը ձևանայ . առ նեղուցը Հին ատեն Հերակլէան կէտ կամ Սպարտէն նեղուց կ'ըսուէր : Եւրատեան ովկիանոսի ծովեզերքին վրայ եղած գլուխներն են՝ Սափրաբոյ , Փենոս , (Պիթեկալ ,

Ֆինիսթերէ, Սոնտէկոյ, Սոթա, Սփիւէլ, Սուրա Սիւնեցիոս, Ս. Սարիամ և Սփաթալար. իսկ ծոցերն են՝ Վապրոնեան ծոց, որ Վանտաբրիկեան ծով ալ կ'ըսուէր, և Պիւքայայ ծոցը: Սպանիոյ կտոր սեպուած կղզիներն են՝ Բարէարեան կղզիները Սիւքերկրականին մէջ, և Պերլնկեան կղզիները արեւմտեան ծովեզերքներուն մօտ:

Սպանիոյ թերակղզիին ծովեզերքները ընդհանրապէս շատ սիրուն տեսք ունին իրենց բարեբեր ծաղկած ըլլալով: Կարճ ջրնիի անտառներ, գեղեցիկ մարգագետիններ, այգեստաններ ու հոտաւետ տունկեր խիստ շատ են. բարձր լեռներովն ալ կրկնային տաքութիւնը կը բարեխառնի. և ան բարեբեր երկրին վրայ թէ բարեխառն գօտւոյն բոյսերը և թէ այրեցած գօտւոյն բերքերը աղէկ առաջ կուգան:

Իբերեան լեռները և Սերրա Կիւստա գօտին Սպանիոյ ջրերը երկու գլխաւոր մաս կը բաժնեն. ասոնցմէ մէկը գէպ Իհարաու ու արեւելք կը վազէ, ու Սիւքերկրական ծովը կը թափի, մէկայն ալ արեւմտեան դիէն Բլանտեան ուկիանոս: Եւ երկու հեղհեղակներէն կամ ջրերու մասերէն զատ երրորդ մըն ալ կայ՝ որ Պիրենեան լեռներէն ու անոնց մէկ ձիւղէն՝ այսինքն Վանտաբրեան լեռներէն առաջ կուգայ. բայց աս երրորդ ընթացքէն ձեւացած գետերը շատ ընդարձակ լեն, և Վապրոնեան ծոցը կը թափին. գլխաւորներն են՝ Կալոն և Կաւիա:

Բլանտեան կողմը վազող ջրերէն, որոնց կէսը Փորթուգալը երկրէն կ'անցնի, առաջ կուգան Սինհոյ, Տուէրոյ, Սոսկոյ, Լուստիանա և Լուստաբրիվըր գետերը:

Սինհոյին սահմանն է Վանտաբրեան լեռները և անոնց մանր ձիւղերը. աս գետին մէջ կը մտնեն Սիւ գետին երկրորդաւ կան ձիւղը և ուրիշ շատ գետակներ:

Տուէրոյին հարաւային սահմանն է Լաթրելա գօտին, որով Սոսկոյէն կը բաժնուի. Եւ գետին մէջ կը մտնեն ալ կողմէն

(ժամակա, ժառա, Սապոր, Նալա և Փիղէրկա՝ Նաբեւային հետ միացած. իսկ ձախ կողմէն կը մտնէն Բէհտա, Լըթէս և ժորմէս : Տուէրոյին ընծացքը գրեթէ 62 բիւրմեթր է :

Ուսկոյ գետին սահմանը՝ Վուատիանայի սահմանէն կը բաժնուի ժորէտոյի լեռներովը : ժակոյին աջակողմեան վտակներն են Օւգէրէ, ժիւէթար, Բալէրէ, Վուատարրաման և Խարաման : իսկ ձախակողմեաններն են Սալըր և Սիոյ-տէլլին : ժակոն 74 բիւրմեթրի չափ տեղ վազելէն ետքը Վրանտեան ովկիանոսը կը թափի :

Վուատիանային սահմանն է ժորէտոյի լեռները և Սորէնայի գետին : աս գետը՝ որ ատենով Բաս կ'ըսուէր՝ 67 բիւրմեթր տեղ կը վազէ : Վուատիանայի ճիւղերը կը սեպուին Պուլլակա, Լապալանի, Օւլյա, Բարիլա և Չանզա գետերը :

Երևելի գետերէն մէկն է Նաւ. Վուատալլիլը, որ Բարաքցոց Սաթէ-Լեթիլի, այսինքն մեծ գետ ըսածն է, և հին ատենը Բեթի կ'ըսուէր : Բ. գետին մէջ կը վազէն աջ կողմէն Պիար, Լանտուլա և Վուատալլիմար գետակները, իսկ ձախ կողմէն Լան և Կէնիլ :

Սպանիոյ արեւմտեան կողմը եղած գլխաւոր ծովեզերեայ գետերն են Սոնտեկոյ, Սատոյ, ժիւնթոյ և Վուատալթ :

Երևելեան կողմի ջրերէն առաջ եկած գետերուն մէջ առնէն անուանին է Լարոս կամ Նալոյ, որուն չորս զին առած են Պերենեան, Եբերեան և Սերրա Նափատան լեռները, և աս գետիս հետ կը միանան ժիւր և Դալրեկաթ գետերը : Նալոյին մէջ կը թափին ձախ կողմէն Նկա, Բասկոն, Կալլէկոս, և Չինքա՝ Սիլրէ գետակին հետ միացած : իսկ աջ կողմէն Վալան, Կերուա և Վուատալթաիխա : Իրեն ընծացքն է 54 բիւրմեթր :

Վասպրիլէաս, Սերրա Վոնտուկրա, և Սերրա Բնեատուրա լեռները՝ Վուատալաիար, Խուբար և Սէկուրա գետերուն մէջ կ'ընան, ու ջրերուն բաժանման գիծը կը ձևացնեն : Վուա-

տալաւիարին մէջ կը վազէին Մէհմաւրա և ուրիշ երկու մանր գետակներ: Խուքարին մէջ կը մօտենէր Ասպրիւշ և Սափիյոյ գետակները: Իսկ Սիւյ-Սուսոյ՝ Սատերային հետ, և Վիփար ու Սանկուներա՝ Սէկուրա գետին մէջ կը լծափին:

Սպանիոյ հարաւային դին կ'ընտան Մուշրա և Կուստայոյ ըստած պզտի գետերը:

Եւրոպայի առ մասին մէջ եղած անուանի լիւնք՝ միայն Մէսպիտերայի լիւն է, որ Սպանիոյ արևելեան ծովեզերքին վրայ կ'ընայ:

Սպանիոյ լեռանց գօտիներուն վրայ ընդարձակ տափարակ տեղումներ կը գտնուին, որոնց քարաձերձ կ'ըսեն, տեղ տեղ ալ հաւաք: Եւ տափարակները շատ բարձր, երբեմն ալ խիստ ընդարձակ են, ու անրեր անապատ երկիրներու կը նմանին:

Սպանիոյ մէջտեղումները եղած լեռներուն խիստ բարձր ծայրերուն վրայ ձիւնը քանի մը ամիս միայն կը կենայ: Բայց հիւսիսային կողմը՝ Պիրենեան և Կանտաբրեան լեռներուն մէջ, հաւաքային դին ալ Սերրա Սեւատայի լեռներուն մէջ սարեր կան որ միշտ ձիւնապատ են: Սերրա Սեւատայի գօտիին մէջ Սուլ հացէն լեռը 150 մետր աւելի բարձր է քան Թէ Սեթու լեռը՝ որ Պիրենեանց մէջ ամենէն բարձրն է:

Սպանիան երկու մաս կը բաժնուի՝ իրեն կլիմային նայելով: առջի մասը երկրին մէջտեղը կ'ընայ և բարձր է: Իսկ երկրորդը երկրին չորս դին պատած է, և ծովուն մակերևութէն քիչ բարձրութիւն ունի:

Միջի մասին մէջի երկիրները խեղճ ու արուր տեղեր մը ունին, և ծառը քիչ է: Ղլխաւոր բերքն է արմօխը, բայց տեղ տեղ նաև խաղող, ձիթենի և քրքում կը մշակեն: Իսկ ծովեզերեայ երկիրներուն կլիման իրենց դրիցը համեմատ կը փոխփոխի:

Հիւսիսային երկիրներուն մէջ միայն հիւսիսային հովը կը բանի. վառն զի Կանտաբրեան լեռները չեն թողար որ հարա-

ւային հովերը հիւսիսային դին անցնին, ուստի հոն տեղի կլիման խոնաւ ու բարեխառն է, և հովիւնները բարեբեր:

Արեւմտեան երկիրներուն մէջ օդը աւելի տաք է. խաղողը հոն տեղուանքը ընդհանրապէս աղէկ առաջ կուգայ, և դէպ 'ի վարի կողմերը նաեւ ձիթենի ու նարնջենի կը մշակուի:

Բայց Ալպանիոյ արեւելեան դին ամէն կողմերէն աւելի տաք է. հոն ամէն տեղ ձիթենին ու խաղողը աղէկ առաջ կուգան, ինչպէս նաեւ թթենի, թզենի, նռնենի և այլն. ասոնցմէ զատ ամէն տեսակ արեւելքի և Սիկիլիայի բոյսեր հոն մշակուելով պտուղ կուտան: Աւետառ լեռներուն կողերուն վրայ տաքութեան աստիճանը քան զամէն տեղ բարձր է, ան պատճառաւ ոչ երբէք նոյն լեռանց վրայ սառ կը կապէ. նարնջենիի և կիտրոնի անտառներ կը գտնուին անոնց վրայ, շաքարի եղէգն ու խէփի ծառն ալ աղէկ առաջ կուգան հոն. իսկ մէկալ բերքերն են բամբակ, խահուէ և լեղակ:

Ալպանիոյ մէջէն կ'երէն ամէն տեսակ օգտակար հանքեր, ինչպէս ոսկի և արծաթ, բայց քիչ. պղինձ, կապար, անագ, երկաթ, քոպալթ, անդիկ, մկնդեղ, ծարիր, պաղլեղ, ծծումբ, գաճ, գեղեցիկ մարմարիոն, շէնքի բարեր, լեռան բիւրեղ, ամբիոփ, մեղեսիկ, սուտակ, յակկինթ և ուրիշ ծանրագին քարեր: Իսկ երկրիս մէջ հանքային ջրերու աղբիւրներ և աղի լճեր շատ կը գտնուին. նաեւ քանի մը դէտակներ կան՝ որոնց ջրերուն մէջ ոսկիի փոշի խառնուած է, որ ետքը տակը կը նստի:

Տեղ տեղ հրաբուխի նշաններ կան. ասոնց մէջ ամենէն անուանիւններն են Եօթը հատը Իլերեան լեռանց ան մասին վրայ՝ որ Վսուբար և Սուատարուխար գետերուն մէջ տեղը կ'իյնայ:

Պետինն ընդհանրապէս գէշ կերպով մշակուած է, բայց գրեթէ ամէն տեղը բարեբեր է, և Էլած բերքն է ցորեն, հաճար, գարի, վարսակ, մորացորեն, կանեփ, վուշ, անկենի, տորոն, որդան կարմիր:

Պատգները խիստ առատ չեն, վասն զի երկրագործութիւնը այնչափ ծաղկած չէ. բռնեւորուն վրայ և դաշտերուն մէջ բռնաժրջական բոյսեր կը գտնուին. իսկ պարտէզները խիստ գեղեցիկ ծաղիկներով զարդարուած են։ Սպանիոյ ուրիշ բերքերն են մետաքս, ագնիւ բուրդ, մեղր և մեղրամամ։

Վաղղիոյ հարաւային կողմը ինչ չորքոտանիներ, միջատներ և սողուններ որ կան՝ նոյն կենդանիները Սպանիոյ մէջ ալ կը գտնուին. բայց հոս մասնաւոր կերպով կը յիշենք աս երկրին ձիւրը, մանաւանդ Մետալուսիա գաւառիները, որոնց տեսակը խիստ յարգի է. և Բերնա ըսուած ոչխարները՝ որ իրենց բուրդին ազնուութեանը համար շատ երևելի են։ Վովերն ու խոզերը տեղ տեղ խիստ բազմաթիւ են, ինչպէս նաև թռչուններն ու որսի կենդանիները շատ առատ են։

Հոյնը Սպանիոյ թերակղզւոյն Իբերիա կ'ըսեն՝ հին բնակչացը անունովը, և կամ Եսպերիա՝ որ արեւմտեան ըսել է, վասն զի Հռոմաստանի արեւմտեան կողմը կ'ընար. ետքը Հռովմայեցիք նոյն անունը բիշ մը փոխելով՝ Հիսպանիա կամ Սպանիա ըսին։ Ի՞նչ երկրիս հին բնակիչներն են Իբերեանք, Կելտիբերեանք՝ որ Կելտաց և Իբերեանց խառնուրդ մըն են, և Փիւնիկեցոց կամ Կարթէգանացոց գաղթականները։

Սակայն Փիւնիկեցիք Սպանիա եկան բնակեցան. ետքը Հոյները հոն գաղթականներ խաւրեցին. անոնցմէ վերջն ալ Կարթէգոնացիք բոլոր ծովեզերեայ երկիրներուն տիրեցին։

Սպանիոյ բնակիչները երկար ատեն Հռովմայեցոց դէմ զբրին. իսկ անոնք ինչուան որ Մումիդացոց բոլորովին չյաղթեցին՝ չկրցան թերակղզիին տիրել։ Տիրեւէն ետքը երկու գաւառ բաժնեցին անիկայ, որոնց մէկը Սպանիա որ յայտնոյ՝ մէկալն ալ Սպանիա որ յայտնոյ՝ անուանեցին։ Ետքը () գոստոս իրեք մաս բաժնեց. հիւսիսային ու մէջտեղի երկիրները Տարրաթաիա ըսուեցան, հարաւային կողմը Լեպիթե, արեւմտեան կողմը Լաուսիա։ Իսկ գաւառ

ւառներուն մէջ զանազան անուններով բազմաթիւ ժողովուրդներ կը բնակէին :

Երբոր բարբարոս ազգերը Հռովմայեցւոյ երկիրները վաղեցին Լ ղարուն սկիզբները, Ս ղաւալ, Լ ղանս և Ս ղաւալ եկան Սպանիոյ մէջ բնակութիւն հաստատեցին . բայց քանի մը տարի ետքը Ս ղաիգովները հոն տեղութիւն մը կանգնեցին իրենց աւտոնովը, որ ինչուան 711 ղիմացաւ . նոյն միջոցին Լ ղաբացիք Սպանիոյ տիրեցին, ու հոն գիտութիւնները՝ զրականութիւնն ու արուեստները ծաղկեցուցին . Վ ղորտովա կամ Կորդուբա քաղաքը իրենց տեղութեան մայրաքաղաքն էր :

Հին բնակիչներէն ոմանք հիւսիսային լեռանց մէջ բաշտած ըլլալով Լ ղաբացւոյ վրայ յարձակեցան, և անոնց տիրած գաւառներէն մէկ քանին ձեռք ձգեցին . ան միջոցին Սպանիոյ մէջ Կալիքիայի, Լ ղանի, Ս ղետոյի, Վ ղասթիլիոյ ու Լ ղաբացւոյ ձեռքը մնացած մասին մէջ դեռ Վ ղորտովա, Ս ղաիլիա, Կրաստա ու Ս ղալեցիա գաւառները կային :

Հնգետասաներորդ ղարուն վերջերը Փերտինանտոս Լ ղագոնային և Կալեյալա Վ ղասթիլիացին Ս ղաւիտանացւոյ իշխանութիւնը բոլորովին ջնջէին ետև՝ ամբողջ թերակղզին տիրեցին, բայց 'ի Փորթուգալի երկրէն՝ որ Լ ղ ղարուն սկիզբները Հենրիկոսի Պաւրկոնիացւոյն տրուեցաւ՝ Ս ղաւիտանացւոյ ղեմ ըրած քաջութիւններուն համար : Հենրիկոս նոյն երկիրը կոմսութեան պատուանունով ընդունեցաւ, բայց իրեն որդին 1139ին հոն տեղի թագաւոր անուանեցաւ : Փերտինանտոսին և Կալեյալային ժամանակը Վ ղաւիտաիոր Վ ղալմագոս իրենցմէ օգնութիւն ուղեց և Լ ղաւիկան գտաւ :

Ս ղաւիտաներորդ ղարուն մէջ Լ ղաւիոյ յեղը սկսաւ Կալալոս հինգերորդէն, որ իրեն տեղութեանը հետ միացուց Սպանիան, Լ ղաւիան և Ս ղաւին՝ յահանգները, աս թագաւորին ժա-

մանակը Սպանիան Լաբուայի գործողութեանցը վրայ խիստ մեծ ազդեցութիւն ունեցաւ :

Լուդովիկոս (Կ)Ն^ն պզտի տղան Փիլիպպոս Լ, 1700ին Վարլուս երկրորդին յաջորդեց, և իրմէ սկսաւ Պուրպնեանց ցեղը՝ որ ինչուան 1808 առ ցեղին մէջ մնաց թագաւորութիւնը, ան միջոցին Վաղղիայէք Սպանիոյ տիրեցին, և Հոլանտի Պրնափարթէ նոյն երկրին թագաւոր անուանեցաւ : Բայց աս բանէս մեծ խռովութիւն առաջ եկաւ, և ան առթով զաղթականները բաժնուեցան ու ինքնազուխ եղան :

Փերտինանտոս Լ, 1814ին նորէն թագաւորն առաւ, և իրեն խոտմուռներուն վրայ չկենալով՝ սահմանադրական իշխանութիւնը Զնթեց՝ որ 1812ին Սպանիոյ խորհրդարանները հաստատած էին, և սրբաքննութեան ատեանը նորէն հաստատեց, խռովութիւն մին ալ ելաւ 1820ին, և Սպանիայէք 1812ին հաստատուած օրէնագրական իշխանութիւնը սկսան առաջ տանել : Բայց Վաղղիացւոց բանակը Սպանիա անցնելով՝ թագաւորը ազատեց, և թագաւորութիւնը նորէն հաստատեց իրեն բացարձակ իշխանութեանը մէջ : Վանսի մը տարի ետքը Փերտինանտոս վերջուց սպեան օրէնքը (որով կնիկ մարդիկ չէին կրնար Սպանիոյ թագաւոր ըլլալ), և իրեն Տոն Վարլուս եղբայրը թագաւորութեանէն զրկելով՝ որոշեց որ իր Իզապելա աղջիկը յաջորդէ իւրեն : Տոն Վարլուս բողոքեց աս բանիս գէմ : Երբոր թագաւորը կառավարութիւնը ձեռք առաւ, որովհետեւ զեռ աղջիկը պզտիկ էր : Տոն Վարլուս հիւսիսային երկիրներուն տիրած ըլլալով՝ տասը տարիէն աւելի թագաւորութեան համար քաղաքական պատերազմ ընէին ետեւ վերջապէս ստիպուեցաւ որ Վաղղիա քաջուի : Վիչ ատենէն վերջը Իզապելային մայրը Սպանիայէն դուրս ելաւ, և ան պատճառաւ ինքնամակալաց ժողով մը հաստատուեցաւ, որ ինչուան որ թագուհին մեծնայ՝ տէրութիւնը ան

Ժողովքով կառավարուի, Իսկ հիմն իշխանական թագուհին սահմանադրական իշխանութեամբ ինքնազուխ կը թագաւորէ:

Փիլիպպոս Ի^ն թագաւորութեան տեսէն, որ Վարդապետ հինգերորդին որդին էր, Փորթուգալը Սպանիոյ հետ միացաւ, բայց 1640ին բաժնուեցաւ, և Պրականցայի ցեղը սկսաւ թագաւորել, որ ինչուան Վաղղիացւոց յարձակման ժամանակը հաստատուն մնաց. բայց ան միջոցին թագաւորին ընտանիքը Լեբրիկա քաղուեցան և հոն կեցան ինչուան 1821: Երկու տարիէն երբոր ապստամբութիւն մը ելաւ, որուն գլուխն էր թագաւորին երկրորդ որդին Տոն Սիկէլ, Յովհաննէս Օ, սահմանադրական իշխանութիւնը վերցուց՝ որ 1820ին Փորթուգալի խորհրդարանէն հաստատուէր էր, և 1825ին Պրազիլի երկիրը բոլորովին անկախ ճանցաւ, և իրեն որդին Տոն Փետրոյ Լ. Պրազիլի կայսր եղաւ՝ Ժողովրդեան ընտրութեամբ: Տոն Փետրոն Յովհաննէս Օ^ն մեռնելէն ետեւ՝ Փորթուգալին սահմանադրութիւն տուաւ, որուն մէջ նորէն կը հաստատէր Փորթուգալի խորհրդարանները. իրեն քրոջ Տոնա Սարիային տուաւ Փորթուգալի թագաւորութիւնը, և ինամակալ տէրութեան անուանեց իրեն Տոն Սիկէլ եղբայրը, որ 1827ին թագաւորութիւնը գրաւեց: Իսկ Տոն Փետրոյ երբոր հարկադրուեցաւ որ Պրազիլի թագաւորութենէն հրաժարի՝ ամէն ջանք ըրաւ ու 1833ին նորէն իր աղջիկը թագաւորեցուց, և նորէն Փորթուգալին մէջ սահմանադրական իշխանութիւնն հաստատեց, որ ինչուան 1836 հաստատուն մնաց. ան միջոցին մանկահասակ թագուհին ստիպուեցաւ որ 1820ին հաստատուած սահմանադրութիւնը ընդունի. և սակայն աս տարի (1847) նորէն մեծ խռովութիւն ելաւ Փորթուգալի տէրութեան մէջ:

ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆ ՍՊԱՆՆՈՅ

Եւ թագաւորութիւնը Սպանիոյ թերակղզոյն մեծ մասը բռնած է, և Սինչոյ, Ֆոլիա, Սագանաս, Տուէրոյ, Լիէտա, Լիկա, Թաւոյ, Կուատիանա և Չանզա գետերով Փորթուգալէն բաժնուած է: Եւ երկիրը հիւսիսային լայնութեան 36°ին և 43°ին 50'ին մէջ՝ ու արեւմտեան երկայնութեան 11°ին 40'ին, և արեւելեան երկայնութեան 1°ին մէջ կ'ընայ. հարաւային ու արեւելեան ծովեզերքներուն երկայնութիւնը 127 բիւրմեթր է, իսկ հիւսիսային և արեւմտեան ծովեզերքներունը 88: Սակեւիոյթը 4648 քառակուսի բիւրմեթր է, բնակչաց թիւն ալ 12,086,991 հոգի:

Բաշարեան կղզիները, որոնց հռովմայեցիք Վիսէնտէ կ'ըսեն՝ Սպանիոյ մաս կը սեպուին, հինգերորդ դարուն մէջ Սպանիոյ տալները աս կղզիներու տիրեցին, Լա դարուն ալ Սաւրիտանայիք. բայց Յակոբ Բ. Լադոնայի թագաւորը Սաւրիտանայիքը հալածեց, Չորս գլխաւոր կղզիներն են Սայորքա, Սինորքա, Լիկոյա և Ֆորմէնթերա, որ բարեբեր են ու շատ անտառներ ունին. աս կղզիներու տեսքը խիստ գեղեցիկ է, և կլիման շատ ախորժելի:

Տէրութեան մայրաքաղաքն է Սաութիտ, վաճառաւոր և ծաղկած. անուանի է իրեն շէնքերուն և ճեմելիքներուն համար. անկէ ետքը անուանի է Պարչէլոնա՝ իրեն նաւահանգստին համար. Կրանատա՝ ուր է Լա համրա՝ Սաւրիտանայեցոց թագաւորներուն հին բերդն ու պալատը. Սալենցիա, ասոր համարտարանը խիստ անուանի է. Սելիլիա՝ Կուատալիլիլի գետին վրայ շինած, իր հնութեանցը համար անուանի, որ 91.000 բնակիչ ունի. Սալուսոս արքեպիսկոպոսանիստ քաղաք. Սորտովա, որուն մայր

Եկեղեցին շատ հոյակապ ու փառաւոր տաճար է, Վերածննդի
կողմանէ երևելի քաղաքներն են Վատիքս, Փամիլոնա, Թար-
թոզա, Զիւտատ-Սոտրիկը, և Պատայոզ կամ Պատայոզ :

Սպանիան 48 գաւառ կը բաժնուի, և անոնցմով ձեւացած են 12 մեծամեծ նահանգներ:

Իջորհագործութիւնը որ երկար ատեն երեսի վրայ մնացած էր՝ առ դարուս սկիզբները ուրիշ արուեստներուն հետ սկսած էին մը ծաղկել։ Բայց միտա Սպանիան բերքերու կողմանէ Լատինացայի գլխաւոր տէրութիւններէն շատ ետ է։ Սպանականութիւնը՝ որ հիմա բոլորովին ընկած է՝ խիստ կը ծաղկէր թէ որ երկրէ երկիր բան տանելու բերքելու համար ապահով ու շատ ճամբաներ ըլլային։ Ի եզունին դաշնակաւոր հարուստ և բանաստեղծական է, և շատ բան առած է Իլէտաց ու Իբրաքացոց լեզուներէն։ Սպանիացոց մէջ շատ անուանի հեղինակներ ելած են՝ մանաւանդ Ժ.Օ. դարուն առէնը։

Ինքզուրու թիւեր չափաւորեալ միապետութիւն է, և որ
դեռ զորի ժառանգութեանը կ'անցնի: () Իշխողական իշխանութիւն
Թաւադորին և երկու խորհրդարաններուն տրուած է. իսկ
գործադրական իշխանութիւնը միայն Թաւադորին ձեռքն է: Դատաստանական բաները տասուեթու ըստ արաբական դատարան
բաններու կամ քերական արեւմտեան մէջ կ'որոշուին:

Բարձր ժողովուրդը հռովմեական կաթողիկէ դաւանանքը
ունի, և Սպանիոյ մէջ 9 արքեպիսկոպոս և 51 եպիսկոպոս կայ :

Ինչպես որ վերև բերե՛ք Սպանիոյ մէջ 12 մեծամեծ նա-
հանգներ կան, որ իրեք ծովային նահանգ կը բաժնուին, և ա-
տոյն զիւսուոր քաղաքներն են Վաստիս, Ֆերրոլ և Վարժա-
զինէ ։ Օ օրաժողովը մէյմը կամաւոր զինուորու[ծ]ի՛ մէյմին ալ
վիճակահանու[ծ]եալք կ'ըլլայ, և զինուորական ծառայու[ծ]իւնը
վեց տարի է ։ Վաստորմիզը մեծ ու պզտիկ՝ զրե[ծ]է 56 կտոր
նաւ է ։ տէրութեան պարտքը 4.000.000.000 ֆրանքի չափ է ։

ፊዚዮሎጂካል ፊዚዮሎጂ ፊዚዮሎጂ

Փորձութիւնը այլ և այլ գետերով Սպանիայէն կը բաժնուի՝ ինչպէս որ առաջ ըսինք, և արեւմտեան երկայնութեան 8⁰/ն 35'/ն և 11⁰/ն 50'/ն, ու հիւսիսային լայնութեան 36⁰/ն 56'/ն և 42⁰/ն 10'/ն մէջ կ'իջնայ, Ղօյւղեղեւնեւորէն երկայնութիւնը 83 բիւրմեթր է, մակերեսը՝ 979 քառակուսի բիւրմեթր, բնակիչը 3,774,420 հոգի է։ Հիւսիսէն դէպ' ի հարաւ երկայն կտորը 59 բիւրմեթր է, և արեւմուտքէն արեւելք լայն կտորը 22 բիւրմեթր է։ Մարեան կղզեայ արշիպելագոսը Փորթուգալի տէրութեան ձեռքն է․ ասոյց մակերեսը՝ 3127 քառակուսի բիւրմեթր է, և բնակչոյց թիւն է 225,000։

Տերութեան մայրաքաղաքն է Լիսպոնս, որ հոյակապ ու ընդարձակ ըլլալուն համար անուանի է. (Վաղոյ գետին վրայ շինած է կիսաբոլորակ ձևով, և մէջը գեղեցիկ հնութիւններ կան. 1755ին սաստիկ գեանաշարժով մը աս քաղաքին մեծ մասը իործանեցաւ: Փորժոյ կամ ()փորժոյ ծաղկած ու վաճառաշահ քաղաք է, և իրեն զիններուն համար անուանի. աս քաղաքիս անունէն բոլոր երկիրն ալ (Փորժուգալ կամ Փորժովալիւս ըստած է, Սլեթուպալ քաղաքը երեւելի է իրեն բանուկ վաճառականութեանը և ձեռագործներուն համար. Վոյլիմպրա իր համալսարանին ու աստղաբաշխական դիտանոցին պատճառաւ. Պրակա ու Լաորա արքեպիսկոպոսանիստ քաղաքներ են. Լիկրա ալ Լիորեն կըլլէաց զլիաւոր քաղաքն է, ու 13,000 բնակիչ ունի:

Փորձագալի թագաւորութիւնը վեց գաւառ բաժնուած է: Ինչպէսեւ տէրութիւնը յատ ջանք որաւ երկրագործութիւն:

նր առաջ տանելու, բայց միշտ էտ մնաց, վասն զի մշակելուն կերպը աղէկ չէն գիտեր, և երկրին իրէք մասը անգործ մնացած է. միայն տեղ տեղ խիստ աղէկ մշակած է: Վարէն եկած արմը տիրներուն զինն է գրեթէ 36.000.000 Ֆրանք:

Իրուեստները խիստ խեղճ էին Փորթուգալի տերութեան առջի շուրս գարեբուն մէջ, ետքը ինչուան որ Սպանիացիք հոն տիրեցին՝ շատ ծաղկեցան, անոնց տերապետութենէն վերջը նա. րէն սկսան առաջ երթալ՝ ինչուան Վաղղիացոց յարձակման ժամանակը. քիչ մը ատեն այնպէս երթալէն ետեւ, դարձեալ այլ և այլ քաղաքական խռովութեանց պատճառաւ էտ մնացին արուեստները: Սաճառականութիւնը (յսինքն)՝ զարուն մէջ խիստ ծաղկած էր, բայց հիմա բոլորովին ընկած է. վասն զի ճամբա. ները խիստ գէշ են, ջրանցքներ չկան, և աշխատութեան հար. կաւոր կենդանիներ քիչ կը գտնուին:

Փորթուգալացոց լեզուն շատ նման է Սպանիացոց լեզուին, և անոր պէս լատիներենէ առաջ եկած է. շատ երեւելի գրուածք. ներ կան աս լեզուով, որոնց յարգը շատ մեծ կ'ըլլար՝ թէ որ տ. ելի ծանօթ ըլլային: Վարացական ուսմունքը շատ էտ մնացած է, վասն զի հասարակաց դպրոցներ շատ չկան. բայց մեծատանց և մասնաւոր մարդիկներու տղոց համար աղուոր դպրատուններ չինուած են: Իճնակչաց մեծ մասը և մեծամեծները հոռովմէական ուղղափառ են, բայց ուրիշ կրօններու ալ ազատութիւն կայ, Փորթուգալի մէջ 3 արքեպիսկոպոս և 14 եպիսկոպոս կայ, և իտալոնա պատրիարք մը կրնասի:

Տերութեան կառավարութիւնը սահմանադրական միապե. տութիւն է, որ լապաւորութեան առջի դարէն ՚ի վեր նոյնպէս եղած է. 1821ին եղած սահմանադրութեամբ իշխանութիւնը լապաւորին ու խորհրդարաններուն տրուեցաւ: Փորթուգալի տերութեան վեց գաւառները 14 մաս կը բաժնուին, որոնց ի. րերը բաժնուի կ'ըսեն. բայց խորհրդարաններուն որոշմանը նայելով՝

Փորձ ուզալը 12 գաւառ կը բաժնուի, անոնք ալ նորէն 26 պըղ-
տի գաւառներ, իւրաքանչիւր գաւառ ալ այլ և այլ բաժիններ:

Փորձ ուզալի երկրին մէջ ուժը զինուորական բաժանմունք
կայ: Օրաժողովը կամաւոր զինուորութեամբ և բռնի զինուո-
րագրութեամբ կ'ըլլայ: Տասը տարի է զինուորական ծառայու-
թիւնը, բայց ով որ կամաւորապէս գրուած է՝ անորը եօթը
տարի կ'ըլլայ:

Վաւատորմիդը 47 կտոր նաւ է, Պարտքը 160.000.000
ֆրանքէն աւելի:

ՀԱՍՈՒՐԱԿԱԳԵՏՈՒԹԻՒՆ ԱՆՏՈՐՐԻ

Երկիրը Վաղղիոյ ու Սպանիոյ մէջ կ'ընայ. մայրաքա-
ղաքն է Մատորրա, որ 2,000 բնակիչ ունի: Իր երկայն կտորը 3
բիւրմեթր է, ամենէն լայն կտորն ալ զրեթէ նոյնչափ. մակ-
երեսը թր 297 բառակուսի բիւրմեթր. երկիրը լեռնոտ, և արօտ-
ները սքանչելի: Այլ էջ վիճակ ունի և 34 գեղ. բոլոր բնակիչը
16.000 հոգի. ասոնք իրենց ապրուստը մէյնը երկրագործու-
թեամբ կը գտնեն, մէյնն ալ մարմարիոն քարեր կտրելով, երկը
թի հանքեր փորելով ու եղենի անտառներ անկելով:

Մատորրի երկիրը Ուրգելի եպիսկոպոսներուն տրուեցաւ,
որ Ֆուայի կոմսերուն հետ ժառանգեցին նոյն հասարակապետու-
թիւնը: Հենրիկոս Վան թագաւորած ժամանակը՝ Ֆուայի
կոմսութիւնը Վաղղիոյ հետ միացաւ, և Վաղղիացոց թագա-
ւորները ինչուան 1790 նոյն կոմսութեան վրայ ունեցած իրենց ի-
րաւունքները պահեցին, բայց ետքը ան իրաւունքները կորսնցու-
ցին. ան ատենէն ի վեր աս երկիրը առանձին հասարակապետու-
թիւն մը դարձաւ՝ Վաղղիոյ և Ուրգելի եպիսկոպոսին պաշտ-
պանութեանը տակը: Հասարակապետութեան գործողութիւնը

ները դարձնելու համար երկու դատարար կամ իշխան կայ, և զասոնք ընտրողը 24 անդամով ժողով մըն է. աս անդամներուն իշխանութիւնը ինչուան մահ է, և ժողովրդեան հաւանութեամբը ընտրուած են:

ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆ ՄԵԾԻՆ ԲՐԻՏԱՆՈՅ

Այս կղզիները որ արեւմտեան երկայնութեան 0° ին $34'$ ին և 12° ին $50'$ ին, ու հիւսիսային լայնութեան 49° ին և 60° ին $55'$ ին մէջ կ'ընան, Բրիտանիան հղիէ՝ կամ (Սպառաբանին) Պեթին (Բրիտանիոյ) կ'ըսուին:

Այս երկրիս հիւսիսային և արեւմտեան դին Մշտանտեան ով կիանոսը պատած է, հարաւային դին նոյն ովկիանոսը, Սանիքայի ծովը և Վալէի նեղուցը, արեւելեան դին հիւսիսային ծովը, Մի թագաւորութեան այլ և այլ մասերն են մեծ Բրիտանիա, (որուն մէջն է բուն Մեգդիա, Սկոտլան և Վալէսի իշխանութիւնը, Սալանտա), Հեբրիդեան կղզիները, Որկանեան կղզիները, Հէթլընտ կղզիները, և ուրիշ շատ մանր կղզիներ, ինչպէս են Սքայ, Սիբրրի, Սըլ, Լա, Նիւրա, Մըրան, Սէն, Լանկլըսի, Սալթ, և Սիլի կամ Սորլինեան կղզիները, Գաղղիոյ ծովէ-զերքներուն մօտ Նըրսի (Կեսարիա) Կրոնզի (Սառնիա) և ()րինեի (Սիտունա) կղզիները. Միջերկրական ծովուն մէջ Սալթայի կղզիներուն խումբը, և Լապա գետին բերնին մօտ Հելիկոլընտ կղզիներն ալ Բրիտանիոյ թագաւորութեանը մասն են. աս զօրաւոր ու ընդարձակ տէրութիւնը ամէն աշխարհք երկիր ունի, ուստի բոլոր բնակչացը թիւն է գրեթէ 150,000,000:

Բուն Մեգդիան քառասուն կոմսութիւն բաժնուած է, և անունին ընդհանրապէս իրենց մէջ զտնուած գլխաւոր տեղւոյ մը անունէն առած են, Վալէսի իշխանութիւնը 12 կոմսութիւն

բաժնուած է, Սկովտիան 33, իսկ Իռլանտայի մէջ 32 կոմսու-
թիւն կայ, և անոնցմով ձեւացած են չորս մեծամեծ գաւառներ-
ըր, որ են Սկոթլէն, Վէյմսթը, Էնլէն և Սթրէն:

Իրիտանիոյ արեւմտեան ծովեզերքները սաստիկ խորտու-
բորտ ու զառ ՚ի վեր են. արեւելեան և հարաւային եզերքնե-
րը շատ ներս դուրս գացած և այնչափ զառ ՚ի վեր չեն. բայց Սա-
լանտայի ծովեզերքները շատ աւելի խորտուբորտ են՝ բան թէ
Իրիտանիայիները, և բոլոր աս եզերքներուն վրայ շատ ծոցեր ու
գլուխներ կան՝ որոնց վրայ խօսեցանք Ալբրտայի ընդհանուր
ստորագրութիւնն ընելու ատեն:

Վեղեցիկ շէնքերը, աղէկ մշակած պարտէզներն ու դաշտե-
րը, մարգագետիններ՝ որ մթնոլորտին խոնավութեամբը միշտ
կանանդ կը փնան, գարդարուն բլուրները, և զանազան ճամբա-
ներն ու ջրանցքները Մեգդիոյ զուարճալի ու զանազանեալ տեսք
մը կուտան: Այլլէսի երկիրը աւելի լեռնոտ է, և շատ բանաստեղ-
ծական տեսարաններ ունի: Սկովտիոյ հարաւային կողմն ալ, որ
Սթրէն կամ ցած երկիր կ'ըսուին, բարեբեր ու զուարճալի դաշ-
տեր կան. ընդհակառակն հիւսիսային կողմը Սթրէն կամ
բարձր երկիրը ըսուածները՝ լեռներով ձեւացած են, որոնց վրայ
ամենեւին ծառ չկայ, և ընդհանրապէս տխուր տեսք մը ունին, ու
վրանին բան մը չըսանիր: Իռլանտայի մէջ ընդարձակ դաշտեր
ու լեռներ շատ կան, բայց բարձր չեն. գետինը բարեբեր է, բայց
Իրիտանիոյ չափ աղէկ մշակուած չէ. երկրին ընդհանուր տեսքը
տխուր ու միակերպ է, բայց ուր որ լճեր կը գտնուին՝ հոն գեղե-
ցիկ ու զանազանեալ տեսարաններ շատ կան:

Իրիտանիոյ մէջէն անցած գօտիին երկրաբանական կազ-
մութիւնը այնչափ նման է Վալէի նեղուցէն անդին եղած գօ-
տիին կազմութեանը, որ շատ հաւանական է ըսելը՝ թէ ան կրդ-
զին ատեն մը ցամաքին հետ կպած է եղեր: Բայց գօտին, որուն
խիստ բարձր սարը 1320 մետր է, կարծես թէ Մարտինեան լե-

բանց հետ նորէն կը միանայ և Բրիտանիան իրեք մաս կը բաժնէ . որով նոյն երկրին ջրերն ալ իրեք կը բաժնուին . մէկը դէպ'ի հարաւ , մէկալը դէպ'ի արեւելք , երրորդն ալ դէպ'ի արեւմուտք :

Հարաւային դին վազած ջրերէն մեծ գետ մը առաջ չի գար . իսկ արեւելեան դին վազած ջրերով կը ձևանայ նախ (Թաւիզ) գետը , որ Լոնդոնի խիստ մեծ գետն է . ասոր աջ կողմի խառնուրդներն են Վէննէլժ և Իախ . իսկ ձախ կողմիներն են Լիէ , և ան գետը՝ որուն մէջ կը վազեն Ուէլլընտ , Լին և մեծ Ուշ՝ որ Ուոլին մէջ կը լծափի . դարձեալ (Թաւիզին մէջ կը մտնէ ձախ եզերքէն Հըմպըր , որ իրեն մէջ կ'առնէ (Թրէնլժ , Լալ , Ուշ և Տըրվընտ) (Թաւիզ գետին հիւսիսային դին եղած խառնուրդներն են՝ (Թէ , Ուիւր , (Թիւէտ , որ իրեն մէջ կ'առնէ (Թէվիոլժ , (Թէյ և Սիէյ գետակները : Երեւմտեան դին վազող ջրերէն առաջ եկած գետերը շատ երեւելի չեն . գլխաւորն է Սիւվըրն . ետքը կուգան Տի , Ուրտի , Լիտտըր և Վրայտ : Լոնդոնի մէջ քիչ լիճ'ից , իսկ Սիւվիոյ մէջ շատ . երեւելիներն են Լոմուտ , Լիլ , (Թէյ , Կէս , և Վրոմարժի :

Խալանտան լեռնոտ երկիր է , բայց լեռնայն գօտիները շատ բարձր չեն ու ընդհանրապէս հիւսիսէն դէպ'ի հարաւ երկնցած են . ամենէն բարձր սարն է 4200 մեթր : Լոնդոնէն առաջ եկած մեծ գետը Շէնն գետն է , ուսկից շատ լճեր կը ձևանան , Շէննէն ետքը կուգան Պլէքուոլժ , Պարրոյ , Սէնի , Պոյն և Ֆոյլ գետերը : Խալանտայի մէջ եղած բազմաթիւ լճերէն յիշենք միայն Կիէկ , Լոնն , Սաք , Վորրիպ , Վոնն , Տէրկ և Վիւլաոնի :

Բրիտանիան բարեխառն գօտիին հիւսիսային կողմը կ'իյնայ , և կլիման խիստ փոփոխական է . բայց հոն ձմեռը աւելի մեղմ է և ամառը աւելի զով՝ քան թէ նոյն լայնութեան աստիճանին տակ եղած ուրիշ երկիրները : Չիւները բարձր լեռներուն վրայ ամիսներով կը կենան , և արեւելեան ծովեզերեայ երկիրներուն

մէջ աւելի քիչ անձրեւ կուգայ՝ քան թէ արեւմտեան ծովեզերքներուն վրայ։ Հարաւային կողմը և հիւսիսային ցած երկիրները խոնաւ են, բայց ընդհանրապէս միշտորար Սիւլիսիոյ մէջ աւելի չոր է քան թէ Մեգդոնի մէջ։

Սալմանայի կլիման աւելի խոնաւ ու մեղմ է, և ձիւնը՝ լեռներու վրայ աւելի շուրջ կը դիմանայ. սաստիկ տաքերը հոն քիչ կը տեսնուին, բայց եղանակները խիստ խառնակ են։ Սնպէս որ կ'ըսեն՝ դիտեր են որ Սալմանայի կլիման քանի մը հարիւր տարի կայ որ առջինէն աւելի մեղմացեր է։

Բրիտանիոյ հողին մէջ ամէն տեսակ ժայռեր կը գտնուին. գծաքարն ու հանքային ածուխը այս տէրութեան մեծ հարստութիւններն են՝ գետնէ հանած վաճառքներուն կողմանէ. հիւսիսային արեւմտեան կողմը և Սիլլիքսի կղզիին մէջ պղնձի ու անագի հանքեր կան. հիւսիսային և հարաւային զին երկրթի ու կապարի զանազան հանքեր կան խիստ առատ. իսկ Սիւլիսիոյ հիւսիսային զին քիչ մը սնդիկ ու պղնձ կ'եղէ։ Բրիտանիոյ մէջ նաև գետնաբուխ հանքային ջրեր շատ կան. ասոնց մէջ երեւելիներն են Պալմին ու Պրիսթլի ջրերը։

Սալմանայի գետինը, որուն մէջէն շատ մարմարիտներ կ'ելլեն՝ նաև խիստ ազնիւ տեսակներ, կ'երևնայ թէ կրանիթի ժայռերու վրայ կեցած է։ Բայց ի մարմարիտնէն կ'եղլէ նաև գաճ, կիր, հանքային ածուխ, գծաքար, երկաթ, կապար, արծաթ, անագ. Սիլլիքսի կոմսութեան մէջ ալ պղտիկ առուի մը ջուրը ոսկիի կտորուանքով խառն է։ Սալմանայի հիւսիսային զին պաղաթը ահագին զանգուածներով կը գտնուի, Մեթրիսի կոմսութեան մէջ ալ սոսկալի կամարածե պաղաթ կ'եղլէր կան։ Բրիտանիոյ և Սալմանայի մէջէն տարին զրեթէ 225,000,000 ֆրանքի հանքային նիւթ կ'եղլէ։

Բրիտանեան կղզիները աստե՛ն մը ընդարձակ անտառներով ծածկուած էին. ասոնց մնացորդը հիմա միայն Սիւլիսիոյ հիւսի-

սային զին կր տեսնուի . ուրիշ տեղումսք մանր անտառներ միայն կը գտնուին որ հազիւ թէ բնակչաց պիտոյիցը կը բաւեն :

Իրիտանիոյ արեւմտեան կողմը գեղեցիկ մարգագետիններով ծածկուած է , և միայն տեղ տեղ գետինը մշակած է . իսկ արեւելեան կողմը մարգագետինները աւելի քիչ են , բայց ցորենն ու գարին շատ աւելի առատ է : Իրիտանիոյ երկիրը նաեւ հաճար , վարսակ , շատ տեսակ ընդեղէններ և քանի մը տեսակ պտուղներ կը բերէ . բայց աս բաները հարաւային կողմերը կը մշակեն , և քիչ անգամ աղէկ կը հասունան . իսկ խաղողը ամենեւին չտեսնիր աս երկրիս մէջ :

Իռլանտայի մէջ շատ ընդարձակ ճախճախուտ երկիրներ կան : Ինգլիան ինչ բերքեր որ կը բերէ՝ նոյնը նաեւ ակզիւս կ'երէ , բայց հոս երկրագործութիւնը ան աստիճան ծաղկած չէ . Ժողովրդեան գլխաւոր ուտելիքը գետնախնձորն է :

Երկրագործութիւնը Ինգլիոյ մէջ աւելի առաջ գնացած է քան թէ Վաղղիա . բերքերը աւելի առատ են և արտօները աւելի ազնիւ . ուստի ոչխարներն ու եգները հոն աւելի բազմաթիւ են՝ քան թէ Վաղղիոյ մէջ : Ինտանի կենդանեաց մէջ ամենէն անուանին է ձին՝ իրեն գեղեցկութեանն ու թեթեւութեանը համար . Իռլանտայի մէջ ալ տեսակ մը ուժով ու միջահասակ ձի կայ , հաւու տեսակ կենդանիները , ծովային թռչունները և ձկները խիստ առատ են :

Ինգլիոյ մայրաքաղաքն է Լոնտրա , աշխարհքիս մէջ ամենէն վաճառաշահ և ամենէն բազմամարդ քաղաքը . թամիլի եգեբըր ընդարձակ դաշտի մը մէջ շինուած է , և տեւքը չափեղուրս միակերպութիւն մը ունի , թէպէտեւ հրապարակները կարգաւորեալ են , ճամբաներէն շատերը խիստ աղուոր են , և մէջը փառաւոր շէնքեր կան որոնց մէջ ամենէն երեւելին է Սքրբըն Պօղոսի եկեղեցին : Լոնտրայէն ետքը կուգան Սէնչըսթըր և Իլլիփուլ , որ ձեռագործներուն համար շատ անուանի են . առջի-

նին մէջ 180,000 բնակիչ կայ, իսկ երկրորդին մէջ 140,000 : Պլըմլինկէմ, որ գէնքերուն և զբամանոցին համար զլիսաւոր քաղաքներէն մէկն է . Վէնլըպլըրի, որուն արքեպիսկոպոսը Լոնգլիոյ եկեղեցւոյն գահերէցն է : Սոլքսլըր, որուն մայր եկեղեցին անուանի է . Պրիսլըլ, խիստ բանուկ նաւահանգիստ : () քսֆըրտ, Լոնգլիոյ խիստ գեղեցիկ քաղաքներէն մէկն է, և իրեն համայնաբանին համար երևելի : Փորլսմըլ, ծովային զլիսաւոր նաւակառոյցն է : Փրիմըլ, 70,000 բնակիչ ունի, և զինուորական նաւահանգիստ :

Իպլէսի երկրին զլիսաւոր քաղաքն է Վեարմարթն, մեծ ու վաճառաշահ . Սկովտիոյ մայրաքաղաքն ալ Լստինգուրի է, իրեք բլուրներու վրայ շինած . առ քաղաքին նոր լծաղէրը միայն կանոնաւոր են, և անոնց մէջ երևելի հնուլթիներ կան : Լլէսկոյ՝ Սկովտիոյ ամենէն բազմամարդ քաղաքն է, և ձեռագործները շատ առաջ գնացած . Լնվէռնէս, նաւահանգիստին համար երևելի է : Փըրլթ՝ (մէյ) գետին վրայ . Լսլըրտին՝ հիւսիսային ծովուն վրայ նաւահանգիստ :

Իռլանտայի մայրաքաղաքն է Տրալլն, որ գեղեցիկ խորշի մը մէջ շինուած է, ու Լիֆֆի գետը մէջէն կ'անցնի . քաղաքին նոր շինուած մասին մէջ են գեղեցիկ շէնքերը : Պէլլֆասլ, հիւսիսային արևելեան դին նաւահանգիստ է . Լնտրնտերի, լաւ շինած ու գեղեցիկ շէնքերով զարդարած քաղաք է : Լիմերիք 60,000 բնակիչէն աւելի ունի . և Վոլուէյ՝ Վոնալթ զաւառին զլիսաւոր քաղաքն է :

Իրիտանեան կղզիներուն մէջ շատ հնուլթիներ կան ամեն ժամանակէ մնացած . Պիկտացւոց և Հուվմայեցւոց շէնքերէն զատ, ու բաց ի այնպիսի շէնքերէ՝ որոնցմով յայտնի կը տեսնուի Սաքսոններուն հոն տիրած ըլլալը, ինչուան լի՝ և լի՝ դարու շէնքեր շատ կան :

Լոնգլիսուոց ձեռքն է նաև Նիպրոլթար քաղաքը, որ Սպա-

մէկան ալ Վէմպրի՝ Սկովտիոյ մէջ յորս համալսարան կայ, Լատինուրկ, Լեւիոյ, Սէնթ-Լյանթուռ և Լպրբտին. իսկ Սուլանտայի համալսարանն է Տըպլին քաղաքը:

Լյուգդիսթէնը, որ գերմանական լեզուներէն առաջ եկած է, բոլոր Լյուգդիոյ ու Բրիտանեան կղզիներուն մեծ մասին մէջ տարածուած է. բայց Սկովտիոյ մէջ գէշ կերպով կը հնչեն, և հոն այլ և այլ բարբառներ կան՝ նոյն երկրին հին լեզուէն մնացած, որ Լեզտաց լեզուէն ու հիւսիսային լեզուներէ ձեւացած է. իսկ Սուլանտայի մէջ Լպլլ ըսուած լեզուն կը խօսուի՝ որ հին Լեզտաց լեզուն է:

Բրիտանեան կղզիներուն բնակչաց մեծ մասին կրօնը նորադանդութիւն է, որ գլխաւոր երկու ճիւղ կը բաժնուի. մէյմը եպիսկոպոսական, որ ընդհանրապէս Լյուգդիոյ կրօնը կը սեպուի, մէյմըն ալ երիցական՝ որ Սկովտիոյ կրօնն է: Լեյքինին գլուխն է Թագաւորը. և երկու արքեպիսկոպոսութիւն և 25 եպիսկոպոսութիւն կայ անոր մէջ, Երիցականաց կրօնքը եպիսկոպոսաց իշխանութիւնը չձանկնար, և իրենց առաջնորդները տէրութեան Թոշակովը կ'ապրին: Բայց նորադանդութեան ուրիշ ճիւղերը խիստ բազմութիւն են Բրիտանիոյ մէջ, որոնք հոս յիշելը աւելորդ է: Սուլանտայի բնակչաց մեծ մասը հռովմէական ուղղափառ են:

Սէնթին Բրիտանիոյ և Սուլանտիոյ Թագաւորութեան կառավարութիւնը օրէնսդրական ու Ժառանգական միապետութիւն է: () Իրէնսդրական իշխանութիւնը Թագաւորին և խորհրդարաններուն ձեռքն է. հաստատակաց խորհրդարանը 658 անգամ ունի. ասոնց 471ը բուն Լյուգդիայէն են, 29ը Լալլէսի իշխանութեանէն, 53ը Սկովտիայէն, և 106ը Սուլանտայէն: Վարձագրական իշխանութիւնը Թագաւորին ձեռքն է, և խորհրդարաններուն մէջ եղած վճիռները ինչուան որ ինքը չհաստատէ՝ վաւեր չեն սեպուիր. և ինքը կրնայ երկու խորհրդարաններուն անդամները չապցնել: Բրիտանականները իրենց գործքերուն համար պատաս-

խանստու են . և երկու մասնաւոր ժողովք կայ՝ որոնցմէ մէկը բոլոր Հնդկաստանի վերաբերեալ զործողութիւնները կը հողայ, մէկայն ալ վաճառականութեան և արուեստներու վերաբերեալ բաները : Լ'նգղիացւոյ սահմանադրութիւնը՝ որուն մէջ ամէն զգուշութիւն գրուած է՝ Հենրիկոս Լ^{ին} սահմանադրութեանը և 1688ին հրատարակուած Լ'նգղիոյ իրաւունքներուն վրայ հաստատուած է : Տէրութեան ամէն կոմսութիւններուն մէջ լորտի փոխանորդ մը կայ, որ բարեկարգութեան զինուորներ ունի . իսկ Լ'ալանտայի մէջ Ժապաւորին կողմանէ փոխարքայ կը նստի :

Օրբը կամաւոր զինուորագրութեամբ միայն կը ժողովուի . բայց պատերազմի ժամանակ տէրութիւնը հրամանագրով մը ծովային զինուորութեան յարմար մարդիկ կը հանէ : Վաղաքական և զինուորական պաշտօնները սեպհական ստացուածք մը կը սեպուին, և մասնաւոր օրէնք մը կայ՝ որով ցամաքային զօրաց մէջ զինուորական պատիւները կը ծախուին : Լ'նգղիացւոյ նաւատորմին մէջ 165 եռակարգ, 117 երկկարգեան և զրեթէ 324 հասուրիշ պատերազմական նաւեր կան : Տէրութեան եկամուտը 1,585,000,000 ֆրանք է . պարտքը 20,000,000,000էն աւելի :

Հռովմայեցիք աւ երկրիս Բրիտանիա կ'ըսէին . բայց կ'երևնայ թէ առ անունը նոյն կողմէն միայն հարաւային կողմին կուտային, որ նաև Լ'ալեան կ'ըսուէր :

Բրիտանացիք Լեզտաց ազգէն առաջ եկած ժողովուրդներ էին որ Բրիտանիոյ հարաւային կողմը կը բնակէին . Հռովմայեցիք կամաց կամաց զանոնք նուաճեցին, և անոնց երկիրը հինգ զաւառ բաժնեցին . առաջին Բրիտանիա, երկրորդ Բրիտանիա, Բլու-տեան-Լեւաթեան, իլէժ Լեւաթեան և Սալեմիլեան . առ զաւանդներուն մէջ զանազան անուններով ժողովուրդներ կը բնակէին :

Բրիտանիոյ հիւսիսային կողմը Լալեթանիա կ'ըսուէր, որ հիմակուան Սկոթլանդն է . առաջ Լիմբրոքի բնակեցան հոն, որ Լիմբրեան Վերսոնիսոնէն եկած էին . բայց Պիկտացիք կամ Սա-

լեզոնացիք շուտով քչեցին զանոնք . իսկ իրենք բարբարոս ժողովուրդներ էին՝ Վեդտերէն առաջ եկած : Հռովմայեցիք ոչ երբեք կրցան զանոնք նուաձել . և անոնց արշաւանացը դէմ՝ դնելու համար՝ Բքրիանոս կայսրը պարիսպ մը քաշել տուաւ Ռուիտ գետին բերնին և Սոլուերի ծոցին մէջտեղը : Ետքը Սեպտիմիոս Սեւերոս աւելի առաջ երթալով՝ երկրորդ պարիսպ մըն ալ քաշել տուաւ Վալայտ գետին բերնին և Գործի կամ Լատինյուրկի ծոցին մէջտեղը . և ինչուան հիմա նոյն պարսպին մնացորդը կեցած է՝ որուն Սեպտիմիոսի կ'ըսեն :

Հինգերորդ դարուն մէջ Հռովմայեցիք Վրիտանիայէն քաշուեցան , և մէջի բնակիչները Պիկտացւոց յարձակումներէն ազատելու համար՝ Սաքսոնները օգնութիւն կանչեցին , որ Վերմանիոյ հիւսիսային կողմի բնիկ ժողովուրդներն էին : Սաքսոնները Վրիտանիան թշնամեաց ձեռքէն ազատէին ետև՝ իրենք տիրեցին անոր , և հոն Եօթնպետութիւն՝ անունով տէրութիւն մը կանգնեցին , որուն եօթը մասերն էին՝ Վէսթ , Սասեքս , Էսթէլթան , Նոթհեմ , Սէսսեքս , Լորէնսմարշալ , Նասեքս և Սթրէթ : Չորս դար վերջը Սաքսոնիացւոց զաղթականներէն Ինգղիացի բնուած ցեղին գլխաւորը բոլոր աս մանր թագաւորութիւնները միացուց , և անունը դրաւ Ինգլիա կամ իրենց լեզուովը Ինգլլանդ , որ ետքը Ինգղիացիք Ինգլլանդ ըրին , ուրիշ ազգերն ալ Ինգլլանդ կամ Ինգլլէն անուանեցին . իսկ Սկոթիացիք իրենց երկրին անունը Սկոթլանդ դրին կամ Սկոթլա :

Իմներորդ և տասներորդ դարերուն մէջ , նաև մետասաներորդ դարուն մէջ ալ Տանիմարբացիք ստեպ Վրիտանիոյ վրայ կը յարձրիէին , որուն հարաւային կողմը 1066ին՝ Լորմանտիոյ Վուլթիմոս դուքսը նուաձեց , և ինք զինքը Ինգղիոյ թագաւոր անուանել տուաւ : 1154ին՝ Լորմաննեան ցեղին տեղը Ինժուի կամ Փլանթաժենէի ցեղը անցաւ , անոր ալ յաջորդեց 1485ին Ռու-

տորեան ցեղը, (Ժ)՝ դարուն սկիզբները Մեզղիոյ թագաւորութիւնը Սթուարթեանց ցեղին անցաւ, և նախ Հակոբ Օ. թագաւորեց, որ Սկոթլանդ թագաւոր էր, և անիկայ երկու երկիրները իրեն օրէնքներուն հաստակեցուց, 1649ին մեծ խռովութիւն ելլելով Վարդու թագաւորը գլխատուեցաւ, և թագաւորութիւնը վերնալով տեղը հասարակապետութիւն մը հաստատուեցաւ՝ որուն գլուխն էր Վարդուէլ. տասնմէկ տարեկէն վերջը Վարդու թագաւորութիւնը ձեռք ձգեց. բայց իրեն բռնաւորական կերպին համար նոր խռովութիւն ելաւ, և Լորդի զուգարդ այսինքն իրեն եղբայրը իր տեղը թագաւոր դրուեցաւ. իրեք տարեկէն վերջը անոր տեղն ալ անցաւ իր փեսան Վուլիէլմոս, որ (Ռ)քանժի և Հոլանտայի Սլէյան էր:

Աթլետամներորդ դարուն սկիզբները Մեծ թագաւորին Մեզղիոյ ու Սկոթլանդի մէկ թագաւորութիւն ըրաւ, և Սկոթլանդի խորհրդարանը վերցուեցաւ. 1714ին Վեորդ թագաւորին կայսրընտիրը Մեզղիոյ թագաւոր եղաւ, որով սկսաւ Պրուսիոյ ցեղը, Վեորդ թագաւորութեան ժամանակը Վաղղիոյ և Մեզղիոյ մէջ նախանձ մը մտաւ, որ Խրոպպի քաղաքականութեանը վրայ մեծ փոփոխութիւն բերաւ. իսկ ութնամեջներորդ դարուն վերջերը Մեզղիացոց Սերիկայի մէջ ունեցած գաղթականները ինքնագլուխ եղան. բայց աս կորուստին քննարկ չուտով լեցուեցաւ՝ երբոր հարաւային Սիւրի մէջ Մեզղիացիք հարուստ երկիրներու տիրեցին, և ուրիշ ազգաց շատ գաղթականները իրենց իշխանութեանը տակ ձգեցին, ու այլ և այլ դաշնադրութիւններով զանոնք բոլորովին Մեզղիոյ հպատակ ըրին:

Սլանտային Հիբերնիա կամ Իռլանդիէն հիններէ երկրացիք Իռլանդիայի Մեզղիացիք Սլանտային Հոլանդացիք ոչ երբեք տիրեցին աս երկրիս. առաջ սկիւթական ժողովուրդներ բնակեցան հոն, որ Սլանտային կուգային, ետքը բրիտանեան գաղթականները բնակեցան, որ չուտով բազմացան ու երկիրը այլ և այլ մանր տե-

րուծիւններ բաժնեցին, ու իրարու հետ կը պատերազմէին: Ու
Թերորդ զարուն մէջ Տանիմարեացիք և Կորվեկիացիք եկան
հոն բնակութիւն հաստատեցին. իսկ Լնդդիացիք հարեւա-
ւոր տարիներու մէջ շատ անգամ աս երկրիս վրայ յարձակե-
լէն ետև՝ վերջապէս 1172ին նուաճեցին զանիկայ. բայց երկար
ժամանակ ապստամբութիւններ չարկեցան մէջէն, և հազիւ
1801ին բոլորովին Լնդդիոյ հետ միացաւ. ան ատեն Բրիտանեան
կղզիները՝ Սիւացեալ Թագաւորութիւն Սեծին Բրիտանիոյ և
Խալանտիոյ բաժնեցան:

Խալանտայի խորհրդարանը Լնդդիոյ հետ միացաւ. բայց Լնդ-
դիացիք միշտ Խալանտային իբրև նուաճած երկրի մը վրայ կը
նայէին, և Խալանտայի ուղղափառները ազգային գործողութեց
և տէրութեան պաշտօններուն մէջ չէին մտնէր. բայց երկար
ժամանակ անցնելէն վերջը () քոնսէլին ջանքովը իրենց քաղաքա-
կան իրաւունքները և ազատութիւնները ձեռք ձգեցին:

Կ Ե Ր Ս Ա Ն Ի Ա

ԵՐԲՈՊԱՅԻՆ ան մասը որ ընդհանուր անուամբ Վերմանիա
կ'ըսուի, մէջը կը պարունակէ բուն Լանմանաց աշխարհը, Լէս-
տրիոյ կայսերութիւնը և Բրուսիոյ Թագաւորութիւնը: Երկու-
րը արևելեան երկայնութեան 3⁰ին 30⁰ին և 24⁰ին 20⁰ին, ու հիւ-
սիսային լայնութեան 44⁰ին 20⁰ին և 54⁰ին 40⁰ին մէջ կ'ընայ.
հիւսիսային դիէն սահմանն է հիւսիսային ծովը, Լյտէր գետը և
Պալմէիկ ծովը. արևմտեան դիէն՝ Հոլանտա, Պելճիա և Վադ-
դիա. հարաւէն՝ Օւիցերի, Լուվարտիա և Սենտիկ, Բըրիա-
կան ծովը և Սաւա գետը՝ որով Վերմանիան Տաճկաստանէն կը
բաժնուի. իսկ արևելեան դիէն Սուսսատան, Տաճկաստան և
Լէհաստան:

Վերմանիոյ հարաւային կողմը լեռնոտ է, հիւսիսային կող-

մը դաշտային, իսկ մէջտեղումները բարեբեր հովիտներ ու ան-
թիւ անտառներ ունի: Իսկ երկրիս մէջ եղած խիստ բարձր լեռ-
ներն են՝ (Ռփրոլը, Սալցաուրկի և Սթիրիոյ Լալեանք ըստած-
ները. ասոնց մէջէն ոմանց բարձրութիւնը ծովուն երեսէն չափե-
լով՝ 2000 մետրէն աւելի է. բայց (Ռփրոլը և Սալցաուրկի լեռ-
ները միայն սառնասպառ են: Արման խիստ փոփոխական է. հիւ-
սիսային կողմը ընդհանրապէս ցուրտ ու խոնաւ է, բայց ամառը
չատ տաք. հարաւային դին դաշտերու և հովիտներու մէջ կը
ման մեղմ է, բայց բարձրկեկ տեղումները ցուրտ:

Եւրոպայի ջրերը երկու բաժնող գիծը կամ լեռներու գո-
տին Վերմանիոյ մէջէն ալ կ'անցնի, և երկրին ջրերը գէպ ի
հիւսիսային դին կը վազեն, ու հիւսիսային ծովուն և Պալմիի
ծովուն մէջ կը թափին: Երբ գոտին Լալեան ու Պալման լե-
րանց գոտիներուն մէկ մասին հետ Վանուք գետին սահմանները
կը ձևացնէ. աս գետը իր մէջը կ'ընդունի Վերմանիոյ հարա-
ւային կողմի ջրերն ու Սև ծովը կը թափի:

Հիւսիսային կողմի գետերն են՝ Հոնոս, Լան, Սէզեր,
Լալա, ()տեր և Սիսիուլա. աս վերջինը կտոր մը տեղ Վեր-
մանիոյ մէջէն կ'անցնի, և ուրիշ երևելի գետի մը հետ խառնուրդ
յունի:

Հոնոսին աղբիւրը Արիզնի երկրին մէջ է, և բոլորովին
Վերմանիոյ գետ չէ. բայց աս երկրիս մէջ ունեցած զլխաւոր խառ-
նուրդներն են՝ ձախ գիւն Սոգէլա, իսկ աջ գիւն՝ Կաբար, Սայն,
Լահն և Իփփէ: Լանը անուանի գետ մը չէ, և մէջը մեծ գե-
տակներ լին վազեր. Սէզերը՝ Սէրրա և Ֆուրա գետերէն
առաջ եկած է. ասոր մէջ կը վազեն ձախ գիւն Տիմէլ և Հուն-
թէ, իսկ աջ գիւն Լալէր՝ որ ()քերին ջրերը իր մէջը կ'առնէ:
Լալային աղբիւրը Սիզէն-Ալպիլիկ լեռներուն մէջն է. ձախ
կողմէն ասոր մէջ վազած ջրերն են Սոլաւ, Լալէր, Սուրա,
և Սաւր՝ որ Լալէրին ջրերը իր մէջը կ'առնէ. իսկ աջ կողմէն

վազածներն են՝ Սև Ալթաթը, և Հաւել՝ որուն մէջ կը մանեն Սիբէ և Ալտա:

Սորաւից լեռներէն կը բխէ ()տէր գետը, որուն մէջ կը վազէ ձախ գիւն՝ Աէյա, իսկ աջ գիւն՝ Աէյ, որ Սալթա վտակին հետ կը միանայ, Պանուբը՝ որ Սողայէն ետքը Աւրոպայի մեծ գետն է, Սեաւ Անտառ ըսուած լեռներէն կը բխէ, և 270 բիւր մեթր տեղ վազելէն ետքը՝ Սև ծովը կը թափի: Բայ գետիս մէջ կը վազեն շատ երկրորդական գետեր, որոնց գլխաւորները ձախ գիւն ասոնք են, Ալմուհէ, Ասապ, Սորաւ, Սասակ և Թէյս կամ Թիսա. իսկ աջ գիւն՝ Ալէր, Աբ, Ազէր, Անն, Անա, Սուր, Տրաւա և Սաւա:

Վերմանից մէջ շատ ըճեր կան, որոնց գլխաւորներն են Աստանգեան ընճ, Պալաթոն, Այսխտէլ, Թիսոն, Սուրմ և Ամէր:

Հանքային ջրերն ալ խիստ առատ են. ասոնց մէջ անուանիչներն են Աբուխկրանայի, Պատենի, Վարլսպատի, Վիրմնիթի, Թեփլիցի, Սելթեցի ջրերը:

Վերմանից երկրին ու լեռներուն մէջ Հանքային նիւթերու խիստ մեծ հարստութիւն կայ. և ելած հանքերն են ոսկի, արծաթ, կապար, անագ, երկաթ, մնդիկ, քոպալթ, մկնդեղ, սիսմութ, ծարիր և ածուխ. կը գտնուին նաեւ լեռան բիւրեղ, ամեթովս, տապիոն, ակաա, մեղեօիկ, յասպիս, կաւ, կրանիթ և զանազան մարմարիոն քարեր: Շատ լեռներու կողերուն վրայ այնպիսի նիւթեր ալ կան որ հրաբուխէ առաջ եկած կ'երևան:

Վերմանից մեծ հարստութիւններէն մէկն ալ իրեն անտառներն են՝ որ երկրին մէկ մեծ մասը բռնած են. և անուանի են Սիփտարթի, ()տէնի, Թուրինից, Պոհեմից, Սէսթերփալի և Շվարցփալի անտառները: Արիւրը խիստ պարարտ է, և բարեխառն գօտիներուն ամէն տեսակ տունկերը կը բուսցնէ. բայց մարացորենն ու պտուղները հարաւային կողմը միայն

առաջ կուգան, իսկ խաղողը 51° զուգահեռականին անդին չը պողաբերեր. երևելի այգեստանները Հռենոս, Սայն, Սոգէլ և Վանուբ գետերուն եզերքներուն վրայ են:

Վերմանիոյ անտառներուն մէջ արջ, կինճ՝ ու լուսանուն շատ կը գտնուի. գայլերը քիչ են, իսկ աղուէն ու կզնաքիսը օրէ օր քիչնալու վրայ են: Վերմանիոյ ձիերը իրենց ուժին և գեղեցկութեանը համար անուանի են: Տեղ տեղ ոչխարներն ու խոզերը բազմաթիւ են. բայց ամենէն անուանի են () լոէմպուր կի և Հոլշթայնի արջառները և ուրիշ մեծ կենդանիները: Վաւ որսի կենդանիներն ու ձկները խիստ առատ են Վերմանիոյ մէջ:

Արուեստական բաները շատ ծաղկելու վրայ են, և ձեռագործներն ու գործարանները խիստ բանուկ, մանաւանդ քանի մը տէրութեանց մէջ: Հանքերը հանելուն կերպը և մետաղ զտելու հնարքները շատ կատարելագործուած են: Աճառականութիւնն ալ շատ մեծցած է, բայց ալ աւելի կ'ընդարձակէր թիւ որ Վերմանիան զանազան տէրութիւններ բաժնուած չլըար, որոնց մէ իւրաքանչիւրը իրեն շահուն հարկաւ աւելի ուշ կը դնէ: Այսպէս գետակէն աւելի կայ՝ որոնց մէջ նաւարկութիւն կ'ըլլուի. բայց ասոնցմէ առաջ եկած օգուտը խիստ մեծ չլըար՝ ինչուան որ այլ և այլ ջրանցքներով աս գետակները իրարու հետ միացուին: Այդած ջրանցքներն են Վիլ քաղքին ջրանցքը, որով Պալթիկ ծովը Հիւսիսային ծովուն հետ կը միանայ. () քաւէ մունտի ջրանցքը, որով Ղմպուրկ և Ղուպէք քաղաքները իրարու հետ կը միանան. () քուսիոյ տէրութեան մէջ ալ ջրանցքներ կան՝ որ Ալպան () տէրին հետ կը միացնեն:

Վերմանիոյ գրականութիւնը կամաց կամաց առաջ գնաց, բայց Վիլ դարուն կէսէն ետքը մասնաւոր ջանքով գիտութեանց ետեւէ եղան, և ուսմունքը ընդհանրապէս բոլոր Վերմանիա տարածուած է: Վասն հատ համալսարան կայ մէջը, շատ գալուստ

տուններ, ուսումնական ընկերութիւններ և հասարակաց գրատուններ: Եւ երկրիս մէջ գործածական լեզուներն են գերմաներէնն ու սլաւերէնն. առջինը երկու տեսակ է, մէկը վերին՝ մէկաւր ստորին. աս երկրորդն ալ շատ տեսակ բարբառներ կը բաժնուի:

Հռովմէական ուղղափառ կրօնը Լ ղ դարուն ատենները մտաւ Վերմանիոյ մէջ. բայց Լ ղ Օ ղ դարուն սկիզբները ժողովուրդեան մէկ մասը Լ ութերի աղանդին հետեւեցաւ, մէկ մասն ալ Վալիւինն. ուստի հիմա իրեք տեսակ գլխաւոր կրօն կայ մէջը, բայց որ և իցէ կրօնի ալ ազատութիւն տրուած է:

Հիները Վերմանիա ըսելով կը հասկընային բոլոր ան երկիրները՝ որոնց մէջ գերմանական ցեղէ առաջ եկած ժողովուրդներ կը բնակէին, և ան Վերմանիան հիմակուան Վերմանիայէն շատ աւելի ընդարձակ էր. բայց Լ ղ Ե ղ Վերմանիա կ'ըսէին ան մասին՝ որ Հոլանտս, Վանուբ և Վ իսթուլա գետերուն մէջ կ'իյնայ. Վանուբին հարաւային կողմն էին Հեթի, Վ Էնդելիէ, Վ լոբիէ, Վ լաննիէ և Լ իբիէ. իսկ Վանուբին և Տնեսթերին մէջն էր Վալիէ: Եւրոպա գաւառներու մէջ բազմաթիւ ժողովուրդներ կը բնակէին՝ զանազան անուններով, և Հռովմայեցիք ու երբէք կըրցան բոլորովին նուաճել զանոնք:

Վերմանիոյ վրայ այսչափ գիտելիք դնելէն ետեւ, հիմա աս երկրիս այլ և այլ մասերուն վրայ ալ համառօտ կերպով մը խօսինք:

ԴԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԿՅՈՒԹՈՒՆ

Լ ղ Ր Ր Ղ ղ Վերմանական Վաշնակցութեան երկիրը արեւելեան երկայնութեան 3°էն 20°էն ինչուան 16° 52', ու հիւսիսային լայնութեան 44°էն 46°էն ինչուան 54° 40' կը տարածուի. հիւսիսային գիւն սահմանն է՝ Հիւսիսային ծովը, Տանիսպըս ու

Պայլերիկ ծով- արևմուտքէն Հոլանտա, Պելձիա և Վադրիա հարաւէն Օւելցերի, Լոմպարտիա և Սէնեաիկ, Լաբիական ծովը և Խրուածից երկիրը. արեւելքէն Խրուածից երկիրը, Սաքսոտան, Կալիցիա, Լեհաստան և Բրուսիա: Ընդհանրապէս իրիստ լայն կտորը 102 բիւրմեթր է, իսկ երկայն կտորը 106:

Վերմանական դաշնակցութեան մէջ են ւն, 36 տէրութիւն՝ որոնցմով կը ձեւանայ բուն Վերմանիան. ք, Լէստրից արշիդքսութիւնը, Պոհլան, Սորաիա, Սեզիա, Սեբիա, Լեբիկէ և Թիւրո, որ Լէստրից կայսերութեան մասն են. ասոնց մակերեսը ընդ ընդ 1967,74 քառակուսի բիւրմեթր է, և մէջի բնակիչն է 41,344,642. ք, Պրանտէպուրկ, Փոմերանիա, Սեզիա, Սաքսոնիա, Սեբիա Ֆալիա և Հոլանտան գաւառները, որ Բրուսից տէրութեան ձեռքն են. ասոնց մակերեսը է 1850,72 քառակուսի բիւրմեթր, իսկ բնակիչը 10,908,010. ք, Հոլլանդի, Լաւեպուրիկ զբոսութիւնները, որոնց մակերեսը է 96,61 քառակուսի բիւրմեթր է, և բնակիչը 471,276 հոգի. աս զբոսութիւնները Տանիմարայի տէրութեան մասն են. և, Լաքսեմպուրիկ մեծ զբոսութիւնը՝ որ Հոլանտայի հետ միացած է, և 160,000 բնակիչ ունի, տարածութիւնն ալ է 21,85 քառակուսի բիւրմեթր:

Վերմանական Վաշնակցութիւնը անոր համար եղած է որ մէջի տէրութիւնները ապահով կերպով հաստատ մնան՝ իրարմէ անկախ. ուստի քաղաքական միութեամբ իրարու հետ դաշնադրութիւններ ըրած են: Սէկ հաստատուն ժողովը ունին որ համաշխարհական ժողով կ'ըսուի. ասոր մէջ կը մտնեն բոլոր դաշնակից տէրութեանց ղեկավարները. և աս ժողովը Ֆրանքֆորթ առ Սայն քաղաքին մէջ կ'ըլլայ, և դաշնակցութեան թէ ներքին թէ արտաքին գործողութիւնները կը կարգաւորէ: Ընթացողին նախագահն է Լէստրից ղեկավարը. և թէ որ ժողովին մէջ

որոշելու բան չգտնուի՝ ինչուան չորս ամիս միայն կրնան ժողովը ուշացրնել։

Երբոր սովորական գործողութեանց վրայ պիտի ըլլայ ժողովը, ամէն դաշնակից մեծ տէրութիւնները մէյմէկ քուէ կուտան, իսկ պզտիկ տէրութիւններէն շատերը միատեղ մէկ քուէ կուտան. անոննի որ այսպիսի ժամանակ դաշնակցաց ժողովը տասնըեօթը քուէով կ'որոշուի. բայց թէ որ մեծ բանի մը վրայ է խօսքը, ինչպէս զիստոր օրէնքներու վրայ, պատերազմ բանալու կամ խաղաղութիւն ընելու վրայ, ան ատեն որոշումը համաշխարհական ժողովով կ'ըլլայ, և իւրաքանչիւր տէրութիւն իր մեծութեանը համեմատ որոշուած այսչափ կամ այնչափ քուէ ունի, որ ամէնը մէկէն եօթմաստուն քուէ կ'ըլլան։ Բնդհանուր համաշխարհական ժողովի ատեն Քատրիան և Բրուսիան չորս չորս քուէ կ'ունենան, Տանիմարբան ու Նորմանտան իրեք իրեք. բայց սովորական ժողովի մէջ մէյմէկ քուէ միայն կուտան։ Սաքսոնիոյ Թագաւորներն ալ՝ որ Սաքս-Կոթայի զբտութիւնը Ժառանգեցին՝ մէկ քուէ ձգելու իրաւունք ունին։

Թէ որ ժողովը պատերազմ հրատարակելու ըլլայ, բոլոր դաշնակից տէրութիւնները զօրք պիտի տան. Պաշնակցութեան մանր տէրութիւնները ամէնը մէկէն 121,826 զինուոր կուտան, Քատրիան 94,822, Բրուսիան 79,484, Տանիմարբան 3,600. Նորմանտան ալ 2,556 զինուոր կուտար՝ Պելճիայէն բաժնուելէն առաջ։ Պերմենական Պաշնակցութիւն ամբողջ բանակը 302,288 հոգի է, ու տասը խումբ կամ մասն կը բաժնուի. տասնըմէկերորդ խումբ մըն ալ կայ պահեստ։ Բնջի իրեք խումբը Քատրիոյ զօրքերն են, անկէ ետքի իրեք խումբն ալ Բրուսի զօրք, մէկալ խումբերը այլ և այլ պետութեանց զօրքերով ձևացած են խառն. Նորմանտայի զօրքը իններորդ խումբ է, իսկ Տանիմարբայիներ տասներորդ։ Ժողովը երբոր պատերազմը հարկաւոր ճանշայ, ան ատեն ծախքը առաջուց կը հաշուէ, և իւրաքանչիւր տէրութիւն

Թեան որչափ բան տալիքը կ'որոշէ, և ամէն անգամ երբոր բողոք խումբերը ժողովէլ պէտք կ'ըլլայ՝ ընդհանուր սպարապետ մը կ'ընտրէ որ նոյն ժողովին պիտի հպատակի:

Վաշնակցութեան բերդաքաղաքներն են Սուքսեմպուրկ, Սանտա և Սակոնցա կամ Սոգունտիա. նաւատորմիդ չունի: Վերմանական Վաշնակցութեան մէջ 48 մանր տէրութիւններ կան, որ Վերմանիոյ հին նիզակակցութեն փնացած են. աս տէրութիւնները որ երկրին մէջ որ կ'իյնան՝ ան տեղի իշխանին ձեռքն են, և մէջերնէն ոմանց ընդարձակութիւնն ու եկամուտը ուրիշներէն շատ աւելի է:

Պաւերայի Թագաւորութիւնը 8 գաւառ կը բաժնուի. ասոնցմէ մէկն է Հոենտի գաւառը, որ մէկալներէն բողոքովին զատուած է. աս տէրութեան գլխաւոր քաղաքներն են՝ Սիւնիք կամ Սոնաքոյ, որ Վերմանիոյ գեղեցիկ քաղաքներէն մէկն է. Մէկուսթա կամ Մէկսպուրկ, որ վաճառականութեանը և ձեռագործներուն համար անուանի է. Սաթիսպոնա, ուր ատենով կ'ըլլար ընդհանուր ժողովը. Փասսաւ, որ շատ հին քաղաք է. Նոփախ, Պամպերկ, Սիլցպուրկ՝ որ պարսպաւոր բերդաքաղաք է. Սփիր, ասոր մայր եկեղեցոյն մէջ շատ կայսերաց գերեզմաններ կան:

Հաննովերի Թագաւորութեան մէջ վեց կուսակալութիւն և մէկ զինուորական գաւառակալութիւն կայ. աս տէրութիւնը առաջ Մագդեմբուրգ ձեռքն էր, բայց Սիլստորիա Թագուհին երբ որ Միխուսիոյ վրայ Թագաւորեց՝ բաժնուեցաւ. Սայրաքաղաքն է Հաննովեր, որուն մէջ քանի մը երեւելի շէնքեր կան. Ետքը կուգան Լանպտէն որ վաճառաշահ քաղաք է Տոլլար ծոցին վրայ շինած. Սէթթինկ կամ Սթեթինկա՝ իր համալսարանին համար անուանի:

Սաքսոնիոյ Թագաւորութիւնը 5 նահանգ կը բաժնուի. Տրեզտա կամ Տրեզան մայրաքաղաքն է, ու երկու բաժնուած,

Հին և նոր քաղաք . ի պիտիք կամ ի իփսիա , որուն մէջ համալսարան մը և շատ դպրոցներ կան . Պոլէն , որ շատ ձեռագործներ ունի . Ը կ'մնից՝ ձեռագործներուն համար անուանի է :

Ս իրթեմպերկը 4 նահանգ կը բաժնուի . շատ բանուկ արուեստանոցներ ունի . գլխաւոր քաղաքներն են Ը թու թ կարտ և Սւլմ :

Պատենի մեծ դքսութիւնը 4 նահանգ կը բաժնուի . մայրաքաղաքն է Վարլարուհէ , որ կանոնաւոր ձեռով շինուած ըլլալուն համար երևելի է . Սանհէյմ , որ աստեղաբաշխական դիտարան մը ունի . Պատեն , հանքային ջրերովը անուանի է . Սոստանդիա կամ Վոսթանցա , համանուն լճին եզերքը շինած է :

Վերմանիոյ երևելի քաղաքներուն կարգն են նաև Պրեմա , որ մեծ վաճառականութիւն ունի . համալորկ , որ քանի որ ազատ քաղաք եղաւ՝ մասնաւոր յառաջադիմութիւն ըրաւ արուեստից և ձեռագործներու մէջ . Սուպէք , որուն մէջ շատ արուեստանոցներ կան . Ֆրանքֆորթ Սայն գետին վրայ , ուր կ'ըլլայ համաշխարհական ժողովը :

Վերմանական Վաշնակցութեան մէջի ուրիշ մանր տէրութեանց քաղաքներն են՝ հարնթատ , որուն նոր կտորը սիրուն շինուած է . Սակոնցա կամ Սոգունտիա , ամուր քաղաք . Քասսէլ , վաճառականութիւնը քիչ ծաղկած . Պրունսուիք , վաճառաշաք քաղաք . Սիսպատեն , գիրքը սիրուն . Սնա , համալսարանին համար անուանի . Սէյմար , ուսումնարանները շատ ու հոգակաւոր . Սթլա , ձեռագործներուն և վաճառականութեանը համար երևելի . Տեթմուտ , որուն մէջ բարերարներու ստիւղով հաստատուած դպրոցներ և ուրիշ շէնքեր շատ կան . Ը վէրին , աղէկ շինած քաղաք , արուեստներն ալ առաջ գնացած . ()տէն պուրկ՝ Սէզէր գետին վրայ շինած , որ հասարակաց օգտակար շէնքեր շատ ունի :

Վերմանական Վաշնակցութե իւրաքանչիւր տէրութեանց

և բաղադրացի վրայ ուրիշ ինչ գիտելիք որ կան՝ բուն Ղաթարհա գրութեան մէջ կը տեսնուի :

Վերամանիոյ մէջ որչափ ժողովուրդներ որ կը բնակէին՝ Սեծն Վարդուս զամէնքն ալ իր իշխանութեան տակն առաւ , և իրեն յաջորդները ինչուան 912 ան երկրին տիրեցին . անկէ ետքը անոնց յաջորդեցին Սաքսոնական ցեղի կայսրները . և Սթան կայսր՝ որ անոնցմէ մէկն էր՝ Ստալիոյ Թագաւորութիւնը ձեռք ձգելով , Հռովմայ սրապետուն իշխանութիւնը քիչ մը ամբողից . բայց Հենրիկոս Վ կայսեր ժամանակը ու անկէ ետքը՝ առաջ եկան Վուլֆթեանց և Վիպլեանց սրատերազմները : յորկար ատեն անիշխանութիւն ըլլալէն ետեւ , 1273ին ընտրուեցաւ Հոգուլփոս Հապսպուրկեան , որ Ղաթարիոյ ցեղէն առաջին կայսրն էր . աս անիշխանութեան ժամանակը Թագաւորեցին Փեդերիկոս Պարպարոսսա , և Փեդերիկոս Ք : Վարդուս Վ , տէրութեան եօթը մեծամեծ պաշտօնատէրներուն տուաւ կայսր ընտրելու իրաւունքը , որ մինչեւ ան ատենը տէրութեան մեծ իշխանները մէկ տեղ գալով կ'ընտրէին : Ղաթար Քն ժամանակը , 1438ին , կայսերութիւնը Ղաթարիոյ ցեղէն ելաւ , բայց Ղաթար Քն ատենը նորէն նոյն ցեղին դարձաւ : Սաքսիմիլիանոս Ք , տէրութիւնը քիչ մը զօրացուց և 10 նահանգ կամ շրջանակ բաժնեց երկիրը . լուտերականութիւնը ասոր ժամանակը մտաւ Վերմանիա , ուսկից մեծամեծ խռովութիւններ առաջ եկան իրեն յաջորդին Վալուտի Նինգերորդի ժամանակը : Փերտինանտոսին և իր որդւոյն Փերտինանտոս Վն թագաւորութիւնը անուանի է անով որ խրեանամեան սրատերազմը 1648ին Սթալֆալիոյ հաշտութիւն ըմբացաւ : Սթալեւտաներորդ դարուն մէջ տեղուանքը Ղաթարիոյ և Ղաթարիոյ կռիւները և Սթալեւտան սրատերազմը բացուեցաւ : 1797ին Քամիոյ-Վիլմիոյի դաշնադրութեամբ քակուեցաւ ան նիզակակցութիւնը որ Վաղիոյ գէմ ըրեր էին , և Հոկնոսին ձախ կողմի գերմանական գաւառները Վաղիացւոց ձեռքը ան .

ցան . ուրիշ երկու նիզակակցութիւններ ալ եղան , բայց առաջ չգնացին . միայն վերջի նիզակակցութեամբ ջնջուեցաւ Վերմանհայն չին սահմանադրական իշխանութիւնը , և Հռենոսեան ինքակակցութիւնը հաստատուեցաւ . Վարտլէնն առ նիզակակցութեան պաշտօնան եղաւ , և երկրին զինուոր իշխանը կայսր Մատթիոյ ըսուեցաւ : Իսկ 1814ին և 1815ին պատահած դիպուածներով Վադդիոյ հետ միացած գաւառները նորէն Վերմանհայն երկրին դարձան , և Վերմանի ժողովին մէջ 1815ին յունիսի 8ին Վերմանական Վաշնակցութիւնը հաստատուեցաւ :

ԿԱՅՍԵՐՈՒԹԻՒՆ ԱՒՍՏՐԻԱՅ

ՌԱՍՏՐԻԱՅ կայսերութիւնը՝ հիւսիսային դին Վիսթուլա գետով , և Սուտէթ , Սիլէզիա-Լիպլիքէ ու Լըց-Լիպլիքէ լեռներով ի հաստանէն , Իրուսիայէն և Սաբոնիայէն բաժնուած է . արեւմտեան դին՝ Պէօճմբովալտ , Սայց և Լնն դետերով ու Մէսկէն և Դոնսին լեռներով Պաւերայէն , Օդեսիայէն և Սարաթենիայի Թաքաւորութեան բաժնուած է . հարաւային կողմը սահմանն է Վանուբ և Սաւա (որ հաճկաստանէն կը դատէ) , փոյ և Մարիական ծովը . իսկ արեւելեան դին Ռուսաստանի և հաճկաստանի կողմանէ ունեցած սահմաններն են՝ կէս մը Փոտուկէ լեռները , կէս մըն ալ Վարպաթ լեռները , Մատթիոյ երկիրը արեւելեան երկայնութեան 6°ին 14'ին և 24°ին 20'ին , ու հիւսիսային լայնութեան 42°ին 10'ին և 51°ին 5'ին մէջ էինայ . արեւելքէն արեւմուտք խիստ երկայն կտորը 140 բիւրմէթր է , և հիւսիսէն հարաւ ամենէն լայն կտորը 98 :

Մերկրի մակերեսը թր 6689,73 բառակուսի բիւրմէթր է . բնակչաց թիւն է 35,140,260 , և տասուերկու մեծամեծ մասեր կը բաժնուի , որ ասոնք են . Սիւեդ դքսութիւն Մատթիոյ , Դաքաւորութիւն Պոճեմիոյ , Դաքաւորութիւն Վադմարիոյ ,

(ժազաւորութիւն Վալիցիոյ, (ժազաւորութիւն Սաճառաց, (ժազաւորութիւն իւրիկէի, Սորաւիս և լէզիս, զբսութիւն լլծիլիոյ, մեծ իշխանութիւն (ժազաւորութիւն, կոմսութիւն (ժազաւորութիւն, Վրաստանութիւն զինուորական սահմանաց, (ժազաւորութիւն Սանարտիոյ և լլ կենտիոյ:

Մատրիոյ ձեռքը եղած երկիրներուն մէջ Վարիական ծովուն եզերքներուն վրայ լլ կենտիոյ, (ժազաւորութիւն և Վրաստանեայի ծոցերը և Վրաստանի զետարերանները կան. նոյն ծովուն մէջն են լլ իւրիկէի, Վրաստանի երկիրներուն և Վաղմատիոյ մօտ բազմութիւն կղզիները:

Մատրիոյ տէրութեան մէջն անցած լեռներու գօտիներուն պատճառաւ շատ հովիտներ կը ձևանան. բայց բուն լատաձաները Պոհեմիոյ, Վալիցիոյ, Սանարտիոյ և լլ կենտիոյ, Սաճառացանի և լլառնիոյ մէջն են. աս դաշտերը ընդհանրապէս բարեբեր են, բայց ի արեւելեան կողմիներէն՝ որոնց մէջ ճախաճախուտ տեղուանք ու անապատ երկիրներ կան: Վրաստան խիստ փոփոխական է և օդը ընդհանրապէս յստակ, բայց ջրոտ ու խոնաւ երկիրներ ալ ունի մէջը: Սաղոնը, ձիւթեմիս և բրինձը միայն հարաւային կողմերը առաջ կուգան:

Վալիցիոյ մայրաքաղաքն է լլ կենսա. երեւելի են մէջի հասարակաց շէնքերը, և խիստ շատ արուեստանոցներ ու ձեռագործներ ունի: Մատրիոյ արշիդքսութեան ուրիշ երեւելի քաղաքներն են՝ Վալիցիոյ, Պատեն՝ որ ջրերուն համար անուանի է, և Վալիցիոյ, որ ամուր քաղաք է:

Պոհեմիոյ քաղաքներն են՝ Վրասի, որ ամուր և ընդարձակ քաղաք է. մէջը երեւելի շէնքեր կան, շատ ձեռագործներ և համալսարան մը. Վարսպատ և (ժազաւորութիւն, որ հռչակաւոր ջրմուկներ ունին:

Վրաստանեայի երկրին և Վաղմատիոյ քաղաքներն են՝ Վրաստան կամ Վաղմատի, որ եպիսկոպոսանիստ քաղաք է, և հա-

մայրաքան մը ունի . Վարդըձատ՝ երևելի բերդաքաղաքներէն մէկն է . Սարա կամ Օտորիա . Վաթթարոյ՝ որ Մզրիական ծովուն ծոցերէն մէկուն ծայրը շինած է . Սակուղա եւ Սիալաթ-ըոյ :

Ալաւնիոյ գլխաւոր քաղաքներն են՝ Ասէք, ամուր բերդ՝ Ճախճախուտ եւ անառողջ երկրի մէջ շինուած . Փոսէկա, Փեթ-րովարտին կամ Փեթերվարտայն՝ ամուր բերդաքաղաք է :

Ալալիոյ գլխաւոր քաղաքներն են՝ Ամսէրկ կամ Ալալ, մեծ ու վաճառաչա՝ քաղաք, եւ Ալէիլքա՝ որ առատ աղահամ-բերուն համար անուանի է :

Աճառատանի երևելի քաղաքներն են Պուտա կամ Պու-տին կամ ()Ֆէն, տերութեան իշխանները հոս կընտան . Փէշթ, Աճառատանի խիստ բազմամարդ քաղաքն է . Փրեսպուրկ, հին մայրաքաղաքն է . Սորայ, անուանի է գինիներուն համար : Արևելի են նաև Արու-Արտայն եւ Սմըշվար բերդերը :

Արիկի գլխաւոր քաղաքն է Ալախանա կամ Այսլախ . եւ Սիւստ, որ խիստ բանուկ նաւահանգիստ է :

Անցած քաղաքներն են՝ Պրիւնն, որ Մատթերիցէն քանի մը մղոն հեռու է . ()Րիւց, որ միջնաբերդ մը ունի . Սիւսիսա՝ ամուր քաղաք Սորաիոյ ու Սէզիոյ մէջ : Արաց, Աթրիայի մայրաքաղաքն է, հասարակաց շէնքեր եւ շատ ձեռագործներ ունի . Վաւգէմսուրկ կամ Վրուժ . Վրոնըձատ կամ Պրաշով, շատ վաճառաչա՝ ու հարուստ քաղաք . Հերմանըձատ կամ Սիպին՝ Սիւսիսիցէնիոյ կամ Մատեալի մէջ : Սիպին քաղաքին մօտերն են Աեալ, Շուրճով ու Արիսաբեթուպոլիս կամ Պաշպարով՝ Հայոց ազատ քաղաքները : Սիւրիլի քաղաքներն են՝ Լուսիւրու, պոսիկ ու խեղճ՝ կերպով շինած . եւ Տրիդէնտոն կամ Սիւսիցիոյ՝ որ անուանի է հոս եղած վերջի ընդհանուր սուրբ ժողովին հա-մար :

Չեռագործները Սիւսիսի վերջերը սկսան ծաղիկի Մա-

տրիոյ տէրութեան մէջ: Օսմանցի ջրանցքներու պատճառաւ վաճառականութիւնը տէրութեան ներքին երկիրներուն մէջ շատ ծաղկած է, թէպէտև զմանազան արգելքներ ալ շատ կան. նմանապէս արտաքին վաճառականութիւնն ալ օտար ազգաց հետ շատ բանուկ է:

Լատրիոյ տէրութեան մէջի գլխաւոր կրօնը հռոմէական դաւանութիւնն է, որ 15 արքեպիսկոպոս և 72 եպիսկոպոս ունի. բայց ուրիշ կրօններու ալ ազատութիւն է:

Այստեղեան ժողով մը կայ որ ուսումնական բաներուն կը խառնուի. 6 համալսարան, մէկ ճեմարան և երկու բաղմարուեստից դպրոց կայ:

Առաւելաւորութիւնը միատկտեան է, և կայսեր իշխանութիւնը բացարձակ է. բայց Սահառատանի ու Սրահսիլմանիոյ մէջ օրէնսդրական իշխանութիւնը կայսեր ու երկրին մեծերուն մէջ բաժնուած է:

Տէրութեան եկամուտը 440,000,000 ֆրանք է, իսկ պարտքը 1,700,000,000:

Երկիրը 15 մեծամեծ զինուորական նահանգ բաժնուած է. զօրաժողովը զինուորազորութեամբ և կամաւոր զինուորութեամբ կ'ըլլայ. զինուորական ծառայութիւնը տասուերկու տարի է, Վաւատորմըն մէջ 3 եռակարգ, 8 երկկարգեան և 60 ալ մանր նաւեր կան:

Լատրիոյ կայսերութեան մէջ են ան երկիրները՝ որոնց հռոմէացիքը յորդէիս, Սահահիս և Վալիս կ'ըսէին: Սեծն Աարուս ի նա գետին ասդիի երկիրները առնելով անունը Սահաբաբի դրաւ, ուսկից առաջ եկած է Սահաբի անունը: 1153ին ի նա գետին երկու եղերքներուն վրայի երկիրները իրարու հետ միացընելով Սատրիոյ դքսութիւնը ձևացաւ, որ Սերիան և Վաւատիան միմեկին աւելնալով շուտ ընդարձակեցաւ: Բայ երկիրները 1246ին Սահաբիոյ թագաւորին իշխանութեանը տակն ընկան,

բայց 1277ին արտերազմով նորէն Հապսպուրկեան Ստորոյ կայսեր ձեռքը անցան, և իրմէ սկսաւ Ղաթրիոյ կայսերութիւնը: Ղաթրիոյ Ղաթրիոյ հետ միացուց Պաշտման, որ ինչուան իր ատենը զատ թագաւորութիւն էր, ինչպէս նաեւ Սաճառատանը:

Ղաթրիոյ ձեռքը անցան 1362ին Սիւրի և անոր քովի երկիրները, քիչ մը վերջն ալ Սորենան. 1527ին Սորաւիան, Սեղիան և Սուսացիան. բայց 1648ին հարկադրեցաւ որ Սուսացիան և Սորենան թողու: Սա դարուն վերջերն ալ Ղաթրիոյ ձեռքը անցան Սորանսիւմիան և Խրուաթներուն երկիրը, Կալոս Օ, Սպանիոյ թագաւորին ժառանգը 1712ին ձեռք ձգեց Պելչիան, Սոմարտիան, Սափորի թագաւորութիւնը և Սաթենիան որ քիչ ատենէն Սիւրիոյ հետ փոխեցին. 1735ին Ղաթրիան հարկադրեցաւ որ Սափորին և Սիւրիան Սպանիային դարձնէ. և ինքը Փարմայի, Փիալենայի ու Կուասթալայի դքսութիւնները առաւ, որ ինչուան 1748 իր ձեռքը փնային, Սորենան կորսնցուց 1735ին, և Սոսթանան ձեռք ձգեց. և 1743ին Սոսթանի տէրութիւնը Ղաթրիայէն Սեղիային մեծ մասը առաւ. բայց երեսուն տարի ետքը Կալիցիան և Սոմարտիան ձեռք ձգելով Ղաթրիան ընդարձակեցաւ: Սորանսիւս Ս, որ 1804ին Ղաթրիոյ կայսր եղաւ, Սափորի-Սորմիոյի դաշնադրութեամբ Սոմարտիան և Սաթրին Սաճառատները Սաթրիոյ թոհուց, և անոր տեղը Սեթետիոյ երկիրները, Սաթմատիան և Սաթրիան առաւ. բայց քիչ ատենէն աս երկիրները նորէն ձեռքէն ելան: 1815ին Սեթետի թողովովը նորէն Ղաթրիոյ կայսեր ձեռքը անցան Սոմարտիան և զրեթէ բոլոր ան երկիրները որ 1805ին և 1809ին կորսնցուցեր էր. անոնցմէ զատ ձեռք ձգեց նաեւ Սալթէլինոյ, Սալուզա, ու Փոյ գետին ձախ կողմը եղած երկիրներուն մէկ մասը:

ԹԱԳԱՆՈՒԹՅԱՆ ԲՐՈՒՄԻՆ

ԲՐՈՒՄԻՆ Երկիրը արևելեան երկայնութեան 3°-ին 35°-ին և 20°-ին 30°-ին, ու հիւսիսային լայնութեան 49°-ին 10°-ին և 55°-ին 50°-ին մէջ կ'իջնայ . երկու գլխաւոր մաս ունի, արևելեան և արևմտեան :

Իջի մասը երկրորդէն շատ մեծ է, և ասոր սահմանն է հիւսիսէն Ս'երբմարտիկի դքսութիւնները և Պալմիրի ծովը . արևելքէն Ուսսատան և Լ'հաստան . հարաւէն Լ'ստորիան և Սաքսոնիոյ թագաւորութիւնը և դքսութիւնները . արևմուտքէն Հաննովերի թագաւորութիւնը և Պրունսլիքի դքսութիւնները : Իջ մասին մէջ են Պրանսկայուրկ, Բրուսիա, Փոմերանիա, Փոզէն, Սաքսոնիա և Սեզիա զաւառները : Սակերեւոյթը 2312,52 քառակուսի բիւրմեթը է . ամենէն երկայն կտորը 93 բիւրմեթը է, ամենէն լայն կտորն ալ 67 :

Սեզիալ մասը Հռենոսեան Բրուսիա, կամ մեծ դքսութիւն Ստորին Հռենոսի կ'ըսուի . ասոր մէջ են Հռենոսի և Ս'եսթ-Ֆալիոյ զաւառները . հիւսիսէն սահմանն է Հաննովերի թագաւորութիւնը . արևելքէն Վերմանական զաւանակոյ տէրութիւններէն շատերը . հարաւէն Վազզիան, և արևմուտքէն Շլանտան և Պելձիան ու Լ'ուքսեմպուրկի մեծ դքսութիւնը : Սակերեւութիւն ընդարձակութիւնն է 447,15 քառակուսի բիւրմեթը . խիստ երկայն կտորն է 40 բիւրմեթը, իսկ լայն կտորն է 23 : Բրուսիոյ թագաւորին ձեռքն է նաև Լ'էօլաթիլի իշխանութիւնը, որ Օ'ուիցերիի նիդակակցութեան նահանգներէն մէկն է, և մակերեւոյթը 7,27 քառակուսի բիւրմեթը է :

Բրուսիոյ տէրութեան միայն արևելեան հիւսիսային գլխի ծովով պատած է . ծովեզերքները ընդհանրապէս ցած և առաջուտ են, և զրեթէ 80 բիւրմեթը երկայնութիւն ունին . նոյն

ծովեզերքին վրայ է Տանցիքի ծոցը . ցամաք երկրէն նեղուցի պէս լեզուներ երկրնցած են՝ որ տեղ տեղ ընդարձակ տարածութեամբ ծովուն ջրերը ծովէն բաժնած են, և ասոնք կ'ըսուին Վուրիչ-հաֆ, Դրիչ-հաֆ և Սթէթինէր-հաֆ . Սուլին, Ուզտում և Սուկէն կղզիներն ալ Սթարսունտի նեղուցովը Փամերանիայէն բաժնուած են : Իրուսիոյ աս ծովեզերեայ մասին կլիման ընդհանրապէս բարեխառն ու առողջարար է . մէջը ընդարձակ դաշտեր, շատ լճեր, ճահճիճներ և անտառներ կան . բայց գետինը շատ տեղ բոլորովին անբեր է : Սիայն Սեզիոյ և Սաքսոնիոյ հաւաքային արեւմտեան կողմի երկիրները լեռնոտ են :

Հռենոսեան Իրուսիոյ մէջ շատ լեռներու գագաթներ երկրնցած են, բայց այնչափ բարձր չեն . կլիման մեղմ ու առողջարար է, մէջն ալ շատ բարեբեր դաշտեր ու գեղեցիկ անտառներ կան :

Իրուսիոյ մայրաքաղաքն է Պեռլին, որ ճամբաներուն կա նոնաւորութեանը և շէնքերուն փառաւորութեանը համար շատ անուանի է : Պրեսլաւ, որ խիստ հին քաղաք է, և 90,000 բնակիչ ունի . վերջը կուգան Վէնիկայերի, վաճառաւաճ քաղաք, որ քանի մը գործարաններ և մէկ համալսարան մը ունի . Տանցիք, Իրուսիոյ գլխաւոր նաւահանգիստն է . լիւռն, Սթէթուլա գետին վրայ շինած . Փոզէն, Սարթա գետին վրայ . Խիլիթ, Կեմեն գետին վրայ . Սթէթին՝ խիստ վաճառաւաճ քաղաք . մնացած ամուր քաղաքներն են Սիանտաւ, Սեմէլ, Կրանքֆորթ առ ()տեր գետով, Սակտեպուրի և Լաֆուրթ :

Ստրլին Հռենոսի մեծ դքսութեանը գլխաւոր քաղաքներն են՝ Սիւնաթէր, որ Սթէթֆալիա գաւառին երեւելի քաղաքն է . Վրոնսիա կամ Վէօն, մեծ վաճառականութիւն ունի . Լաքուկրանա, ուր մեծն Լարդոս իր աթոռը հաստատեց . Սեզէլ՝ Հռենոս գետին վրայ ամուր քաղաք . Վէլ և կամ Վիլիա, զուարճալի ու բարեբեր երկրի մը մէջ շինած . Տիւսէլտորֆ, Հռենոսին վրայ գեղեցիկ քաղաք . Վոպլենց, Հռենոսի և Սոդէրի

խառնուրդին մօտ ամուր քաղաք. (միջև կամ (միջև և կամ Տրեխի, Գերմանիոյ ամենէն հին քաղաքն է :

Բրուսիոյ մէջ շատ հանքային նիւթերու հարստութիւն կայ. լճերն ու գետերը խիստ ձկնաւէտ են. անտառներուն մէջ վայրի կենդանիներ շատ կան, և ընտանի կենդանեացը մէջ ա՛նուանի է ձին՝ ու ձին և կրակոտութեանը համար :

Չեռագործներն ու արուեստները խիստ առաջ գնացած են. ներքին վաճառականութիւնը շատ ծաղկած է, վասն զի Զրանցքներն ու գետերը շատ են. բայց ճամբաները՝ մանաւանդ քանի մը զաւառներու մէջ՝ այնչափ աղէկ չեն : Բրուսիոյ մէջ զորս զրդ խաւոր կրօն կայ. և թէպէտ տէրութեան կրօնը լուսեռականութիւն է, բայց ուրիշ կրօններու ալ ազատութիւն կայ. հռովմէական ուղղափառները երկու արքեպիսկոպոսութիւն և վեց եպիսկոպոսութիւն ունին :

Հասարակաց ուսման վրայ մեծ հոգ կը տանի տէրութիւնը. զրահանութիւնը ծաղկելու հետ է. եօթը համալսարան կայ, և շատ ուրիշ ուսումնական ընկերութիւններ : Կառավարութիւնը ազատ միապետական է. Թագաւորը 13 հոգեով ժողով մը ունի, և խորաքանջութիւնը զաւառի մէջ մէյմէկ նախագահ իշխան կայ. բայց հիմա Բրուսիոյ կառավարութիւնն ալ սահմանադրական ոճին մօտենալու վրայ է :

Բոլոր Բրուսիոյ հարստակները, 20 տարու ընկն ինչուան 50 տարեկան եղածները, պարտական են զինուոր ըլլալու. և նախ բաւական ժամանակ զինուորական ծառայութիւն ընելէն ետե՛ք քաղաքացի զօրաց խումբին մէջ կը մտնեն որ շատ քիչ կ'ըստին :

Օ ինուորական ծառայութիւնը 5 տարի է զօրաց մէջ, իսկ 12 տարի է քաղաքացի զօրաց խումբին մէջ : Տէրութեան եկաւմուտը 192,000,000 ֆրանք է, իսկ պարտքը 726,700,000 :

Բրուսայ անունը Պրուսիոյ կամ Ռուսիոյ ազգին անունէն առաջ կուգայ, որ Սարմատացի ժողովուրդ մըն էր. յիշե՛ք որ

Տեւտոնեան ասպետները զԻւրումները նուաձեցին, և Բրոսիայ
 Էծ Դիւանը տիրեցին. իսկ ան մասը որ Բրոսիայ Լաֆաադու-Լեֆ
 կ'ըսուէր՝ Էհայ իշխանութեանը տակն էր. ասպետները լիօ,
 դարուն սկիզբները ուղեցին որ Էհաստանէն անկախ ըլլան, և
 Լըերտ Պրանտեպուրկցին նոյն տէրութեան հետ դաշնադրու-
 թիւն մը ըրաւ, և արևելեան Իւրուսիոյ մէջ դքսութիւն մը կանգ-
 նեց՝ որդւոց որդի ժառանգութեամբ: Լըերտին յաջորդները ա-
 նոր Թողուցած երկիրներն ընդարձակեցին՝ ուրիշ երկիրներ ալ
 ժառանգելով, զնելով և սլատերազմով առնելով. լի, դա-
 րուն մէջերը Փրեդերիկոս Վուլիէլմսին ձեռքովը Իւրուսիան
 բոլորովին անկախ եղաւ ուրիշ տէրութիւններէ, և իրեն որդին
 1701ին Թազաուրի պատուանունն ստացաւ: Փրեդերիկոս Ի Սե-
 զիային տիրեց, և դաշնադրութեամբ մը հաստատուեցաւ որ միշտ
 իրեն մնայ նոյն երկիրը. իրեն յաջորդը՝ ուրիշ տէրութեանց
 հետ Վաղղիոյ գէմ միացաւ, և Էհաստանին մէկ մասին տիրած
 ըլլալով՝ անոնց վնասը քաշեց: Ետքը Վուլիէլմոս Վալերոր՝ Կա-
 փոլէնին գէմ սլատերազմ հրատարակեց, նեղը մանկելով Իւրու-
 սիոյ արևմտեան գաւառները Վաղղիոյ Թողուց. իսկ Իւրուսայ
 Էհաստանին մասն ալ ամբողջ Սաքսոնիոյ դքսին Թողուց՝ որ
 Թազաուր եղեր էր. բայց 1813ին եղած դաշնադրութիւններով
 բոլոր ան երկիրները իրեն դարձուեցան, բայց ի Էհաստանի մէկ
 կտորէն, որուն տեղը Սաքսոնիոյ մէկ մասը և Ստորին Հռենոսի
 մէկ կտորը առաւ:

ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆ ՊԵՆՏՈՅ

ՊԵՆՏՈՅ սահմաններն են Վաղղիա, Հիւսիսային ծով,
 Ստորին Նահանգները, և Ստորին Հռենոսի ու Էլքսէմպուրկի
 մեծ դքսութիւնները. աս երկիրը արևելեան երկայնութեան
 0°ին 10°ին և 3°ին 45°ին, ու հիւսիսային լայնութեան 49°ին 30°ին
 և 51°ին 30°ին մէջ կ'իյնայ. և եօթը գաւառ բաժնուած է:

Հիւսիսային կողմի գաւառներուն մէջ ընդարձակ դաշտեր կան . իսկ միջակ բարձրութեամբ լեռները հարաւային գաւառներուն մէջն են՝ Բրտենեան լեռանց գօտիին շարունակութիւնն ըլլալով :

Բնորոշ Պէլճիոյ երկիրը Հիւսիսային ծովուն կողմն է . շատ գետեր ունի , և դիտաւորներն են Լաբոյ և Սէօզ , Չախ եղերքէն Լաբոյին մէջ վազող գլխաւոր գետը Լիւնն է . իսկ աջ եղերքէն վազողներն են՝ Տենտը և Ուսիէլ՝ որ Դեթէս և Տիւէ գետերէն առաջ եկած է , և Տիւէին մէջ կը թափի Սէն գետը , Սէօզին մէջ կը վազեն Սամսը , Լէս և Ուրթա գետերուն ջրերը :

Լորիին կրիման խոնար է , օդը մեղմ , գետինը ընդհանրապէս բարբեր ու աղէկ մշակուած . բերքն է ցորեն , վուշ , ծխախոտ , և իւղային բոյսեր : Հանքերու կողմանէ հարուստ չէ Պէլճիան . ելած հանքերն են կապար , պղինձ , երկաթ , մարմարին , դժաբար , գաճ . բայց ամենէն երևելի են ածխահանքերը՝ ուսկից շատ ածուխ կ'ելլէ : Հանքային ջրեր քիչ կան աս երկրի մէջ , և ամենէն անուանինները Սիսի ջրերն են :

Պէլճիոյ գլխաւոր քաղաքներն են՝ Պրուսէլ կամ Պրուսէլ , որ տեղութեան մայրաքաղաքն է , Սէն գետին վրայ շինած , և անուանի է գեղեցիկ շէնքերուն ու զանազան ուսումնական տեղերուն համար : Կիւլեքսա , մեծ ու գեղեցիկ քաղաք , վաճառականութեանը և ամրութեանը համար երևելի . ատենով Լաբոյայի վաճառքներուն գլխաւոր համբարանոցը աս քաղաքն էր : Լանտ , եպիսկոպոսանիստ քաղաք է , և համալսարան մը ունի , և Լիս ու Լաբոյ գետերուն խառնուրդին մօտ շինած է : Լիէթ , դործարաններուն ու ածուխի հանքերուն համար երևելի է . Լուվէն կամ Լովանին , համալսարան մը ունի : Լըրեւիլ են նաև Լամուր , Սոն և Պրուէ :

Չեռադործներն ու արուեստները երկայն ատենէ ՚ի վեր

խիստ ծաղկած են աս տէրութեան մէջ, որ շատ գործարաններ ունի, և զանազան ճամբաներու, ջրանցքներու և երկրթէ շահիղներու պատճառաւ վաճառականութիւնը շատ բանուկ է :

Վմէն քաղաքներուն մէջ ընդհանրապէս զաղղիւրէն կը խօսուի . բայց արեւմտեան կողմի գեղացիները Ֆրամանի լեզու կը խօսին, իսկ արեւելեան կողմիները վալլոնի լեզու : Սամուները շատ առաջ գնացած է Պեճիկային մէջ, և իրեք համալսարան կայ :

Պրեթէ բոլոր բնակիչքը հռովմէական ուղղափառ են, բայց ամէն կրօնի ալ ազատութիւն կայ :

Վառապարութիւնը սահմանադրական և ժառանգական միապետութիւն է . օրէնսդրական իշխանութիւնը թագաւորին ու երկու խորհրդարաններուն մէջ բաժնուած է . աս խորհրդարաններէն առջինը, այսինքն Ֆէրաէֆալ ընդամուռնի, որ ութ տարուան համար ընտրուած են կալուածներու տէր մարզկանց մէջ : Ընդ որոնք 2,000 ֆրանք տուրք կուտան . մէկալն է Կոնսթանտինոպոլ, որ 102 անգամ ունի՝ չորս չորս տարուան համար ընտրուած . և ով որ տարիքը առած ու բարեկիրթ քաղաքացի է՝ կրնայ աս ժողովրդին անդամ ընտրուիլ :

Վարքանիւր գաւառի մէջ մէյմէկ գաւառակալ իշխան կայ, և նուիրակաց ժողովը մը ունի . աս նուիրակները նոյն գաւառին զանազան կողմերէն եկած են, և ասոնք Վազղիոյ նահանգական ժողովներուն և ընդհանուր ժողովներուն կարգովը կը վարուին : Վատաստանները թագաւորին անունովը կը կարուին, բայց զգաւատարները ժողովուրդը կ'ընտրէ : Լըկու գերագոյն աւետան կայ, և Պեճիկայի Վաղղիւրոյ օրէնքներովը կ'եղծան, բայց 'ի մէկ քանի տարբերութիւններէ :

Օրսթոդովը զինուորագրութեամբ և կամաւոր զինուորութեամբ կ'ըլլայ . զինուորական ծառայութիւնը վեց տարի է : Վառապարովը գրեթէ 16 կտոր պզտի նաւ է :

Պեճիկ թագաւորութեան մէջն է հին (Եփէֆալ կամ Պեճիկ)

Ճիշտի մէկ մասը, որ հռենոս, Սէն և Սառն գետերուն մէջտեղը կ'ընար. այս թագաւորութեան ատեն մը հռովմայեցիք տիրեցին, և չորս կտոր բաժնեցին, այսինքն առաջին և երկրորդ Վերմանիա, և առաջին ու երկրորդ Պելճիա:

Պելճիան մեծին Վարդուխի ընդարձակ թագաւորութեանը մէկ մասն էր. իր յաջորդներուն ժամանակը Վաղղիայէն բաժնուեցաւ, ու այլ և այլ իշխաններու ձեռք անցնելէն ետքը՝ Բէսարիոյ Սաքսիմիլիանոս կայսեր իշխանութեան տակն ընկաւ, ու Վերմանիոյ կայսերութեան մասն եղաւ: Առդովիկոս (Բ)՝ այս երկրին տիրեց, բայց Ուլարէթի դաշնադրութեամբը նորէն Բէսարիոյ անցաւ:

Ուլարտաներորդ դարուն վերջերը երբոր Բատրիան Վաղղիացւոց դէմ պատերազմ հրատարակեց, Վաղղիայից Պելճիա մտան, տիրեցին անոր, ու Վաղղիոյ հետ միացուցին, և ինչուան 1814 այնպէս մնաց. ան միջոցին Պելճիան հօլանտային հետ միացաւ, որով Ստորին Վաշանգաց տէրութիւնը ձևացաւ, և թագաւորութիւնը ()ունսմէ-Վաստաւ ըսուած ցեղին տրուեցաւ:

Պելճիացիք շատ ատենէ ՚ի վեր կը պախարակէին իրենց տէրութեան բռնաւորական կերպը. հօլանտացւոց առաջին սեպուիւլը լէին քաշեր, և կրօնասիրական հոգին ու քաղաքական կարգադրութիւնները ջնջելու կը ջանային. 1830ին օգոստոսի 25ին զիշերը Պրուսերի մէջ ապստամբութիւն մը ելաւ, մէկալ գաւառներուն մէջ ալ տարածուեցաւ, ու հօլանտացւոց զունդերը Պելճիայէն ելլելու ստիպուեցան: Բայց ապստամբութեան ատենը որոշուեցաւ որ Պելճիան ինքնագլուխ թագաւորութիւն ըլլայ, և Վեմուրի գութըր թագաւոր ընտրուեցաւ. բայց անիկայ յանձն չառնելով՝ անոր տեղը Ափրիլտ Սաքսնիա-Վոպուրկին իշխանը թագաւոր եղաւ, և 1831ին յունիսի մէջ երգուընցաւ որ սահմանադրական իշխանութիւնը յանձն առնու:

ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆ ՍՏՈՐԻՆ ԿԱՏԱՆԿԱՅ
ԿԱՄ ՀՈԱՆՏՈՅ

ՍՏՈՐԻՆ Վաչանգաց թագաւորութիւնը արեւելեան երկայնութեան 1°ին և 4°ին 55'ին, ու հիւսիսային լայնութեան 50'ին 45'ին և 53'ին 30'ին մէջ կ'իյնայ. չորս կողմի սահմաններն են՝ հիւսիսային ծովը, հաննովեր, Ստորին հռենոսի մեծ դքսութիւնը և Պէլճիս: Իս տէրութեան ձեռքն է Ղաթսեմպուրկի մեծ դքսութեան արեւելեան մասը, որ Պէլճիոյ՝ Վաղղիոյ և Ստորին հռենոսի մեծ դքսութեանը մէջ կ'իյնայ:

Հոլանտայի մէջ բնդարձակ դաշտեր խիստ շատ կան, որոնց մէջ զանազան թումբեր, գետեր, ջրանցքներ, փոսեր, ճահճներ, ու հազիւ բանի մը մանր բլուրներ կան: Երկրաբանները միակերպ ու ցած են, անանկ որ շատ անգամ սաստիկ մակերնթացութիւն եղած ժամանակը ջրին տակը կը ծածկուին. ան պատճառաւ տեղ տեղ շատ ծախքով բարձր ամբարտակներ շինուած են ջրին դէմ:

Հոլանտայի մէջ շատ լճեր կան. ամենէն անուանին հարէմի լիճն է՝ որ հարէմի ծով ալ կ'ըսուի. իսկ երեւելի ծոցերն են Օռիտերգէ և Տոլար: Երկու հատ ալ կողմնեբուն խումբ կայ Հոլանտայի մօտ, որոնց մէկը Ղարոյ, Մէօզ և հռենոս գետերուն զանազան ճիւղերովը ձևացած է, մէկալը վերը բնուած երկու ծոցերուն մէջ կ'իյնայ: Հոլանտայի մէջէն անցնող գլխաւոր գետերն են Ղարոյ, Մէօզ և հռենոս:

Ղարոն Հոլանտա մասնէին ետքը երկու ճիւղ կը բաժնուի. մէկը արեւելեան, մէկալը արեւմտեան:

Մէօզ գետը, որուն մէջ կը վազեն Սոէր, հռենոսին երկու գլխաւոր ճիւղերը Վալ և Էք, հիւսիսային ծովը կը թափի իրեք բերնով, և շատ ճիւղեր ունի:

Հռենոսը կէլար զաւտին մէջ մանեւէն ետեւ երկու թեւեր բաժնուի, որոնց մէկն է Սալ՝ որ Սէօղ գետին հետ կը միանայ . իսկ մէկաւ թեւեր դէպ'ի հիւսիս կ'երթայ, ուսկից առաջ կուզան մէյմը Լասէլ՝ որ Օւլիսերգէ ծոցը կը թափի, մէյմին ալ ուրիշ գետ մը՝ որուն ջրերը կէս մը Հին Հռենոսին մէջ մտնելով Հիւսիսային ծովը կը թափին, կէսն ալ ՝ Էքին հետ խառնուելով Սէօղ գետին մէջ կը թափին :

Կրկին կլիման ցուրտ ու խոնաւ է, և այնպիսի առողջարար չէ . գետինը տեղ տեղ ճախճախուտ՝ տեղ տեղ ալ աւազուտ է, և աւազի շեղջերով ծածկուած . և թէպէտ մշակութեան յարմար չէ, բայց խիստ աղէկ արօտներ ու ցամբած ճահճիչներ ունի, ուր կ'արածին ձիեր, եղներ, և բազմաթիւ ու աղնիւ տեսակ ոչխարներ :

Վիսուսը քաղաքներն են Մանդերտամ, որ տէրութեան մայրաքաղաքն է . խիստ ծաղկած քաղաք է, 200,000 բնակիչէն աւելի ունի . Հայոց տպագրութիւնը նախ հոն ծաղկեցաւ . Հայրա կամ՝ Կա-Հէյ, երեւելի չէնքերուն և ուսումնական տեղերուն համար . Էյտա, 50,000 բնակիչ ունի ու անուանի համալսարան մը . Սթիւտտամ, մեծ ու գեղեցիկ քաղաք . 72,000 բնակիչ ունի . Սթիւքթի և Լրոնինկէն, անուանի են իրենց համալսարաններովը . Լիմէկ, անուանի է 1679ին ասոր մէջ եղած դաշնադրութիւնը . Լուքսեմպուրկ, Լարոպայի ամուր քաղաքներէն մէկն է :

Չեռագործները շատ առաջ գնացած են . վաճառականութեւ թիւնն ալ թէպէտ առջինէն շատ վար է, բայց հիմայ ալ խիստ ծաղկած է :

Սամուրը շատ առաջ գնացած է Ստորին Կահանգայ մէջ . իրեք համալսարան ունի, իրեք ակադեմի, և ճեմարան մըն ալ որ Սուրպիկոս Պոնափաութէն հիմնեց . Վրականութիւնը, գիտութիւնները և արուեստները ստեն մը խիստ ծաղկած էին :

բայց հիմն այնչափ չեն : Հորանտացւոց լեզուն թանձր է, ու զեր-
մաներէնին հետ շատ նմանութիւն ունի : Բնէն տեսակ կրօնի
ազատութիւն կայ աս երկրիս մէջ, բայց ժողովրդեան մեծ մասը
կալ վրնական է :

Կառավարութիւնը սահմանադրական ու ժառանգական միա-
պետութիւն է : Ծագաւորը տէրութեան զուլին է : Իր ձեռքն
է գործադրական իշխանութիւնը : Իսկ օրէնսդրական իշխանու-
թիւնը թագաւորին ու զինուոր ատենակալաց մէջ բաժնուած է :
Աս ատենակալները երկու խորհրդարան ունին : Բնի խորհրդա-
րանին անդամները թագաւորը կ'ընտրէ, և ասոնք մշտնջենաւոր
են : Իսկ երկրորդին անդամները իւրաքանչիւր գաւառները կ'ըն-
տրեն՝ իրէք տարուան համար : Իւրաքանչիւր գաւառի մէջ մէկ-
մէկ գաւառակալ իշխոն կայ : ամէն գաւառ այլ և այլ մաս
բաժնուած է, և աս մասերը զանազան վիճակներ ու բաժիններ
ունին : Կառաւարտական վեճերը կտրելու համար մասնաւոր
դատաստանարաններ կան՝ որ Կաղղիացւոց օրէնքներովը կ'ել-
թան :

Օ օրքը երկու կերպով կը ժողովուի . մէյմը կամուօր զի-
նուորութեամբ, որ երբեմն վարձքով է և երբեմն առանց վար-
ձու . մէյմն ալ ըստ օրինաց զինուոր երթալով : Օ ինուօրա-
կան ծառայութիւնը վեց տարի է : Կաւառորմըն մէջ 9 եռա-
կարգ նաւ, 22 երկկարգեան և 40 մանր նաւեր կան :

Հին ատեն Ստորին Կահանգաց բնակիչներն էին Փրիսիա-
ցիք ու Բատաւիացիք . աս երկիրս առաջ Սեփին Կարօրսի տե-
րութեան մասն էր, ետքը Կերմանիոյ կայսերութեան հետ միա-
ցաւ : Կարօրս Լսին որդւոյն Փիլիպպոս Լսին բռնութիւններուն
դիմանալով Ստորին Կահանգաց շատ գաւառները Սպանիոյ
գէտ՝ ապստամբեցան . և աս գաւառները՝ որ Էօթը հատ էին՝
Լսօ գարուն իրարու հետ միացան ու Հորանտայի կամ Սիւա-
ցեալ Կահանգաց հասարակապետութիւնը հաստատեցին . որ

1648ին Սիւնսիքի զաւնագրութեամբը ինքնագրութիւն ձանցուեցաւ : Ի՞նչ հասարակագետութիւնը խիստ զօրացաւ , ու ծովային ուժը շատ մեծցաւ . ուրիշ տէրութեանց հետ մէկտեղ Վաղղիոյ դէմ պատերազմեցաւ , ու Սուլթանիոս ԴՊ՝էն յաղթուեցաւ : Ինչդիպ ծովային ուժը սաստիկանալով , և Տորանտան զանազան պատերազմներու մէջ յաղթուելով՝ շատ տկարացաւ , ու վերջի դարուն ստեղծեց Վաղղիացւոց յարձակմանը ներքին շատ նեղութիւն քաշեց . ան միջոցին Ռաֆայէլի հասարակագետութեան բուռեցաւ . բայց 1806ին Թագաւորութիւն մը եղաւ՝ որ Սուլթանիոս Պոնափաութիւն տրուեցաւ , և չորս տարիէն վերջը Վաղղիոյ հետ միացաւ : 1813ին Տորանտան ու Պելճիան իրարու հետ միացան , ու Սթրէն Լաֆայէլի Ռաֆայէլիան բուռեցով () Բոնափ-Լաստալի ցեղին տրուեցաւ . բայց 1830ին նորէն բաժնուեցան , և հիմա իրարմէ անկախ Թագաւորութիւններ են :

ՆԻՋԵՐԻԱՆԻ ՅՈՒԹԻՒՆ ԶՈՒԻՅԵՐԸ

ՉՈՒԻՅԵՐԸ Լըրոպայի մէջտեղն է . չորս դին ստաճ են Վաղղիա , բուն Վերմանիա , Լէստրիա և Լոտղիա . արեւելեան երկայնութեան 3°ին 38'ին և 8°ին 9'ին , ու հիւսիսային լայնութեան 45°ին 47'ին և 47°ին 50'ին մէջ կ'իջնայ : Հիւսիսէն սահմանն է Հոնոս գետը և Վոթթանայի լիճը . արեւմուտքէն Տուլ գաւառը և Լոբրա լեռան մէկ կտորը . հարաւէն Լապեան լեռները և Նինելրայի լիճը , արեւելքէն Հոնոս գետը : Օւիլերիին խիստ երկայն կտորը արեւելքէն արեւմուտք՝ 34 բիւրմէթ է , և հիւսիսէն դէպ'ի հարաւ խիստ լայն տեղը 22 բիւրմէթ . մակերեսը թիւ 385.60 քառակուսի բիւրմէթ է , և ընակւած թիւն է 2,188,000 :

Լայկան լեռանց գօտիին ձիւնադատ անդունդներուն և բարձր գագաթներուն արտաշնուտ , և հեղեղներուն , թաւ ան

տառներուն, այգիներուն, մշակած դաշտերուն, զանազան առուներով ոռոգուած մարգագետիններուն ու լճերուն պատճառաւ, որոնց եզերքներուն վրայ սրանչէլի տեսարաններ կան, Օւլիցերիին տեսքը Լաւրայի ամէն կողմերէն գեղեցիկ ու փոփոխ է։ Լաւրիկի ամջ բարձր լեռներ շատ կան, և զլեռաւոր գոտիները երկու հատ են, որ Լաւրաթ լեռով իրարու կպած են։ աս գոտիներէն մէկն է Լաւրան, որ հարաւային արեւմուտքէն դէպ 'ի հիւսիսային արեւելք երկընցած է։ դէպ 'ի Օւլիցերիին կողմը դարձած կողքը շատ զառ 'ի վեր են, իսկ Վաղղիային գին դարձածները աստիճանաբար դարվար են։ Լաւրորդն ալ Լաւրեան լեռանց գոտին է, որուն շտկովիւնը զրեթէ Լաւրային պէս հիւսիսէն հարաւ է, և դէպ 'ի ամէն գին երկընցած ճիւղեր ունի։ զլեռաւոր բարձր սարերն են, Սոն-Սոդ կամ Սոնթէ-Սոդա լեռը, Գլինաթէր-Լ'արհուն, Լաւնկ-Դրաւ, Սեծն Սուրբ-Վեռնարդաւ, Սէն-Վրթարաւ կամ Սուրբ Կողարոսաւ, և Սեմիլոն։

Հանքային նիւթեր Օւլիցերիին մէջէն շատ կ'եղեն, որ են պորփիւր, մարմարիոն, ալաբաստր, և շատ տեսակ մետաղներ։ քանի մը գետակներու տակ ոսկիի փոշի կը նստի, և շատ հովիտներու մէջ փայտաբար և թորպա բառած վառելի նիւթերը շատ կան։ Հանքային ջրեր ալ շատ կը գտնուին։

Լեռներուն վրայ բարեխառն երկիրներու և հիւսիսային կողմի կենդանիներ կը գտնուին։ դաշտերուն մէջ շատ կովեր ու եզներ կ'արածին, լճերուն ու գետերուն մէջէն ալ ագնիւ ձկներ կ'եղեն։

Բուսականութեան կողմանէ Օւլիցերին եօթը մաս կը բաժնուի, որոնց մէջ Լաւրայի ամէն տեսակ կլիմաները կան։ Խրաղողը հովիտներուն մէջ և լճերու ու գետերու եզերքներուն վրայ միայն առաջ կուգայ, իսկ արօտները ինչուան ձիւնապատ լեռներուն վրայ ալ կը բուսնին։ Սլակած երկիրներուն բերքն է ցորեն, հաճար, գարի, բրինձ, վարսակ, կանեփ և մերացորեն։

բայց եղանակաց փոփոխութեանը համար հարկ կ'ըլլայ որ գրեւն ալ ցորեն և ուրիշ արմտիք բերել տան՝ ժողովրդեան ապրուստին համար :

Օսկերիի լեռներէն կը բխեն հսկանոս գետը որ Սան-Վոթթարայ լեռան արեւելեան կողմէն կ'իջնայ . հոգանոս , որուն ափունքը Վրիմնէլ ու Ֆուրքա լեռանց վրայ է . և ուրիշ շատ գետակներ , որոնց երեւելիներն են՝ Լ'ար , Սայս , Լիմնա , Տուպ , Ինն , Խէստէն :

Եւ երկրիս զանազան լճերուն գլխաւորներն են՝ Էմանի կամ Ղինեւայի լիճը , Էնչաթէլ , Սորայի , Պիէնի , Խունի , Լուէնայի , Յուկի , Յուրիբի , Վոթթանցայի և Լուկանցի լճերը :

Ղինեւան Օսկերիին երեւելի քաղաքն է , և գիտութեանց՝ վաճառականութեան ու ձեռագործներուն պատճառաւ ամենէն երեւելի է : Ետքը կուգան Լասիլէա կամ Պալ , որ գեղեցիկ հովտի մը մէջ շինուած է , և համալսարան մը ու գործածարաններ ունի . Յուրիբ , ուսումնական տեղուանք շատ ունի . Պեւնա՝ Լ'ար գետին վրայ խիստ վաճառաշահ քաղաք է . Լուէնա , ան քաղաքներէն մէկն է՝ ուր որ համալսարհական ժողովը կ'ըլլայ . Ֆրիպուրկ , Լոզաննա , և Շաֆֆուզ՝ հսկանոսի անուանի ջրվեժին մօտ :

Օսկերիի մէկ մասը հռոմէական ուղղափառ է , մնացածը նորադանդ : Եւ երկրիս մէջ ազգային լեզու չկայ . հիւսիսային ու արեւելեան կողմի բնակիչները լատին գերմաներէն մը կը խօսին . արեւմտեան կողմի գործածական լեզուն գաղղիական է , իսկ հարաւային գին՝ իտալերէն :

Հասարակ ժողովուրդը ան երկրիս մէջ աւելի գիտութիւն ունի քան թէ Լաբուայի ուրիշ կողմերուն ռամիլը . բայց գեոաֆնապիսի հին կարգեր կանոններ կան՝ որ հիմնական քաղաքականութեան յարմար չեն : Օսկերիի նիզակակցութիւնը բը-

սանտերիւ նաճանգ բաժնուած է . առ նաճանգները իրարու հետ դաճակից են՝ որպէս զի իրենց ազատութիւնը ապահով պահեն, և ամէն նաճանգ ուրիշներէն բոլորովին անկախ՝ իր երկրին տէրն է :

Հասարակաց վերաբերեալ դործողութիւններուն վրայ նուիրակներու ժողովը կը մնած է , որ քսանութիւնու հոգի են , ու ամէն տարի առ իրեք քաղաքներէն մէկուն մէջ կը ժողովն , այսինքն Պեռնա , Սուրիոն և Նիւրիք : Երկու տարին մէյմը առ քաղաքներուն կարգը կը փոխուի , և ժողովը ուր որ կ'ըլլայ՝ ան նաճանգին իշխանը ժողովքին նախագահն է , և ան նախագահը լանդման կ'ըլլուի :

Օւիցերիին մէջ ամէն մարդ քսան տարեկան ըլլալուն պէս՝ զինուոր կը սեպուի , և իրեն զէնքերն ու զգեստները ինքը կը հոգայ : Պատերազմի ժամանակ ամէն նաճանգ մէյմի զօնդ կուտայ , և բոլոր բանակին թիւը կ'ըլլայ 33,758 հոգի . բայց առ թիւը կրկնապատիկ կ'աւելնայ՝ երբոր արտաքոյ կարգի զօրափոշով կ'ընեն , և ամէնը մէկէն կ'ըլլայ ինչուան 200,000 : Ինչպեակցութիւնը տարեկան սակ՝ այսինքն որոշուած զանձանակ կամ տուրք մը ունի , որով զինուորաց , դպրոցներու և ուրիշ հասարակաց ծախքերը կ'ըլլան : Հարկերը քսան տարուան համար որոշուած են , և իւրաքանչիւր նաճանգ իր հարստութեանը համեմատ տուրք կուտայ :

Օւիցերիին մէկ մասն է հին Հելլաթիան , մէկալ մասն է Հաթիոյ արեւմտեան կողմը . հին բնակիչները պատերազմատէր ժողովուրդներ էին , որ Հռովմայեցւոյմէ յաղթուեցան ու անոնց նիզակակիցներուն կարգը անցան : Երբոր առ երկրիս վրայ վաղէցին Վերմանացիք , Սանտալը և Պուրկինիոնք , և ութ երորդ ու տասներորդ դարերուն մէջ երկրին բնակիչները Հոնայ , Սանառայ և Բարաւաւոյ դէմ կեցան : Երբոր Հռոմուլփոս Հասպուրկցին և իրեն որդին Բլէրա Բ. սկսան բռնութիւններ ընել

Հելուետիացոց վրայ, քանի մը մեծահոգի մարդիկ 1308ին խօսք դրին ու իրենց հայրենիքը բոլորովին ազատեցին. և աս իրեք նահանգները, Շուից, Ունթերվալտ և Ուրի, նիզակահյուծ թիւն մը ձեւացուցին. աս նիզակահյուծ թիւնը երկար ատեն Մէսսրիոյ դէմ կեցաւ, ու կամաց կամաց անոնց հետ ուրիշ շատ գաւառներ ու միացան: Այնտեղից դարձան սկիզբը Հելուետեան նիզակահյուծ թիւնը տասուրեք նահանգ ունէր, և Այնթիմի վրայ դաշնադրու թեամբը հաստատուեցաւ որ բոլորովին անկախ ըլլայ ան նիզակահյուծ թիւնը:

Վաղղիացիք 1798ին Օւիցերիի տիրեցին, անունը դրին Շուեյցերէն հասարակագործական. բայց չորս տարիէն վերջը իւր ուղիւ թիւն մը ելաւ, և կ'ուզէին նորէն առջի կառավարու թիւնը հաստատել. ան ատեն Վաղղիացիք նորէն Օւիցերի մտան. բայց Օւիցերացիք 1803ին հրատարակուած գրով մը կրցան նիզակահյուծ թիւն մը հաստատել 19 նահանգով. աս նիզակահյուծ թեան միջնորդ կեցաւ Պոնափաւ թէ. և Օւիցերին ան աւտենէն ինչուան 1813 ուրիշ տէրութեանց հետ միաբանու թիւն մը չունէր. բայց 1813էն ետքը Մասսրիոյ զօրացը դէպ 'ի Վաղղիա անցնելու ճամբայ տուաւ, անով Վաղղիացոցմէ ալ զատուեցաւ բոլորովին ու ինքնագլուխ եղաւ. և որչափ երկիրներ որ Վաղղիացիք առեր էին՝ 1815ին նորէն նոյն նիզակահյուծ թեան դարձուեցան, ու Սէքս և Սաւոյա գաւառներուն մէկ մասն ալ անոր եղաւ: Իսկ Սալեզիոյ, Սալեզիա թիւն իշխանութիւնը ու Շինեւրայի գաւառը ետքէն մտան նոր նիզակահյուծ թեան մէջ, որով 22 գաւառները ձեւացան, ու Լաւոյայի տէրութիւնները ազատ ձանցան աս նիզակահյուծ թիւնը ուրիշ տէրութեանց հետ կապ ունենալէն:

ԹԱԳԱՆՈՐՈՒԹԻՒՆՔ ՀՈՒՆՏԱՅ ԵՒ ՆՈՐՄԵԿԻՈՅ

Հ ՈՒՆՏԻ և Վորվեկիոյ թագաւորութիւնները Սանտինա-
-իւն կամ Սանտինա-Բերադաոյն մէջ են՝ մէկ թագաւորի իշ-
խանութեան տակ . արեւելեան երկայնութեան 2°-ին 20' -ին ու
28°-ին 50' -ին , և հիւսիսային լայնութե 33°-ին 20' -ին և 71°-ին 15' -ին
մէջ կ'իջնան : Ի՞նչ երկրի սահմաններն են՝ Սաուցեալ ուկրիանոս
արջային , Հիւսիսային ծով , Սքակերրաք , Վաթթիկաթ ,
Սուտ , Պաթիկ ծովը , Լանտի ջրանցքը , Պրիմիոյ ծոցը ,
Թուռէա , Սուռիոյ և Թանա : Ի՞նչ թերակղզւոյս ամենէն եր-
կայն կտորը՝ որ Ֆալթերայոյի և Հիւսիսային գլխոյն մէջ
կ'իջնայ՝ 192 բլրմութիւն է , իսկ լայն կտորը՝ 60° զուգահեռակա-
նին տակէն սկսեալ 72 բլրմութիւն է :

Լարոպայի ընդհանուր ստորագրութիւնն ընելու ժամանակ՝
աս թերակղզւոյս ծովեզերքներուն վրայ եղած ծոցերուն , խորը-
րուն , հրուանդաններուն վրայ խօսեցանք . ինչպէս նաև Սքան-
տինաւեան Լալեանց գօտիին վրայ , որ նոյն երկրին մէջէն կ'անց-
նի ու Հ ուետը Վորվեկիայէն կը բաժնէ : Հ ուետի տեղութեան
մէջ շատ կղզիներ կան՝ որոնց մէջ գլխաւորներն են Լ ռիֆոտէն
կղզիները , () լանտ և Վրիլանտ կղզիները , ու Սթորհոլմի ար-
շիպելագոսը :

Հ ուետի երեւիլ լճերն են՝ Ս էներ , Ս էթեր , Սիլեան ,
Լ ուէա և Թուռէա . իսկ Վորվեկիոյ մէջ գլխաւորը միայն Սիո-
զէն լիճն է :

Բարձր գաւառներու մէջ եղած սառնամանիքներէն և լճե-
րէն շատ գետեր առաջ կուգան , որոնց մէջ երեւելիներն են Հ ուե-
տի մէջ Թուռէա , Վալլըս , Լ ուէա , Սիլտութ , Սւմա , Ին-
տալ , Տալ , որ Պրիմիոյ ծոցը կը թափին , ու Վլար և Վրթա .
իսկ Վորվեկիոյ մէջ Վրոմէն և Թանա :

Սքանտինաւիոյ մէջ խիստ գեղեցիկ ու բնական տեսարաններ կան . գետինը պարարտ չէ , բայց հարաւային կողմերը բարեբեր ու զուարճալի երկիրներ կան , որ զանազան դետերով ու վտակներով կ'ոռգուին : Վիսան խիստ փոփոխական է , օդն ալ ընդհանրապէս առողջ . ձմեռը աւելի երկայն ու սաստիկ է 'Վորվեկիոյ մէջ քան թէ Շուետի մէջ , ամառն ալ թէպէտ օրերը երկայն են , բայց բոլոր օրը նոյնպէս տաք չէ :

Վեանէն խիստ առատ հանքային նիւթեր կ'ելլեն , մանաւանդ երկաթ . կը գտնուին նաեւ ոսկիի , արծըթի և պղնձի հանքեր : Հարաւային կողմի լեռները անտառուտ են . բայց հիւսիսային դին՝ ցած բլուրներու վրայ ալ բոյս չգտնուիր :

Բարեխառն երկիրներու քանի մը տեսակ պտղոյ ծառերը առ թերակղզւոյս հարաւային դին առաջ կուգան . հոս մշակուած գլխաւոր բոյսերն են՝ կանեփ և գետնախնձոր . ցորենը աղէկ չը մեծնար , բայց զարին ու վարսակը աղէկ առաջ կուգան :

Եւրոպայի ուրիշ կողմերը ինչ ընտանի կենդանիներ որ կան՝ նաեւ Սքանտինաւիոյ մէջ կը գտնուին , բայց տեսակներն մանր է , և քանի որ դէպ 'ի հիւսիս երթաս՝ կենդանիներն ալ այնչափ կը քիչանան . Լափոնիոյ մէջ ան կենդանեաց տեղը բռնողը ~էն~ ըսուած եղնիկն է : Ետառներուն մէջ վայրի կենդանիներ չատ կան . ծովեզերքները , լճերը և գետերը խիստ ձկնաւէտ են :

Շուետի երկիրը իրեք մեծամեծ բաժանմունք ունի , որոնք 24 կուսակալութիւն բաժնուած են , ու 1-ին կ'ըսուին : Վիսաւոր քաղաքներն են՝ Սթոքհոլմ , որ տէրութեան մայրաքաղաքն է , գերլեցիկ ու ընդարձակ , և հին շէնքերուն և ուսումնական տեղերուն համար անուանի : Արթէպօրկ՝ ծովեզերեայ մեծ քաղաք . Ուփսալա , որ աստեղաբաշխական դիտանոց և համալսարան մը ունի . Վարքբերնա , ամուր քաղաք և նուահանգիստ . Վալմար , ամուր քաղաք , որ () լանտ կղզիին գիմացը կ'ընայ :

'Վորվեկիան 17 գաւառ բաժնուած է : Շուետի թագաւո-

լուծեան աս մասին մայրաքաղաքն է Վրխտիանիա, որ աղէկ կերպով շինուած, ու խիստ գեղեցիկ գիւրք ունի. ետքը կուգան Պերկէն, և Տրոնթ-ձէյմ:

Արկրին կրօնքը լուտերականութիւն է, բայց ամէն կրօնի ալ ազատութիւն է. Վորվեկիոյ մէջ հինգ եպիսկոպոսութիւն կայ, իսկ Շուետի մէջ՝ մէկ արքեպիսկոպոսութիւն և տասնը-մէկ եպիսկոպոսութիւն:

Աբանտինաւիոյ բնակչաց լեզուն, ինչպէս նաև Տանիմարքացոցը ան լեզուէն առաջ եկած է՝ որով զրուած են Աբանտինաւիոյ կրօնական երգերը: Աւսմունքը ընդհանրապէս տարածուած է, և զիտութիւնները առաջ գնացած. իրեք համալսարան կայ, որոնց երկուքը Շուետի մէջ են, մէկն ալ՝ Վորվեկիոյ մէջ, Չեռագործներն ու արուեստները շատ ծաղկած չեն. բայց քանի մը տարիէ ՚ի վեր տէրութիւն մեծ ջանք ունի զանոնք ծաղկեցնելու:

Առաւելարութիւնը օրէնսդրական միապետութիւն է. երկու թագաւորութիւններն ալ առանձին սահմանադրութիւններ և իրարմէ անկախ ատեաններ ունին: Վործադրական իշխանութիւնը թագաւորին ձեռքն է. ատեանները կամ ընդհանուր Ժողովը (որուն Շուետի մէջ Խոփալ կ'ըսեն, իսկ Վորվեկիոյ մէջ Խեթրեհէն) օրէնսդրական իշխանութիւն՝ և տուրքերը թագաւորին հետ որոշելու իրաւունք ունին: Շուետի Ժողովին մէջ նուիրակները չորս աստիճանի են, այսինքն ազնուականք, եկեղեցականք, քաղաքացիք և զիւղականք. իւրաքանչիւր կարգը առանձին կ'ընեն իրենց օրոյմունքները. իսկ Վորվեկիոյ Ժողովին անգամներուն մէջ զանազանութիւն չկայ: Արկու թագաւորութիւններն ալ մէյմէկ գերազոյն ատեան ունին, որ ամէն քաղաքական ու դատաստանական բաներուն ետքի վճիռը իրենք կուտան:

Տէրութեան պարտքը զրեթէ 81,000,000 Ֆրանք է. նաւատորմիղը 103 կտոր նաւ, որոնց մէջ 10 հատը եռակարգ է, և 13 երկկարգեան:

Շուեաի և Վորվեկիոյ երկիրներուն հին ատեն Սիստիա կամ Սիստիա և Սիստիա-ի կ'ըսէին . առաջ Ֆինիքը բնակեցան հոն , ետքը Վալապի տիրեցին : Վորվեկիան ատենով Վերեփն կ'ըսուէր , և հին ատեն մանր թագաւորութիւններ բաժնուած էր . 910ին Հարալտ ան տէրութիւնները միացընելով մեծ թագաւորութիւն մը կանգնեց : Շատ թագաւորներ ետեւէ ետեւ յաջորդեւէն վերջը Վորվեկիան Տանիմարքային հետ միացաւ , և Սարգարիտա թագուհին իրեն աս երկու թագաւորութեանցը հետ նաեւ Շուեաի թագաւորութիւնը միացուց . աս բանս 1397ին Վալմարի դաշնադրութեամբն ալ հաստատուեցաւ : Շուեաիները շատ անգամ Տանիմարքացուց լուծը թօթվել ուզեցին՝ բայց չկրցան . ինչուան որ Սուլթանու Սադա ելաւ , որ զիրենք ազատեց և ինքը 1523ին թագաւոր նստաւ : Սիստիա մէջ թագաւորեցին Սուլթան Մուրադ , Վերիստինէ , և Վարդու Սիստիա ետքն ալ Վարդու Սիստի . 1809ին սաստիկ պատերազմներու պատճառաւ Շուեաիները Ֆինլանտիան ու Շուեաի Փոմերանիան կորսնցուցին , և Սուլթան չորրորդը աթոռէն ձգելով՝ Վարդու Սիստիա քաղաքին . ասիկայ մեռնելու ժամանակը թագաւորութիւնը Պեռնատութեանով դադրեցաւ զօրավարին թողուց , որ 1810ին թագաւորազուն ըսուեցաւ , և հիմակուան թագաւորը Սիկար՝ անոր որդին է : Վորվեկիան շատ հակառակութիւններէ ետեւ Տանիմարքացուց ձեռքէն ելաւ , ու 1814ին բողբոլին Շուեաին հետ միացաւ . բայց անոր տեղը Շուեաի Վերմանիոյ մէջ ունեցած երկիրները թողուց :

ԹԱԳԱՆՈՐՈՒԹՅՈՒՆ ՏԱՆԻՄԱՐԿԱՅԻ

ՏԱՆԻՄԱՐԿԱՅԻ թագաւորութիւնը հիւսիսային լայնութիւն 53°ին 24'ին և 57°ին 45'ին , ու արեւելեան լայնութեան 5°ին 40'ին և 10°ին 2'ին մէջ կ'ընայ . երկու մաս ունի , մէկը ցամաքային՝

մէկն ալ կղզիները, որ Հիւսիսային ծովուն, Պալմիի ծովուն և Վաթթիկաթի ծոցին մէջ կ'ընան, յերբէ՞ս կամ Ֆերոէր Ըսուած կղզիներն ալ աս տէրութեան ձեռքն են:

Յամաբային մասին սահմանն է՝ Հիւսիսէն Ուալէրըք, արեւմուտքէն Հիւսիսային ծովը, արեւելքէն ու հարաւէն Վաթթիկաթ, Պալմիի ծովը, Սեբէսմարի, Սուպէի և Համարուկի երկիրները, Հաննովերի Թագաւորութիւնը՝ որ Լյպա գետով Տանիմարբայէն կը բաժնուի. ասոր մէջն են Լյուլանտ Թերակզլին, և Շլէսվիկի, Հորթայնի ու Սուպէի դքսութիւնները:

Տանիմարբայի տէրութեան ձեռքը եղած կղզիներուն մէջ գլխաւորներն են Շէլլընտ, Լաւնտ, Ֆալթէր, Սոն, Լանկէլանտ, Ֆէմեռն, Լաէն և Պոռնհոլմ:

Տանիմարբայի ծովեզերքները՝ որոնց վրայ շատ ծոցեր կան՝ ընդհանրապէս ամէն տեղ ցած ըլլալով, շատ անգամ ջուրը կը կոխէ:

Իս երկրիս մէջ լեռ չկայ, հապա միայն բլուրներ կը գտնուին. գետինը հանքային նիւթերու կողմանէ հարուստ չէ, և մէջէն ելած մետաղը միայն կաւով լեցուած երկաթ է. քանի մը հանքային ջրեր ալ կան:

Տանիմարբայի երկիրը ուղղողը միայն Լյպա գետն է, որ անմիջապէս ընկնէ կ'անցնի. բայց ուրիշ գետակներ ալ շատ կան մէջը, որոնց գլխաւորն է Լյպտեր, որ Շլէսվիկը Հորթայնէն կը բաժնէ: Ինչերը խիստ շատ են, մանաւանդ Լյուլանտին մէջ, ուր նաեւ քանի մը ջրանցքներ կան, որոնց մէջ անուանիններն են ()տէնգէ, Շլէքէնից և Շլէսվիկ-Հորթայնի ջրանցքները:

Տանիմարբային կլիման ան աստիճան յուրտ չէ՝ որչափ որ կը կարծուի իրեն դիրքին նայելով. Թանձր ու խոնավ մէգերովը ցրտութեան սաստկութիւնը կը կտրի, որ 3էն ինչուան 11° է տեղ տեղ, Լյուսուան ջերմութիւնը երբեմն ինչուան 18° կ'ել

լէ, և զիշերները միշտ ցուրտ կ'ըլայ. կղզիներուն օդը բարեխառն է, և բոյսերը հոն աղէկ առաջ կուգան:

Մարդագետիները մ[ի]նոթորտին խոնաւութեանը պատճառաւ իրենց կանաչութիւնը միշտ կը պահեն. անոնց մէջ շատ արջառներ ու աղնիւ տեսակ ձիեր կ'արածին. գետինը շատ բարեբեր չէ, բայց աղէկ մշակուած է, և մէջէն ելած արմուիքները բնակչաց հարկաւոր եղածէն աւելի են:

Ընտել մաստառները խիստ շատ են, բայց հիմա քիչցած են. ան մաստառները վերջնելով՝ զաղանի տեսակ կենդանիներն ալ Տանիմարբայէն Զնջուեցան: Ընտելութեան մեծ հարստութիւնը բնտանի կենդանիներն են. որսի կենդանիներն ալ առատ են, մանաւանդ Լյութլանտի ծովեզերքը, և երկրին չորս կողմը պատած ծովերը շատ ձկնաւէտ են:

Վիխաւոր քաղաքներն են Վոփէնհակ կամ Վեօպէնհան, որ տէրութեան մայրաքաղաքն է. Ընթոնա և Վիլհէլմսթալմայնի մէջ. առջինը 27,000 բնակիչ ունի, երկրորդը 7000. Լյութնոր, խիստ վաճառաշահ քաղաք է, և 7200 բնակիչ ունի. Վիլհելմսթալմ, նաւահանգիստ է, և 16,000 բնակիչ ունի:

Ձեռագործներն ու արուեստները դեռ ինչպէս որ պէտք է առաջ գնացած չեն: Բայց վաճառականութիւնը խիստ մեծ է, և ասով է որ տէրութիւնը առաջ կ'երթայ:

Ուսմունքը հասարակ ժողովրդեան մէջ աւելի տարածուած է համեմատութեամբ Տանիմարբա բան լի: Վաղղիւս և երկու համալսարան կայ որ ուսումնական բաներու ուշ կը դնեն, մէկը Վոփէնհակ, մէկալը Վիլլ, Տանիմարբայաց լեզուէն ետքը աւելի գործածական լեզուն գերմաներէնն է:

Ինդհանուր կրօնը լուտերականութիւն է. բայց տէրութիւնը օտար կրօններու ալ ամէն ազատութիւն տուած է: Տանիմարբային մէջ 7 եպիսկոպոսութիւն կայ:

Երկար ժամանակ առ երկրիս մեծերը ժողովրդեան բնտրու-

Թեամբը Թագաւոր կ'ըլային, և ազգային ժողովով մը իրենց իշխանութիւնը ամփոփուած էր. 1661ին առ ժողովը Թագաւորին յանձնեց իրեն իրաւունքները, և անկէ 'ի վեր տէրութեան կառավարութիւնը եղաւ ազատ միապետութիւն ժառանգական, Պաշտօնէից ատեանները այլ և այլ ժողովներէ ձևացած են, որոնք շատ անդամներ ու մէյմէկ նախագահ ունին, Տանիմարքայի մէջ գաւառակալ կամ հոգաբարձու իշխաններուն ընելու գործողութիւնները դատաստանարաններուն գործողութիւններէն բաժնուած է. բայց դքսութիւններուն մէջ առ հոգաբարձու իշխանները միանգամայն քաղաքական և դատաստանական բաներու դատաւոր են:

Իրեք զինուորական գաւառ բաժնուած է տէրութիւնը, և եօթը ծովային վիճակ. զօրաժողովը զինուորագրութեամբ կ'ըլլայ, և զինուորական ծառայութիւնը 8 տարի է, * լաւատորմին մէջ 4 եռակարգ, 7 երկկարգեան և 14 մանր նաւեր կան. տէրութեան պարոքն է 280,000,000 ֆրանք:

Տանիմարքան հին ատեն Լիմբէռն Վերսալեռն կ'ըսուէր, և մէջը կը բնակէին Վիմբրայլը, որ Լաւրոպայի հարաւային կողմը այլ և այլ արշաւանքներ ընելէն ետքը՝ միջին դարու ատենները Լ'նգղիոյ տիրեցին: Տանիմարդ գարուն ատենը Տանիմարքայի մէջ որչափ որ պղտիկ Թագաւորութիւններ կային՝ մէկտեղ միանալով մէկ Թագաւորութիւն եղան. և լի՝ դարուն սկիզբները Տանիմարքայի Թագաւորը Լ'նգղիոյ և Լորվէկիոյ վրայ Թագաւորեց, բայց քիչ ատենէն ան երկիրները ինքնազուտի եղան, Վալմարի զաշնադրութիւնը 1397ին հաստատուեցաւ որ Շուէտը, Տանիմարքան, Լորվէկիան և Լալանտան Մարգարիտա Թագուհւոյն ձեռքը մնան. 1448ին Շուէտը Տանիմարքացւոյ լուծը Թօթվեց, Լանկտաններորդ դարուն սկիզբները Տանիմարքայի Թագաւորը չուզեց Վալթոլէոնին դէմ պատերազմի ելլելու, և իր

երկիրները ձեռքէ չճանեց. բայց 1814ին դաշնակից տերութիւնները անոր ձեռքէն՝ Երվէկիան առին, և տեղը Լուեմպուրկի զբոսութիւնը առին:

ԿԼՅՍԵՐՈՒԹԻՒՆ ՌՈՒՍԼՅ

ՌՈՒՍԻ կայսերութիւնը աշխարհիս ամէն տերութիւններէն ընդարձակ է. Եւրոպային արևելեան կողմը, Բոլոյ հիւսիսային և արևմտեան կողմը, և Բերիկայի հիւսիսային արևմտեան կողմը բռնած է. մենք հոս միայն եւրոպական մասին վրայ կը խօսենք, որ է Եւրոպայի Ռուսաստան և Լեհաստան:

Բը երկիրը արևելեան երկայնութեան 15°ին 13°ին և 63°ին 20°ին, ու հիւսիսային լայնութեան 42°ին 20°ին և 76°ին 20°ին մէջ կ'ընայ: Հիւսիսէն սահմանն է արջային Սաուրցեալ ուղեկիանոս, արևելքէն Վարա, Ռալլ լեռները, Ռալլ գետը և Կասպից ծովը. հարաւէն Սև ծովը, Կուպան, և Կովկաս լեռանց մէկ մասը. արևմուտքէն Ռանա և Ռունէա գետերը՝ որ Ռուսաստանը Շուեթէն կը բաժնեն, Պալմիկ ծովը, Երուսիոյ տերութիւնը, Եստրիոյ կայսերութիւնը, Ողտակիան և Տաճկաստանը, ոսկից կէս մը կը բաժնուի Վրուժ և Գանսուր գետերով: Բը երկրիս խիստ լայն կտորը՝ արևելքէն արևմուտք 288 բիւրմեթը է, իսկ հիւսիսէն հարաւ խիստ երկայն կտորը 340 բիւրմեթը. մակերեսը թիւ 51728,97 քառակուսի բիւրմեթը է, և բնակչաց թիւն է 56,542,362:

Բը երկիրը բաժնուած է 46 կուսակալութիւն, 4 գաւառ և մէկ մեծ զբոսութիւն մը՝ որ 7 կուսակալութիւն ունի մէջը:

Ռուսաստան ահագին ընդարձակութեամբ դաշտ մըն է, ուրուն մէջ տեղ տեղ բլուրներու գօտիներ երկնցած են. մեծամեծ գետեր և անթիւ առուներ կ'անցնին, և երկրին արևելեան եզերքը բարձր լեռներ պատած են: Հիւսիսային կողմը, ուր հիւ-

սիսային հոլերուն դէմ ամենեւին արգելք մը չկայ, բոյսերը ցըրտէն կը սառնին. հիւսիսային արեւմտեան կողմն ալ գետինը լճերով, ճահիճներով և ժայռերով ծածկուած է, որով բերք չբերեր: Ամենէն աղէկ մշակուած և բազմամարդ են արեւմտեան և մէջտեղի երկիրները. հարաւային դին կլիման մեղմ է, և հոն զուարճալի ու բարեբեր տեղումներ կը գտնուին. արեւելեան կողմը մը ահագին անտառներ կան, իսկ հարաւային արեւելեան կողմը ընդարձակ աւազուտ երկիրներ:

Սուսաստանի ծովեզերքներուն վրայ հրուանդաններ և ծոցեր կը գտնուին՝ որոնց վրայ արդէն խօսած ենք. աս տէրութեան տակ եղած կղզիներէն զլիսաւորները ասոնք են. արքային Սառուցեալ Ուլկիանտին մէջ՝ Խոր Օւմէա, Սայկաց և Վալկույեւ. Պոլմնեան և Չիլիանտեան ծոցին մէջ՝ Լանտի և Լայրի արշիպելագոսները. Իլմիոյ ծոցին բերանը՝ Լազէ և Տակոյ կղզիները. և Վանին, Շէմոխույքի ու Խրիմ լճերակղզիները:

Լարայայի Սուսաստանին սահմաններուն ծոյրը երկու մեծ ամեծ գոտիներ կան. մէյսը Ուրալ լեռանց գոտին՝ որ հիւսիսէն հարաւ երկրնցած է, մէյսին ալ Սովկասու գոտին, որ առջինէն բարձր է, բայց անոր չափ երկայն չէ, իսկ Սարայի լեռները, (յոնեց լեռները, որ Սքանտինաւեան Լալիեանց ճիւղերն են, և Սովկայի լեռները այնչափ երեւելի չեն, մանաւանդ թէ ճիւղ խօսելով բլուրներ են:

Սուսաստանի ջրերը չորս զլիսաւոր մաս կը բաժնուին. Լառնին մասը արջային Սառուցեալ ուլկիանտը կը լծափի, և ասկէ առաջ եկած գետերն են՝ Փեչորա, որ իր մէջը կ'առնէ Ուզա և Խմարա գետերը. Սեզէն, որուն մէջ կը վազեն աջ դիէն Փենզա, և ձախ դիէն Սարա. (յնեկա, և Տվինա՝ որ Լուկ և Սուրմա գետերուն միանալէն առաջ եկած է, և աջ դիէն անոր մէջը կը վազեն Փինեկա, Սիւկտա և Լուզա. իսկ ձախ դիէն՝ Սակա, Սեզէն, Տվինա և (յնեկա՝ Պալմիի ծովը կը լծափին:

Լքորորդ մասին ջրերը Պլաժիկ ծովը կը թափին, և ան ջրերէն շատ գետեր առաջ կուգան, որոնց զլիսաւորներն են՝ Թոռնէյ, Լեւա, Տունա կամ Տվինա, և Լեմեն:

Լքորորդ մասին ջրերը Սև ծովը կը թափին. անոնցմէ առաջ կուգան Փրուժ, Տնեսժեր, Պուկ, Տներէր կամ Պորիսժէն, որուն մէջ կը վազեն աջ դիէն Տենա, իսկ ձախ դիէն Պերեզլէնա և Փրիփեյ. երկրորդ մասին ջրերէն առաջ կուգայ նաև Տոն կամ Տանայիս, որուն զլիսաւոր խառնուրդներն են ձախ դին՝ Սլոնէժ, Վոփեր, Սետվետիցա, Նալվա, Սոլ. իսկ աջ դին՝ Տոնեյ և Կուպան:

Չորրորդ մասին ջրերը Կասպից ծովը կը վազեն. անոնցմէ առաջ եկած գետերն են Թերեք, Վոմա, Սոկա և Ուրալ. Սոկան Լաւրայի ամենէն մեծ գետն է. ձախ եզերքէն ասոր մէջ վազած զլիսաւոր գետերն են՝ Սոլկա, Շենա, Վոսթրոմա, Ունեա, Սեթլուկա, Վամա՝ որ Սեթլքան իր մէջը կ'առնէ, Սամարա և Իրկիյ. իսկ աջ եզերքէն վազածներն են (Քա, որ Սոքուա և Սոլա գետակները իր մէջը կ'ընդունին, Սուրա և Թիւեքա, Սուսիոյ հիւսիսային կողմը եղած զանազան լճերուն զլիսաւորները ասոնք են. Լատկա, (Նեկա, Լլմեն, Պելլոյ, Սեկոյ, Սիկ և Շուսթոյէ կամ Փէյփուս. երեւելի են նաև Փինաբի կամ Փրիփեյի ճաճիճները, որոնց մէջէն կ'անցնի Փրիփեյ գետը ու Տներէրին մէջ կը վազէ:

Երես լայնութեան աստիճանին տակ՝ Սուսաստանի մէջ շատ աւելի ցուրտ է օդը քան թէ Լաւրայի ուրիշ մասերուն մէջ. և որպիսի որ Սուսաստանին արևելեան դին երթա՝ ցուրտը այնչափ կը սաստկանայ. հիւսիսային կողմի ցրտութեանը երկրին բնակիչները միայն կրնան դիմանալ. բայց Սամոյետներուն երկիրը Լափոնիայէն աւելի ցուրտ է, թէպէտև Լափոնիոյ չափ հիւսիսային դին չէ:

Հարաւային երկիրներուն մէջ կլիման շատ գեղեցիկ է,

բայց օղը հոն այնչափ առողջարար չէ՝ որչափ ուրիշ կողմերը :

Արևիկը 60⁰ էն վար՝ բարեբեր է . կեսը մշակուած է , և բը նակհաց ապրուստէն աւելի բերք կը բերէ . մշակուած բոյսերն են ցորեն , հաճար , վարսակ , գարի , սև ցորեն և մարացորեն . քանի մը գաւառներու մէջ ալ կանեփ ու բամբակ , Պտուղը բաւական աւատ է , բայց տեսակները այնչափ աղէկ չեն . իսկ խաղողը միայն քանի մը հարաւային գաւառներուն մէջ առաջ կուգայ : Արօտները բիւ չեն , բայց Ա իվնիոյ և Վուրմանտիոյ մէջ աւելի շատ կը գտնուին :

Պուսաստանին ընդարձակութեանը պատճառաւ մէջը շատ տեսակ կենդանիներ կան . բայց որչափ որ հիւսիսային կողմը երւ լծաւ՝ նոյն կենդանեաց տեսակները կը պզտիկնան , և հոն տեղուանքը ընտանի կենդանեաց տեղը բռնողը եղնիկը կամ եղջերուն է : Արևիկն մեծ հարստութեան պատճառ են մուշտակի մըր լծ ունեցող կենդանիները . որսի կենդանիներն ու ձկներն ալ խիստ աւատ են :

Արևելեան երկիրներուն մէջ երկըր լծի , պղնձի , ոսկիի և արծաթի հանքեր կան . նաև ուրիշ նիւթեր ալ կ'ելլեն , ինչպէս ծարիր , զինք , բոպալ լծ , կապար , աղ , կրանի լծ , մարմարիոն և ուրիշ հանքեր : Հանքային ջրեր ալ կը գտնուին :

Վախաւոր քաղաքներն են Վիլ լիպուրկ , որ կայսերութեան մայրաքաղաքն է՝ խոնաւ երկրի մէջ լինած . 1721ին լծագաւորական ա լծ ուր հոս փոխադրուեցաւ . տեսքը փառաւոր է՝ մեծամեծ շէնքերուն , ընդարձակ ճամբաներուն և հրապարակներուն համար : Սուբուա , որ առաջ փայտէ տներով լինած քաղաք մըն էր , բայց այրելէն ետքը աւելի կանոնաւոր ձևով ու աղէկ շինուեցաւ . Սիկա , խիստ վաճառաւոր քաղաք է . () տեսաւ , 50,000 բնակիչ ունի . լծ տերիտան , որուն հնդկաստանի և Պարսկաստանի հետ ըրած վաճառականութիւն խիստ մեծ է . Վիկիլ և Ասաբով , արքեպիսկոպոսանիստ քաղաքներ են . Աբմանկէլ ,

Սխալերից վաճառքներուն համարանոցն է . Սյուրկա , Խազան և Վալուկա , մեծամեծ գործարաններ ունին . () Երեսպուրկ , Պուխարա երթալու կարաւանները հոս կը ժողվին . Թավեր , տէրութեան գեղեցիկ և վաճառաշահ քաղաքներէն մէկն է :

Երկրագործութիւնը քիչ առաջ զնացած է , և պատճառը ան կ'երենայ որ գեղացիները գերի ըլլալով իրենք երկիր չունին , ուստի անհոգութեամբ կ'աշխատին : Չեռագործները թէպէտ և շատ տեսակ են , բայց բնակչաց պիտոյքը չեն լեցըներ , և ընդհանրապէս Եւրոպայի ուրիշ շատ տէրութիւններէն հասարակ են հոստեղի գործուածները : Երբքին վաճառականութիւնը մեծամեծ գետերուն և շատ ջրանցքներուն պատճառաւ աղէկ առաջ զնացած է . նմանապէս օտարաց հետ ունեցած վաճառականութիւնը շատ մեծ է : Սուսաստան 30 նաւահանգիստ ունի , որոնց գլխաւորներն են Փեթրպուրկ , Սիւկա , () տեսա , Լըբանկէլ և Լժտերխան :

Սուսի երկրին մէջ շատ տեսակ լեզուներ և բարբառներ կը խօսուին , որոնց մէջ գլխաւորներն են ռուսերէնն ու լեհերէնը :

Սուսաստանի ժողովուրդը այլ և այլ ազգերէ բաղկացած է , որուն մեծ մասը սլաւեան ցեղն է , և քանի կ'երթայ աճելու վրայ է . բայց երկրին ընդարձակութեանը և բերքին առատութեանը համեմատ չէ բազմութիւնը : Չորս կարգ կը բաժնուի ժողովուրդը . այսինքն աղնուականք , եկեղեցականք , քաղաքացիք , և գիւղականք կամ ծառայք :

Վաղաքականութիւնը թէպէտ շատ առաջ զնացած չէ , բայց մեծերը լաւ կը թուած են . 8 համալսարան կայ , շատ մեծամեծ դպրոցներ , զանազան ուսումնական ընկերութիւններ , շատ զբօսաշրջներ և հարուստ թանգարաններ : Վիտութեանց յառաջադիմութեանը համար տէրութիւնը ուսումնականաց շատ կերպով օգնած է ու միշտ կ'օգնէ :

Բնակչաց մեծ մասը յունադաւան է , բայց ուրիշ ամէն

տեսակ կրօններ ալ կը գտնուին Սուսստանի մէջ : Այեդե-
ցականներուն զինուորներն են մետրապօլիտները, արքեպիսկո-
պոսները և եպիսկոպոսները . 4 մետրապօլիտական աթոռ կայ, 11
արքեպիսկոպոսութիւն և 36 եպիսկոպոսութիւն :

Տէրութեան կառավարութիւնը ազատ միապետական է, և
կայսեր իշխանութիւնը բացարձակ է, անոր համար Ենքնակալ
ամենայն Սուսաց կ'ըսուի : (Սահաւորութիւնը ժառանգական է,
և երբոր մանչ զաւակ չգտնուի՝ ան ատեն աղջկանց կ'անցնի : Սու-
սից [Թագաւոր եղողը պէտք է որ յունադաւան ըլլայ, և ուրիշ
երկրի ալ միանգամայն Թագաւոր պիտի չըլլայ : Տէրութեան
կառավարութեանը համար իրեք ժողովք կայ . ան, (Կողմէ Կայսե-
րական, որուն նախագահը կայսրն է . աս ժողովին մէջ կ'որոշուին
ամենայն հարկաւոր բաները՝ բաց յարտաքին գործոց . Ե, (Կողմէ
ճէրաբանական, որ գրեթէ բոլոր դատաստանական բաները կ'որոշէ .
Գ, Սիւնիստան, որ կայսեր անունով կրօնական բաներուն ուշ
կը դնէ :

Վործադրական իշխանութիւնը եօթը իշխանաց յանձ-
նուած է, որոնցմով կը ձեւանայ Ենքնակալի արարող, որ վերը
շիշուած իրեք մեծ ժողովոց իշխանութեանը տակն է . իւրաքան-
չիւր կուսակալութեանց մէջ մէյմէկ կուսակալ ու զանազան ժո-
ղովքներ կան . աս կուսակալութիւնները շատր մէկտեղ առնելով՝
մեծ մեծ կուսակալութիւններ ձեւացած են :

Վանակին գերագոյն սպարապետը կայսրն է, և զօրքը ա-
րուեստաւորներէն և գեղացիներէն կ'առնուի : Ապինիացիք
և ուրիշ քանի մը ժողովուրդներ զինուորութեանէ ազատ են :
Համաքային և ծովային զօրաց թիւը՝ իրենց ընտանեացը հետ՝
1,300,000 հոգիէն աւելի է : Վաւատորմին մէջ 40 եռա-
կարգ, 35 երկկարգեան և 300էն աւելի պզտիկ նաւեր կան : Են-
քնական ամուր բերդաքաղաքներն են Վրոնքթատ, Վարվա, Սի-
կա, Տունապօրի, Սվեապօրի և Սմոլենսք . զինուորական

նաւահանգիստներն են Բրոնշթատ, Բեւէլ, Սվեապորկ, Սեւասթոպոլ, Վիբորայեվ ու Լժտերխան :

Տէրութեան եկամուտը գրեթէ 500,000,000 Ֆրանք է . իսկ պարտքը 1,440,000,000 :

Հիները Սիւնիւ ըսելով կը հասկընային ան երկիրները՝ որոնցմով ձեւացած է Ռուսի կայսերութիւնը, և վրան քիչ տեղեկութիւն ունէին : Սարճադիտ կամ Սարճադ Լեհաստանի մէկ մասին մէջ և Ռուսաստանի հարաւային արեւմտեան կողմը կը բնակէին . Դ՝ դարուն առեւնները ասոնք Սաւանի ըսուեցան . Սարեւիւնը որ Սքանտինաւեանց մէկ ցեղը կը սեպուին՝ Լ՝ դարուն ժամանակները ինչուան Բիելվի և Վովկորոտի հասարակապետութեան երկիրներուն տիրեցին . ան միջոցին անտեղուանքը Ռուսիա կամ Ռուսաստան ըսուեցան, և հոն բնակող պղտիկ ժողովուրդները ի՞նչ դարուն Բիւրիբին ձեռքովը միացան ու մէկ ազգ եղան :

Բրիտոններու թիւնը Դ՝ դարուն մէջ մտաւ Ռուսաստան . 1238ին Սաւարները տիրեցին Ռուսիոյ, և ինչուան Դ՝՝ դարուն վերջերը Լւան Վին թագաւորութեան ժամանակը իրենց ձեռքը մնաց :

Հատ տարիներ խռովութեամբ անցնելէն ետքը, ազնուականները գիւղաքաղաքներէն և քաղաքներէն ժողովեցան, ու միաբան հաւանութեամբ 1613ին Ռոմանովեան ցեղին Սիւքայէլ անունով գլխաւորը թագաւոր գրին . իսկ Դ՝՝՝ դարուն վերջերը սկսաւ Սեւծին Պետրոսի փառաւոր թագաւորութիւնը, և ինքը եղաւ Ռուսաց մէջ առաջին քաղաքականութիւն մտցընողը . իրեն կինը Վատարինէ Լ՝ իրեն յաջորդեց, և շատ խելքով Սեւծին Պետրոսի սկսած բաները առաջ տարաւ :

Ռուսաց պատմութեան մէջ շատ անուանի են նաեւ Եղիսաբեթ և Վատարինէ Լ՝ կայսրուհեաց թագաւորութիւնները : Վատարինէն 1796ին մեռաւ, և թագաւորութիւնը իր որ-

դւոյն Պօղոսի թողուց, որ ուրիշ տէրութեանց հետ Վաղղիոյ դէմ միացաւ: Եղեքսանդր որդին իր տեղը յաջորդեց, և մեծ պատճառ եղաւ Վափուէնին կործանմանը՝ որ մեծ բանակով մը Սուսատանին վրայ գնացեր էր: Երբոր 1825ին Եղեքսանդր մեռաւ, կայսերութիւնը անցաւ Վիկտորյոսի Լ., որ Պօղոս կայսեր երրորդ որդին է:

ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆ ԼԵՀԱՍՏԱՆԻ

ԼԵՀԱՍՏԱՆԻ վերջին խռովութիւններուն պատճառաւ՝ աս երկրիս քաղաքական վիճակը հիմա շատ փոխուած ու փոխուելու վրայ է. բայց մենք ասկէ քանի մը տարի առաջ ունեցած վիճակը ստորագրելով գոհ կ'ըլլանք աս համառօտութեանս մէջ:

Լեհաստան ընդարձակ դաշտի մը կը նմանի. միայն հարաւային կողմը լեռներ կան՝ որոնք Վարպաթ լեռանց կտորն են, և մէջերէն քանի մը տեսակ մետաղ կ'ելլէ: Վետնին վրայ տեղ տեղ բարեբեր դաշտեր, անապատներ, գեղեցիկ մարգագետիններ, խիստ աղէկ արօտներ, աւազի շէղջեր, մեծամեծ անտառներ և ընդարձակ ճահճներ կան:

Վիմանայնափ աղէկ չէ. սաստիկ հովերու, խոնաւութեան, ճահճներու և ընդարձակ անտառներու պատճառաւ աս երկրիս մէջ ձմեռը աւելի ցուրտ է՝ քան թէ նոյն լայնութեան տակ եղած Վերմանիոյ գւառներուն մէջ: Լեռներէն իջած ջրերը Պալթիկ ծովը կը թափին. ան ջրերէն առաջ եկած գլխաւոր գետերն են՝ Վեմեն, Վարթա՝ որ ()տէր գետին մէջ կը վաղէ, և Վիստուլա, որուն մէջ վազող մեծ ջրերն են՝ աջ գիւնն Վիփր, Վիստեր և Պուկ՝ որ իր մէջը կ'ընդունի Վարեյ գետակը, ան ալ Պոպրա գետակը. իսկ ձախ գիւնն՝ Փելա և Պլուրա:

Լեհաստանի գլխաւոր քաղաքներն են՝ Վարշաւա կամ Վարսաւա, որ մայրաքաղաքն է. Վայլի և Լիպլին:

Լըկրադործութիւնը ետ մնացած է, բայց ցորենը Լէհաստանին մեծ հարստութիւնն է: Վանի մը տարի կայ որ ձեռագործներն ու արուեստները բաւական զարգացան, և վաճառականութեան ու արուեստից վերաբերեալ շէնքեր շինուեցան: Ժողովրդեան մեծ մասը հռովմէական ուղղափառ է:

Լէհաստան թէպէտ և Ռուսաց իշխանութեանը տակն էր, և մէջը փոխաբայ մը կը նստէր, բայց առանձին կառավարութիւն և 33 անգամով ծերակոյտ մը, խորհրդարան մըն ալ ունէր 77ը նուիրակով՝ որոնք ազնուականաց և Ժողովրդեան մէջէն ընտրուած էին: 1830ին եղած ապստամբութենէն ետե՛ս աս թագաւորութիւնը բոլորովին Ռուսաստանի մասն եղաւ, բայց մասնաւոր կարգեր ու օրէնքներ ունի: Լըկրին հոգաբարձութիւնը մասնաւոր Ժողովքի մը յանձնուած է որ ամէն բան կայտեր անունովը կը գործէ, և մէկ կուսակալ մը կը նստի հոն: Լէհաստանի մէջ ուրիշ Ժողովքներ ալ կան՝ ինչպէս են գաւառական Ժողովքները, ազնուականաց ատեաններ, հասարակաց ատեաններ և այլն: Վաստատանները ստորին և վերին ատեաններու և գերագոյն ատենի մը մէջ կը կտրուին. աս վերջի ատեանը Վարշաւի մէջ է: Տէրութե՛ն եկամուտն է 33,000,000 ֆրանք. իսկ պարտքը 135,000,000: Օրբը 35,000 է, և բոլորովին Ռուսաց բանակին հետ միացած է:

Լէհերը լո՛ւ գարուն մէջերը սկսան ազգ ձեանալ, և ան միջոցին Լէհաց թագաւորութիւնը սկսաւ. բայց բուն լո՛ւ գարուն ատեններն է որ Պոլսեւաւ իրենց թագաւոր անուանեցաւ, և շատ երկիրներու տիրելով՝ իր տէրութիւնը ընդարձակեց. թէպէտ իրեն յաջորդները կորսնցուցին ան երկիրները, բայց Սեփն Վաղմիւր՝ և Լաիկենի յեղէն անուանի թագաւորները նորէն ընդարձակեցին Լէհաստանը. Յովհաննէս Սոլեւքիին թագաւորութենէն ետքը նորէն ուժէ ընկաւ Լէհացոց տէրութիւնը, և 1772ին Ռուսը, Պրուսը և Աստրիան Լէհաստանի մեծ մասին տիրեցին:

1793ին ալ նորէն ուրիշ մէկ մասին տիրեցին, և երկու տարիէն վերջը երրորդ մասին ալ տիրեցին, ու ի հօսաց թագաւորութիւնը վերցուեցաւ: 1807ին Վաթիւնի Վարչաւի մեծ գրքատութիւնը հաստատեց, և Սաքսոնիոյ թագաւորին տուաւ. ետքը 1813ին Վենայի ժողովքին մէջ հաստատուեցաւ ի հօսաց տանի հիմնական թագաւորութիւնը, որ Սուսաց կայսերութեանը հետ միացաւ: 1830ին նոյեմբեր ամսուն մէջ ի հօսերը Սուսաց դէմ ոտք ելան. իրենց հետեւեցան նաեւ քանի մը հին գաւառներ, և սաստիկ կոտորածներէ ետքը Վիկտորիոյ կայսրը ի հօսատանի մայրաքաղաքը բոլորովին նուաճեց:

ՀԱՍԱՐԱԿԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ ՔՐԱՔՈՎՍԻՅ

Իս հասարակապետութիւնը ի հօսատանին հարաւային կողմը կ'իյնար, և Քրաքովիա կամ Քրաքով քաղքէն զատ՝ Վիսթուլա գետին եզերքներուն վրայ ուրիշ երկիրներ ալ ունէր: Լաւարիան, Պրուշը և Սուսը 1813ին ազատ տէրութիւն մը նուանեցին ասիկայ և իրենց սլաւոպանութեանը տակ առին, ու խոստացան որ միշտ անկախ պահեն: Իս հասարակապետութեան մակերեւոյթը 12,67 քառակուսի բիւրմեթր էր, և 140,000 բնակիչ ունէր:

Նրկիրը դաշտային է, բայց մէջը ասդիս անդին բլուրներ կան. շատ գետակներ ունի, որոնք Վիսթուլա գետին մէջ կը վաղեն. գետնէն կ'ելլէ երկաթ, մարմարիոն, և հանքային ածուխ: Նրկիրները աղէկ մշակուած են, կենդանիներն ալ բազմաթիւ:

Քրաքովիոյ հասարակապետութիւն մայրաքաղաքն էր Քրաքով, որ ատեն մը ի հօսատանի ալ մայրաքաղաքն էր: Սուս վարչութիւնը հասարակապետական էր. օրէնսդրական իշխանութիւնը տասնհինգ նուիրակաց ժողովքին յանձնուած էր. իսկ

գործադրական իշխանութիւնը ծերակուտին ձեռքն էր, որ տա-
տուերիւ անդամ և մէկ նախագահ մը ունէր: Ըն նախագահը
միանգամայն հասարակապետութեան գլուխն էր, և իրեք տա-
րուան համար ընտրուած կ'ըլլար: Բայց անցեալ տարի (1846ին)
որովհետև Լեհացիք ընդ հանուր ապստամբութեան խորհուրդ մը
ունենալով աս հասարակապետութեան մէջ սկսեցին իրենց
ոտը ելլելուն պատրաստութիւնները տեսնել, բանը դուրս ելլելով
չկրցան խորհուրդնին կատարել, իրեք մեծ տէրութիւնները աս
հասարակապետութիւնն ալ վերուցին, ու Քրաքովիոյ երկիրը
Լեհաստիոյ կայսերութեան հետ միացաւ:

ՏԱՃԿԱՍՏԱՆ ԵՒ ԲՈՊԱՅ

ԵՒ ԲՈՊԱՅԻ ՏԱՃԿԱՍՏԱՆԸ արեւելեան երկայնութիւն 43°ին
25'ին և 27°ին 30'ին ու հիւսիսային լայնութիւն 38°ին, 55'ին և 43°ին,
25'ին մէջ կ'իյնայ. հիւսիսէն սահմանն է՝ Լեհաստիա, Սերվիա,
Ուլաշ Պուլտան և Ռուսաստան. արեւելքէն Սև ծով, Կոստանդ-
նուպօլսոյ նեղուցը և Բոլխակղաղոսը. հարաւէն Սարմարայի ծո-
վը, Չանաք գալէսիի նեղուցը, Բոլխակղաղոսը և Ֆոնաստանը.
արեւմուտքէն Ֆոնիական ծովը, () Թրանսի ջրանցքը, Լեհիա-
կան ծովը և Լեհաստիան: Սահերեւութիւն չափն է 3788, 67 քա-
ռակուսի բիւրմութը, և բնակչաց թիւը գրեթէ 9,800,000 է:

() Երկրի տէրութեան տակի կողմներն են՝ Սասոս կամ
Սաշոզ, Սամոթրակէ կամ Սեմէնտրէք, Լամպրոյ, Լեմնոս կամ
Լիլմնի՝ որ Բոլխակղաղոսին մէջ կ'իյնան, և Կրետէ կամ Կրիտ.
ասոր մէկ ծայրէն մէկալը կրային լեռներու գօտի մը երկընցած
է, և աս գօտիին մէջտեղն է Փսիլորիթի լեռնած բարձր լեռը՝ ու-
րուն հին ատեն Կոս կ'ըսէին: Ըն կողմիս մէջ արմուիքները ալէկ
առաջ չեն գար, գլխաւոր բերքերն են տեսակ տեսակ պտուղ-

ներ, գինի և ձէթ . մայրաքաղաքն է Վանատիա, որ 15,000 բնակիչ ունի :

Լաւրոպական Տաճկաստանին երկրորդ ընդհանրապէս լեռնոտ է, և մէջը խիստ գեղեցիկ հովիտներ ու պարաւտ և բարեբեր դաշտեր կան, որոնց մէջէն շատ գետեր կ'անցնին : Լիւման այնչափ տաք է, որչափ որ կը կարծուի երկրին դիրքին նայելով, որ տեղ տեղ լեռներով պատած է :

Պալզան լեռանց գօտին, որուն Հէֆա կ'ըսէին հին ատենը, Տաճկաստանի մէջէն կ'անցնի՝ արեւմուտքէն արեւելք, և Վինաքեան լեռանց հետ միանալով՝ Լալեանց գօտիին հետ կը կապի : Լալեանց գօտիները հարաւէն Վանուտին սահմաններն են : Լոյն գետին զխաւոր խառնուրդներն են ()ամա, Վիտ, Լաքէր և Սաւա՝ որ իր մէջը կ'ընդունի Վերպիցա, Պոնա, Տըին և ուրիշ մանր գետեր :

Հելէնական Լալեանց վրայէն և Պալզան լեռանց վրայէն իջած ջրերը Լալիպեղազոսին մէջ կը թափին . սա ջրերէն առաջ եկած մեծկակ գետերն են՝ Սարիցա, որուն հարաւային արեւմտեան կողմը կ'իջնայ Տեփոթ-Տաղ լեռք . Վարասու, Սթըրմոն, Սարտար, Լնճէ Վարասու, և Սիլվըրի, որուն Պէնէա կ'ըսէին հիները, որ Տեմսէի հովտին մէջէն կ'անցնի : Իսկ Լալիպեղական և Հոնիական ծովերուն մէջ վաղող գետերէն յիշենք միայն Վալենտէ, Տըինոյ և Սյուցա :

Լեռներուն մէջ հանքային նիւթեր շատ կան, բայց բնակիչները ինչուան հիմա ետեւէ չեն եղած . և թէպէտ երկրագործութիւնը շատ ետ մնացած է, բայց երկիրը առատ ցորեն, մարացորեն, բրինձ, խաղող, բամբակ, նարինջ և ուրիշ բերքեր կը բերէ : Վանի մը գաւառներու մէջ գեղեցիկ մարգեր ու տեսակ մը վազուկ ու զօրաւոր ձի կը գտնուի . երկիրներ ալ կան որ ընդարձակ անտառներով ծածկուած են, և անոնց մէջ արջեր, եղջերուներ, գայլեր և կինճեր կը բնակին :

ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆ ՊԼԱՆԵՑ ԿԱՍ՝ ՊԼԱՆՔԻՈՅ

Ը երկիրը արևելեան երկայնութեան 20'ին 15'ին և 25'ին 50'ին, ու հիւսիսային լայնութե 43'ին 35'ին և 45'ին և 40'ին տակ կ'ընայ. և չորս կողմի սահմաններն են Ղաթրիա, Սոլտաիա, Տաճկաստան և Սերվիա, ամենէն երկայն կտորը 45 բերմութր է, և ամենէն լայն կտորը 22: Սլաւաքիան երկու մաս կը բաժնուի, որ են՝ Սեծ և Փոքր Սլաւաքիա. մեծ Սլաւաքիան արևելեան զին կ'ընայ, և մէջը 13 գաւառ կայ. իսկ փոքր Սլաւաքիոյ մէջ 5 գաւառ կայ. աս գաւառներն ալ այլ և այլ վիճակներ կը բաժնուին:

Սլաւաքիոյ հիւսիսային կողմը լեռնոտ է, իսկ հարաւային կողմը դաշտային, և տեղ տեղ բարեբեր հովիտներ կան: Ը երկրի մէջէն շատ գետեր կ'անցնին՝ որոնք Ղանուբին մէջ կը վազեն, և զիւսւորներն են Վիելէ, Ղլուլթա, Ղաճիշ և Լալովնիցա: Բրտաներուն մէջ եղջերաւոր և ասրաբեր կենդանիներ կը ճարակին բազմութեամբ, և ձիերուն տեսակը աղնիւ է:

Սլաւաքիոյ մայրաքաղաքն է Պուբրէշ Կամ Պուբրէշ. ետքը կուգան Լյուկեյ, Լալալիլ, որ Ղանուբ գետին վրայ ամուր քաղաքներ են. Վրայովա, որ 8000 բնակիչ ունի, և Գրեշան, որ 6000 բնակիչ ունի:

Լքրիադործութիւնը, ձեռագործներն ու վաճառականութիւնը քիչ առաջ գնացած են: Բնակչաց լեզուն խառնուրդ մընէ լատիներէնի և լիւրիկեցւոյ լեզուին. կրօնին ըստ մեծի մասին յունադաւան է:

Սլաւաքիան հին Ղախիոյ մասն է. 1829ին Սուսաց և Սմանցւոյ հաւանութեամբը ինքնագլուխ եղաւ, բայց հարկատու է Տաճկին:

ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆ ՄՈՒՏԱՒՈՅ

ՄՈՒՏԱՒՈՅ սահմաններն են Ուսիա, Լատրիա, Տաճկաստան և Վալաքիա. այս երկիրը արևելեան երկայնութեան 22°-ին 50°-ին և 26°-ին, և հիսիսային լայնութեան 43°-ին 20°-ին և 48°-ին 20°-ին մէջ կ'իյնայ, և 13 պզտի գաւառներ ունի՝ որոնք 64 վիշակ կը բաժնուին:

Պոտաւիոյ մէջէն կ'անցնին Վրուժ և Սերէժ գետերը որ Վանուրին մէջ կը թափին: Վրուժը Պոտաւիան Ուսաստանէն կը բաժնէ. իսկ Սերէժին մէջ կը մտնեն Պոտաւա և Պիս-թրիցա, որ Պոտաւիոյ գլխաւոր գետերն են:

Ղլխաւոր քաղաքներն են Լաշ, որ մայրաքաղաքն է, Կալայ, Վանուր գետին վրայ վաճառաշահ քաղաք. Պրժուշան և Սոման:

Երկիրը բարեբեր է, բայց երկրագործութիւնը երեսէ թողած. ձեռագործներն ու արուեստներն ալ քիչ առաջ գնացած են: Պոտաւիան, որ Պուզտան ալ կ'ըսուի, ինչուան 1829 Տաճկաստանի մասն էր. բայց անկէ ետքը Վրան և Ուսաց տէրութեան հաւանութեամբը ինքնագլուխ եղաւ:

ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆ ՍԵՐՎՈՅ

ՍԵՐՎՈՅ կամ Սըրֆի երկիրը արևելեան երկայնութեան 16°-ին 50°-ին և 20°-ին 20°-ին, և հիսիսային լայնութեան 43°-ին և 45°-ին մէջ կ'իյնայ. իրեն սահմաններն են Լատրիա, Տաճկաստան և Վալաքիա. 17 նահանգ կամ գաւառ բաժնուած է՝ որ դարձեալ մանր մասեր կը բաժնուին:

Երկիրը ընդհանրապէս լեռնոտ է, բայց հիսիսային կողմը տեղ տեղ դաշտեր ունի. մէջէն անցած գետերն են Վանուր,

Սաւա, և Տրին՝ որ Սերվիան Լատրիայէն և Տաճկաստանէն կը բաժնէ։ Սորաւ գետն ալ Ղանուբին մէջ կը թափի։ Շատ անտառներ ու անգործ դաշտեր կան։ Բայց երկիրը գրեթէ ամէն տեղ պարարտ է, թէպէտ և երկրագործութիւնը քիչ առաջ գնացած։

Թէպէտ և Սերվիոյ մայրաքաղաքը Սեմենտրէն է, բայց Պելկրատ քաղաքը աւելի վեր է՝ վաճառաւահ և բաղմամարդ ըլլալուն համար. այս քաղքին բերդապահ զօրքը օսմանցիք են։

Սերվիացիք կամ Սըրֆերը յունացաւան են։ Իրենց լեզուն սլաւեան լեզուէն ելած է, և ուսերէնին հետ շատ նմանութիւն ունի։

Սերվիան առաջ Տաճկաստանի նահանգ էր, բայց հիմա անկախ է, և մէջը որդւոց որդի Ժառանգութեամբ իշխան մը կը նստի։ () Բէնադրական իշխանութիւնը ծերակուտին յանձնուած է, որուն մէջ կը մտնեն չորս ատենակալներ, և ամէն ըրած որոշմունքնին իրենց իշխանը պիտի հաստատէ։

ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆ ՅՈՒՆԱՍՏԱՆԻ

ՅՈՒՆԱՍՏԱՆԻ Թագաւորութեան մէջ են բուն Յունաստան, Սորա և կղզիները. այս երկիրը արևելեան երկայնութեան 18°ին 20°ին և 24°ին 10°ին, ու հիւսիսային լայնութեան 36°ին 10°ին և 39°ին 20°ին տակ կ'իյնայ։ Լքւածութիւն և հարաւէն սահմանը Յոնիական ծովը և Կրետէի ծովն է. արևելքէն Լքւալեզագորը, և հիւսիսէն Տաճկաստանը. բայց Տաճկաստանէն ան գծին ուղղութեամբ բաժնուած է՝ որ Լքութայի ծոցէն ինչուան Սլոյի ծոցը կ'երկննայ։ Սակերևութիւն տարածութիւնն է 489,12 քառակուսի բւերմեթր, և բնակչաց թիւն է գրեթէ 950,000 հոգի։

Երկիրը լեռնոտ է. ծովեզերքներուն վրայ շատ տեղ ճախ-

ճախուտ է, և ծոցերուն ու խորշերուն բազմութեանը պատճառաւ։ Հունաստանին ձեւը խիստ անկանոն է։ Այտէրութեան տակ եղած կղզիներն են Ալքրիպօզ կամ Ալեկրոփոնձէ, արեւելեան կողմի կղզիները, և Աիւկղազայք ըստած մանր կղզիները։

Հելլենական լեռանց զօտին Հունաստանի մէջէն կ'անցնի, և նոյն երկրին ջրերը երկու մաս կը բաժնէ. ասոնց մէկը Արլիպեղագոս կը լծափի, մէկաւն ալ Հոնիական ծովը։ Այլ մասին գետերն են Ալլադա, և Ալաւրոփութամոս, որուն Ալէքս կ'ըսէին հիները։ Արկրորդ մասին գետերն են Դիտարիս, Ալփրոփութամոս որուն հին ատեն Ալէքս կ'ըսէին, Ալէքս կամ Աուֆիա, և Ալարոտաս։

Հունաստանի կլիման ընդհանրապէս մեղմ է, բայց երկրին այլ և այլ դրիցը պատճառաւ կը փոփոխի. ամառուան ջերմութիւնը շատ անգամ անտանելի է, ձմեռն ալ ձիւնով ծածկուած լեռներուն վրայ երբեմն մառախուղ կը պատէ, որ ինչուան դաշտերը կ'իջնայ։

Վետին տակը կանանչ պորփուր, մարմարին, և ինչպէս որ հաւանական կ'երևնայ՝ ուրիշ շատ հանքեր կան։ Արեւելեան վրայ մեծամեծ այրեր կը գտնուին, ինչպէս են Անտիպարոսի, Պողիկանդրի, Տրոփոնիոսի ու Արիւկեան այրերը։ Արմտիւններն են գարի, մորացորեն, բրինձ, ծխախոտ, ձիւթենի, խաղող, նարինջ, կիտրոն, լոռ, աղնիւ պտուղներ և ամէն տեսակ ընդեղէններ։ Շատ տեղուանք զեղեցիկ մարդեր կը գտնուին՝ ուր արջառները բազմութեամբ կը ճարակին. անտառներ ալ կան՝ որոնց մէջ արջեր, կինձեր, եղջերուներ ու վայրի այծեր կը բնակին։ Բնակչաց մեծ վաստակներէն մէկն ալ ձկնորսութիւնն է։

Վախաւոր քաղաքներն են Աթէնք, որ տէրութեան մայրաքաղաքն է։ Ափանձոյ կամ Այնէպախձի, ամուր քաղաք և նաւահանգիստ։ Թիւր, որ հին Թիւր քաղաքն է, Թիւրիոն ցաւորայի մէջտեղը։ Ալափիա՝ ամուր քաղաք։ Արիւս՝ իրեք

պարիսպով պատած • Սխիթրա, որ Սպարտայի աւերակներուն մօտ է • Սոնեմպասիա կամ Սալվադիա, որ զինիի վաճառակա նութիւն ունի :

Հունաստանի բուն բնակչաց մեծ մասը ()սմանցւոց իշխանութեանը տակն է • ասոնք մեքենական արուեստներու ետեւէ ամենեւին չեն ըլլար, և ամէն վաճառք դրսէն բերել կուտան • Ընդունին Հին յունարէնէն առաջ եկած է, բայց անկէ շատ տարբերութիւն ունի :

Սառափարութիւնը սահմանադրական միապետութիւն է, որ ժառանգութեամբ որդւոց որդի պիտի անցնի : Տէրութիւնը այլ և այլ կուսակալութիւններ կամ նահանգներ բաժնուած է, և ան նահանգները եպարքոսութիւններ կամ պղտի զաւառներ զատուած են :

() օրաժողովը կամաւոր զինուորութեամբ և զինուորագրութեամբ կ'ըլլայ • զինուորական ծառայութիւնը չորս տարի է : Տէրութեան պարտքը զրեթէ 165,000,000 ֆրանք է • նաւատորմը զը 30 կտոր նաւ :

Հին աստեն Հունաստանի մասն էին Մեթոնան, Արոքիա, Փիլիպիա, Ռիփիա և Սթիֆի • Սորային կամ Սեղապանէան մասերն էին Մայիա, Ալիա, Միֆաթիա, Սեփոգիա, Սեսեպիա և Սիֆիա : Հին բնակիչները բարբարոս ժողովուրդներ էին, որ Ազիպտոսէ գաղթականներ հոն գալով՝ օր ըստ օրէ քաղաքականութեամբ զարգացան :

Հունաստանի մէջ շատ մանր տէրութիւններ կային, որոնք ամէն բանի մէջ կը ջնանային իրարմէ վեր ըլլալու • մէջերնէն շատ երեւելի մարդիկ ելան, և այնչափ ծաղկեցուցին նոյն երկիրները՝ որուն նմանը ինչուան ան աստեն չէր եղած :

Ալեքսանդրի ինքնակալութիւնը բաժնուէն ետքը, Հունաստան քանի գնաց տկարացաւ, և ազատութիւնը կորսնցընելով՝ Հռովմայեցւոց իշխանութեանը տակ ընկաւ, ետքը Հունաց

կայսերութեանը, վերջն ալ Ատինացւոյ կայսերութեան մասն եղաւ. և զանազան ազգաց ձեռք անցնելէն ետե՛ւ՝ վերջապէս յՎրացարուն () սմանցիք բոլորովին տիրեցին աս երկրիս, ու միայն քանի մը ժողովուրդներ ազատ մնացին: Հայնք իրենց ազատութիւնը ձեռք բերելու համար՝ 1821ին մեծ ապստամբութիւն հանեցին ու եւրոպական տէրութիւններէն օգնութիւն ուղեցին. բայց աս բանիս միայն մասնաւոր տէրութիւններ շարժեցան, և վեց տարուան մէջ եղած պատերազմներովը Հունաստան անապատ դարձաւ: Արեւմապէս 1827ին Միգրիացիք, Վաղրիացիք, և Ուուսը մէջ մտան, ու երբոր () սմանցիք յանձն չառին զինադադարումն ընելու, իրեք տէրութեանց նաւերը մէկտեղ Վաւարինի պատերազմին մէջ () սմանցւոյ նաւատորմիդը այրեցին, և Արգիստոսի զօրաց զունդը Սորայէն դուրս ելաւ: Բըջի բերան Հունաստանի կառավարութիւնը նախագահի մը ու ծերակուտի մը յանձնուեցաւ. բայց 1830ին Միգրիացիք, Վաղրիացիք և Ուուսները որոշեցին որ Հունաստանի կառավարութիւնը սահմանադրական միապետութիւն ըլլայ ժառանգական, և թագաւոր ընտրեցին Վաւերայի թագաւորին երկրորդ որդին Ութոն. որ ինչուան որ քսան տարեկան եղաւ՝ խնամակալաց ձեռքին տակն էր:

ՀԱՍՍԱՐԿԱՎԵՏՈՒԹՅՈՒՆ ՅՈՒՆԻԱԿԱՆ ԿՂՋԵԱՑ

Հոնիակա՛ն կամ Աթին կղզեաց հասարակապետութեան կղզիներն են Հոնիական ծովուն մէջ՝ Վորֆու (Վորֆուրա), Փաքչա (Փաքսոս), Սանթա Սաւրա (Սէնթաթէա), Ռէաքի (Ռէաիէ), Վրեֆալոնիա (Վեֆալէնիա), Օւանթա (Օւէնթէա). իսկ Հունաստանի ծովեզերքներուն մօտ՝ Չերիկօ (Վեթէրա) Սորայի հաւաքային դին, և ուրիշ մանր կղզիներ:

Այս հասարակապետութեան մակերեսը թէ 23,92 քառակուսի բիւրմեթը, և 200,000 բնակիչ ունի: Մայրաքաղաքն է

Վորֆու, որ նոյն անունով կղզիին մէջն է. գրեթէ 16,000 բընակիչ և մէկ համալսարան մը ունի. ետքը կուգայ՝ Օլմսթա, որ 19,000 բնակիչ ունի, և հասարակապետութեան խիստ գեղեցիկ ու վաճառաշահ քաղաքն է:

Ի՞նչ կղզիները ընդհանրապէս լեռնոտ են, կրիման մեղմ. բայց քամիներ կ'ելլեն՝ որ յանկարծական փոփոխութիւններ կը պատճառեն. բերքերը խրոպայի հարաւային կողմի բերքերն են. արօտներ քիչ կը գտնուին, և ան պատճառաւ արջառներն ալ սակաւաթիւ են:

Ի՞նչ կղզիներուն ատենով Վէնետիկեցիք տիրեցին, 1797ին Վաղըրիացիք առին, ետքն ալ Ռուսները, և երկու տարիէն վերջը նորէն ()սմանցիք. բայց Ուիլսիթի դաշնադրութեամբը նորէն Վաղըրիացւոյ ձեռքը անցան ինչուան 1814: Ի՞նչ միջոցին աս կղզիները հասարակապետութիւն մը ձևացան Ինգլիոյ պաշտպանութեանը տակ, որով նաև նոյն տէրութեան երկիր կրնան սեպուիլ. վասն զի բոլոր բերդերը Ինգլիացւոյ ձեռքն են, և հօն իրենց տէրութեան կողմանէ իշխան մը կրնաստի: Ի՞նչ իշխանն է բանալին հրամայողը, և օրէնսդրական ատենանը ժողովողը, որուն մէջ քառասուն նուիրակ կայ այլ և այլ կղզիներէն եկած. ամէն կղզիի մէջ փոխանորդ նուիրակի մը կայ: Խրկրին հոգաբարձութիւնը ծերակուտին յանձնուած է. աս ժողովքին անդամներն են՝ նախագահ մը և ատենադպիր մը՝ որոնք իշխանը կ'ընտրէ, հինգ ալ ուրիշ անդամներ՝ որոնք օրէնսդրական ատենանը կ'ընտրէ: Վատաստանական բաներու համար Վորֆուի մէջ գերագոյն ատենան մը կայ, որ միանգամայն Եօթն կղզեաց համար վերին ատենան է: Ի՞նչ կղզիներէն իւրաքանչիւրը հոգաբարձուաց ժողովք ու առանձին դատաստանարաններ ունի: Հիփիական կղզեաց հասարակապետութիւնը զանազան երկկարգեան նաւեր, և 1,200 զինուոր ունի:

Ը Ս Ի Ը

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՏԵՂԵԿՈՒԹՒՆ

ԸՍԻԱՆ Հին ցամաքին ամենէն ընդարձակ, ամենէն բազմամարդ և ամենէն աւելի բարեբեր մասն է. արևելեան երկայնութեան 23⁰ին 30⁰ին, ու արևմտեան երկայնութեան 172⁰ին, և հիւսիսային լայնութեան 1⁰ին 10⁰ին ու 78⁰ին 20⁰ին մէջ կ'իջնայ, Հիւսիսէն սահմանն է արջային Սառուցեալ Ովկիանոսը, արևելքէն Պէհրինկայ նեղուցն ու ծովը, Սեծ Ովկիանոսը և Չինաց ծովը. հարաւէն Հնդկաց ծովը. արևմուտքէն Եւրաիոյ ծովը, Սիւէզի պարանոցը և Եւրոպան, ուսկից բաժնուած է Եփրան ան սահմաններով՝ ինչ որ Եւրոպան ստորագրելու ատեն զուրցեցինք:

Եփրոյ ամենէն երկայն կտորը Պապ-իւլ-Սանտէպի հրուանդանէն ինչուան Երևելեան հրուանդանը, 1100 բիւրմե-թր է. իսկ ամենէն լայն կտորը, որ Ումանիայի և Սեւերովստածոնոյ հրուանդաններուն մէջ կ'իջնայ՝ 850 բիւրմե-թր է: Սակերևութիւն չափն է 423866 քառակուսի բիւրմե-թր. բնակչաց թիւն է 406,865,000 հոգի:

Եփրոյ ծովեզերքները ստորապրենք, և սկսինք արջային Սառուցեալ Ովկիանոսի եզերքէն՝ կէտ անջատման դնելով՝ Վալայի գետաբերանը:

Հիստային ծովեզերքներուն վրայ են Վարայի, ()պի, լիազովաբայ, Լյնխէյ, լիայմուր, Լյալմանդա և Շտունաբայ ծոցերը. Սելերովուլթոնոյ կամ Հիստային արեւելեան հրուանդանը, ու Փրէօպրաթենը, Սալբայէվ, Սվեալթոյ, Վէլաբոյ և Բրեւելեան հրուանդանները, Սաուցեալ Ովկիանոսին մէջ են նաև Բըջուց կղզիները և Լոր Սիպերիա կղզիները:

Պէհըրկայ նեղուցէն անցնելով՝ Սեծ Ովկիանոսը կը մտնենք, և նախ դիմացինի կ'ելեն Սելիկմէնի ծոցը, Ղուխովաբոյ հրուանդանը, Բնատիրի ծոցը, որուն ծայրը կ'ընան Լուկերի և ()նեմենի խորշերը, Բելուլթոսբայա ծոցը, Լոխալթա հրուանդանէն անցնելով՝ Վալլալթա լեռակղզւոյն ծայրը եղած ընդարձակ ծովը կը մտնենք, որուն մէջն են Փենպլնաբայա, Լաիկինաբայա ծոցերը, ()խովաբայ ու Սաղալեան ծովերը, լիալթարստանի Բնոյը ըսուած ծովը Սաղալեանի ու Սանու երկիրն մէջ կ'ընայ, և Լաիերուզի նեղուցը Ղափնի ծովը կը հասնէ: Վորէայի նեղուցէն անցնելով՝ կը մտնենք Վորէայի ծովը, որուն հիստային ծայրն է Վեղին ծովը, և Փելէլի ու Լեալթոնի ծոցերը. Ֆրբիէնի նեղուցով Ղինաց ծովէն բաժնուած է Վալբայի ծովը՝ որուն եզերքներուն վրայ են Շարլովալի սայրը, և Վանլթոնի հրուանդանը՝ որուն վերի դին է Սաբարլթնէի գլուխը: Ղինաց ծովուն մէջ են Ֆորմոզայի ու Հայնանի նեղուցները, լիսբիւնի և Սիամի ծոցերը, և Վամպոճ սայրը:

Սաուցեալ Ովկիանոսին մէջ Բիոյ բազմաթիւ կղզիներէն մէկ բանին յիշենք հոս, որ են Սինաուլ, Վալբիլեան կղզիները, Սաղալեան կամ Ղոբա, Ղափնի կղզիները, որոնց մէջ գլխաւորներն են Լասոյ կամ Սալմայ, Լիֆոն, Վիսիւ և Սելորֆ, Լիւու-Վիւու կղզիները, Ֆորմոզա և Հայնան:

Հիմա Սիամիայի գլինէն պարտելով՝ Սալաբայի նեղուցէն անցնելով, Հնդկաց ծովուն եզերքներուն վրայ կը գտնենք Սալթափանի ծոցը, Վանգէսի գետաբերանները՝ Պէնիալայի

ծոյին մէջ, 'Եկրայիլ զուխը, Փալքի նեղուցը՝ Հնդկաստանի
և Սէլան կղզւոյն մէջ, Ս'անարի ծոցը, Վ'ամբրինի զուխը,
Վ'ամարայա ծոցը, որ Վ'իւշի ծոցէն բաժնուած է Կոյէրա լճե-
րակղզով: Հիւրմիւզի նեղուցէն Պարսից ծոցը կը մտնենք,
և Լ'աբից ծովեզերքներուն վրայ կը տեսնենք Ս'ասանտոն,
Ս'աս-իւլ-Կաթ զուխները, Ս'անկրա, Վ'ուրիա-Ս'ուրիա և
Գարթաբ խորէրը. իսկ Պապ-իւլ-Ս'անտէպի նեղուցէն Լ'ա-
բից ծոցը կամ Կարմիր ծովը կը մտնենք, որուն վերի կողմը Կիւ-
նան Սիւէզի և Լ'ապայի ծոցերը: Հնդկաց ծովուն մէջ ամենէն
զիսաւորը Սէլան կղզին է. հոս կը յիշենք նաև Ս'երկի կղզի-
ները, Լ'ադաման, 'Երքոսար, և Լ'աբէտիլեան ու Ս'ալտիվեան
կղզիները:

Լ'աբից կողմը եղած Ս'իջերկրական ծովուն եզերքներուն
վրայ են Լ'աբսանտրէլ լճա կամ Վ'իւշիւք Խաբէստէրիյէ, Սա-
լալիա, Ս'աբի, Հասանգայէսի, Պալաթ, Ս'ալա 'Լուա,
Օ'միւնիոյ՝ Չանտերլի և Լ'արէմիթի ծոցերը, և Վ'իւլ-
տոնիա կամ Կէջերձին պուրնու, Վ'երից, Լ'ապորա, Պլանքի և
Պապա պուրնու զուխները. նաև Կիպրոս, Սիւէնտոս, Ս'ետիլի-
նէ, Վ'իոս, Ս'ամոս կղզիները. իսկ Ս'արմարայի ծովուն մէջն է՝
Ս'արմարա կղզին, ուսից առնուած է նաև նոյն ծովուն անունը:

Լ'աբից մէջէն անցած լեւներու գօտին անտեղի ջրերը չորս
զիսաւոր մաս կը բաժնեն. ասոնցմէ առջինը դէպ 'ի արջային Սա-
ռուցեալ Սիկիանտը կը վազէ. երկրորդը դէպ 'ի Ս'եծ Սիկիա-
նոս, երրորդը դէպ 'ի Հնդկաց ծովը և Ս'իջերկրական ծովը, և
չորրորդը դէպ 'ի Ս'և ծովն ու Կասպից ծովը:

Լ'աբց մէջը աս ընդարձակ երկրին բազմաթիւ լեւներուն
զիւրքը և անհամար դէտերուն ընթացքը ստորագրելը ընդարձակ
աշխարհադրութեան կը պահենք:

Լ'աբի երկրաբանական կազմուածքին մէջ ամէն տեսակ
հող կը գտնուի, այսինքն կրանիթի փայտեր, կրակե առաջ եկած

նիւթեր, ջրերու ողողմամբ ձևացած զանգուածներ, մարած հրաբուխներ և առ'ի շեղ հողերու կարգեր:

Մշիոյ գրեթէ բոլոր դաշտավայրները բարձր են. ասոնցմէ ոմանք աւազուտ անապատներով ու անբեր երկիրներով ձևացած են, և անոնց մէջ առուներ և գետակներ կը գտնուին: Վառնյի անապատը՝ որ բոլոր արևելեան դին բռնած է, աւազի ընդարձակ դաշտ մըն է, և մէջը քանի մը մանր լճերէն զատ ուրիշ բան չկայ: Լյրեւելի են նաև Մարբիոյ, Պարսիոյ ու Մարշի անապատները, որոնց մէջ տեղ տեղ ուխտիւններ կան: Մշիոյ մէջ անապատի սկէս ամայի տեղուանք շատ կը գտնուին:

Մշիոյ դաշտերուն բարձրութիւնն է որ յանկարծ յանկարծ սաստիկ ցուրտը սաստիկ տաքի կը փոխուի, անով կանոնաւոր հովեր կ'եղեն, որ Մշիոյ մէջտեղուանքը կը բանին, Հիւսիսային կողմի լեռները և Մշիոյ մէջտեղի գօտիները հիւսիսային քամիներուն դէմը կ'իյնան, բայց Հիւսիսայն լեռանց խիտ բարձր սարերը միայն կրնան ան հովերը արգիլել. իսկ հարաւային լեռներուն ստորոտը եղած երկիրներու մէջ երբեմն այնպէս սաստիկ է տաքութիւնը՝ որ ըստ ինքեան ան տեղւոյն լայնութեան աստիճանին տակը պիտի չըլլար. բայց աս բանիս պատճառը Մշիւրիկէի կրակած դաշտերուն վրայէն փող քամիներն են: Մշ կլիմաներուն տարբերութեանցը պատճառաւ՝ աշխարհագիրները շատ գօտիներ բաժնեցին Մշիան, և իւրաքանչիւր գօտին բերքը իրար մէջ տարբեր է:

Մշիոյ ան մասին մէջ՝ որ 35° զուգահէտականութենէն վար կ'իյնայ, երկու եղանակ միայն կայ. շատ երկիրներուն մէջ վեց ամիս միակերպ անձրև կուգայ, որ նոյն միջոցին ուրիշ տեղուանք վերջի աստիճանի ցամաքութիւն կ'ըլլայ, վեց ամիս ալ երկիրքը միտ պայծառ կը մնայ: Մշ գօտիին գլխաւոր բերքերն են խաչուէ, քոթոյ, լեզակ, շաքարի եղէգ և կիւսամոն: Խոկ 35° ու 50° զուգահէտականաց տակը կլիման բարեխառն է՝ երկրին բարձրու-

Թեանը պատճառաւ . չուրտը խիստ սաստիկ է բարձր դաշտա-
վայրներու վրայ , ուր ամառ ձմեռ միշտ ձիւն և սառոյց կ'ըլլայ .
բայց ցած դաշտավայրներու մէջ օդը մեղմ է , և երկիրը բարեբեր .
հին տեղուաները ձմեռը շատ կարճ է , և ամառը խիստ տաք . բեր-
քն է զանազան արմախք , բրինձ , բամբակ , ու նաև ձիթագոռուղ
և ագնիւ պտուղներ : Ըն երկիրները՝ որ 50° զուգահէոսականէն
ինչուան 62° զուգահէոսականին տակ տարածուած են , ցուրտը եր-
թալով կը սաստկանայ , գետերը վեց ամիս սառած կը մնան , և
ամառը ծովեզերքներն ու անբեր դաշտերը մատախուղով կը ծած-
կուին : Իսկ 62° զուգահէոսականէն անդին եղած երկիրներուն
մէջ ցրտութիւնը չարագանց է , անանկ որ շատ անգամ մեղիկը
կէս մը կը սառնի , գետերը ինը ամիսէն աւելի սառած կը մնան .
միջուրտը ամառը բիշ մը ժամանակ մէզով լծանքալացած կ'ըլ-
լայ , և երկիրը մանր բոյսերէն և ցած լուսիւրէն զատ բան չբե-
րեր : Արզններուն մէջ ցուրտը աւելի քիչ է դէպ 'ի հիւսիս եր-
թալով , և տաքութիւնը աւելի մեղմ է դէպ 'ի հարաւ երթալով՝
բան թէ Ըսիոյ ցամաքին վրայ :

Ըսիոյ մէջ մշակուած բոյսերն են՝ ամէն տեսակ արմախք ,
ընդեղեններ ու Լարուպլի պտղաբեր ծառերէն շատերը : Տեսակ
տեսակ կենդանիները խիստ բազմաթիւ են , և հարաւային կող-
մերը կը գտնուին կապիկ , փիղ , ռնգեղջիւր , առիւծ , վագր , յո-
վաղ և չազալ . հիւսիսային կողմերը՝ կզնաքիս , աքիս և սամայր .
իսկ ուղան ու տաճիկ ուղտը բէռ կրել տալու կը դործածուին , և
ինչուան 55° զուգահէոսականին տակ եղած երկիրներու մէջ կը
գտնուին . Հայաստանի , Պարսկաստանի ու Ըսիոյ ձիւրուն
տեսակներն ալ խիստ անուանի են . միով բանիւ , ամէն տեսակ
սողուն , թռչուն և ձկներ ընդուն են Ըսիոյ մէջ , գետնէն ալ հան-
քային հարուստ նիւթեր կ'ելլեն , որոնց մէջ զլիաւորներն են
ադամանդ , յակինթ , շափուղա և ուրիշ ծանրագին քարեր , ու
կի , արծաթ , պղինձ , մոլիկ , անագ և երկաթ :

Միայն արևմտեան երկիրներուն կէսին բնակիչները ճերմակ են, կէսինն ալ պղնձագոյն. քանի մը մասեր ալ կան որ ան երկու ցեղերուն խառնուրդէն առաջ եկած են: Մտաման և Վիքտուար կղզիներուն մէջ, ինչպէս նաև Սէլան կղզւոյն բնակիչները սև են, և նոյն ցեղէն առաջ եկած բնակիչներ՝ աս կղզիներու մօտ եղած ցամաք երկրին մէջն ալ կը գտնուին, այսինքն Միայն հարաւային կողմը:

Միայն մէջ շատ տեսակ լեզուներ կը խօսուին. ամենէն աւելի տարածուածներն են՝ թուրքերէնը, արաբերէնն ու պարսկերէնը: շատ ժողովուրդներ մասնաւոր լեզուներ ունին՝ որ հնդկաց սանսքրիթ լեզուին մէյմէկ ճիւղերն են. կան նաև այնպիսի ժողովուրդներ՝ որ իրենց լեզուն ուրիշ լեզուէ առած չեն. մալայի լեզուն միայն Սալաքքայի թերակղզւոյն և Յորմուզա կղզւոյն մէջ կը խօսուի:

Միայն մէջ ամէն տեսակ կրօններ ելած են, բայց աս իրեք կրօնները, այսինքն՝ քրիստոնէութիւնը, մահմետականութիւնը, և հրէութիւնը չորս դին տարածուած են: Պրահմայի և Պուտտայի ազանդներուն ալ հետևողներ շատ կան:

Հին մատենագիրներէն ոմանք իւղիոյ մէկ մասին Միայն կ'ըսեն. և Յոյսք Միայն անունը նախ զորք Միայն միայն տուին, ետքն ալ արևելեան երկիրներուն:

Ղեքսանդրի յաղթութիւններովը, և վաճառականութեան համար եղած երթևեկութիւններով, Միայն քանի մը կողմերը աւելի ծանօթացան հիներուն. յիշի և յիշի դարերուն մէջ խաչակրաց և քարոզիչներու շարքորդութիւններովը Լաթուպիք աւելի ծանօթութիւններ առին Միայն վրայ, և հետագայ երկու դարերուն մէջ աս ծանօթութիւնները աւելի շատցան. վերջապէս յիշի դարուն մէջ երբոր հնդկաց ծովէն Միայն երթալու շարքան գտնուեցաւ, Միայն խիստ հեռաւոր կողմերն ալ Լաթուպիք աւելի ծանօթ եղան:

Փորձ ուզացիք ու հորձնտացիք Միոյ մէջ բնակութիւն հաստատելէն ետքը անձիւ եւրոպացի ճանապարհորդներ սկսան Միոյ այլ և այլ կողմերը ստորագրել. բայց որովհետեւ աշխարհիս աս մասին բնակչաց խիստ շատ սովորութիւններն ու լեզուները իրենց անծանօթ էին, անոր համար կրնանք համարձակ ըսել թէ նաեւ ինչուան հիմա մէկ եւրոպացի աշխարհագիր մը չկայ որ Միոյ վրայ ամբողջ ու անսխալ տեղեկութիւններ տուած ըլլայ:

Իսկ մենք որ մինչև հոս Միոյ վրայ ընդհանուր կերպով մը խօսեցանք, հիմա աս երկրին մէջ եղած զանազան տերութիւններուն վրայ մէյմէկ համառօտ տեղեկութիւն տալով զո՛հ ըլլանք:

ՏԱՃԿԱՍՏԱՆ ԱՄՈՅ

ՄՈՒՌՑ Տաճկաստանը արևելեան երկայնութեան 23⁰ին 44⁰ին և 46⁰ին 50⁰ին, ու հիւսիսային լայնութեան 29⁰ին 40⁰ին և 42⁰ին 10⁰ին մէջ կ'ընայ. վեց մեծամեծ աշխարհքներ ունի. Փոքր Միւս, Հայաստան, Ղեղերէ, Իրաք Մուսլի, Վերքիստան, և Մուրթի կամ Եմ: Մը երկրիս սահմաններն են՝ Ուսսուստան, Պարսկաստան, Պարսից ծովը, Մարաբիա, Սիլերկրական ծովը, Բըշկաեղազոս, Չանազ գաւէսիի նեղուցը, Սարմարայի ծովը, Կոստանդնուպօլսոյ նեղուցը և Սև ծովը: Մենէն երկայն կտորը՝ Պարսից ծովէն ինչուան Չանազ գաւէսիի նեղուցը 240 բիւր մեթր է, և հիւսիսէն հարաւ ունեցած լայնը 120: Միոյ Տաճկաստանին տակ եղած բազմաթիւ կղզիներուն զլուստրներն են Սարմարա, Իշխանաց կղզիները, Բըշկաեղազոսին արևելեան կողմը եղած կղզիները, Սիբու կղզիները և Ախալսոս:

Միոյ Տաճկաստանը լեռնոտ է. և լեռներու երկու գօտի կայ մէջը, մէկը Հայաստանին՝ մէկաւն ալ Արիկիա կամ Պա-

բաժանին մէջ. ազնիւ ցորենով կամ պարարտ սրտով ծածկուած գեղեցիկ դաշտավայրներ, և անտառներ շատ կը գտնուին: Լիւման ընդհանրապէս մեղմ է, և օդը յստակ. լեռները ջերմութիւն ուժը կը կտրեն, բայց հարաւային ծովեզերքներուն վրայ խիստ սաստիկ է տաքութիւնը, իսկ հիւսիսային կողմը մթնոլորտը մաւախուղով լծանձրացած:

Լիւմենն առատ հանքերն են երկաթն ու պղինձը, և հաւանական է թէ լեռներուն մէջ ուրիշ շատ հանքեր ալ գտնուին: Վանի մը տեղումը հրաբուխէ վազած նիւթերու նշաններ կան, ուր նաև գետնաշարժներ կը պատահին. տեղ տեղ ալ կպրային և ծծմբային ջրեր կը բխեն: Բոյսերը խիստ առատ են, թէպէտ և երկրագործութիւնը ինչուան մօտ տարիներս գրեթէ երեսէ ձգուած էր: Սպրի կենդանիներն ու թռչունները խիստ բազմութիւն են, և ընտանի կենդանեաց մէջ անուանի են ձիերը, միայն թէ լաւ չեն պահուիր տեսակները:

Ձեռագործները բաւական առաջ գնացած են. իսկ հիմա կուան վաճառականութիւնը ամենեւին համեմատութիւն չունի հին ատեն աս երկիրներուն մէջ եղած վաճառականութեան հետ:

Բնից Տաճկաստանին զիւսուր քաղաքներն են՝ Օմիւսնա, որ շատ բանուկ նաւահանգիստ, և Փոքր Բնից ամենէն վաճառաշահ քաղաքն է. Պրուսա, որուն բնակիչն է 100,000. Կարին կամ Երզնիւրիւմ, խիստ վաճառաշահ քաղաք է, և 70,000 բնակիչ ունի. Պաղատա, ատենով ամիրապետներուն մայրաքաղաքն էր. Պարսա և Սուսուլ, վաճառաշահ քաղաքներ են. հօռոս, նոյն անունով կղզւոյն մայրաքաղաքն է. հալեպ, Բքեա, Վամասկոս, կամ Շամ, Խաֆա կամ Կոպկ և Լորուսաղէմ, Բորոց երկրին գլխաւոր քաղաքներն են:

Գլխաւոր կրօնքն է մահմետականութիւն. բայց նաև շատ բրիտանեայք կան հայոց և հունաց գաւառներով:

() ամանցւոց Միոյ մէջ ունեցած երկիրները հին ատենի խիստ անուանի տեղումներն են, այսինքն Փոքր Աթա, Հայաստան, Ասորեստան, Բաբելոն, Սելջուկեր, Փիւնիկե, Պաղեստին կամ Հելլաստան և Մարիթ: Փոքր Միւսն տասուերեք զաւառ բաժնուած էր. Բելաւսիա, Կապադոկիա, Կարիա, Կիլիկիա, Պաղատիա, Լիւիւս, Լիւդիա, Սիւսիա, Պաթլափոնիա, Պաթլիւս, Փոթիփիա, Պիսիա և Պիսիոս: Բոլոր աս երկիրները զատ զատ թաղաւորութիւն ունենային ետեւ նախ Պարսից տերութեանը տակ ընկան, ետքն ալ մեծին Մեքսանդրի: Մ աշխարհակալին մահուենէն ետեւ նորէն բաժնուեցան ան երկիրները, և ետքը Հռովմայեցւոց ձեռքը անցան. անոնցմէ վերջն ալ Ռաբացւոց. բայց ետքը թուրքերը տիրեցին՝ որ թուրքաստանէն եկած էին: Թէպէտեւ Սողոմոնէրուն ձեռքէն ան թուրքերուն ուժը տկարացաւ, բայց յՎա դաւուն սկիզբը նորէն զօրացան, և անոնցմէ () ամանցւոց տերութիւնը քանի զնայ Միոյ մէջ տարածուեցաւ:

Հոս կրնայինք Հայաստանին վրայ աւելի ընդարձակ տեղեկութիւն տալ. բայց աս՝ յախաչաւիղին մէջ բռնուած ոճէն դուրս չելլելու համար՝ բուն Մշարհագրութեան կը թողունք աս հարկաւոր աշխատանքը:

ԱՐԱՐԻԱ

Մ երկրի սահմաններն են՝ Եգիպտոս, Տաճկաստան Միոյ, Ռաբիոյ ծոցը, Հնդկաց ծովը, Լամիւի ծովը, Պարսից ծոցը. արեւելեան երկայնութեան 30°-ին 20°-ին և 57°-ին 50°-ին, ու հիւսիսային լայնութեան 12°-ին 40°-ին և 33°-ին 55°-ին տակ կ'ընայ. հիւսիսէն դեպ 'ի հարաւ երկայնութիւնն է 250 բիւր մեթր, և Սիւէզի պարանոցէն ինչուան Սասիւլ-Սաթ հրուման դանը ունեցած լայնութիւնն է 285 բիւրմեթր:

Ռաբիոյ հիւսիսային արեւմտեան դիէն կ'անցնին Լիւանան

լերանց ձիւղերը . և աս երկրին մէջտեղը ընդարձակ բարձրաւանդակ մը կայ՝ որուն վրայ անբեր դաշտավայրներ ու անապատներ կան, բայց տեղ տեղ բարեբեր երկիրներ ալ կը գտնուին : Լճերն են գեղեցիկ ու բարեբեր երկիրները ծովեզերքներուն վրայ են, որոնց բերքն է հալուէ, անուշահոտ խէժ, բալասան, խունկ և խահուէ : Լճաբերից մէջ ամենեւին լիճ չկայ, և իրեն գլխաւոր գետերն ալ ամառուան մէջ կը ցամաքին :

Լճաբերից թերակղզին իրեք մաս կը բաժնուի, այսինքն Լճաբերի Լճաբեր, Լճաբերի Լճաբեր և Լճաբերի Լճաբեր . մէջը վեց հատ մեծ նահանգ կայ. Լեւոն, Հեւաղ, Լճաբեր, Հատարմաւ, Լճաբեր և Լճաբեր, Գլխաւոր քաղաքներն են՝ Լճաբեր, որ Լճաբեր մետին ծնած տեղն է . Լճաբեր, որուն միջին թը երեւելի է . Լճաբեր, շատ վաճառաշահ քաղաք է . Լճաբեր, Լճաբեր գեղեցիկ քաղաքներն են : Լճաբեր, Լճաբերի ամենէն վաճառաշահ քաղաքն է :

Լճաբերի երկու գլխաւոր խումբ կը բաժնուին . ետեղաւ կալ կամ հաստատուն բնակութիւն ունեցող, և աստանդական կամ վրանաբնակ Լճաբեր, որ պէտքէն ալ կ'ըսուին : Լճաբեր կրօնն է մահմետականութիւն : Լճաբերի մէջ շատ մանր իշխանութիւններ կան, որ մէյմէկ պզտիկ տէրութիւններու կը նմանին . ասոնց մէջ գլխաւորներն են՝ Լճաբեր և Լճաբեր տէրութիւնները : Լճաբեր թափառական ցեղերը մէյմէկ եւրէ կամ շէխ կը հնազանդին, որոնք իրենց ազնուականացը մէջէն ընտրուած են :

Հին ատեն Լճաբերի բնակիչները մանր ժողովուրդներ բաժնուած էին . և ասոնց մէջ երեւելի էին Լճաբերի, Լճաբեր, Լճաբեր և Լճաբեր : Լճաբեր և իրեն յաջորդները շատ ալ խարհակալութիւններ ըլին Լճաբեր, Լճաբերի ու Լճաբերի մէջ . վերջը () ամանցիք Լճաբերի մէկ մասին տիրեցին, երբոր Լճաբեր պիտի ըսէր () ամանցից իշխանութիւնը քիչ մը հոն

նուազեցաւ, բայց ինչուան հիմայ ալ նորն երկրին մէկ մասը իրենց ձեռքն է:

ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆ ՊԱՐՍԻՑ

ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԸ Իրան կամ Բէթսաան ալ կ'ըսուի տաճկերէն. արեւելեան երկայնութեան 42°-ին և 58°-ին 50'-ին, ու հիւսիսային լայնութեան 23°-ին 40'-ին և 40°-ին մէջ կ'ենայ. չորս գիւնն սահմաններն են Ոսոսաստան, Կասպից ծովը, Թուրքաստան, Վիքրանստան, Պերսիան, Հիւսիսի Նեղուցը, Պարսից ծոցը և Տաճկաստան Բիւր:

Իւր երկրի մէջ մեծ գօտի մը կայ՝ որ ինչուան Վիքրանստան երկրնցած է, և ջրերը երկու մաս կը բաժնուին. ասոնց մէկ մասը Կասպից ծովը կը վազէ, մէկաւն ալ Պարսից ծոցը և Լամենի ծովը: Հիւսիսային կողմերը ընդարձակ աւազուտ դաշտեր կան՝ ազով խառնուած. իսկ հարաւային գիւն շատ բարեբեր է: Պարսկաստանի մէջէն ամենեւին մեծ գետ չանցնիր, և լճերուն մէջ ամենէն մեծը Ուրմեայ ծովակն է:

Կասպից ծովուն եզերքները ցուրտ ու խոնաւ են, իսկ Պարսից ծոցին եզերքը ամառը խիստ տաք կ'ըլլայ. Պարսկաստանին մնացած տեղերուն կլիման մեղմ ու զուարճալի է:

Հանքային նիւթերուն մէջ ամենէն առատը աղն է. կը գտնուին նաեւ ոսկիի, արծաթի, պղնձի, երկրթի և զինքի հանքեր: Բնտանի կենդանեաց մէջ զիսաւորը ձին է, որուն տեսակը խիստ ազնիւ է. անասպաներուն մէջն ալ շատ զազաններ կը գտնուին:

Պարսկաստանի մայրաքաղաքն է Թեհրան. իսկ ամենէն մեծ քաղաքը Իսպահանն է, որ 200,000 բնակիչ ունի. ետքը կուզան Ղաւրէժ, ուր մեծ վաճառականութիւն կ'ըլլայ: Կլրմանշահ, բերդաքաղաք է, և Շիրազ՝ խիստ վաճառաշահ:

Վաղարական խոռովութեանց և սլաւերազմներու պատճառ

ուս երկրագործութիւնը շատ ընկած է . արուեստական բաներն ալ ատենով ծաղկած էին , բայց հիմա միայն մեծերը ետեւէ կ'ըլլան . իսկ վաճառականութիւնը գրեթէ բոլորովին հայոց ձեռքն է :

Բնակիչները երկու մաս կը բաժնուին . առաջին մասը ոչ երբէք իր տեղը կը փոխէ , քաղաքներու մէջ կը բնակի ու արտերը կը մշակէ . իսկ երկրորդը միշտ տեղէ տեղ կը փոփոխի , և շատ ցեղ կը բաժնուի :

Պարսից լեզուն իր գեղեցկութեանը համար արեւելեան լեզուաց մէջ առաջիններէն մէկն է . կրօնը մահմետական է , և Լաիկ աղանդին կը հետեւին . բայց նաև Կէդր կամ Փաթա՛ններու կրակապաշտներ կը գտնուին տեղ տեղ :

Պարսից Թագաւորին կամ շահին իշխանութիւնը ազատ միապետական է . բայց շատ նախարարներ կամ ցեղապետներ Թագաւորէն անկախ են , և միայն ան ատեն կը հնազանդին շահին՝ երբոր տէրութիւնը մեծ վտանդի մը մէջ է :

Հիմակուան Պարսկաստանը այլ և այլ հին ատենի գաւառներէ ձևացած է , որ են Սաբայ կամ Սեբայ աշխարհ , Շու , Պարս , Կրման , Սլէման , և Պարսկաստանի տաւն է նաև Բեթայ երկրին մէկ մասը . Պարսկաստանը Սաբայ իշխանութեան տաւն ընկաւ ինչուան վեցերորդ դար Վրիստոսէ առաջ , Թէպէտև իրեն առանձին Թագաւորներ ալ ունէր . ան միջոցին ելաւ Կիւրոս , ու Պարսկաստանի տէրութիւնը շատ զօրացուց . բայց Ղեքսանդր Վրիստոսէ 330 տարի առաջ տիրեց ան երկրին , հարիւր տարի անցնելէն ետև Պարթևները Բակտրիայէն եկան Պարսկաստանին տիրեցին , և հռոմայեցւոց դէմ պատերազմներ ըրին : Եթէն ըրորդ դարուն Բուբալիք առին Պարսկաստանը , և լ'Պ դարուն սկիզբները Սողդի Թագաւորներուն տաւն ընկաւ : Դահմազ գուլի խանը , որ Կասրշահ ալ կ'ըսուէր , 1731ին Սեֆեանց ցեղէն Թագաւորութիւնը յափշտակեց , և իրեն աշխարհակալութիւնները ինչուան հնդկաստան տարածեց . իր մահուընէն ետքը

ինչուան լի՛ք դարուն վերջերը Պարսկաստանն զրեթէ միշտ շփու-
թութեան մէջ էր քաղաքական պատերազմներու պատճառաւ :
Վեթի՛կ Լալի խանը նուաճեց ան գաւառները՝ որ իրեն իշխա-
նութիւնը չէին ուզէր ճանձնալ, նաեւ Խորասանին մէկ մասը նո-
րէն առաւ : Բայց Ռուսաց դէմ ըրած վերջի պատերազմին մէջ
Հայաստանին մէկ մասը կորսընցուց :

ԱՖՂԱՆՍՏԱՆ

ԱՖՂԱՆՍՏԱՆԸ արեւելեան երկայնութեան 57°ին 20'ին և
60°ին 45'ին, ու հիւսիսային լայնութեան 27°ին 40'ին և 37°ին
10'ին տակ կ'իյնայ, և չորս գիւնն սահմաններն են՝ Սուրբաստան,
Պարսկաստան, Պերսիստան և Լահորի թագաւորութիւնը :
Լալի երկրի մէջ են Վապուլի, Վանտաշարի և Սէճէսթանի
կամ Սագաստանի թագաւորութիւնները :

Աֆղանստանի մէջէն անցած լեռները կ'երթան Հինտուքի-
սին հետ կը միանան : մէջերնին ամենէն բարձր սարերը հիւսի-
սային գին կ'իյնան, և շատին գագաթը մշտնջենաւոր ձիւնով
պատած է : Վլխաւոր գետերն են Վապուլ, Վաշկար և Հել-
մէնտ : Օմնազան կողմերուն զրիցը համեմատ կլիման ալ կը
փոխուի, և մէջը չափազանց ցուրտ ու տաք տեղումներ կան : Վե-
տինը աղէկ մշակած է, և զրեթէ ամէն տեղ տարին երկու ան-
գամ հունձը կ'ընեն :

Ընակիչները թէպէտեւ մասնաւոր կերպով երկրագործու-
թեան ետեւէ կ'ըլլան, բայց նաեւ արուեստները ձեռքէ չեն թո-
ղուր, և քանի մը քաղաքներ կան որ լաւ ձեռագործներ ունին :
Տէրութեան մէջ տարածեալ կրօնն է մահմետականութիւնը :

Վապուլի և Վանտաշարի թագաւորութիւնները այլ և
այլ գաւառներ բաժնուած են, որոնց մէջ մէյմէկ կուսակալ կը
նստի, Վլխաւոր քաղաքներն են՝ Վապուլ, որ 60,000 բնակիչ

ունի. Վանատահար, վաճառականութեանը և ձեռագործներուն համար շատ երեւելի է, և 100,000 բնակիչ ունի:

Աշխատանքները ատենով շատ բարեբեր էր. բայց Պետլուճիստանին աւազները հոն կոխելէն ետեւ բոլորովին անբեր անապատ դարձաւ: Վիսաւոր քաղաքն է Ղալապատ:

Իտենով Բֆղանստանը Պարսից տէրութեան մէկ մասն էր. հաւանական կարծեօք հայաստանի Բղանից աշխարհէն զաղթական մը հոն զնացեր է միջին դարուց ատեններն ու իրենց առջի հայրենեաց անունովը ան երկիրն ալ Բֆղանստանը սուեր է:

ՊԵՂՈՒՃԻՍՏԱՆ

Ի՞նչ երկիրն չորս կողմը առած էն Բֆղանստան, Պարսկաստան, Լահորի թագաւորութիւնը, Սինտ և Լաւհնի ծովը. աւրեւելեան երկայնութեան 55°ին 30'ին և 67°ին, ու հիւսիսային լայնութեան 24°ին 50'ին և 30°ին 40'ին տակ կ'ենայ, Պետլուճիստանի գաւառներն էն Վիւհիսթան, Սարաւան, Լոնտաւա, Ղալաւան, Սէքրան և Լոս:

Ի՞նչ երկիրն մէջ անբեր անապատներ, աւազուտ մեծ գաւտեր և բարեբեր հովիտներ կան: Երանց գօտիներուն վրայ հրաբուխ նշաններ կը տեսնուին, և շատ հանքային նիւթեր կ'ենլեն. աս լեռներէն առաջ կուգան քանի մը գետեր, որ ամառը գրեթէ ամէնքն ալ կը ցամբին:

Բնակիչները երկու գլխաւոր ժողովուրդ կը բաժնուին, Պետլուճի և Պրահուի, որ իրարմէ իրենց սովորութիւններովը և լեզուովը կը տարբերին. բայց ընդհանրապէս իրարու նման աստանդական կեանք մը կ'անցընեն, և մահմետական են: Ի՞նչ ժողովուրդները ցեղ ցեղ բաժնուած են, և ամէն ցեղ իրեն համար գլխաւոր մը կամ սէրտար մը կ'ընտրէ, և աս սէրտարները

Վէլաթի խանին կը հնազանդին . վասն զի անիկայ կը սեպուի Պելուճիստանի թագաւորը , և ժառանգութեամբ որդւոց որդի կ'անցնի իր իշխանութիւնը : Վէլաթը՝ խանին նստած քաղաքն է , որ 20,000 բնակիչ ունի . անկէ ետքը անուանի են Լոնտաւա և Վէճ քաղաքները :

Պելուճիստան հին ատեն գրեթէ միշտ Պարսից իշխանութեանը տակ եղած էր . Վէսիր խանը որ յՎ զարուն կէսէն վերջը թագաւորեց՝ իրեն երկիրները ընդարձակեց , և զօրաւոր թագաւորութիւն մը ձևացուց :

ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆ ՀԷՐԱԹԻ

ՀԷՐԱԹԻ երկիրը նաև արևելեան Խորասան կ'ըսուի . իրեն սահմաններն են Ղֆղանստան , Պարսկաստան և իմաթարստան կամ իտուքաստան . արևելեան երկայնութեան 53°ին և 63°ին , ու հիւսիսային լայնութեան 32°ին և 36°ին մէջ կ'իյնայ :

Երկրիս արևելեան դիէն ինչուան արևմտեան դին Հին տուքիւհ լեւանց գօտին երկընցած է : Կլիման փոփոխական է , բայց ընդհանրապէս բարեխառն . գետինը բարեբեր , երկրագործութիւնը առաջ գնացած , կենդանիները բազմաթիւ , և ձիերուն տեսակը խիստ ազնիւ . շատ ձեռագործներ ունի , և վաճառականութիւնը մեծ է :

Հէրաթի թագաւորութեանը մէջ կ'իյնայ հիներուն Բաբելոն ըսած աշխարհին մէկ կտորը , որ ինչուան յՎ զարուն սկիզբները Ղֆղանստանի մասն էր . և թէպէտ հիմայ ալ Պարսից հարկատու է , բայց կրնայ անկախ ըսուիլ , Ե տէրութեան մայրաքաղաքն է Հէրաթ :

ԹՈՒՐԲԱՍՏԱՆ

(ԹՈՒՐԲԱՍՏԱՆԻ ԼՆՏՆԱԳԼՈՒԹՅՈՒՆ) Թաթարաց երկիրն ալ կ'ըսուի, և արևելեան երկայնութեան 48°-ին 30'-ին ու 76°-ին ու հիւսիսային լայնութեան 33°-ին և 34°-ին մէջ կ'ընայ. իր սահմաններն են՝ Խորոպայի Սուսստան, Սիպերիա, Ղինու տէրութիւնը, Բաղանատան, Պարսկաստան և Վասպից ծովը:

Իսկ երկրիս հիւսիսային կողմը ահագին ընդարձակութեամբ անապատներ բռնած են, Վասպից ծովուն եզերքներուն վրայ ալ աւազուտ անբեր երկիրներ շատ կան: Հարաւային զին մեծ Պուխարային մէջ շատ մշակած դաշտեր ու պարարտ արօտներ կան. իսկ լեռներուն կողերը մեծամեծ անտառներով ծածկուած են: (Թուրքաստանի հիւսիսային կողմերը ձմեռը խիստ սաստիկ է. բայց հարաւային զին օդը բարեխառն է, և հոն խաղողն ու Խորոպայի ուրիշ պտուղները աղէկ առաջ կուգան:

Հարաւային կողմի լեռները հանքային նիւթերու կողմանէ շատ հարուստ են. մէջերնէն կ'ելլէ ոսկի, արծաթ ու ծանրագին քարեր: Բնակիչները խիստ շատ ուխտար, ձի, և ուրիշ կենդանիներ կը անուշանեն. ետքը իրենց երկրէն զուրս ծախելով մեծ առուտուր կ'ընեն:

(Թուրքաստանի մէջ բնակող զրեթէ բոլոր ժողովուրդները հովիւ են. երևելի բաղաքներ քիչ կան մէջը. Պուխարայի խանին մայրաքաղաքն է՝ Պուխարա, որ զրեթէ 100,000 բնակիչ ունի. ետքը անուանի են Սիւղանդ, Խոթէնաւ և Խիվա: Վախաւոր կրօնքը մահմետականութիւն է:

(Թուրքաստանի մէջ զանազան պզտի ժողովուրդներ կը բնակին, և երկիրը այլ և այլ գաւառներ կը բաժնուի, որ խաներու իշխանութեան տակն են. ասոնց մէջ ամենէն զօրաւորներն են Պուխարայի, Խիվայի և Խոթէնաւի խաները:

(ժաթ արներուն կամ թուրքերուն անունը, որ Եւրոպացիք յՎՍ դարուն սկսան լսել խիստ մեծցաւ յՎՍ և յՎՍ դարերուն մէջ. և երբոր Ղինկիդիան աս ժողովրդեան վրայ տիրեց, զանոնք իր բանակին մէջ զինուոր բրաւ: Եւ աշխարհակալին յաջորդները ինչուան 1505 թուրքաստանի վրայ իշխեցին. անկէ ետեւ Եւրպէք ըսուած ժաթարաց ցեղին անցաւ թագաւորութիւնը:

ՀՆԴԿԱՍՏԱՆ

ԻՌԱՆ Հնդկաստանը նաեւ Երեւանի լեռնային Հնդկացի կամ Հնդկաց աշխարհ յայտոյս Պանգէսի կ'ըսուի. արեւելեան երկայնութեան 64⁰ին 33⁰ին և 91⁰ին ու հիւսիսային լայնութեան 7⁰ին 56⁰ին և 35⁰ին 30⁰ին մէջ կ'իջնայ: Եւ ընդարձակ երկրին չորս կողմը բռնած են Պերսիական, Եւրոպական, Ղինուկայ սերունդները, Պիրմանի տէրութիւնը, Պենկալայի ծոցը, Հնդկաց ծովը և Եւրոպայի ծովը: Հնդկաստանի իշխանութեան տակ եղած կղզիներուն մէջ գլխաւորներն են՝ Սեյլան ու Եւրոպայի վեան և Սալտիկեան կղզիները:

Հնդկաստանը Եւրոպացի հարաւային կողմը կ'իջնայ. աս երկրի մէջէն շատ գեղեցիկ գետեր կ'անցնին. Հիմալայա լեռանց ստորոտին տակ Եւրոպայի անապատին մօտ՝ շատ հովիտներ և դաշտավայրներ կան, որ Պանգէսի ջրերովը կը պարարտանան. Տեքանի երկրին ալ բարեբեր է, և ամէն դին ծաղկած բազմութիւն կը գտնուին:

Եւ երկրի կլիման խիստ փոփոխական է. գլխաւոր հովիտներն են մասսան ըսուածները. հարաւային արեւմտեան բաժնիները, որ մայիս ամսէն ինչուան հովտեմբեր կը փչեն, անդադար արեւմտեան ծովեզերքներուն վրայ անձրեւ կը բերեն. իսկ տարւոյն մնացած ատենը հիւսիսային արեւելեան մուսսոնները կը փչեն, ու արեւե-

լեան ծովեղբորներուն վրայ անձրևային եղանակները կը սխմին :

Հանրերը խիստ առատ և կենդանիները բազմաթիւ ու բազմատեսակ են . գետինը ընդհանրապէս խիստ բարեբեր է , բայց բնակիչները կրցածնուն չափ վատտակ համելու հող չեն ընէր :

Հնդկաստանի մէջ շատ երևելի քաղաքներ կան , որոնց մէջէն զլուսաւորները կը սեպուին Պալկաթա կամ Վարքութթա , որ Միջի գեղեցիկ քաղաքներէն մէկն է . Տաքքա , Վանդէսի մէկ ճիւղին վրայ շինած . Պէնարէս , որ 630,000 բնակիչ ունի . Տէլհի , Սորոններու հին մայրաքաղաքն է . Սատուլիթան , նաւահանգիստ է . Սատրաս , արևելեան կողմը շատ վաճառաշահ քաղաք է . Սրոնտա , Սրոնտի թագաւորութեան հին մայրաքաղաքն է . Սահոր , Վաթմանտու և Սիլափուր :

Բրուէսանէն ու ձեռագործները շատ ետ մնացած չեն , և զրոեցւոյ հետ ունեցած վաճառականութիւնը քանի կ'երթայ կը տարածուի . բայց Հնդկաստանի մէջ ճամբաներուն գէշութեանը պատճառաւ վաճառականութիւնը այնչափ ծաղկեալ չէ՝ որչափ որ կրնար ըլլալ :

Վիլուուր երկու տեսակ լեզու կը խօսուի Հնդկաստանի մէջ , սանսքրիթ և հնդկերէն , որ շատ բարբառներ կը բաժնուին : Բնակչաց մեծ մասին կրօնքը պրահմականութիւն է . բայց նաև պուտտականութեան , մահայանականութեան և սեիիւններու ազանդին հետևորդներ շատ կան : Կառայութեան համար գերի առնելու սովորութիւնը Հնդկաստանցւոյ մէջ ինչուան հիմա կայ : Բրտանութիւն ունեցող վերի աստիճանի ժողովուրդը կրնայ զեւտութեանց ետևէ ինչալ . բայց մշակութիւնը և ուսմունքները այնպէս ծաղկած չեն՝ ինչպէս ատենով :

Հնդկաստանը հինգ կտոր կը բաժնուի . Սահորի թագաւորութիւն , Վէլիլի թագաւորութիւն , Սինտի թագաւորութիւն , Սինտի իշխանութիւնները , և Մագդիացւոյ իշխանութեան տակ եղած , ու հարկատու կամ նիւսականից երկիրները : Բաննան .

կան իշխանները՝ որ մէյմէկ մեծամեծ երկիրներու վրայ կը թա-
գաւորեն՝ բոլորովին ազատ միապետական իշխանութիւն ունին ։
Հնդկաստանի ընկերութիւնը Մագդիոյ թագաւորին հետ մէկ-
տեղ կ'իշխէ Մագդիացոց Հնդկաստանի մէջ ունեցած երկիրնե-
րուն վրայ ։ Բնակչութիւնը սահմանեալ ժամանակով իշխա-
նութիւն մը ունի, որ ատեն ատեն Մագդիոյ խորհրդարանէն պի-
տի հաստատուի, և ամէն քաղաքապետներն ու ուրիշ պաշտո-
նատէրները նոյն խորհրդարանին պատասխանատու են ։

Ինչպէս մեծին Մեքսանդրի աշխարհակալութեանց ժա-
մանակը Հնդկաստան ծանօթ չէր խրոպացուց, ան միջոցին
շատ մանր թագաւորութիւններ բաժնուած էր, ու մէջը բազմա-
թիւ ժողովուրդներ կը բնակէին ։ Վրիստոսի թուականէն երկու
դար առաջ Պարթևներն ու Սկիւթացիք Հնդկաստանի հիւսի-
սային կողմը վաղեցին, և ութերորդ դարուն սկիզբները Սահ-
մետի հետեւողները հոն բնակութիւն հաստատեցին ։ 1523ին Հնդ-
կաստան Սոդդի թագաւորներուն իշխանութեանը տակ ընկաւ ։
ան թագաւորներէն Մուհամմէդ իսկ անունով մէկը իր տէրութիւ-
նը շատ զօրացուց ու անունի ըրաւ ։ Բայց իրեն յաջորդներուն
ժամանակը ներքին խռովութիւններու պատճառաւ՝ զրտուանց
ալ զօրաւոր թշնամիներու յարձակելովը աս տէրութիւնս սկը-
սաւ իյնալ ։ Վերջապէս Մագդիացիք բոլորովին կործանեցին անի-
կայ, և հիմա Սոդդի ընդարձակ թագաւորութիւնը գրեթէ ամ-
բողջ՝ վաճառականներու ընկերութեան մը ձեռքն է որ 1791ին
հաստատուեցաւ և ըսուեցաւ Միլերանդիան Հնդկաս-
տանի վաճառականութեանը համար մասնաւոր աղատութեան
գիր առաւ Սիլիսաբէթ թագուհիէն ։ Իսկ Տանիմարացիք,
Սիլիսաբէթ և Փորթուգալիք Հնդկաստանի մէջ մէյմէկ կը-
տոր տեղ ունին ։

ՀԵՂԷ—ՉԻՆ

ԴՆ երկիրը նաև (վերադարձի արևելքան հարկայ և հարկայ աշխարհ, արևելքայ) Վանգիտի կ'ըսուի. ասոր սահմաններն են հընդ-կատան, Չինու կայսերութիւնը, Չինու ծովը, Սարաքսայի նեղուցը և Պենկալայի ծոցը. արևելքան երկայնութեան 88°-ին և 107°-ին 15'-ին, ու հիւսիսային լայնութեան 1°-ին 17'-ին և 28°-ին մէջ կ'ընայ: Բնութեան և լեռնային կողմերը, Վերտուրա կող-դին, Լալէսի իշխանի կողմին և Սերիկի Բալայեղագոսը հընդ-կա-Չինու մէկ մասն են:

ԲԵ երկրի տեսքը ամենաին միակերպութիւն չունի: Պեր-մանի տէրութեան մէջ թէպէտև ճախճախուտ տեղումնք շատ կան, բայց բարեբեր դաշտավայրներ և զուարճալի հովիտներ ալ շատ ունի: Սարաքսայի թերակողմին լեռնոտ է. Սիսի տէրու-թեան մէջտեղն ալ ընդարձակ հովիտ մը կայ: Բնամի թագա-ւորութեան արևմտեան կողմը անգործ և ամայի երկիրներ բռ-նած են. իսկ արևելեան դին խիստ բարեբեր ու զանազան զե-տերով պարարտացած տեղումնք շատ կան: Ալիման խիստ փո-փոխական է. ցած երկիրները տաք ու խոնավ են, բարձրեկ հո-վիտներուն մէջ օդը մեղմ է, իսկ լեռներուն վրայ ցուրտ:

ԲԵ երկիրը շատ հարուստ է հանքային նիւթերու կողմանէ. զեալինը ընդհանրապէս պողպատէ է, և անտառներուն մէջ ազ-նիւ փայտեր կան. նաև կենդանիներուն տեսակները բազմա-թիւ են:

Հարկա-Չինու մէջ այլ և այլ տէրութիւններ կան, որոնց գլխաւոր քաղաքներն են Պամիու, խիստ վաճառաւոր. Վիկու, որ ատենով արևելքի խիստ երևելի քաղաքներէն մէկն էր. Սա-լաքա, որ 12,000 բնակիչ ունի, և Բնդղիացոյ ձեռքն է, ինչ-

սիւս նաեւ Սարթապան, և Հուէ՝ որ Վրդինւնի Հին մայրաքաղաքն է :

Հնդկա-Չինու մէջ Հինգ մեծամեծ տէրութիւններ կան . Մնամի և Պիրմանի թագաւորութիւնները, Սալաքքա թերակղզին, Սիամի թագաւորութիւնը և Մագդիացոց իշխանութեան տակ մտած երկիրները : Բայ զանազան բաժանմունքներուն հառաւորութիւնները ինքնիշխան տէրերու ձեռք է : Մէն մարդ 20 տարունէ վեր իրեք տարի թագաւորին ծառայելէն ետեւ՝ մէկ տարի մըն ալ իր կողմանէ թագաւորին համար պիտի ծառայէ . միայն կարգացողներն ու քաղաքական պաշտօնատէրները աս բանէս ազատ են : Մնամի թագաւորութիւնը ատենալ (Ի)անքի-նի և Վրդինւնի թագաւորներուն ձեռքն էր . բայց 1774ին խուլութիւն մը ելլելով՝ անոնք աս թագաւորութենէն զրկուեցան, և 1790ին իրենց սերունդներէն մէկը նորէն նոյն տէրութիւնը ձեռք ձգեց : Պիրմանի թագաւորութիւնը Փէկուի թագաւորներուն ձեռքն էր . յ.Օ. դարուն մէջերը Պիրմանները իրենց երկիրը ազատեցին . և թէպէտ 1752ին Փէկուի թագաւորները դարձեալ Իրեցին աս երկրիս, բայց մէկ Պիրման մը նորէն ձեռք բերաւ տէրութիւնը, և իրեն յաջորդները ինչուան վերջերս նոյն ընդարձակութեան մէջ պահէր էին իրենց երկիրը . քիչ ատեն է որ Մաբան, Սարթապան, (Ի)սաւայ, Լէ, (Ի)Մնաստերիմ կամ Սերկի գաւառները, և Սերկի արշիպէղագոսը Մագդիացոց տարու հարկադրեցան : Սալաքքայի թերակղզին, որուն մէջ ատենալ մասնաւոր թագաւորներ կը նստէին, հետզհետէ Սիամացոց, Փորթուգալացոց, Հոլանտացոց, վերջն ալ Մագդիացոց ձեռքը անցաւ, որ ինչուան հիմա անոր մեծ մասին կը տիրեն : 1568ին Փէկուի թագաւորները Սիամացոց վրայ յարձըկեցան . ան ատենէն 'ի վեր Սիամացիք հետ զհետէ շատ արեւմտեան գաւառներ կորսընցուցին :

ԿԱՅՍԵՐՈՒԹԻՒՆ ՉԻՆԱՅ

Ընդարձակ երկիրը արեւելեան երկայնութեան 63°-ին և 442°-ին 30'-ին, ու հիւսիսային լայնութեան 18°-ին 10'-ին և 56°-ին 12'-ին մէջ կ'ընայ. չորս կողմէն սահմաններն են՝ Սիպերիա, Ռուսքաստան, Բիղանտան, Նոգկաստան, Նոգկա—Չին, և զանազան ծովեր՝ որ Սեծ Սկիանութին կտորներն են։ Երեւելքէն արեւմուտք 550 բիւրմեթր տարածութիւն ունի, իսկ հիւսիսէն հարաւ 400։ Սեջը ութը մեծամեծ բաժանմունքներ կան. բուն Չին, Վորէյի թագաւորութիւն, Սողը, Սանլու, Սոնլար, Փոքը Պուխարա, Սիպէթ և Պուլան. ասոնցմէ զատ նաև 1 իէու-Վիէու թագաւորութիւնը՝ որ 1 իէու-Վիէու կըլլին են։

Չինաց տէրութեանը տակ եղած զիւսուոր կղզիներն են Նայնան, Ռայլան կամ Գորմոզա, և Ռարաբայ կամ Սաղալեան, որուն մէկ կտորը Նախնի իշխանութեան տակն է։

Չինու երկիրը ծովեզերքներէն սիսեալ ստորիճանաբար կը բարձրանայ ինչուան ան լեռներուն քով՝ որ Երկոյ մէջտեղի բարձրաւանդակին չորս զին պատած են։ Ել լեռներուն կողերը շատ բարեբեր են, և վրանին զանազան ջրանցքներ ու բազմաթիւ գետակներ կան։ Չինու արեւմտեան զին անբեր լեռներ կան, հիւսիսային արեւելեան զին ալ այնպիսի տեղումնք կը գտնուին՝ որ գրեթէ բոլորովին անբեր են։ Վորէյան լեռնոտ երկիր է, բայց պողբեր ու շատ աղէկ մշակուած. նմանապէս Սանլու Ռաթարայ երկրին հողը խիտ բարեբեր է։ Ռաթարստան ու Սողըլ երկիրը Երկոյ մէջտեղումնքը կ'ընան, ու շատ ընդարձակ անապատներ ունին, որոնց մէջ բանի մը ուխտիսէն զատ ուրիշ բան չտեսնուիր. բայց տեղ տեղ ալ երկիրը բարեբեր է։

Թիպէթը՝ որ Չինու հարաւային դին կ'ընայ, բարձր լեռներով ծածկուած է :

Չինու երկրին ընդարձակութեանը պատճառաւ՝ մէջը ամէն տեսակ կլիմայ կը գտնուի, սառուցեալ գօտիի կլիմայէն ինչուան պրեյաժ գօտիներ : Եւ երկրի մէջ շատ հանքեր, տեսակ տեսակ բազմաթիւ կենդանիներ, թռչուններ, և այնպիսի ձկներ կան՝ որ Լաբրադի ծովերուն մէջ չեն գտնուիր : Լուսոց կողմանէ ալ շատ հարուստ է Չինաց երկիրը . և թէպէտ Չինացիք մեծ Զանգով ամէն տեսակ բոյս ու Լաբրադի արմոխք կը մշակեն, բայց մասնաւոր կերպով բրինձը մշակելու ետեւէ կ'ըլլան, որ իրենց գլխաւոր ապրուստն է :

Լուսն Չինու մէջ քաղաքները անուն չունին . բայց մենք հոս ան քաղաքները կը յիշենք՝ որոնց Լաբրադիք Փէքին, Կանքին և Քանթոն կ'ըսեն : Փէքինը Չինու մայրաքաղաքն է : Սանչուի երկրին մէջն է Սաղալեան, Ուլա-Խոլոյ, և Վորէային մայրաքաղաքն է Հան-վան-չինկ . Թիպէթի մայրաքաղաքն է Լահաս :

Չինու ամենէն անուանի շէնքն է մեծ պարիսպը, որուն ելլ կայնութիւնը 220 բիւրմեթր է, բարձրութիւնը ընդհանրապէս 7էն ինչուան 8 մեթր, իսկ լայնքը այնչափ որ վրայէն չորս կամ հինգ ձիաւոր քովէ քով կրնան անցնիլ : Ուրիշ օգտակար շէնուածքներն են նաւահանգիստները և քրանցքները՝ որ վաճառականութեան մեծ դիւրութիւն կուտան :

Չինաց ձեռագործները ըստ մեծի մասին ժողովրդեան հարկաւոր կամ հանգիստ ապրելու բաներ են : ()տարաց հետ ըրած վաճառականութիւննին թէպէտեւ շատ մեծ է, բայց տէրութեան ներքին վաճառականութեանը հասնիր :

Ուսմունքը և զրականութիւնը Չինաց մէջ վերին Լիւիյ ուրիշ ամէն ժողովրդոց զրականութեան վեր է : Վոզովուրդը հանդարտաբար և աշխատասէր է, և քաղաքականութեան մէջ

բաւական առաջ գնացած։ Բնակչաց մեծ մասը Վրաստանի աղանդէն են։ շատն ալ Կոնստանդնուսի և Դասասէի աղանդները ունին, որ աս իրեքն ալ կուսարդատութիւն է։

Ղինաց կայսեր իշխանութիւնը անմիջապէս միայն բուն Ղինու վրայ կը բանի։ Վրդեան մասնաւոր թագաւորի իշխանութեան տակ է։ Թիպեթի մէջ 1 ամս ըսուած քրմապետը կը նստի։ մէկալ գաւառները Խանէրու ձեռք են, բայց ամէնքն ալ հարկատու են Ղինու կայսեր։ Թագաւորութիւնը որդւոց որդի ժառանգութեամբ մանկերուն միայն կ'անցնի։ բայց միշտ անդրանիկը թագաւորեր։ Լ'մէն աստիճանի մարդիկ կրնան սղաւտոնի հասնիլ, և կայսեր իշխանութիւնը ասով միայն չափաւորուած կը սեպուի որ մեծամեծներէն քանի մը դասեր իրաւունք ունին կայսեր ներկայանալու իրրեւ նուիրակ ժողովրդեան կողմանէ։ Տէրութեան գործողութիւնները վեց թագաւորական ժողովներու վրայ բաժնուած է։ գաւառներու հոգաբարձութիւնն ալ զատ պաշտօնատէրներու յանձնուած, որ մէկմէկէ անկախ են։

Ղինու հաւանական պատմութիւնը Վրիստոսի թուականնէն 2200 տարի առաջ կը սկսի։ Ղին կամ Սիէաքի անունը, որ Նէփ ալ ըսուած է մեր լեզուին մէջ, ազգատոհմի մը անունն առաջ եկած է, որ Վրիստոսէ 250 տարի առաջ կը թագաւորէր։ Վրասներկու ցեղ հետ զհետէ Ղինու աթուր յաջորդեցին։ բայց ամէնքն ալ նոյնպէս զօրաւոր չեղան, և տէրութիւնը կամաց կամաց ընդարձակեցաւ։ ԺՎ. դարուն սկիզբները Սանու ըսուած Թագաւորները իրենց ղրխաւորներէն մէկը Ղինու թագաւոր դրին, որ հիմակուան թագաւորող ցեղին առաջին կայսրը եղաւ։

ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆ ՃԱՓՈՆԻ

Լ'ս տէրութիւնը Ղինու արեւելեան դին եղած կղզիներով ձևացած է։ արեւելեան երկայնութեան 127°/ն և 144°/ն 50' /ն,

ու հիւսիսային լայնութեան 30°-ին և 48°-ին 50'-ին մէջ կ'ընայ ։
Սաղաթենին հարաւային կողմն ալ աս տեղութեան մասն է ։

Ղափոնի կղզիները մեծ գօտիի մը շտկութեամբ իրարու հետ միացած են . աս գօտին հիւսիսային արևելքէն դէպ 'ի հարաւային արևմուտք կ'երկրնայ ։ Նոյլը ստէպ կ'ալեկոծի և կուգայ ծովեզերքներուն կը զարնուի՝ ուր որ քարաժայռեր և ծանծաղուտներ կան ։ Այս կղզիներու մէջ լեռներ չառ կան , և զրեթէ բոլորն ալ հրաբուխի լեռներ են . ասոնց շատերուն գագաթը մշտնջենաօր ձիւն պատած է , և ամենէն բարձր լեռն է Ֆուզնի՝ Ալիֆոն կղզիին մէջ ։ Ղաթնաշարժ շատ կը պատահի Ղափոնի մէջ , և ջերմ ու ծծմբային ջրերու աղբիւրները խիստ շատ են ։ Ալման շատ փոփոխական է . ծովուն վրայէն փլած քամիներով ամառուան տաքութիւնը կը չափաւորուի , բայց նոյն լայնութեան տակ՝ Ղափոնի մէջ աւելի ցուրտ կ'ըլլայ ձմեռը՝ քան թէ Բիւրյ ուրիշ ծովեզերքները ։ Անձրեւային եղանակներու ժամանակը անձրեւը հեղեղի պէս կուգայ ։

Շատ մանր գետեր կան Ղափոնի երկիրը . հոն ալմափ բարեբեր չէ , բայց բնակչաց ճարտարութեամբ խիստ պտղաբեր եղեր է ։ Հանքային նիւթերու մեծ հարստութիւն կայ Ղափոնի մէջ . շատ կղզիներէն ոսկի ու արծաթ կ'եղէ . վայրի կենդանիներ խիստ քիչ կը գտնուին . ուրիշ կենդանիներն ալ բազմաթիւ չեն , բայց մօտակայ ծովերը խիստ ձկնաւէտ են ։

Ղալաւօր քաղաքներն են՝ Ալիֆոն կղզիին մէջ՝ Լսոյ , որ Բիւրյ խիստ մեծ և գեղեցիկ քաղաքներէն մէկն է . Սաքոյ որ 530,000 բնակիչ ունի , և ()սաքա՝ որուն բնակչացը թիւն է 150,000 ։ Վիսիւ կղզիին մէջ՝ Ամակասաքի , որ խիստ վաճառաշ քաղաք է , և օտար աղքերը միայն աս քաղաքս կրնան մտնել վաճառականութեան համար . Սանկա՝ յախճապակիին համար անուանի է ։

Ղարտարութեան կողմանէ Ղափոնցիք խիստ զարմանալի

են. սքանչելի է իրենց գործած դիպակը, մետաքսը և բամբակը. յախճապակնին ալ խիստ յարգի է: Արքային վաճառականութիւնը շատ ծաղկած է, և միայն Չինաց ու Տորանացւոց հրաման կայ տէրութեան մէջ վաճառականութիւն ընելու:

Ղափոնի լեզուն Միոյ ուրիշ լեզուներուն հետ քիչ նմանութիւն ունի: Մենէն աւելի տարածուած կրօնքներն են Սինթոյի և Պուտտայի կուսակալութիւնները. բայց նաեւ Արմփու կիսոսի հետեւողներ ու աստեղապաշտներ ալ կան:

Ղափոնի օրինաւոր թագաւորը կամ կայսրը Տայիթի կ'ըսուի, որ միանգամայն քրմապետ է. բայց բուն երկրին իշխող թագաւորն է Քուայ կամ Սեդու, որ բանակին զօրավարն է, և բոլորովին իր ձեռքն է քաղաքական իշխանութիւնը, ու Լայոյ կը նստի. իսկ Տայիթին Սիաբոյ կը կենայ՝ փառաւոր պալատի մը մէջ փակուած: Կառավարութիւնը ազատ միապետութիւն է ժառանգական. տէրութեան մեծամեծները Գուի կ'ըսուին, ասոնց իշխանութիւնը որդւոց որդի կ'երթայ, և եկամուտնին իրենց սեպհական վեճակներէն կամ դաւաճներէն կուգայ: ()-րէնքները խիստ են. դրսէն ներս մարդ մանելու հրաման չկայ: Ղափոնցիք ալ ներսէն դուրս չեն կրնար ելլել. բնակչաց մէջ եօթը աստիճան կայ, որ են արքայազունք, ազնուականք, բուրմք, զինուորականք, վաճառականք և արուեստաւորք, երկրադործք, գերիք:

Ղափոնի երկիրը նախ Սարկոս Փոյոյ անունով վերնետեղեցի ճանապարհորդը Լարոպացւոց ճանցուց. 1542ին Փորթուղալիք հոն գնացին ու բնակութիւն հաստատեցին. բայց թէ իրենք և թէ քարոզիչները տէրութեանէն քուեցան. անոնց տեղը Տորանացիք գնացին, և Ղափոնացւոց հետ վաճառականութիւնը առաջ տանելու համար՝ ամենայն խոնարհական կերպեր յանձն առին:

ՌՈՒՍԼԱՆՆԵ ԱՍԻՈՑ

ՌՈՒՍԼԱՆՆԵ Միայն մէջ ունեցած երկիրներն են Սեպերիա, և Կովկաս լեռանց հարաւային կողմերը: Սիպերիային սահմաններն են Լաբրադորի Ռուսաստան, արջային Սառցեալ Ովկիանոս, Պէհրինկայ նեղուցը և ծովը, () խոթաքի ծովը, Չին և Թաթարստան: Մի երկիրը արևելեան երկայնութեան 56°-ին 20°-ին և արևմտեան երկայնութեան 172°-ին 25°-ին, ու հիւսիսային լայնութեան 47°-ին 30°-ին և 78°-ին 30°-ին մէջ է՝ ինչոյ . արևելքէ արևմուտք ունեցած տարածութիւնն է 650 բիւրնութր, իսկ հիւսիսէն հարաւ 320 . չորս կուսակալութիւն, երկու նահանգ ու երկու գաւառ կը բաժնուի:

Սիպերիոյ մաս սեպուած կղզիներուն զլիսաւորներն են Սիպերեան կղզիները, Սինտով կղզիները և Վուրիլեան կղզիները: Ռուսաստանի աս մասը գրեթէ բոլոր՝ Միայն հիւսիսային ղին է՝ ինչոյ . մէջը ընդարձակ ճահճներ, թաւ անտառներ, ահազին տարածութեամբ անայի անապատներ, մեծամեծ գետեր ու լճեր կան: Միայն մէջտեղի լեռները հարաւային տաք հովիտուն արգելք կ'ըլլան . որով նոյն աստիճանի տակ Սիպերիան Լաբրադորէն աւելի ցուրտ կ'ըլլայ . իսկ հիւսիսային կողմին ցրտութեանը միայն քանի մը տեղացի ժողովուրդներ կրնան զիմանալ: Լազանակները շուտ շուտ կը փոփոխին, և սաստիկ ցրտէն ետեւ անտանեւի տաքութիւն մը կը տիրէ:

Սիպերիան հանքային նիւթերու կողմանէ հարուստ երկիրներէն մէկն է . ցորենը բաւական առատ, շատ կենդանիներ ալ ունի՝ որոնց մերթերը խիստ ազնիւ են: Չեռապործները քանի մը տեսակ բաներ են, և աւելի հանքերը փորելու արուեստ առաջ գնացած է . վաճառականութիւն ալ բաւական ծաղկած է:

Վլխաւոր քաղաքներն են (Ժողովրդ, որ արեւմտեան Սիպերիոյ մայրաքաղաքն է, և 20,000 բնակիչ ունի. Դըրուժը, արեւելեան Սիպերիոյ մայրաքաղաքն է, և բնակչաց թիւն է 15,000, Ժոնսը, մեծամեծաց գլխաւոր քաղաքն է: ()խոլժը, նաւահանգիստ է. Քոլիւն և Լերլնաք, արծաթի հանքերուն համար երեւելի են:

Լանցի կրօնը, տարրապաշտութիւնը և մահմադականութիւնը ամենէն աւելի տարածուած կրօններն են Սիպերիոյ բը նսկացը մէջ, ան բնակիչներն ալ զանազան ժողովուրդներ են, և շատերը տարբի տեղ մորթ կուտան Սուսի տէրութեան. զի նոսրութենէ ալ ազատ են:

Սիպերիան Յունաց և Հռոմէացեաց անծանօթ էր: Սուսները առջի անգամ յՎ. դարուն վերջերը ան կողմերը արշաւեցին, բայց յՆ. դարուն կէսէն ետքը նուաճեցին ան երկիրը. և Սիպերիոյ գլխաւոր կտորին առջի տիրողը Լյոնսը անունով կործն խաղախ մը եղաւ. իրմէ ետքը Սուսները կամաց կամաց դէպ 'ի արեւելեան կողմը գնացին: Սիպերիան հիւսն արարանքի տեղ է, և հօն քչուողները հանքերու մէջ կը բանին:

Սովկասու հարաւային կողմի գաւառները արեւելեան երկայնութեան 37°ին 55°ին և 48°ին 10°ին, ու հիւսիսային լայնութեան 38°ին 25°ին և 43°ին 30°ին մէջ կ'իյնան, և իրենց սահմաններն են՝ Լարոսայի Սուսաստան, Կասպից ծովը, Պարսկաստան, Տաճկաստան Բըիոյ և Սև ծով: Բը երկիրներու հիւսիսային դին բարձր լեռներ կան, որոնց գագաթները միշտ ձիւնապատ են. բայց կլիման ընդհանրապէս մեղմ է, ու տեղ տեղ ջուարձալի հովիտներ ալ կան:

Սովկասու գաւառներուն գլխաւոր քաղաքներն են Տիբիս կամ (Ժիֆլիք, որ Ս) րաստանի մայրաքաղաքն էր. Լաւան, որուն բնակիչն է 16,000:

Սուսի Բիւիական մասին մէջն են Ս) րաստան, Կողբիսի մէկ

մասը, Մշտանից երկիրը և Հայաստանի մէկ մասը : Վրաստան
 երկար ժամանակ առանձին թագաւորներ ունենալէն ետեւ՝ Պար-
 տից ձեռքը անցաւ . բայց ՍԻՂ զարուն վերջերը դարձեալ նոր
 թագաւորութի մը ձեացաւ՝ որուն տիրեցին Ռուսները : 1813էն
 'ի վեր Շիրուանի գաւառը Ռուսաց ձեռքը անցաւ, ինչպէս նաեւ
 Պարսից ու ()ամանցւոյ դէմ եղած պատերազմներէն ետքը Ղ-
 րնանի ու Մարաստայ գաւառը և Վրաստանի մէկ մասը :

Ո Վ Կ Ի Ա Ն Ի Ա

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՍՏՈՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՍԵՆՈՒ Ովկիանոսին մէջ և Բոխոյ հարաւային արեւելեան ղին եղած կղզիները ամէնը մէկէն Ուլէանիւ կամ Նուային աւաւր՝ կ'ըսուին . աս աշխարհքը մէյմը 91° Փարիզու արեւելեան ղիէն՝ մէյմը ալ 440° Փարիզու արեւմտեան ղիէն անցած միջօրեականներուն մէջ է, և ան զուգահեռականներուն մէջ տարածուած է՝ որոնց մէկը 33° հասարակածէն հեռու է ղէպ 'ի հիւսիս, մէկան ալ 56° հեռու է ղէպ 'ի հարաւ :

Աշխարհքիս աս մասին մակերեսութիւնը գրեթէ 405,277 բաւական ըլլաւթիւն է, ու ընտկացը թիւն է 20,300,000 : Իրեք մեծամեծ բաժանմունք ունի . մէյմը արեւմտեան Ուլէանիւ կամ Սուլէլէա, որ նաեւ Բալիպէզազոս Բոխոյ կ'ըսուի . և կղզիներու բազմութեամբ ձեւացած է, որոնք մեծ ընդարձակութիւն ունին, բայց մէջերնին նաեւ մանր կղզիներ կը զանուին . երկրորդ՝ Քիլի Ուլէանիւ կամ Բաբուայիւ կամ Բաբուլէա, որ ընդարձակ ցամաք մըն է, և չորս ղին զանազան մեծութեամբ ու ձեռով կղզիներ կան . երրորդ՝ արեւելեան Ուլէանիւ կամ Ուլէանիւ, որ արեւելեան ղին կ'ընայ, և անթիւ կղզիներէ բաղկացած է, որոնց շատ մէկտեղ եկած ու արիւթեղագոսներ ձեւացած են :

Սկզբնական միջ լեռներու երկայն գոտիներ կը տեսնուին, որոնց մէջ ամենէն երեւելն անիկայ է որ կը կարծուի թէ Սալաքայի գոտին շարունակութիւնն է, և Սեծ Սկզբնական ու հնդկաց ծովուն յատակները երկու բաժնելով՝ իր հոլանտային մէջէն կ'անցնի, ուր նոյն գոտին Վապոյտ լեռինք կ'ըսեն. աս լեռներէն մէկուն բարձրութիւնը 2000 մետր է:

Սկզբնական ողը ընդհանրապէս մեղմ է, և հասարակածին տակի երկիրներուն մէջ լեռները և ծովուն վրայէն փաճ մեղմ քամիները ողին տաքութիւնը կը զովացընեն: Հովերուն և ջրերուն ընթացքէն՝ մթնոլորտին և ծովուն ընդհանուր շարժումնքն ալ արեւելքէ արեւմուտք է. բայց արեւմտեան Սկզբնական մէջ իրեք հակառակ հովեր կը բանին. Փիլիպպեան և Սողոքեան կղզիներուն հովերը կանոնաւոր են. իսկ Պորնէյ և Սումատրա կղզիներուն ան մասերուն մէջ որ հասարակածին հիւսիսային դին կ'ընան՝ մուսսոն ըսուած կանոնաւոր քամիները կը բանին՝ որ Լաուենի ծովուն վրայէն կը փչեն. մէկալ մասերը, ինչպէս նաեւ Սումատ կղզիներուն մէկ մասին մէջ, առջիներուն հակառակ մուսսոններ կը բանին: Փոլինեզիայի մէջ ալ թէ ծովուն և թէ ցամաքին վրայէն միակերպ մեղմ ու զով քամիներ կը փչեն:

Սկզբնական գրեթէ ամէն կղզիները հրաբուխներէ նուաջ եկած են, և աշխարհիս աս մասին մէջ վառ ու մարած հրաբուխներ շատ կը գտնուին, հանքային նիւթերու կողմանէ միայն Լաուենի կղզիները հարուստ կ'երեւան. Պորնէյէն գոհար կ'էլ լէ, և աս կղզւոյս մէջ, ինչպէս նաեւ Սումատրայի մէջ, ոսկիի, պղնձի և երկաթի հանքեր կան. իսկ Վանքա կղզւոյն մէջ խիստ առատ անագ կը գտնուի:

Ինչպիսի Քրիստոփոր Կոլումբոսի մէջ Ինդի ամէն տեսակ բոյսերը կը գտնուին, թող ան տեսակ բոյսերն որ աս կղզիներուս միայն սեփական են: Փոլինեզիային ամէն կողմը արմաւենի, հացածառ և գետնախնձոր շատ կայ, իր հոլանտայի բոյսերը մասնաւոր

յատկութիւններ ունին . ծառերուն տերեւները չոր, կարծր և նուրբ են . պտուղներն ալ կաշիի պէս կարծր են , և փայտային մասունքը շատ ունին , ուստի շատը չեն ալ ուտուիր :

Լսիոյ հարաւային կողմի ամէն չորքոտանիներն ալ Ովկիանիային մէջ կը գտնուին : Լոր հողանտային չորքոտանիները իւրենց ձևին և մասնաւոր յատկութիւններուն համար երևելի են : Լս երկրիս թռչուններն ալ մասնաւոր յատկութիւններ ունին , և շատ տեսակ ֆնատակար սողուններ կան :

Ուէպէտ և Ովկիանիոյ մէջ մարդկանց ցեղերը բազմաթիւ են , բայց ամէնքը մէկէն կրնանք երկու զլիսաւոր ցեղի վերածել : Լսջի ցեղին մարդիկը միջահատակ և պղնձագոյն են , մաղերնին շիտակ և անդամնին համեմատ . ասոնք Սալայէյի կ'ըսուին : Լըւկորդը ցեղին գոյնը սև է , մաղերնին դուռզ , և կազմուածքնին տձև . ասոնք են Ովէթիոյ Սէերը : Սալայէյիցիք Լսիական կղզեաց մեծ մասին մէջ , Փալինեղիայի և Լստորալիայի մէջ տարածուած են . իսկ Սէերը Ովկիանիոյ մնացած մասին մէջ :

Լսխարհրիս աս մասին մէջ ամենէն աւելի տարածեալ կրօնքներն են՝ քրիստոնէութիւն , մահմետականութիւն , պուտտականութիւն , պրահմականութիւն , և շատ տեսակ կուսպատութիւններ :

Ովկիանիոյ մէջ ամէն տեսակ կառավարութիւն կայ , ցեղապետութիւններէ սկսեալ (որ նոյն ցեղերուն մէջ ամէն տուն մէկ զլիսաւոր մը ունի՝ ինքնիշխան) ինչուան ազնուապետական նիզակակցութիւններ , և ազատ միապետական թագաւորութիւններ :

Լրուեստից և ձեռագործաց կողմանէ մեծ տարբերութիւն կայ Ովկիանիայի երկու ցեղերուն մէջ : Սէերը խիստ հարկաւոր ու հասարակ արուեստներն ալ չեն գիտեր , իսկ Սալայէյիցիք քաղաքականութեան մէջ բաւական առաջ գնացած են , և երկրագործութեան , նաւարկութեան , ձկնորսութեան , ու նաև հանքեր

փորելու ետևէ կ'ըլլան : Սաճառականութիւնը աւելի Միական կղզեաց մէջ ծաղկած է :

Ովկիանիայի բնակիչները գլխաւոր չորս տեսակ են , և աս պատճառաւ աշխարհագիրները չորս մեծամեծ կտոր կը բաժնեն աշխարհիս աս մասը . արևելեան Ովկիանիա կամ Փոլինեզիա , հարաւային Ովկիանիա կամ Սիդրոնեզիա , արևմտեան Ովկիանիա կամ Սալոմոն , հիւսիսային Ովկիանիա կամ Սելանեզիա :

Եւրոպացի ազգերէն Նիդըրլանդ , Սպանիացի , Տորանտացիք և Փորթուգալիք են միայն՝ որ Ովկիանիոյ մէջ զաղծականներ ունին . բայց Տորանտացւոց ձեռքն են Ովկիանիոյ իրիտ հարուստ և բազմամարդ տեղումքը :

Տիները Ովկիանիային վրայ ամենևին տեղեկութիւն չունին , միայն թերևս Սուատորա կղզին գիտէին : Փորթուգալիք առջինը եղան որ 1510ին Միական կղզիները ոտք կոխեցին . Տորանտացիք 1605ին Վոր Տորանտան գտան , և շատ ճանապարհորդներու ան կողմերը երթալով՝ Ովկիանիոյ ուրիշ կղզիները յայտնուեցան :

ՄԱԼԵԶԻԱ ԿԵՄ ՄԱԼԱՅԱՍՏԱՆ

ՄԱԼԵԶԻԱՅԻՆ մակերեսութը 18,434 քառակուսի բիւրմեթր է . բնակիչն է 18,300,000 . Մը երկիրը ձևացած է Սունա , Պորնէյ , Շելէպեան , Սոլուբեան և Փիլիպպեան կղզիներով , և արևելեան երկայնութեան 91°ին և 132°ին , ու հիւսիսային լայնութեան 20°ին , և հարաւային լայնութեան 16°ին մէջ կ'իյնայ :

Սունտի կղզիներուն մէջ ամենէն երևելիներն են Սումատրա և Շաւա : Սումատրան երկու մաս կը բաժնուի . մէկը անկախ , որուն մէջ շատ մանր տէրութիւններ կան , և գլխաւորներն են Մէթի և Սիամի թագաւորութիւնները և Պաթերուն երկիրը . մէկըն ալ Տորանտացւոց իշխանութեանը տակ , որ ձևա-

ցած է Փատանկի և Սանկապոյի տէրութիւններով, Փալէմպանի թագաւորութեամբ և լաւթրոններուն երկիրովը :

Պորնէյ աշխարհքիս խիստ մեծ կղզիներէն մէկն է, և մէջը անկախ տէրութիւններ կան, որոնց զինաւորներն են Պորնէյի և Փասիւրի թագաւորութիւնները, և Հոլանտացոց ձեռքն եղած տէրութիւնները, այսինքն Փոնթինաքի, Սուքաթանա, Սամպոյ և Պանտէրմասին թագաւորութիւնները :

Հոլանտացիք նաև Չէլէպեան կղզիներուն հիւսիսային ու հարաւային դէն երկիրներ ունին . իսկ կղզւոյն մնացած կտորը շատ տէրութիւններ բաժնուած է, որոնք իրարու դաշնակից են :

Սորուքեան կղզեաց արշիպելագոսին մէջ իրեք խումբ կղզեաց կայ, որ են Սիւլոյ, Սերամ և Պանտա : Փիլիպպեան կղզեաց արշիպելագոսին մէջ լուսոն կղզիին մէկ մասը անկախ է, մէկաւ մասը Սպանիացոց ձեռքն է . մայրաքաղաքն է Սանիլիա : Երբ արշիպելագոսին մէջն է նաև Սինտանայ կղզին, որ լուսոնին պէս երկու մաս կը բաժնուի :

ԱՒՍՏՐԱԼԻԱ

ՊԷՊԵԼԱՆՈՅ առ մասը արևելեան երկայնութեան 110°-ին և արևմտեան երկայնութեան 177°-ին, և հիւսիսային լայնութե 1°-ին ու հարաւային լայնութեան 55°-ին մէջ կ'իջնայ . մակերևութն է 85,994 քառակուսի բիւրմեթր, և 1,130,000 բնակիչ ունի : Բնտրալիային մէջն է Երբ Հոլանտա, Երբ Լուինէա կամ Փափուից երկիրը, Տեմէն կղզին, Երբ Վալետոնիա, Երբ Օլանտա, Երբ Լուանտա և լուիզիատա, Նուվակալի կղզիք, Երբ Բրիտանիա, Բալիպեղագոս գլխոյին Շարլոթթայ, Սոլոմոնի կղզիք, Սանթա Վրուզ, և Երբ Հեբրիտանք :

Երբ Հոլանտան իրեն մեծութեանը համար զատ ցամաք երկիր մը կրնայ սեպուիլ . առ կղզւոյն ներսերը դեռ անծանօթ են .

ամենէն ծանուցեալ մասը Հարաւային արեւելեան ծովեզրն է, ուր Լճազրիցիք քաղաքներ շինեցին, որոնց գլխաւորն է Սիւսնէյ, և Լճազրիցայէն ծանր յանցաւորները Պաթանի Պէյ կը քշեն: Եւրոպական արեւելեան մասը՝ Եւրոպական Հարաւային կ'ըսուի, մնացած ծովեզրները զանազան մասեր բաժնուած են: Կապոյտ լեռները Լճազրիցից բնակած երկիրներուն արեւմտեան դին կ'ենան:

Տեմէն կղզին Պատիսեղուցով՝ Եւրոպական բաժնուած է. և ինչպէս Եւրոպական մէջ՝ ասանկ ալ Տեմէնին մէջ զաղծականներու երկիրներ ու նաև ինքնաշուի տեղումը կան:

Եւրոպական երկու կղզիէ ձևացած է, որոնք Վուբիսեղուցովը իրարմէ բաժնուած են:

ՓՈԼԻՆԵԶԻԱ

ՓՈԼԻՆԵԶԻԱՆ, որ Բաղմակիցիք ըսել է, Սկիանիայի երբորդ մասն է, և թէպէտ ամենէն աւելի տարածեալ է՝ կղզիները իրարմէ շատ բաց ըլլալով, բայց երկիրներուն մակերևոյթը բիւ է: Սկիանիայ աս կտորը արեւելեան երկայնութեան 126°-ին ու արեւմտեան երկայնութեան 111°-ին, և Հիւսիսային լայնութեան 35°-ին ու Հարաւային լայնութեան 40°-ին մէջ կ'ընայ, ու անթիւ կղզիներով ձևացած է, որոնց շատը խումբ խումբ մէկտեղ ժողոված են. ասոնց մէջ երեւելիներն են Սակեւման, Վարոլմանէն կամ՝ Եւրոպական, Լճազրիցիները. Լճազրիցի կամ Սարիանէն կղզիք, Սիւսնէն կղզիք, Ֆիւնի կղզիք, Եւրոպացի կղզիք, Բարեկամացի կղզիք, Պաք, Սէնտուի, ու Սարիզեան կամ Սէնտանա կղզիները:

Փոլինէզիային մակերևոյթը զրեթէ 849 քառակուսի բիւր մեթր է. և 1,100,000 բնակիչ ունի:

Ե Փ Ր Ի Կ Է

ԲՆԴՆԵՆՈՒՐ ՍՏՈՐԵԳՐՈՒԹԻՒՆ

ԲՐԻԿԷՆ ան միջօրէականներուն մէջ Կիւնայ՝ որոնց մէկը Փարիզու միջօրէին արեւմտեան կողմէն Կանցնի 49° 50' հեռւորութեամբ, մէկան ալ արեւելեան կողմէն Կանցնի 49° 5' հեռւորութեամբ. և ան զուգահեռական զծերուն մէջ տարածուած է՝ որոնց մէկը հասարակածէն 37° 25' հեռու է դէպ ՚ի հիւսիս, մէկան ալ 34° 50' հեռու է դէպ ՚ի հարաւ. Բախարհիս աս մասը հին ցամաքին հետ Սիւէզի պարանոցով միացն կը պաճ է, և իրեն սահմանն է՝ հիւսիսէն Նիլոսի ճակարկը, և իջեկրական ծովը, արեւելէն Բիւսն, Բարբիոյ ծոցը, Պապիւլիանտէպի նեղուցը, Բոսնի ծոցը և Տիգրիսի ծովը. հարաւէն Սիւս Սիւսիանտը և Բախարիսն, արեւմուտէն՝ Բախարիսն Սիւսիանտը. Բիւսիսէն հարաւ ունեցած տարածութիւնն է 825 բիւրմեթր, իսկ արեւելէն արեւմուտը 760. մակերեսութիւն չափը 270,307 քառակուսի բիւրմեթր է. բնակչացը թիւն ալ՝ հաւանական հարուով՝ զրեթէ 60,000,000 :

Բիւսիսէն ցամաքը արեւէն այրած բնորոշակ անապատի մը կրնամանի, թէպէտ մէջը տեղ տեղ պարարտ երկիրներ և բարեբեր ծովեզերեայ տեղուանք ալ ունի :

Բիւսիսէն ծովեզերքներուն շրջապատը զրեթէ 3110 բիւրմեթր է. բայց շատ ներս դուրս մտած էլած տեղուանք ունին ,

որոնցմով կը ձևանան մեծամեծ ծոցերը, ինչպէս աշխարհքիս ուրիշ մասերուն չորս դին կը տեսնենք:

Սիւնի պարանոցէն սկսած՝ թէ որ Միւրիկէի ան ծովեզերքէն ընդ անցնինք՝ որ Սիջերկրական ծովը պատած է, կը տեսնենք՝ յետիւտի բերանները, Սիւնի ծոցը, Սաս-իւլ-Սաթ հրուանդանը, Սիւնի ու Սպալտի ծոցերը և Քարեյուսոյ գլուխը. ետքը Նիւպրայի արի նեղուցէն անցնելով արեւմտեան ծովեզերքներուն դիմացէն որ երթանք, շատ հրուանդաններ կը տեսնենք, որոնց զըլ խաւորներն են՝ Վալարի գլուխ և Մամաւենեաց գլուխ. անկէ ալ Կուխնէյի ծոցը կը մտնենք՝ որուն մէջն են Պենինկ և Պիսֆրայի սարերը. վերջը կուգայ Լոփէզ Կոնստանդինոպոլիս հրուանդանը. անկէ ինչուան Քարեյուսոյ գլուխը ծովեզերքներուն վրայ դիտելու արժանի ուրիշ տեղ չենք տեսներ. իսկ արեւելեան ծովեզերքներուն վրայ են Ս. Լաւրենտիոս, Սարքէզի խորը, Սոզամայիլի ջրանցքը՝ որ Ստաւկասկար կղզին Միւրիկէէն կը բաժնէ, Կուարտաֆուի հրուանդանը, Ստենի ծոցը, Սաս-իւլ Սանտէպի նեղուցը և Մաբիոյ ծոցը՝ որ Կարմիր ծով ալ կ'ըսուի:

Միւրիկէի կղզիներուն մէջ երեւելիներն են Սոթոթարա և Օւնգլիպար, Միւրանթէս կղզիները, Սահէ կղզիները, Ստաւկասկար, Պուրպոն և Վաղդիոյ կղզին՝ Հնդկաց ծովուն մէջ, Սուրբ Հեղինէ, Համբարձման կղզին, Սուրբ Թովմաս, Ֆերնանտոյ-Վոյ կղզիները, Վալարի Վիսոյ կղզիները, Քանարեան կղզիները, Սորեան կղզիները՝ Ստանտեան Սիւրանոսին մէջ, և Ներպի կղզին՝ Սիջերկրական ծովուն մէջ:

Միւրիկէի լեռանց գոտիներուն դրոցը վրայ ունեցած Ծանօթութիւնն իսկապէս լինի է. ուստի հոս մէյմը ծովեզերքներուն վրայ երկնցած գոտիները յիշենք, մէյմն ալ անոնք՝ որոնց վրայ կտոր մը աւելի տեղեկութիւն ունինք:

Հիւսիսային դին Մալաս լեռանց գոտին արեւելքէ արեւմուտք

երկրնցած է: Վեղոս գետին արևմտեան եղերքին վրայ երկրնցած գօտիին հիւսիսային կողմն են Սաղարա և Սուգատտեմ լեռները: Իսկ հարաւային դին են Ղեպէլիւլիսամէր կամ Սուսի լեռները, որ Վրոնկ լեռներուն հետ Սուտանը Վրոնկայէն՝ և մէջտեղը եղած ընդարձակ անծանօթ երկրէն կը բաժնեն: Իսկ Սուխաթա լեռանց գօտին Սյանի ծովեղերէն ինչուան Ռաբէյուսոյ զլուխը երկրնցած է:

Վերիկէի մէջ մեծամեծ գետեր կան, բայց վրանին կատարեալ տեղեկութիւն մը չունինք: Հոս խիստ մեծերէն մէկ քանին յիշենք:

Վեղոսը ձևացած է Պահր-իւլ-Պրէք գետով որ Եթովպիայէն կուգայ, և Պահր-իւլ-Ապեստ գետով որ Սուսի լեռներէն կ'իջնայ: Վեղոսը Վուպիոյ և Եգիպտոսի մէջէն կ'անցնի, ու զանազան բերաններով Սիջերկրական ծովը կը թափի: Վրուարա կամ Վիկեր գետը, որ նաև Տիպիպա կ'ըսուի, Վրոնկ լեռներէն կ'իջնայ, ու Վրոնկայի ծոցը կը թափի: Բտանտեան Սիլիանտսին մէջ վազող գետերուն զլեւաւորներն են Սենեկայ, Կամպիա, Վրուանկոյ կամ Օպիրէ, Վէնդա, Վաթուանդերա և Օրանկոյ: Իսկ Հնդկաց ծովը վազողներուն մէջ երևելիներն են՝ ՕԷպէ կամ Վիպպեր, Լոֆֆիհէ և Օամպէզ:

Ղլեւաւոր լճերն են Ղատ՝ Սուտանի մէջ, Լաուտիէ՝ Պէրպերիտանի մէջ, և Տեմպէա՝ Եթովպիոյ մէջ:

Վերիկէի խիստ մեծ անապատն է Սահլա, Բտլաս լեռանց հարաւային դին: անկէ ետքը անուանի են Պարգա և Բրաւան անապատները: Բոնց մէջ կը գտնուին գետեր՝ որ երկայն տեղ չեն վազեր, ճախճախուտ տեղումք և ուխտներն: աս ուխտներն էր կը փճանային՝ թէ որ ջրերը անոնց քովի ցած երկիրներուն մէջ չ'ողլուէին, կամ թէ աւազներու մէջէն ջրերու ախուք չ'ըլտէին:

Վերիկէի մեծ մասը պրեցած գօտիին տակ կ'ընայ: նաև

մէջտեղի անապատներէն այնպիսի սոսկալի տաքութիւն կ'ելլէ որ բարեխառն գօտին տակ խնող երկիրներն ալ կ'այրին • բայց քանի մը տեղուանք գետինը բարձր ըլլալով, և անձրեւներուն ու հոսիւններուն պատճառաւ միջնորդութիւն տաքութիւնը կը չափաւորուի • Լոնտոնի եղանակներու ատեն ջրերը բարձր տեղուանք կը ժողվուին, և անոնցմէ շատ գետեր առաջ կուգան, որ անցած տեղերին ողողելով գետինը կը պարարտացնեն •

Վերիկէն հանքային նիւթերու և ծանրազին մետաղներու կողմանէ հարուստ է • բայց ինչուան հիմա ինչպէս որ պէտք է աս հարստութիւնները փորելու հանելու ետեւէ չեն եղած •

Լոնտոն շատը մեծամեծ անտառներով ծածկուած են, և գետեզերքներուն վրայ բոյսերը շատ աղէկ կ'ուռնան • Պէրպերիստանի մէջ և Վերիկէի հիւսիսային կողմերը խաղողը առաջ կուգայ • և ցորենը, բրինձը, գարին, գետնախնձորը, անանասը, չաքարի եղէգը և ծխախոտը խիստ առատ են • Իսկ մեծամեծ ծառերուն մէջ երեւելիներն են՝ պսպապ ծառը, քորոյի ծառը, արմաւենին, կասիայի ծառը, լամբհիւտիի ծառը, լըղենին և պանանի ծառը •

Պազմաններուն մէջ անուանի են առիւծը, ընձառիւծը, յովազը, բորենին և չագալը • Սահրայի և Լադիպտուի կենդանիները շատ յարգի են իրենց տեղքին համար, ինչպէս են փիղ, ուրն, գեղջիւր, ձիագետի, ուղտ, ցուլ, ընձուղտ և շատ տեսակ կապիկներ • Թուրքներուն մէջ երեւելի են ջայլամ, փարառնի հաւ, քաջահաւ և թուծակ • Պիշատիլ թուրքները աւելի շատ են, նմանապէս մարախ և ուրիշ անհամար միջատներ, որ շատ տեղուանք անապատ կը դարձնեն • Վերիկէի մէջ նաև կոկորդիլոսներ ու հաւաւոր օձեր շատ կը գտնուին • գետերուն մէջը ձկները խիստ առատ են •

Վերիկեցւոց մէջ արուեստներն ու ձեռագործները խիստ քիչ առաջ գնացած են • զիսաւոր ճարտարութիւնն զիսակ

գործել, կաշի կտեւել, և փայտէ ու մետաղէ բաներ շինել է։ Սա ճառակահմուծիւնը հին ատեն շատ ծաղկած էր, լծէպէտ և երկրէ երկիր երթեւեկուծիւն ընելը շատ դժուար էր, բայց հիմա կուանը քիչ է։

Միբրիկէի հարաւային և արեւմտեան կողմերը իրեք տեսակ մարդիկ կը բնակին, որ Միբրիկէի բնիկ ժողովուրդներ են, () լծենթացիք, Վաֆրաստանցիք և բուն Սէւերը։ Սաւրիտանացիք կամ Սուղընները, Պէրպէնները կամ Պարպարընները՝ որ Միբրիկէի հիւսիսային կողմը կը բնակին, Վլփտիները, Լթովսիւք կամ Խափշիկները ու Լուսիսայիք առաջ եկած են խիստ հին ավերիկեցի ազգերէ՝ օտար ժողովուրդներու հետ խառնուած։

Միբրիկէի բնակչաց մեծ մասին կրօնքը մահմեդականութիւն և տարրապաշտութիւն է։ Իսկ քրիստոնէութիւնը Լգրպատոի, Լուսիսայի ու Լթովսիւք մէջ միայն տարածուած է։ Վարժաճական լեզուն արաբացոյ լեզուն է։ Իսկ պէրպէրի լեզուն, և փուլ ու ետով ըսուած լեզուները մէյմէկ անկատար ու խեղճ բարբառներ են։ Միբրիկէին մէջ ամէն տեսակ կառավարութիւն կայ։

Հիները Միբրիկէի հարաւային դին միայն գիտէին, որուն հիշները Լէբէա կ'ըսէին, և Հոովմայեցիք Խապիոյ մօտ եղած ծովեզերքները Միբրիկէ անուանեցին։ Հին ատենէ ՚ի վեր լծէ փինիկեցի նաւորդները և լծէ հիմակուանները շատ կերպով ջանացին Միբրիկէի ամէն կողմը տեսնելու քննելու, բայց ինչուան հիմա մեծ մասը բոլորովին անծանօթ մնաց։ Սակայն լուսն Փորթուգալցիք Բարեյուսոյ գլուխը գտան ու արեւմտեան ծովեզերքին մէջ մասը ճանչցան։ Ինչգիտացիք Լգրիսաբէթ լծազուհոյն ժամանակը սկսան դէպ ՚ի Միբրիկէ ճամբորդուծի ընել։ Վաղղիսցիք 1626ին Սենեկալին մէջ բնակութիւն հաստատեցին։ 1623ին ալ Հոլանտացիք բաղաք մը շինեցին, և անոնք զրին Վափ կամ Վլուին։ Ինչ ատենէն շատ ճանապարհորդներ

նոր տեղումը գտնելու մասով Միքիկին ներսերը սկսան երթալ, բայց շատր օդին դէշութէնէն փաստեցան մեռան, շատն ալ կատաղել բնակիչներուն ձեռքէն սպանուեցան: Սէրջի տարին երա Միքիկէ գնացող ճանապարհորդներուն մէջ երևելի եղան Քայլիէ և Տիւմիլ գաղղիացիները:

Միքիկին վրայ աս ընդհանուր տեղեկութիւն տալէն ետեւ, համառօտ կերպով խօսինք անոր այլ և այլ մասանցը վրայ:

ԵԹՈՎՊՈՒԱ ԿԱՄ ՀԱՊԷՇՍԱՆ

Եթովպիայն Փարիզու միջօրէականին արեւելեան զին եղած երկայնութեան 33°ին և 43°ին և 40°ին 33°ին, ու հիւսիսային լայնութեան 9°ին 50°ին և 16°ին 33°ին մէջ կ'իջնայ: Եւ երկրի սահմաններն են Կարմիր ծովը, Երուսա, և միջին Միքիկէ, մէջը շատ մանր տէրութիւններ կան, որոնց երևելիներն են (Դիկիլէ և Կոնտար կամ Մ'մհարա):

Եթովպիան ընդարձակ և բարձրեկ երկիր մըն է: մէջը շատ լեռներ կան, որոնց դէպ 'ի հիւսիսային արեւմտեան զին եղած կողերը շատ զառիվեր ու խորտուբորտ լեն: իսկ դէպ 'ի հիւսիսային արեւելեան զին և միջին Միքիկէ նայողները սաստիկ խորտուբորտ են: Շատ գետեր կան մէջը, և զիսաւոր լճերն են Օանա կամ Տեմպէա, և Բ'քանձի: Եւ երկրի մայրաքաղաքն է Կոնտար:

Հապէշները Եթովպացոց գաղթականներուն հետ խոսնումած բուն Եթովպացի ցեղէ մը առաջ եկած են, և քաղաքաւ կանութեան առաջին սկզբունքները Եթովպոսէն առած են: Կրմնքնին բրիտանեութիւն է: Եթովպիան, որուն տակն է ստորին Եթովպոսի մէջ նաեւ Հին Եթովպիոյ մէկ մասը, Քրիստոսէ առաջ երկար ժամանակ առանձին թագաւոր ունեցաւ: Եթովսերորդ դարուն մէջ Հապէշներուն երկրին Պարսիկները տիրե-

ցին, զանոնք ալ ետքը () ամանցիք հալածեցին, բայց Լճովակայի ներքերը չըրջան նուաճել, Փորթուզացիք ՎՍ դարուն աս երկրիս մէջ մտան :

ՆՈՒՊԻԼ

ՆՈՒՊԻՈՅ սահմաններն են Լազիպտոս, Լաբարից ծոցը, Լճովակա, Վարդոֆան և Լիբից մեծ անապատը : Լճ երկիրը տրևմտեան երկայնութեան 25°-ին 32°-ին ու 36°-ին 55°-ին, և հիւսիսային լայնութեան 10°-ին 36°-ին ու 24°-ին 10°-ին մէջ կ'ընայ :

Լճ երկրէս կ'ելլէ Վեղոսը, որ ՊաՏը-իւ-Լճ պեատ ու ՊաՏը-իւ-Լճը բեր գետերուն միանալովը կը ձևանայ. աս երկրիս մէջն է նաև Սէր-ձէ կղզին, որ մեծ թերակղզի մըն է, և սահմանն է Վեղոսը, ՊաՏը-իւ-Լճը բեր, ՊաՏը-իւ-Լճ Վալարա : Վեղոս գետը, ինչպէս նաև ՊաՏը-իւ-Լճը բեր, տեղ տեղ լեռներու մէջէ կ'անցնին, տեղ տեղ ալ գեղեցիկ դաշտավայրներու մէջն է. աս դաշտերուն մէջ ժողովուած կը բնակին բազմաթիւն մարդկան, ուր նաև շատ քաղաքներ ու գեղեր կը գտնուին : Իսկ Վալարայ միացած կտորը ընդհանրապէս անբեր ու անապատ է :

Լմառը տաքութիւնը խիստ սառտիկ է. տեղ տեղ կը լինան խիստ առողջարար է, տեղ տեղ ալ երկիրը խոնաւ է և օդը շնատակար :

Վեղոսին աջ եղեբըր աւերի բարեբեր է քան թէ ձախ կողմինը : Բայց ձախ եղեբին վրայ եղած աւերակներէն կ'իմացուի թէ հին ատեն ասոր հակառակն է եղեր :

Վալարային մէջ ոսկի, սրաղէղ, գոհար, կրանիթ և քուարցի հանքեր կը գտնուին : Վերբերուն մէջ օգտակարներն են ցորեն, բրինձ, ոսնտալ փայտը և շաբարի եղէգը : Կատաղի գազանները խիստ բազմաթիւ են : Իսկ ընտանի կենդանեաց մէջ երևելի է ձին՝ տեսակին ազնուութեանը համար :

Վուպիոյ գլխաւոր քաղաքն է Սեննաար՝ Պաշր-իւ-Լ'ալէք գետին վրայ : Վուպիային բնակիչները երկրին ընդարձակութեանը նայելով քիչուր են . մեծ մասը Ղարապի են՝ այլ և այլ տէրութիւններ ձեւացած : Վինէն տարածեալ կրօնքը մասձեւ տակնու թիւն է :

Վուպիան վերին Եգիպտոսի և Հին Եգիպտոյ մէկ մասովը ձեւացած է . Ղարապիք Վրիտոսի թաւականէն քիչ մը առաջ Հոն եկան բնակեցան , և թիւիտ () օմանցեոց կուսակալները շատ Զանգան որ Հիմակուան Հոն բնակող մանր ժողովուրդները նուաձէն , բայց չկրցան :

ԵԳԻՊՏՈՍ

ԵԳԻՊՏՈՍԸ արեւելեան երկայնութեան 21⁰ին 35⁰ին ու 33⁰ին 25⁰ին , և Հիւսիսային լայնութեան 23⁰ին 24⁰ին ու 31⁰ին 36⁰ին մէջ կ'ընայ : Երկրին տահմաններն են Սիլէրկիական ծովը , Պարգայի ու Երիոյ անապատները , Վուպիա , Ղարաիա և Սիւէզի ծոցերը : Եգիպտոս Հին ատենէն 'ի վեր բնական կերպով իրեք բաժնուած է . Սէրէն Եգիպտոս կամ Սայիթ , Սիլէն Եգիպտոս կամ Սուսանէէ , և Սարէն Եգիպտոս կամ Պաւսէիէ : Երես Հանդներուն ամէն մէկը այլ և այլ գաւառներ բաժնուած է :

Եգոս գետին երկու կողմը լեռներու երկու զօտի կայ , ուրնք բոլորովին անգործ ու անբոյս են : Երեւելեան կողմի զօտին Ղարապեոց լեռինք կ'ըսուի , իսկ արեւմտեան զօտին Հինէրը Երեւական լեռինք կ'ըսեն . երրորդ զօտի մին ալ զուգահէ՛ռական գծով Ղարաբիոյ ծոցին եղբրին վրայ երկընցած է : Եգոսը Եգիպտոսի մէկ ծայրէն ինչուան մէկայը կ'երթայ , Եր գետին վերի կողմը խիստ նեղ է , բայց Վաշիլեէն անդին քանի կ'երթայ կը լայնայ , ետքը երկու Պիւղ կը բաժնուի , և Սիլէրկիական ծովէ զերին քով Հիներուն Տելուսած կղզին կը ձեւացնէ :

⁴ Վեղոս գետը ատեն ատեն կը բարձրանայ և կը զեղանի, ու ձգած նիւթերովը հարիւր տարուան մէջ Ղզղիպտոսին յատակը դրելէ 126 հազարամեթր կը բարձրանայ: Վր զեղանեւուն պատճառը Ղճովայից մէջ եկած անձրեւներն են. ամառնային արեւադարձին կը սկսին ջրերը բարձրանալ, ինչուան աշնանային գիշերահաւասարը բարձրանալու հետ կ'ըլլան, և բոլոր Ղզղիպտոսի դաշտերը կը կոխեն. աշունը անցնելուն պէս՝ ջրերն ալ կը սկսին բաշտիլ: Չրերուն աս կերպ զեղանին ու սաստիկ կերպով երկիրները ոռոգելը՝ անձրեւներու տեղը կը բռնէ, և բոյսերուն համար բաւական կ'ըլլայ. բայց բոյսերը ոռոգելու համար ուրիշ ջրանցքներ ալ շինուած են, և Վեղոսին այլ և այլ կողմերէն ջրերը անոնց մէջ կը լեցուն: Սեծամեծ ջրանցքներուն ծախքը տեւրութիւնը կը հոգայ, իսկ երկրորդական ջրանցքներունը քաղաքները:

Ղզղիպտոսի մէջ՝ Վեղոսին արևելեան և արևմտեան կողմը անբեր և աւազուտ անապատներ են, միայն մշկերմին տեղ տեղ ուխտիսներ կան: Տելթային, Սիճերկրական ծովուն և Ղարիպ ծոցին մշտեղունքը եղած երկիրները տեղ տեղ մշակուած են, մնացած կտորները Սիւէզի պարանոցին անապատներն են: Ղզղիպտոսի մշտեղունքը զաշտավայրներ կան՝ որ Վեղոսի ջրերուն պատճառաւ շատ բարեբեր են: ՂՍԼ և այլ եղանակներուն համեմատ Ղզղիպտոսի տեսքն ալ կը փոխուի. զարնան կէտերը բերքերը ժողված ըլլալով՝ ուրիշ բան չտեսնուիր բայց եթէ չորս դին խորունկ փոսեր ու մոխրագոյն փոշուլ ծածկուած երկիր մը. աշնանային դիշերահաւասարին՝ գետինը կարմիր կամ դեղնագոյն ջրով ծածկուած կ'ըլլայ. ջրերը բաշտելէն ետքը սև ու չաղակտու հողէն զատ ուրիշ բան չտեսնուիր. իսկ ձմեռը Ղզղիպտոսի տեսքը սքանչելի է. այնպէս կը ծաղկին դաշտերը որ չորս կողմի եղած անբեր երկիրներուն պակասուէր բոլորովին կը գոցեն:

Ղզղիպտոսի մէջ շատ հանքեր չկան. Սիւէզին մօտ պղինձ և

երկամ ի՛նչ, ու Սէրին Լադիպտով մէջ կրանիթի և պորփիրի քարահատներ կը գտնուին : Բայցերը շատ տեսակ են Լադիպտով մէջ, կենդանիներուն կողմանէ ալ անուանի է ձին և ուղար :

Լադիպտովի զիւստը քաղաքներն են Վահիլէ՝ Վեդուին աջ եզերքը շինուած . Նիլէ՝ Վահիլէին զիմացն է, Վեդուին ձախ եզերքը՝ հռչակաւոր բուրգերուն մօտ . Լեքսանդրիա, Լադիպտով Լարոպա երթալու վաճառքները հոս կը բերուին . բընակչաց թիւն է 25,000 : Սէշիտ կամ Սողէթ թաւ, բանուէնաւահանդիստ է . Տամիաթ, 20,000 բնակիչ ունի . Սիւէզ, Լըաբիոյ ծոցին հիւսիսային արևմտեան ծոցն է : Նիլձէ, Սէրին Լադիպտովի մայրաքաղաքն է . Վոս շէշեր, Լըաբիոյ ծոցին վըսոյ նաւահանդիստ է :

Լադիպտովի բնակիչներն են արաբացի, եզիպտացի, զիփտի, յոյն, զաղղիացի, հրեայ և հայ . ամենէն աւելի տարածեալ կրօնքն է մահմետականութիւնը :

Բնակչաց ձեռագործները՝ միայն մարդկային կենաց խիստ հարկաւոր բաներն են . բայց քաղաքներու մէջ քանի մը գործարաններ ալ կը գտնուին, մանաւանդ երեսուն տարիէ մը ՚ի վեր :

Լադիպտով () սմանեան տերութեան գաւառներէն մէկը կը տեպուի : Նիմիուան կուսակալը Սէհէմմիտ Լըի փաշան Լադիպտովի բարեկարգութեան ետեւէ է, և ուսումնէն ու արուեստները օրէ օր կը ծաղկեցնէ : Օջբը 40,000 է, իսկ նաւատորմը 50 կտոր նաւ՝ այլ և այլ մեծութեամբ :

Լադիպտովի մէջ գտնուած անթիւ զարմանալի հնութիւններէն ալ յայտնի է՝ երեւոյթ թէ աս երկրին առջի բնակիչները չին ասեսնի կիրթ ու քաղաքական ազգերէն են եղեր : Երկրէն երկար ժամանակ առանձին թագաւորներ ունեցաւ, և իրեն Փարսան անունով թագաւորներուն ատենը շատ զօրացաւ . ետքը հետ զհետէ տիրեցին Լադիպտովին Վարսիկներն ու մեծն Լ :

ղէքսանդր . և Մէքսանդրի յաջորդներուն ատենը մասնաւոր թագաւորութիւն մը ձևացաւ , որ վերջը Հռովմայեցոյ տէրութեան հետ միացաւ : Եւթներորդ դարուն մէջ Սահմետի յաջորդները տիրեցին . 1250ին Սէմուքները առին , ու հին թագաւորութիւն մը կանգնեցին՝ որ Ե.Օ. դարուն Սուլթան Սելիմ I-ի կործանեց : 1798ին Վաղդիսպէր Իզդիպտտի տիրեցին , բայց քանի մը տարիէն , հարկադրեցան որ թողուն . վերջապէս Սէ. հէմէտ I-ը փաշան Իզդիպտտի իշխանութիւնը ձեռք ձգեց , և Սէմուքները ջարդելով՝ երկիրը խաղաղացուց :

ՄԻՋԷԿԱՓԻԿԷ:

ԻՍՏԱՆԻ լեռներուն , Կոնիէպի , Չինպէսասիոյ , () թէն թացոյ երկրին , Վաֆրաստանի , Սողամալիի , Օանկէսարի և Եսանի մէջտեղը ընդարձակ երկիր մը կայ՝ որ երկար ժամանակ բոլորովին անձանթ թմաց , ու Տիւրքիին նոր ճանապարհորդութեամբը՝ Բիւրիկէի աս մասին վրայ ունեցած տեղեկութիւննս շատ աւելցաւ :

Լեռներէն ծովեզերքէն առաջ երթալով՝ երկիրը նախ անբոյր զաւր կերպով կը բարձրանայ , ետքը զանազան լեռներու ճիւղեր կ'երթան մէկ զլեւաւոր կէտի մը վրայ կը միանան , ծովուն երեսէն 4600 մետր բարձրութեամբ : Բիւրիկէի աս մասին մէջն է Վաֆրուայի լիճը , որուն չորս զին հրաբուխի լեռներ կան . և թէպէտ աս լեռները տխուր տեսք մը ունին , բայց երկրին մէկալ մասերը շատ գեղեցիկ են : Բոյսերը շատ տեսակ են ու առատ բերք կը բերեն , զետնէն ալ շատ հանքային նիւթեր կ'ելլեն :

Բոյսերէն բնակիչները ազեղ , անգութ , տղէտ ու բարբարոս և մարդակեր են . միանգամայն պատերազմասէր ըլլալով՝ մէծերնին անդադար կը կուտին : Արմենիին թանձր տարրապաշտութեան մէկ տեսակն է :

ՊԵՐՊԵՐԻՍԱՆ

ՊԵՐՊԵՐԻՍԱՆԸ արևելեան երկայնութեան 22°-ին 30' -ին ,
և արևմտեան երկայնութեան 14° -ին , ու հիւսիսային լայնութեան
23° -ին 30' -ին , և 37° -ին 20' -ին մէջ կ'ընայ . իր սահմաններն են՝
Ս'իջերկրական ծովը , Լադիպոսս , ՍաՀրա , և Բ'տրանտեան Ով-
կիանոսը :

Բ'տրա լեռները՝ որ աս երկրիս մէջ են՝ երկու գլխաւոր գո-
տիներով ձևացած են . Ս'եծ Բ'տրաս , որ ինչուան Բ'ապէսի ծոցը
կ'երթայ . և Փոքր Բ'տրաս , որ Ս'իջերկրական ծովուն աւելի մօտ
է , և Ղ'իսրայլթարի նեղուցին ու Պոն գլխոյն մէջտեղը տարա-
ժուած է : Բ'ս գօտիներուն վրայէն իջած ջրերը զանազան փոսե-
լու մէջ կը ժողվին . ան փոսերուն տակը ջրի ընթացքներ կան ,
որոնց կէսը Ս'իջերկրական ծովը կամ Բ'տրանտեան Ովկիանոսը
կը թափի , կէսն ալ հարաւային դին լճերու և անապատի աւազ-
ներուն մէջ կը կորսուի : Բ'տրա լեռներով Պերպերիստանը երկու
մաս կը բաժնուի . և աս մասերը կրիմայով ու տեքով բոլորովին
իրարմէ կը տարբերին . վասն զի հիւսիսային դին օդը բարեխառն
ու գետինը բարեբեր է , իսկ հարաւային դին՝ Պիլատ-իւլ-Ղ'երիտ
կամ Բ'րմաւենեաց աշխարհ ըսուած երկրին մէջ ընդարձակ ու
անբեր դաշտավայրներ կան :

Պերպերիստանի կրիման տաք է . հողը ընդհանրապէս թե-
թեւ ու աւաղուտ , և ուր որ բաւական ջուր կը գտնուի՝ հոն նաեւ
բարեբեր է : Կատաղի գաղաններն ու սողունները խիստ շատ
են , և ընտանի կենդանիները զրեթէ Լաւրոպի մէջ գտնուած
ներուն հետ նոյն են . իսկ հանքային նիւթերու կողմանէ երկիրը
հարուստ է :

Ինահիլները իրեք գլխաւոր դաս կը բաժնուին . Բ'տաբայիք ,
Պերպեր կամ Պարպարըշք , և Ս'աւրիտանայիք կամ Ս'ուզլիք :

Լ՛արագիւր ստտանդական ու վրանաբնակ են, Պէրպէրները զանազան ցեղեր կը բաժնուին, և կէս մը լեռներու վրայ, կէս մըն ալ անտապափին մէջ կը բնակին: Սաւրիտանացիք քաղաքներու և մշակած դաշտավայրներու մէջ կը բնակին: Լ՛ս իրեք տեսակ ժողովուրդներէն զատ կը գտնուին նաև ()սմանցիք ու Շրեայք:

Պէրպէրիստանը Վախիստոսէ շատ տարի առաջ ծանօթ էր. Կարբեզոնը կործանելէն ետեւ՝ Նոսովմայեցիք այլ և այլ ժողովուրդներու հետ մէջերնին բաժնեցին Պէրպէրիստանը. բայց ետքը միայն իրենք տիրեցին ան երկրին, և չորս կտոր ըրին. Բոն Լ՛քրէիէ, Կիւրէնէ կամ Պէնդաղուէն, Սաւրիտանի, և Լ՛ափրիտ: Սմանացիքը դարուն տիրեցին Պէրպէրիստանին. և թէպէտ վեցերորդ դարուն Նոսովմայեցիք նորէն առին, բայց Լ՛ դարուն վերջերը մահմետական ժողովուրդներ զիրենք զարծեալ հալածեցին անկից: Սարակիստանները սկսան տկարանալ, և մինակ թշնամեաց դէմ դնել չկարենալով ()սմանցիները կանուցին. անոնք եկան Պէրպէրիստանի ծովեզերքը տէրութիւններ հաստատեցին, ու երկար ատեն Լ՛սրոպացւոց մեծ փնտներ կը հասցընէին:

Պէրպէրիստանի մէջ են Ղէզայիւրի, Թարապուլուսի, Թուսուզի տէրութիւնները, Սարքի Թաղաւորութիւնը, և Սէյաի-Շէշամի պզտիկ տէրութիւնը:

Ղէզայիւրի սահմանն է՝ Սարքը, Սիլերկրական ծովը, Թուսուզ և Սահրա: Լ՛ս տէրութիւնը՝ Լ՛ափրիտ և Սաւրիտանի մէկ մեծ մասովը ձեւացած է, և վեց գաւառ կը բաժնուի: Վլխաւոր քաղաքներն են՝ Ղէզայիւր կամ Լ՛ճիլի, որ Լ՛քրիկէի հիւսիսային ծովեզերքն է. Կոստանդինա, որ 15,000 բնակիչ ունի. ()րան կամ Սահրան, որուն բնակիչն է 6,000, և Պան՝ որ նաև սահմանդիտ է:

Ղէզայիւրի իշխանը ատենով ()սմանցւոց Թաղաւորին հըպատակ էր, և Տայի կ'ըսուէր. զինքը ընտրողը զօրքն էր: Լ՛ս ու

րովհետեւ Ղէզայիւրցոց ծովային աւազակները անդադար չաւելաւոր չափով շարունակեցին իրենց արշավները, որոնք կը կողոպտէին, եւրոպական տէրութիւնները աս բանին դիմացը ուրիշ կերպով չէին կրնար առնել՝ բայց եթէ երբեմն երբեմն անոնց մայրաքաղաքին հետ պատերազմելով. բայց 1830ին երբոր Ղէզայիւրցիք Վաղղիացւոց տէրութեանը դէմ նախատինք մը ըրին, Վաղղիացւոց զօրքը Վերիկէ անցաւ ու Ղէզայիւրին տիրեց, և անկէ ի վեր աս պիտանի երկիրը Վաղղիացւոց ձեռքը մնաց:

Սարդի թագաւորութիւնը, որ Սերաբէշ ալ կ'ըսուի, սահման ունի Միջերկրական ծովը, Սերաբէշի շրջանը, Ղէզայիւր և Սահրան: Եւ թագաւորութիւնը հինգ զաւառ կը բաժնուի. զիստոր քաղաքներն են՝ Սարդ կամ Սերաբէշ՝ բաւերբեր դաշտավայրի մը մէջ չինած: Յէս, հարուստ և բազմամարդ քաղաք. Սէքինէզ, 60,000 բնակիչ ունի: Սուլթանահամ Սոփաթոր, տէրութեան գլխաւոր նաւահանգիստն է:

Սարդի կառավարութիւնը ազատ միապետական է. զօրքը կէս մը Սեբին էն, կէս մըն ալ Սարիտանայիք:

Սարդի տէրութեան հարաւային կողմն է Սէյտի-Հէլամի կամ ազատ Սարիտանայցւոց պզտիկ տէրութիւնը, որ 1810ին կանգնեցաւ, և Սուդի երկրին մէկ մասին մէջն է. մայրաքաղաքն է Սարան:

Թարապուլուսին սահմանն է Սերաբէշի շրջանը, իրիւր մեծ անապատը, Սահրա, և Սուլուզ: Սարաքաղաքն է թարապուլուս կամ Տրապիզիտ, ուր կը նստի Պէլը, և իրեն նաւահանգստին և վաճառականութեանը համար անուանի է. երեւելի է նաև Սուրբուք, որ Յէզզանի երկրին մէջ խիստ վաճառաշահ քաղաք է: Պէնզաղի, որ խիստ բանուկ նաւահանգիստ ունի:

Սուլուզի սահմաններն են Սերաբէշի շրջանը, Ղէզայիւր, թարապուլուս և Սահրա: Պէրպերիտանի տէրութիւններուն մէջ ամենէն պզտիկը, ամենէն աղէկ մշակութածը, և ուրիշ եր-

կիրներուն համեմատութեամբ ամենէն բազմամարդը (ժողովուրդն է : Ի՞նչ տէրութեան մայրաքաղաքն է (ժողովուրդ, որ Լաքքեղանի աւերակներէն քիչ մը հեռու շինած է . նաւահանգիստը իսկապէս մեծ է :

Ս Ա Տ Ր Ա

Ս Ա Տ Ր ԱՆ, որ անապատ ըսել է, աշխարհիս ամենէն մեծ անապատն է : Ի՞նչ երկիրը արեւելեան երկայնութեան 25⁰ ին 50⁰ ին, և արեւմտեան երկայնութեան 49⁰ ին 13⁰ ին, ու հիւսիսային լայնութեան 43⁰ ին 50⁰ ին և 33⁰ ին 40⁰ ին մէջ կ'իյնայ . իրեն սահմաններն են ընդհանրապէս Պէրպէրիստան, Իսլանտեան (Սլէկիանոս, Սենեկամպիա, Սուտան, Եգիպտոս և Եթովպիա : Իշրիկի առ մասը տեղէ տեղ շարժող աւազով ծածկուած է . ասդիս անդին քանի մը ժայռուտ բլուրներ, ու նաև բարեբեր ովսարներ կան . Սահրային ներսերը մանր գետեր կը գտնուին՝ որ ովսարները կ'ուզեն և աւազներուն մէջ կը կորսուին . ոմանք ալ Իսլանտեան Սլէկիանոսը կը թափին : Սահրային արեւելեան կողմը չափ չճեր կը գտնուին՝ որոնց ջրերը աղի են :

Սլայրենի գազաններուն բազմութեանը և ահագին օձերուն պատճառաւ աւելի սոսկալի են ան ահաւոր անապատին անբնակ կողմերը . և աս անապատին մէջ գտնուած օգտակար կենդանին ուղան է :

Սլասիներուն մէջ երեւելիներն են (ժողով, որուն մայրաքաղաքն է Իհապլի . Իսպէն, որուն մէջն են Իկատէս և Իսուտա քաղաքները :

Սահրայի բնակիչները 1,000,000ի չափ կը սեպուին, և են Իւրաքացի, Պէրպէր ու Սաւրիտանայի ցեղեր . կրօնքնին ալ մահմետականութիւնն է :

ՍՈՒՏԱՆ, ԿԱՍՆԻԿՐԻՏԻԱ

ՍՈՒՏԱՆԸ արևելեան երկայնութեան 30°ին 30'ին, և արևմտեան երկայնութեան 13°ին, ու հիւսիսային լայնութեան 6°ին 20'ին ու 22°ին մէջ կ'ընայ. չորս զիէն սահմաններն են Սահրա, Սենեկամայիա, Կուինէա, Կուպիա և Սիթին Բիբիէ, ուսկից 1 ուսնի լեռներով բաժնուած է Սուտանը:

Ի՞նչ երկրիս մէջ քանի մը աւազուտ անապատներ, շատ լեռներու գոտիներ և գետեր կան. գետերուն մէջ գլխաւորն է Կիկեր կամ Տիպիպա. իսկ երևելի լճերն են՝ Չատ, Տէյմատ, Տուի և Գիթի:

Վրէժէ ինը ամիս տաքութիւնը խիստ սաստիկ է. գետինը ընդհանրապէս բարեբեր է. անձրևային եղանակներուն՝ որ յուլիսէն ինչուան հոկտեմբեր կ'երթայ՝ ամէն տեղ բոյսերով ծածկուած է:

Սուտանի մէջ քանի մը տեղուանք ոսկիի և պղնձի հանքեր կան. բայց հանքային նիւթերու կողմանէ երկրին մեծ հարստութիւնը երկաթն է. Սուդերը, ձիերը, էշերը, կովերն ու ոչխարները խիստ բազմաթիւ են. նաև կատաղի զազաններ ու սողուններ շատ կան:

Վրխաւոր քաղաքներն են Ռամկուքութու, որ Բիբիէի մեծ քաղաքներէն մէկն է. Սէկոյ և Պոռնու, որ երկուքն ալ 30,000 բնակիչ ունին. Քաշնաճ, խիստ վաճառաշահ քաղաք է. և Բնկոռնու, որ 50,000 բնակիչ ունի:

Բնակիչները մահմետական են, և մէջերնէն քանի մը ժողովուրդներ ճարտարամիտ են. երկիրը շատ տէրութիւններ բաժնուած է, որոնց մէջ ամենէն զօրաւորը Գիլան բոււած գաւառինն է. Սուտանը հիներուն Կերիսափոյն Լիւսիլա բոււած երկրին մէկ մասն է:

ՍԵՆԵԿԱՄՊԻԼ

ՍԵՆԵԿԱՄՊԻԼՆ արեւմտեան երկայնութեան 8°-ին 20°-ին և 19°-ին 45°-ին, ու հիւսիսային լայնութեան 10°-ին 28°-ին և 18°-ին 20°-ին մէջ կ'իյնայ. իր սահմաններն են Սահրա, Լիւանտեան Սկիանոս, Կուինէա և Սուտան:

Նոյն զերբները ընդհանրապէս ցած են, և հարաւային երկրքը անթիւ կողմեր կան՝ ցամաքին մօտ: Սենեկամպիլային ներսերը զանազան դաշտավայրներ ու բլուրներ կան, և ամենէն բարձր լեռները հարաւային դին կ'իյնան. ան լեռներէն առաջ կուգան Սիոյ Արանտէ, Սենեկալ և Կամպիա գետերը. աս երկու վերջինները իրարու հետ միանալով՝ Սենեկամպիա գետը կը ձեւացնեն:

Սենեկամպիլոյ տաքութիւնը աշխարհիս ամէն կողմերու տաքութենէն աւելի է. բայց զիշերները սաստիկ զով ըլլալով, և յուլիսէն ինչուան հոկտեմբեր եկած անձրևներով աս ջերմութիւնը կը բարեխառնի: Վամպուքի մէջ ոսկիի հանքեր կան. բոյսերը կարգէ դուրս կը մեծնան. կատարի գաղաններ, ահագին մեծութեամբ օձեր ու թռնաւոր միջատներն ալ խիստ բազմաթիւ են:

Լ'երկրիս քաղաքներուն մէջ երեւելի է Սուրը Լուդովիկոս՝ որ ամրացած է, և Վաղղիացոց գաղթականներուն մայրաքաղաքն է. 5,600 բնակիչ ունի:

Լ'նգղիացիք, Վաղղիացիք և Վորթմուգացիք Սենեկամպիլոյ մէջ երկիրներ ունին. մնացած կտորը շատ տեղու թիւններ բաժնուած է, որ Սեբուռն ու Սաբիտանացոց ձեռքն են. ասոնց դաւանած կրօնքը մահապալանութիւն է:

ԿՈՒՆԵԱՆ

ԿՈՒՆԵԱՆ արևմտեան երկայնութեան 16°-ին 55°-ին, և արևելեան երկայնութեան 19°-ին, ու հիւսիսային լայնութեան 44°-ին 10°-ին և հարաւային լայնութեան 18°-ին 45°-ին մէջ կ'իջնայ. իր սահմաններն են Մոլանտեան Ովկիանոս, Սենեկամպիա, Սուտան, Սիւրին, Միլիէ և Չինկեպատիա. երկու մաս կը բաժնուի, Վերին կամ հիւսիսային Կունէա, և Ստորին կամ հարաւային Կունէա:

Հիւսիսային Կունէային մէջէն շատ գետեր կ'անցնին որ Մոլանտեան Ովկիանոսը կը թափին. աս գետերուս մէջ զլխաւորն է Վիկեր, Նոյեղերեայ տեղումները ցած, խոնառ ու վատաւորը են. երկիրը սաստիկ տաք է. բայց մէջի կանոնաւոր անձրեւներուն միջոցներուն և որոտմունքներուն պատճառաւ տաքութիւնը ատեն ատեն կը բարեխառնի, Վետին տակը ոսկիի հանքեր կան. ընդհանրապէս հողը բարեբեր է, ու բոյսերը առատ և յուռթի են, Մետաղներուն մէջ շատ գազաններ ու ահագին օձեր կան: Բնակչաց մեծ մասը սև ժողովուրդներ են՝ շատը տարրապաշտ, Կունէայի այլ և այլ բաղաւթներուն մէջէն յիշենք Վումազի, Մյումէյ, Սուրբ Վեորդ, որ հողանտալոց գաղթականներուն զլխաւոր տեղերն են. Վորդ գլուխն ալ Միւզ. զիացոց գաղթականներուն զլխաւոր տեղն է:

Երկար ատեն Կունէային ճոյեղերեայ տեղումները միայն ծանօթ էին Եւրոպացոց. ուստի ան տեղերը այլ և այլ մաս բաժնեցին, ու հոն ծախուած վաճառքներուն համեմատ անուններ զրին անոնց, Կունէայի մէջ զլխաւոր տեղութիւններն են Մանի, Տահոմէյ, Սենին, և Մյոս:

Հիւսիսային Կունէան 1471ին Փորթուգալցիք գտան, և Վերին գտնուեցաւ մեծ վաճառականութիւն ըրին հոն. բայց

ՎՍ՝ դարուն Հոլանտացիք զանոսք հալածեցին, և հիմա Նիդ-
զերլանդ հետ մեկտեղ նոյն երկրին մէջ վաճառականութիւն
կ'ընեն: Եւրոպացիք Վուինէային մէջ շատ տեղեր լինեցին, բայց
հիմա գրեթէ բոլորն ալ կործանած կամ երեսի վրայ ձգուած են:

Հարաւային Վուինէայի ծովեզերքները տեղ տեղ բարձր,
տեղ տեղ տափակ ու ճախճախուտ են, և սաստիկ տաք կ'ըլլան.
Իսկ երկրին ներսերը օդը բարեխառն ու առողջարար է: Տաք է,
ղանակներուն մէջ գետինը զիւրեան ցօղերով պարարտ կ'ըլլայ.
ան տաքերէն ետքը անընդհատ անձրեւներ կուգան: Եւ երկրին
մէջէն շատ գետեր կ'անցնին, որոնց գլխաւորներն են՝ Սայիր և
Վուրէնզա, և ասոնց մէջ անթիւ գետակներ կը մտնեն:

Պետնին տակը ոսկիի, արծըթի, երկաթի և ուրիշ շատ
տեսակ մետաղներու հանքեր կան. բոյսերը խիստ աղէկ կ'ուռնա-
նան, ու շատ տեսակ են. կատաղի գազաններն ու սողուններն ալ
բազմաթիւ են:

Վիտաւոր բաղաբներն են Սան-Սալվատոր՝ Վոնկոյի մայ-
րաքաղաքը, որ 24,000 բնակիչ ունի. Լոանկոյ կամ Պուալի,
նաւահանգիստ է, ու 15,000 բնակիչ ունի. Լոանտա, և Սան-
Յիւլիէ տե՛ Պէնկէլա՝ նաւահանգիստ:

Հարաւային Վուինէան շատ երկիրներ կամ լճագաւորու-
թիւններ կը բաժնուի, և բնակիչներուն մեծ մասը Սև են ու
տարրապաշտ: Հարաւային Վուինէան 1487ին Փորթուգալցիք
գտան, և Նիկոլայի, Պէնկէլայի ու Վոնկոյի տիրեցին:

ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ ԱՓՐԻԿԷ

Եւ մասին մէջ կ'ընան ան երկիրները՝ որոնց տահմանն է
հարաւային Վուինէա, Լիբիիէի միջին մասը, և արեւելեան ծո-
վեզերը:

Վաքիրատանին տահմաններն են Սոգանկիլի գաւառը,

Հնդկաց Ուլկիանոս, Ռարեյուսոյ գլխոյն զազձականաց երկիրը և () թէն թացւոց աշխարհքը : Ըս երկրիս այլ և այլ մասերն են բուն Վաֆրաստան, Պեթուանա, և Պարրուռ : Եննոմն թափան ալ Վաֆրաստանի մէկ կտորը կրնայ սեպուիլ :

Ըս ընդարձակ երկրիս մէջ շատ լեռներ, խոր հովիտներ և հովիտներուն մէջտեղը մեծամեծ գաշտավայրներ կը գտնուին . գետինը պարարտ է, մանաւանդ գետեզերքները, և ընդհանրապէս բոյսերը շատ աղէկ առաջ կուգան : Վաֆրաստանցիք ցեղ ցեղ կը բաժնուին . ճարտարամիտ, խիստ սրտոտ ու խաղաղասէր մարդիկ են . երկրագործութեան ետեւէ կ'ըլլան, ու ձիեր և եզներ կը մեծցնեն : Հաստատուն բնակութիւն ունեցող Վաֆրաստանցիք իշխաւոր իշխանի մը կը հնազանդին . իսկ մէկալ ցեղերը զատ զատ գլուխներ ունին :

Եննոմն թափան ատենով մեծ տերութիւն էր, բայց ներքին պատերազմներու պատճառաւ մանր իշխանութիւններ բաժնուեցաւ, որոնց թագաւորները միշտ իրարու դէմ պատերազմելու հետ են :

Չիմպէպսիան Սուինէպի հարաւային կողմը և () թէն թացւոց երկրին հիւսիսային արեւմտեան կողմը կ'իյնայ . ասիկայ աշխարհքիս չոր ու անապատ մասերէն մէկն է : Ըաղաղու և ժայռու ծովեզերքներուն վրայ քանի մը խորշեր կան՝ բաւական լայնութեամբ . իսկ երկրին ներքի կողմերուն վրայ շատ ծանօթութիւն չունինք :

() թէն թացւոց երկրին սահմաններն են՝ Ռարեյուսոյ գլխոյն երկիրը, Բոլանտեան Ուլկիանոսը, Վաֆրաստան, և Չիմպէպսիա : Երկրները ցած են, երկրին ներքերը չոր ու առազուտ է, իսկ արեւմտեան գլին ընդարձակ գաշտավայրներ կան : Ընդհանրապէս () թէն թացւոց երկրին ամէն կողմը անտառներ շատ կան, և խոնաւ տեղուանք բոյսերը աղէկ կ'ուռձանան : () թէն թացւոց իշխաւոր աշխատութիւնն է պղնձի հանքեր փորել :

իրենք զանազան մանր ժողովուրդներ են, անոնք ալ նորէն այլ և այլ ցեղեր կը բաժնուին:

Բարեյուսոյ գլխոյն գաղթականաց երկիրը հարաւային լայնութեան 29⁰ին 50⁰ին և 34⁰ին 50⁰ին ու արևելեան երկայնութեան 15⁰ին 15⁰ին և 26⁰ին մէջ կ'իյնայ. սահմաններն են՝ Բաֆրաստան, () թէնթացւոյ աշխարհքը, Բալանտեան Ովկիանտան ու հնդկաց Ովկիանտը. աս երկիրը եօթը պղտի գաւառ կը բաժնուի. և թէպէտ տեղ տեղ անբեր լեռներով ծածկուած է, բայց ուրիշ կողմերը անձրևներու և աղբիւրներու պատճառաւ պտղաբեր են: Բնդարձակ դաշտերուն միակերպութիւնը կը կոտորուի ասդիս անդին եղած անբեր բլուրներով: Արանդի արօտներ ալ կը գտնուին՝ որոնց մէջ կենդանիներ կը ճարակին: Ալեման բարեխառն է, բայց ամառուան մէջ հարաւային արևելեան դիէն չոր ու փասակար քամի մը կը փչէ:

Բաւսոյ և կենդանեաց կողմանէ հարուստ է աս երկիրը. զիւստը վաճառքն է գինի և օղի. հանքերը քիչ են:

Բարեյուսոյ երկրին բնակիչները կէս մը Ճերմակ՝ կէս մըն ալ Աւ են. Ճերմակ ժողովուրդը ձևացած է հողանտացիներով, և հողանտացւոյ, Փորթուգալացոյ, փախստական Բաղդիացւոյ և Բնդիացւոյ սերունդներով: Բնակչաց մեծ մասը նորազանդ են, բայց ամէն տեսակ կրօնքի ազատութիւն կայ:

Բարեյուսոյ գրեթէ 1483ին Փորթուգալցիք գտան, և հողանտացիք 1600ին հոն բնակութիւն հաստատեցին: Բնդիացիք լիջ դարուն վերջերը տիրեցին ան երկրին, բայց Բնիկնի հաշտութեամբը նորէն հողանտացւոյ դարձուցին. 1806ին դարձեալ իրենք տիրեցին, և 1814ին եղած դաշնագրութեամբը, հաստատուեցաւ որ Բնդիացւոյ ձեռքը մնայ:

ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԾՈՒԺՁԵՐՔ

Բժրիգիտ արևելեան ծովեզերքներուն վրայ են Արարի կամ Հուրուրի Թագաւորութիւնը, Այսն, Սողամայիք, Սոմաւլի և Օանկէպար։ Արարի տէրութիւնը, որուն Ատէլ ալ կ'ըսեն, Պապիւլ-Սանտէպի նեղուցէն կը սկսի, ու ինչուան Կուարտաֆուի հրուանդանը կ'երթայ. մայրաքաղաքն է Հուրուր։ Այ երկիրը խոնաւ ու վատաւորջ է, և ատեն ատեն սաստիկ տաք կ'ըլլայ։

Այսնը Կուարտաֆուի հրուանդանին և հոնաւորին մէջ կ'իյնայ. հիւսիսային կողմը լեռնոտ է, իսկ հարաւային կողմը տափարակ ու աւազուտ։ Այ երկիրս երևելի քաղաք մը չունի։ Օտլեզերեայ տեղուանքը մահմետական Աքաբայիք կը բնակին, իսկ ներսերը Սէերը՝ որ տարրապաշտ են, և իրենց զլխաւոր գործն է որսորդութիւն ու արջառնէր պահել։

Սողամայիքի երկիրը եօթը կուսակալութիւն կը բաժնուի. տահմաններն են՝ Օանկէպար, Վաֆրաստան, Հնդկայ Սվկիա. նոս և միջին Միքիկէ։ Այ երկիրը ընդհանրապէս բարեբեր է, և մէջը ընդարձակ անտառներ ու ոսկիի հանքեր կան։ Վլխաւոր քաղաքներն են՝ Սողամայիք, Սէնէ, և Սֆարա։

Սողամայիքի երկիրը Վորթուգալոց գաղթականի մը ձեռքն է, և զիրենք կառավարող իշխանը ընդհանուր ծովակալի պատուաւուն ունի. բայց նոյն երկրին մէջ բնակող ուրիշ ժողովուրդներն շատը իրենց համար առանձին շէխեր ու նաև օրէնքներ ունին։

Սոմաւլի երկիրը Սակատուքայէն ու Այսնի ծովեզերքէն ինչուան Ատէնի ծոցը կ'երթայ. երկրիք վաճառականութեան և նաւորդութեան ետեւէ են. զլխաւոր քաղաքն է Պէրպէրա։

Օճակէսպար՝ որ լ՛յանի և Սողամպիքի մէջ կ'իյնայ, աս հինգ տերութիւններով ձևացած է. Սակատորքոյ, Ս'եղնտա, Սոնպազա, Վիլոա, և Սաշկաթի երկիրները. Օճակէսպարը ցած ու խոնաւ երկիր մըն է. միայն Ս'եղնտայի լճագաւորութիւնը անուանի է՝ բարեբերութեանը համար, Վիլաւոր քաղաքներն են՝ Սակատորքոյ, Ս'եղնտա և Վիլոա. բնակիչները կէս մը արաբացի են, կէս մընալ խեղճ՝ Սևեր՝ որ զանազան ցեղեր կը բաժնուին:

ԱՓՐԻԿԷԻ ԿԱԶՅԵՐԸ

ԼՓՐԻԿԷԻ կղզիներուն մէջ ամենէն անուանին Սատակասկան է, որ Սողամպիքի նեղուցով ցամաքէն բաժնուած է. աս կղզւոյս մէկ ծայրէն մէկալը լեռներու գօտի մը երկընցած է, որ ջրերը դէպ 'ի երկու ղին կը բաժնէ, Վետնին բարձրութեանը պատճառաւ եղանակներն ալ շատ կը տարբերին. բայց շատ տեղ խոնաւ ու վատառողջ է: Հողը խիստ բարեբեր է, և մէջը շատ հանքային նիւթեր կան, բայց կենդանիներուն տեսակները շատ լեն: Վիլաւոր քաղաքներն են Սուզանկայ, որ 20,000 բնակիչ ունի, և Դամաթաւա՝ որ նաւահանգիստ է: Աղջւոյն մակերևոյթն է 5773 քառակուսի բիւրմեթր, և բնակչաց թիւն է զրեթէ 4,000,000, որ զանազան ժողովուրդներ են և զատ զատ տերութիւններ բաժնած են կղզին:

Պարսիկներն ու Էրաբացիք շատ ժամանակէ 'ի վեր Սատակասկար կղզին գիտէին, և Սաբաբէպ կ'ըսէին անոր. 1506ին Վորթուգալիք գտան, և 1642էն 'ի վեր Վաղըրացիք շատ անգամ ջանացին որ հոն բնակութիւն հաստատեն: Լճրիկէի ուրիշ երևելի կղզիներն են Համբարձման կղզի, Սուրը Հեղինէ, Վաղըրոյ կղզի, Ստորիկէզ կղզի, և Սէյէլէան կղզիները՝ որ Լնգ-

ղիացւոց ձեռքն են . Բքորեան կղզիները , Սատերեան կղզիները , Սուրբ Ստեփանոս և Գալարի գլխոյ կղզիները՝ որ Փորթուգալցոց ձեռքն են . Վանարեան կղզիները Սպանիացւոց ձեռքն են . Պուրպոն կղզին Գաղղիացւոց իշխանութեանը տակ է , և Վոմորին կղզիները , որոնց մէջ մէյմէկ սուլդան կամ իշխան կընստի :

Ե Մ Ե Ր Ի Կ Ը

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՍՏՈՐԵԳՐՈՒԹՒՒՆ

ԸՆԽԱՐՀԻՍ աս մասը Փարիզու միջօրէականին արեւմտեան դէն եղած երկայնութեան 22°-ին և 170°-ին 40'-ին ու ան ջուզահեռական զծերուն մէջ տարածուած է՝ որոնց մէկը հասարակածէն 80° հեռու է դէպ 'ի հիւսիս, մէկան ալ 55° 35' հեռու է դէպ 'ի հարաւ :

Հիւսիսէն սահմանն է Լըջային Սառուցեալ Ովկիանոսը, արեւմուտքէն Ս'եծ Ովկիանոսը, Պեհրինկայ ծովն ու նեղուցը . հարաւէն Հակարջային Սառուցեալ Ովկիանոսը, արեւելքէն Լ'տլանտեան Ովկիանոսը :

Լ'մերիկային մակերևոյթը 412,283 քառակուսի բիւրմէթր է . բնակւացը թիւն է 39,000,000 :

Լ'ս երկրիս մէջ Հին ատեն անուանի եղած ազգերուն ու քաղաքներուն վրայ խօսելու բան չունինք : Ս'եջը պնդեալ ընդարձակ անապատներ և աւաղի դաշտեր չեն գտնուիր . բնակիչներն են եւրոպական ազգեր, նաև դեռ բարբարոս մնացած ժողովուրդներ, և քանի մը երեւելի քաղաքներ ունին : Վեանին բարերերութիւնը մեծ է, և մէջէն մեծամեծ գետեր կ'անցնին . նաև ահագին անտառներ, լեռներու զօտիներ, հրաբուխներ, ցամաքին ներսերը ծովեր, ընդարձակ լճեր, ցած երկիրներ և

զուարճալի հովիտներ շատ կան՝ բոյսերը նաև առանց մշակելու աղէկ առջ կուգան, և տեսակներն խիստ խոշոր է ։

Ղմերիկան երկու մեծամեծ թերակղզիներէ ձեացած է, որոնք Փանամայի պարանոցովն իրարու հետ միացած են ։ աս թերակղզիներէն մէկը Հիւսիսային Ղմերիկա կ'ըսուի, մէկաւր Հարաւային Ղմերիկա ։ հոս երկուքին ստորագրութիւնը զատ զատ ընենք համառօտ ոճով ։

Հիւսիսային Ղմերիկան արեւմտեան երկայնութեան 22°-ին և 170°-ին 40'-ին, ու հիւսիսային լայնութեան 8°-ին 12'-ին և 80°-ին մէջ կ'ընայ ։ խիստ երկայն կտորը 750 բիւրմեթր է, և 52° զուգահեռականին տակ ունեցած լայնքն է 500 բիւրմեթր ։

Հիւսիսային Ղմերիկոյ հիւսիսային դին են Պաֆֆինի և Հուտսոնի խորէրը կամ ծոցերը ։ իսկ նոյն կողմի զուխները կամ հրուանդաններն են՝ Լիսպուրն, Վալուա Հիւսիսոյ, Պաթուրթ, Զըրչի, Ալպսին կամ Վէրէնա, Ֆէրուէլ, Հէրոլֆ և Պէրրէյ ։ զլեաւոր կղզիներն ալ են՝ Պանքի կղզիները, Հիւսիսային Տեւոն, Հիւսիսային Վեորգիա, Վըմպըրլէտ, Սուր Համիթոն, Ս'ելվել և Շէյմն ։

Երանտեան Ովկիանոսին եզերքներուն վրայ են՝ Սուրբ Լաւրենտիոսի ծոցը, Ս'եքսիկոյի ծոցը և Բնթիլեան կղզեաց ծովը ։

Երանտեան Ովկիանոսի կղզիներէն որոնք որ Հիւսիսային Ղմերիկոյ մաս կը սեպուին՝ զլեաւորները ասոնք են՝ արշիպելագոս Երբ երկրի կամ Սուրբ Լաւրենտիոս, Պերմուտեան կղզիները, Պահամայի կամ Լուբայեան կղզեաց արշիպելագոսը, Փոքր Բնթիլեան կղզիք, կամ Լղզիք Հոլմոց ։ Պահամայի կղզեաց խումբերով, և մեծ ու փոքր Բնթիլեանց խումբերով Վալուանցեան արշիպելագոսը կը ձևանայ, որ արեւարհիա ամենէն մեծ ու բազմամարդ արշիպելագոսներէն մէկն է ։ Հիւսիսային Ղմերիկոյ հիւսիսային արեւելեան եզերքներուն վրայ կ'ընայ Պէհրին

կայ ծովը, Վրամալժբայի խորը, Չուխութաբայա ծոցը, Վրալի-
ֆորնից ծոցը, Թէհուանթէփէք, Ֆոնսէքա, Փափակայոյ և
Վիքոյա ծոցերը, Սեծ Ովկիանոսին մէջ հիւսիսային Լճերիկոյ
գլխաւոր կողմներն են՝ Լէութեան արշալէղագոսը, Փրիպլիով
կողմները, Վրուատրա և Սանբովը կողմները, և Սեւիլլաճի-
ճէտոյ կողմները:

Իսկ Լճերիկոյ աս մասին թերակողմներն են՝ Սելլիլ, Կոր
Սկովտիա, Ֆլորիտա, Լաքաթան, Վալիֆորնիա, Լաչաքա և
Չուհաչք:

Հիւսիսային Լճերիկոյ լեռները կրնան երկու մեծամեծ
խումբեր բաժնուիլ, որոնց մէկը Սաքենցիի, Սիննիփէկ լճին և
Սիսիսիփիին արեւմտեան կողմը կ'ընայ. երկրորդը Սիսիսիփիին
և Լահանգայ արեւելեան կողմը:

Հիւսիսային Լճերիկոյ բազմաթիւ գետերուն գլխաւոր-
ներն են Սաքենցի, աս գետով շատ լճերու ջրերը Լաքային Սա-
ռուցեալ Ովկիանոսը կը թափին. Չըրլիլ, Նէլսոն և Տէյլիզ, որ
Հուստոնի ծովը կը թափին. Սուրբ Լաւրենտիոս, որ շատ մե-
ծամեծ լճերու ջրերը իր մէջը ընդունելէն ետեւ՝ Սուրբ Լաւրեն-
տիոսի ծոցը կը թափի. Հուստոն՝ Միլանտեան Ովկիանոսը կը վա-
զէ. Սիսիսիփի, և Սիոյ տէլ Նորտ կամ Սիոյ Պրաւոյ, Սեք-
սիկոյի ծոցը կը մտնեն:

Եւ երկրիս հիւսիսային կողմը շատ լճեր կան, որոնց մէկ-
քանին անձրեային եղանակներու ատեն կը գեղանին. ամենէն ե-
րեւելիներն են՝ Սելլին լիճ, Սիլիկան, Հուրոն, Լաիէ, (Ն)մա-
րիոյ, Սիննիփէկ, Վերեայ լիճ, Սեծ Լաքը, Լաթափեպով, Իսկ
հարաւային կողմը եղած լճերն են Վափալա, Փոնքարթլէն և
Վիքարակուս:

Հիւսիսային Լճերիկոյ մէջ շատ հրաբուխներ կան, որոնց
մէջ անուաններն են Սուրբ Լազլիա, Լաչաքա թերակողմին հրա-
բուխը, Սուսի Լճերիկային մէջ Լէութեան կողմէ հրաբու-

խը՝ Վրդմայի, () քիզապայի, Փուէպլայի կամ Վիտիգաթէփէթը Տրաբուխները, և Սիքսիկայի մէջ Վարուլլայի Տրաբուխը։ Բիւուայի, Արանատայի, Կուաթէմալայի, Փաքայայի Տրաբուխները, միջին Մեքսիկոյ մէջ՝ Սոքոուպոյի Տրաբուխը, ու Մեթիւեան կղզեաց մէջ Սուրը Սիւնցիոսի Տրաբուխը։

Հարաւային Մեքսիկան արեւմտեան երկայնութեան 37°-ին և 85°-ին, ու հիւսիսային լայնութեան 12°-ին 30°-ին, և հարաւային լայնութեան 55°-ին 35°-ին մէջ կ'ընայ։ Նորս գիւնն սահմաններն են՝ Փանամայի պարանոցը, Մեթիւեան ծովը, Բոլանտեան Սիւկիանտը, Հակարջային Սաուցեալ Սիկիանտը և Սեծ Սիկիանոսը, ամենէն երկայն կտորը 750 բիւրմեթր է, և հասարակածին հարաւային կողմը 6° հեռու եղած ղուգահեռահանին տակ ունեցած լայնը 525 բիւրմեթր է։

Մեթիւեան ծովուն եզերքներուն վրայ կը տեսնենք հիւսիսային Տարիէնի ծոցը, Սագադէնացոյն խորշը, Սարաբայի պոյի ծոցը, և Փարակուանա թերակղզին, հոգմից կղզիները, Փանամայի ծոցը՝ որ Մեքսիկայի ցամաքին և Լորորդութեան կղզւոյն մէջ կ'ընայ, և Բերան Սիւպի բառած նեղուցով Մեթիւեան ծովուն հետ հաղորդակցութիւն ունի։ Սուրը Սեբաստիանոս և Սուրուհի Կատարինէ կղզիները, Սակելլանի նեղուցը, որ Մեքսիկայի ցամաքին ու Սակելլանի արշիպելագոսին մէջ կ'ընայ, ասոնց մէջի կղզիներէն մեծը Լորկեր հոյ ըսուածն է։ Սակելլանի նեղուցին արեւելեան դին կը տեսնենք Սպուլինեան կամ Ֆալթէնտ կղզիները։

Հորին հրաւանդանէն անցնելով, որ Մեքսիկայի հարաւային ծայրը կ'ընայ, ու դէպ 'ի հիւսիս երթալով կը տեսնենք Սատուտէ Տիտ արշիպելագոսը, Փէնասի ծոցը և (միշտ Սոնթէս թերակղզին) Սիքը կը գտնենք Լու Չոնտ արշիպելագոսը, Կուայթէբայի ծոցը, Չիլոէ կղզին, Փուամ կղզին, Վարոյ խորշը, Վարրիէնթէս հրաւանդանը, Փանամայի ծոցը, և Վուպա կղզին։

Ի՞նչ կղզիներէս զատ կան նաեւ քանի մը կղզիներ որ Հարաւային Բմերիկոյ մասն են . այսինքն Սուրբ Պօղոս , Ֆերնանտոյ Կորոնէա , Լորորդուժիւն , Վարմայոս , Սեծ կղզի՝ Ետլանտեան Ովկիանոսին մէջ . Հիւսիսային Վերդիա , Սէնտուիլի արշիպելագոսը , Որկագեան կղզիք , Հարաւային Կոր Եւթընտ , և Լորկիր Լորորդուժեան՝ Հակարջային Ովկիանոսին մէջ . Խուան-Ֆերնանտէզ կղզիները , Սուրբ Փեղքտի կղզիները և Վալափակոսի արշիպելագոսը՝ մեծ Ովկիանոսին մէջ :

Հարաւային Բմերիկայի լեռները կրնան իրեք խումբ բաժնուիլ . Բմենէն երեւելին Բնտեան լեռանց խումբն է , որուն գլխաւոր գօտին Փարայի ծոցէն ինչուան Ֆրովարտի Հրուանդանը կ'երկկնայ . երկրորդ խումբին մէջն են ան լեռները որ դաշտավայրներով , հովիտներով ու անտառներով իրարմէ բաժնուած են , և Ետլանտեան Ովկիանոսին , () րենդին , Սիւոյ Եկերոյին ու Սարանեօնի կամ Բմազոնաց գետին մէջտեղը եղած ծովէ զերբին վրայ երկնցած են : Լորորդը ան լեռներով կը ձևանայ՝ որովք Ետլանտեան Ովկիանոսին , Բմազոնաց գետին և Փարաւուային մէջտեղի ծովէզերքներուն վրայ տարածուած են :

Ինչ լեռներէն և ասոնց զանազան ճիւղերէն շատ գետեր առաջ կուգան . Բնտեան լեռանց արեւմտեան զիւն իջնողները շատ մեծ չեն , վասն զի Բնտեանց գօտին մեծ Ովկիանոսի ծովէզերքէն շատ հեռու չէ : Բնթիւեան ծովը վաղող գետերուն մէջ մեծն է Սիւոյ Սակտալէնա : Հարաւային Բմերիկայի խիստ մեծ գետերը Ետլանտեան Ովկիանոսին կողմը կ'իջնան և ան ծովը կը թափին . ան գետերուն մէջ ալ երեւելիներն են () րենդ , Սարանեօն կամ Բմազոնաց գետ , որ աշխարհիս մէջ առաջինն է . Թորանթին , Փարնայիսիս , Ս . Ֆրանսիսկոս , Սիւոյ տէլա Վլաթա , Փարանա և Ուրուկուայ , Սարաոյ , Սիւոյ Վոյորատոյ և Սիւոյ Եկերոյ :

Հարաւային Բմերիկոյ լճերը՝ Հիւսիսային Բմերիկոյ լճե-

րուն չափ բազմաթիւ և ընդարձակ չեն. ամենէն երեւելին ժիւղ-
թիւրաբա լինո՞ւ է, որուն չորս գին պատած են բարձր լեռներ,
և ծովու հետ հաղորդակցութիւն չունի. ետքը կուգան Սարա-
քայկայց, Պէրպէրոյ, Սաքաքիկուա լճերը, և Աւարի լինձը՝ որ
բարձր լեռան մը ծայրն է, ու կ'երևնայ լճէ՝ Վրո Սարանեօն գե-
տը սակից կը բխէ:

Ի՞նչ երկրիւն ընդարձակ դաշտավայրները Մանգոնաց գետին
և Սիոյ-տէ-լա-Վիլաթային եղերքներն են:

Իմերիկայի աս մասին մէջ զտնուած հրաբուխներուն զը-
խաւորներն են՝ Խճիսանա, Վոթիսաքի, Վիլինքա և Սան
կուայ՝ Վոլունկայի մէջ. Իւքիփա և Սեհամա՝ Վերուի մէջ.
Ինձորոյ, Չիրան, Վոփիսփոյ՝ Վիլին մէջ:

Իմերիկային քանի մը երկիրները այրեցած գօտիներուն
տակ ինչպով՝ պէտք էր որ տար բլրային, բայց անտեղի լեռները
երբեմն ձիւնով կը ծածկուին. ընդհակառակն մօտակայ երկիր-
ներուն մէջ ջերմութիւնը անասնելի է: Ի՞նչն տեղ նոյն լայնու-
թեան տակ Իմերիկային օդը աւելի ցուրտ է՝ քան լճէ հին ցա-
մաքին վրայ: Իմերիկայի ան երկիրները՝ որ հաւաքակածէն 50՝
հեռու հիւսիսային և հարաւային զուգահեռականներուն տակը
կ'իջնան՝ ցուրտ են, և հոն տեղումները Աւրապայի ցորեն չնա-
կուիր: Իսկ այրեցած գօտին բարձր գաւառներուն, և երկու
բարեխառն գօտեաց դաշտավայրներուն մէջ՝ Աւրապայի արմաթը-
ներն ու պտուղները առաջ կուգան, և այրեցած գօտին տար
կողմերը տեսակ տեսակ բոյսերով ծածկուած են. բայց հասա-
րակածին տակ եղող ծովեղերեաց երկիրները ընդհանրապէս
վատառողջ են:

Հանքային նիւթերու կողմանէ Իմերիկան աշխարհիս ամէն
մասերէն աւելի հարուստ է. իրեն արծաթի հանքերուն պէս
արծաթի հանքեր մէկ տեղ մը չգտնուիր, և քիչ տեղ կայ որ
սակիի հանքերը Իմերիկայի ոսկեհանքերուն հաւասարին: Վաւ-

խիստ առատ են երկաթը, փլաթինը, պղինձը, կապարը, անագը, մոլիբդենը, հանքային ածուխը, աղը, ծծումբը և մարմարիտը. իսկ ծանրագին քարերուն մէջ գլխաւորներն են ադամանդ, զլումբոխտ և տապաղիտ:

Վետինը ընդհանրապէս բարեբեր է, բայց ծովեզերքներուն մօտ տեղուանքը միայն աղէկ մշակուած են: Հիւսիսային Ղազարիկայի մէջ ահագին ընդարձակութեամբ դաշտավայրներ կան, որ դալար ու մեծամեծ բոյներով ծածկուած են. աս դաշտերը «*ձան*» կ'ըսուին. իսկ հարաւային Ղազարիկայի հիւսիսային կողմը այնպիսի դաշտերը «*ան*» կ'ըսուին. ասոնք տարուան մէջ վեց ամիս կարծեա թէ աւազի ծով կը նմանին, մնացած վեց ամիսն ալ դալար բոյներով կը ծածկուին. հարաւային կողմի միակերպ ընդարձակ մարգագետինները «*սան*» կը կոչուին:

Հիւսիսային Ղազարիկայի անտառներուն մէջ շատ մեծամեծ ծառեր կան՝ որ տեսակով հին ցամաքի ծառերէն կը տարբերին, բայց անոնց անունները ունին: Այն անտառներուն մէջ նաև այն պիսի ծառեր կան՝ որ ուրիշ տեղ չեն գտնուիր: Այդեցած գօտին անտառներուն մէջ կը գտնուին արմաւենի, քաբաղ, աբաժու կամ մահճոն, բամբակենի և քոբոյի ծառ. նոյն գօտին տակը կը գտնուին նաև նարնջենի, կիտրոնենի, խահուէի ծառ, չաբարի եղէգ, լեղակ, ակաւ, փիման, պանանի ծառ, և այլն. ասոնցմէ զատ կը բուսնին նաև վանիլիա, կինամոն, մեխակ, հնդկային ընկոյզ. քիւնայի ծառն ալ հասարակածին մօտ մասնաւոր գօտիի մը տակ առաջ կուգայ:

Երբօրայի ընտանի կենդանիները Ղազարիկա տարուելով մէկ քանի տեսակները բազմացան, բայց վայրենացան. գիշակեր գազանները, որոնց մէջ երևելի են արջը, գայլը, աղուէսը և լուսանուշը անբնակ տեղուանքը շատ կը գտնուին. ուրիշ կենդանիներն են՝ հիւսիսային դին՝ եզներու, վայրի եգ, ծղուն, աբիս, կզնաբիս, բէշկ մկրյ, և տաք գաւառներուն մէջ՝ լամա, այծեամ,

կապիկ և այլն՝ Տեսակ տեսակ թռչուններէն ոմանք իրենց փայլուն փետուրներուն և զոյներուն գեղեցկութեանը համար շատ անուանի են, և շատ կը գտնուին քողիպրի, քոնտոր, թռչնաճանճ, թութակ, Վերիկային այլ և այլ կողմերը սողունները բազմութիւն են, և ասոնց մէջ ամենէն սոսկալին բոժոժաւոր օձն է՝ գետերուն ու ձահճիճներուն մէջ կոկորդիլոս շատ կայ։ Աշերը, գետերն ու ծովերը խիստ ձկնաւետ են։

Վերիկայի բնակիչները ընդհանրապէս երկու կը բաժնուին, մէկմը տեղացի՝ մէկմըն ալ դրսեցի՝ դրսեցիները՝ որ Վերիկային գրեթէ ամէն կողմերը կը գտնուին՝ բոլոր բնակչաց չորս մասին մէկն են, և ասոնք են Աւրոպացիք կամ Աւրոպացոց սերունդ, Հնդիկք, Վերիկեցիք, և ուրիշ ժողովուրդոց հետ խառնուած ձերմակ ու սև Վերիկացիք։

Վտենու Վերիկային մէջ ամէն տեսակ կառավարութիւն կը գտնուէր․ հիմնական անկախ ազգերը հասարակապետութիւններ հաստատած են։

Աւրոպացիք Վերիկայի մէջ բնակութիւն հաստատելէն ետեւ, իրենց երկրին սովորութիւնները՝ լեզուն և կրօնքը հոն ալ մտցուցին․ ուստի ամենէն աւելի տարածեալ լեզուներն են Սլաւոնացոցը, Բնդիացոցը և Փորթուգալացոցը․ իսկ տեղացի ազգերուն լեզուները շատ տեսակ են՝ որ իրարու հետ ալ խիստ քիչ նմանութիւն ունին, Վերիկայի բնակչաց մեծ մասին կրօնքը քրիստոնէութիւն է․ և թէպէտ շատ վայրենի ժողովուրդներ տարրապաշտ են, և սոսկալի մարդազոհեր կ'ընեն, բայց միշտ գերագոյն էակ մը կը ճանչնան, հռովմէական կրօնքը աւելի տարածուած է Պրագիլի մէջ, Սլաւոնիոյ հին Վերիկան ձեռացընող զաւառներու մէջ, Հայիթի կղզիին մէջ, և անդիական Վերիկային ու Սիւրինամ Վաշանդաց բանի մը կողմերը, Եթովպիականութիւնը տարածուած է Սիւրինամ Վաշանդաց մէջ, և Բնդիացոց, Տանիմարացոց, հոլանտացոց և Եթովպաց ու

Նեցած երկիրներուն մէջ, Վերիկայի Ուստատանին բնակիչները յունադաւան են. իսկ Հրեաները խիստ քիչ են:

Վերիկայի բուն ժողովուրդներուն արուեստներն ու ձեռագործները խիստ խեղճ բաներ էին, և քանի մը ապուշ ժողովուրդներ չազիւ թէ իրենց ստանկներն ու նաւակները շինել գիտէին . բայց Լարոպացիք իրենց ձեռագործները հոն ալ մտոցցին, և հիմա շատ տէրութիւններու մէջ այնպիսի գործարաններ ու ձեռագործներ կան՝ որ Լարոպայիներուն կը հասնին . սպազորութիւնը Վերիկայի ամէն կողմերը տարածուած է, և քաղաքականութիւնը շատ առաջ գնացած :

Ուսանողներու խաչքի (Վ) դարձնէր Վ՝մերիկայի երկիրը տեսաւ, ինչպէս նաեւ Ճենովաքի նաւորդները յՎ՝ դարձնէր բայց Վ՝մերիկան բուն յՎ՝ դարձնէր մէջ գտնուեցաւ 1492ին Վրիստափոր Վրոյմպոս գտաւ Սան Սալվատորը, Վրուսան, և Տայիթին. հետեւեալ տարին նորէն Ճամբորդութիւն մը ընելով ուրիշ շատ կղզիներ գտաւ, որ Տորկաստանի մաս կարծեց, և աւտոր համար Վրեմտեան Տորկաստան անուանեց զանոնք, ասոր համար է որ Վ՝մերիկայի բանի մը Ժողովուրդները Տորիկ կամ Տորկաստանցի կ'ըսուին. վերջապէս 1498ին Վրոյմպոս Վ՝մերիկայի ցամաքը գտաւ, որ վերջը Վ՝մերիկոս Վրեմուքի խտալային իր անունը դրաւ վրան՝ ըսելով թէ նախ ես տեսայ ան երկիրը Վնիկ ետքը հարստութիւն գտնելու համար եղած Ճանապարհորդութիւններով, և հաւատքը տարածելու համար քարոզչաց ըրած աշխատանքներովը Վրոյ ցամաքին զանազան կողմերն ալ Ճանաքւեցան Վնիկ հիմա Վ՝մերիկային ամէն կողմերուն վրայ ալ ստոյգ տեղեկութիւններ արուած են անհամար գրքերու մէջ:

Իլ մնայ որ մենք հոս համառօտ ոճով մը Վլերիկայի տէրութիւններուն վրայ ալ խօսինք. ե. նախ Հիւսիսային Վլերիկայի մէջ եղածներուն վրայ:

ՄԻԱՅԵԱԼ ՆԱՀԱՆԳԻ ՀԻՄՆԱՅԻՆ ԱՄԵՐԻԿԱ

ԱՄԵՐԻԿԱՅԻՆ աս մասը նաև 'Եղեմեյո-թեան (Եղեմեյո-
 Մերիոյ կամ պարզ կերպով Ս'ադեալ 'Եղեմեյո կ'ըսուի . արև-
 մտեան երկայնութեան 69° ին $18'$ ին ու 127° ին , և Հիսթալին
 լայնութեան 25° ին և 53° ին $40'$ ին մէջ կ'ընայ . չորս կողմէն սահ-
 մաններն են 'Եր (Երիտանիա , Եղանտեան Ովկիանոս , Պաճա-
 մայի ջրանցքը , Ս'քսիկոյի ծոցը , Ս'քսասի երկիրը , Ս'քսիկոյի
 'Եղակակցութիւնը և Ս'եծ Ովկիանոսը :

Երկիրը ոռոգող գետերը կէս մը Սուրբ Աւրենտիոսի
 ծոցը կը վազեն՝ Եղանտեան Ովկիանոսին մէջ , կէս մըն ալ Ս'ք-
 սիկոյի ծոցը կամ Ս'եծ Ովկիանոսը : Եղանտեան Ովկիանոսին
 ու 'Եղեմեյոյի մէջ ընկած դաւառները ընդհանրապէս բազ-
 մամարդ ու աղէկ մշակուած են : Ս'իսիփիին ու 'Եղառափ
 լեռներուն մէջ ընկած երկրին մակերևոյթը միակերպ բարձր
 խոտով ծածկուած է , սաղիս անդին ալ քանի մը բլուրներ կան :

Ս'իացեալ 'Եղանգաց ընդարձակութեանը պատճառաւ՝
 զրեթէ ամէն տեսակ կլիմաներ կը գտնուին մէջը . հարաւային
 կողմերը արևադարձներուն տակի երկիրներուն չափ տաքութիւն
 կ'ըլլայ , և երբեմն դաշտավայրներու մէջ ջերմութեան աստիճա-
 նը Ադիպատի ջերմութեանը կը հասնի . Հիսթալին դին ձմեռը
 խիստ սաստիկ է , բայց ամառուան մէջ Հինգ վեց շաբաթ շատ
 տաք կ'ըլլայ . մէջտեղի երկիրներուն ձմեռն ալ խիստ սաստիկ
 է , բայց տամնհինգ քսան օր կը տևէ :

Երկիրը շատ ոսկի չեւերք , բայց անոր տեղը առատ պը-
 ղինձ , երկաթ , կապար , մարմարիոններ , գաճ և հանքային ածուխ
 ունի : Գրեթէ բոլոր Ս'իացեալ 'Եղանգաց մէջ արմաթները
 բաւական կը մեծնան , և ընդեղէնները աղէկ առաջ կուգան :

Վենդանեաց տեսականներն ալ բոյսերուն պէս բազմաթիւ են , և անուանի են կոյւերն ու ձիւերը :

Վլխաւոր քաղաքներն են՝ Սոլիսկիթոն , որ տէրութեան երևելի քաղաքն է՝ Քոլումպիայի մէջ Փոթոմաք գետին վրայ շինած : Վիլադէզիլիա , մեծ ու գեղեցիկ քաղաք է , և 168,000 բնակիչ ունի : Վոր Լորք , Սիացեալ՝ Կաչանգաց զխաւոր նաւահանգիստն ու վաճառաշահ տեղն է , 270,000 բնակիչ ունի : Վալթիմոր , խիտ բանուկ նաւահանգիստ է : Վոսթոն , վաճառականութիւնը խիտ մեծ է : Վոր ()ուէան , Սիացեալ՝ Կաչանգաց մեծ քաղաքներէն մէկն է , 60,000 բնակիչ ունի , որոնց մեծ մասը Վաղղիացւոց սերունդ է :

Բնակչաց զխաւոր զբաղանքը երկրագործութիւն է , որ խիտ ծաղկելու վրայ է . ձեռագործներն ու վաճառականութիւնը շատ առաջ գնացած են . և որովհետեւ բուն Սիացեալ՝ Կաչանգաց մէջէն շատ բերքեր կ'ելլեն՝ շատ գործարաններ բացուած են , և ամէն տեսակ ձեռագործներ շատցած : Սաւառականութեան ծաղկելուն ամենէն մեծ պատճառներն են գետերը , և մանաւանդ ջրանցքներն ու երկաթուղիները :

Սիացեալ՝ Կաչանգաց մէջ զրեթէ Լաբոպայի ամէն կրօնքները կը գտնուին . բայց աւելի տարածուածն է նորադանդութիւնը իրեն զմտազան ձիւղերովը : Սամուները այնպէս տարածուած է ամէն աստիճանի մարդկանց մէջ՝ որ խիտ դժուարաւ կը գրտնուի կարդալ ու զրեթ չգիտցող մարդ : Սէկ զինուորական ձեւ մարան ու 43 վարժարան կայ . զխաւոր վարժարաններուն մէջ բժշկական ձեւարաններ կը գտնուին , և իւրաքանչիւր գաւառնեւրու մէջ շատ ուսումնական ընկերութիւններ :

Բնակիչները իրեք դաս կը բաժնուին . Լաբոպացիք , Վիլիկեցիք , և տեղացի Վալթիկացիք . աս վերջինները քաղաքականութեան գէա կը խորշին , ու անապատներու և անտառներու մէջ քաշուած կը բնակին :

Սխացեալ Վահանգաց մէջ 13 գաւառ կայ, որոնք աստեւով չիւսիսային Մեքիկայի Լնդդիացի գաղթականաց երկիրներն էին։ Բայ գաւառներն են Վանատային մէկ մասը, Սուրիանան՝ որ 1803ին Վաղդիայի տէրութիւնը ծախեց. և ան երկիրներուն մէկ քանի կտորները՝ Սեքսիկացոց և յորրիտացոց ձեռքն էին։ Բայ զանազան գաւառները չիմա 24 պետութիւն, 5 ազատ երկիրներ և մէկ դաշնակից պղտիկ գաւառ մը բաժնուած են. աս գաւառին մէջն է Վիզակակցութեան մայրաքաղաքը։ Բայ տէրութիւնները այլ և այլ կոմսութիւններ կը բաժնուին, բայ ի Սուրիանայէն՝ որ ժողովրդապետութիւններ կը բաժնուի, և Հարաւային Վարդլինայէն՝ որ այլ և այլ վիճակներ կը բաժնուի։ Բայ տէրութիւնները մէյմէկ հասարակապետութիւններ են, և իրար մէկ կախմունք չունին. կառավարողներն ալ ընտրուած իշխաններ և օրէնսդրական ժողովքն է՝ որ երկու խորհրդարան ունի, և անոնց անդամները ժողովուրդը կ'ընտրէ։

Բայ տէրութիւնները 1787ին Վիլագուէրի մէջ եղած սահմանադրութեամբ իրարու հետ միացան, և անկէ ետքը օրէնսդրական իշխանութիւնը մեծ ժողովքի մը յանձնուեցաւ որ Սուրիանի մէջ կը կենայ։ Բայ ժողովքը ծերակոյտ մը ունի, որուն անդամները վեց տարուան համար ընտրուած են, և իւրաքանչիւր տէրութիւններէն երկերկու հոգի հոն կը մտնեն. մէյմէն ալ նուիրակայ խորհրդարան մը, որուն անդամները երկու տարին մէյմէն ժողովուրդը կ'ընտրէ՝ 40,000 մարդու մէջէն մէկ հոգի. իսկ զործադրական իշխանութիւնը նախագահի մը և նախագահի փոխանորդի մը յանձնուած է, որոնք չորս տարին մէյմէն կ'ընտրուին. ծերակուտին ու նուիրակայ ժողովը ընտրողական ժողով մը կայ՝ և անիկայ կ'ընտրէ զիրենք ու մեծ ժողովքին կը խրկէ։ Նախագահը պիտի ըլլայ քաղաքացի, Սխացեալ Վահանգաց մէջ ծնած, 35 տարեկան, և 14 տարի նոյն երկրին մէջ կեցած, Նախագահի փոխանորդը, որ ծերակուտին գլուխն

է, քուէ ձգելու իրաւունք չունի՝ բայց եթէ երբոր կարծիքները տարաձայն ըլլան, Ս՝եծ Ժողովքը գոնէ տարին մէյժը կը Ժողովուի, և ան անդամները որ ստակ տալէն ազատ կ'ըլլան՝ ամենեւին տէրութեան պաշտօններուն մէջ չեն կրնար մտնել, Վաստատանական բաները յանձնուած են Վերագոյն ատենի մը, որ Սոլինկթոն քաղաքին մէջ կը կենայ, և ստորին ատեաններու՝ որոնց անդամները հաստատուն են և սահմանուած թոյակ ունին:

Երկիր մը Սիացեալ՝ Վաշանգաց հետ չկրնար միանալ՝ ինչուն որ 60,000 Ժողովուրդ չունենայ:

Սիացեալ Վաշանգները երկու զինուորական նահանգ կը բաժնուին. արեւմտեան մասին ընդհանուր իշխանը Առիվիլ քաղաքը կը նստի, իսկ արեւելեան մասինը՝ Վաղաքապետի կղզին մէջ. ընդհանուր սպարապետը Սոլինկթոնի մէջ կը նստի, Վաւատորմոյն մէջ 23 եռակարգ, 11 երկկարգեան և 32 մանր նաւեր կան:

Սիացեալ Վաշանգաց երկիրը շատ գաղթականներու մէջ բաժնուած էր, որ իրարու հետ անդադար կը պատերազմէին, և Ս.Օ. զարուն մէջ սոսկալի պատերազմներ ըրին հոն Վաղըլացիք Մագդիւացոց հետ: Մագդիւացիք շատ զօրացած ըլլալով ուղեցին ծանր տուրքեր դնել. անով բոլոր Ժողովուրդը ոտք երաւ, շատ պատերազմներէն վերջը 1783ին Մագդիւան հարկադրուեցաւ որ անկէ ետեւ իր գաղթականները իրմէն անկախ ձանչնայ, Վաղը թականաց տասուիրեք գաւառները մէկտեղ միանալով հասարակապետութի մը հաստատեցին, որ քանի դնաց ընդարձակեցաւ:

ՍՒԼՅԵԱԼ ՆԱՀԱՆԳՎՈՒՄԵՐՍԻԿՈՅԻ

ՍՐՄԻԿՈՅԻ Վիգակակցութիւնը արեւմտեան երկայնութեան 89°-ին 5'ին և 126°-ին 40'ին, ու հիւսիսային լայնութեան

15⁰ին 45⁰ին և 42⁰ին մէջ կ'ընայ . սահմաններն են՝ Տիւրիսային Մեքսիկայի Միացեալ Վահանքները , (Դեքսասի երկիրը , Մեքսիկոյի ծոցը , Բնթիւան ծովը , Հոնոլուսա , միջին Մեքսիկայի Միացեալ Վահանքները և Մեծ Ովկիանոսը ,) Կովկէզեքներուն տարածութիւնը 1000 բիւրմէթր է :

Ըս երկրիս մէջէն լեռներու զօտի մը կ'անցնի որ Վառաժ լեռներուն շարունակութիւնն է , և Տիւրիսային արեւմտքէն դէպ 'ի Հարաւային արեւելք կ'երկրնայ , ու երկրին ջրերը երկու գլխաւոր մաս կը բաժնէ , որոնցմէ մէկը Մեծ Ովկիանոս կը թափի , մէկաւն ալ Մեքսիկոյի ծոցը . սա ծոցին մէջ կը վազէ Ռիոյ տէլ Վորթ , որ Մեքսիկոյի ամենէն մեծ գետն է :

Մեքսիկոյի ծոցին մէջ աշնանային գիշերահաւասարէն ինչուան դարուն Տիւրիսային արեւմտեան քամիներ կը փչեն՝ որ մարտ ամիսուն մէջ խիստ սաստիկ կ'ըլլան . և Մեծ Ովկիանոսին ծովեզերքներուն վրայ յուրիս և օգոստոսի մէջ մեծամեծ մրրիկներ կը սրատահին . ինչուան 28⁰ զուգահեռականին տակը ինը ամիս ցամաքութիւն կ'ըլլայ , մնացած իրեք ամիսներուն մէջ անձրև կուգայ :

Լեռներուն մէջ առատ ոսկի ու արծաթ կայ . կը գտնուին ալ երկաթ , կապար և պղինձ : Բուսական բերքերն են ցորեն , մնրացորեն , վանիլիա , որդան կարմիր , շաքար , քաքաօ , բամպակ , լեզակ , ծխախոտ և մահոն : Զիւրուն , կովերուն , ոչխարներուն և խոզերուն բազմութիւնը խիստ շատ է . ձիերը թէպէտ և պրզտիկ , բայց շատ վառվրոտն են :

Վիտաւոր քաղաքներն են՝ Մեքսիկոյ , որ Մեքսիկայի մեծ ու գեղեցիկ քաղաքներէն մէկն է . Վիէյալա , 70,000 բնակիչ ունի . Կուանաբուտաթոյ , անուանի է Հանքերուն Համար , և 60,000 բնակիչ ունի . Կուատալաքսարա . Քէրէթարոյ՝ Մեքսիկոյի գեղեցիկ քաղաքներէն մէկն է , և 30,000 բնակիչ ունի :

Երկրագործութիւնը ետ մնացած է , թէպէտև շատ տարիէ

ի վեր ծաղկեցընելու ետեւէ են . ձեռագործներն ալ Սպանիացւոց ժամանակը երեսէ ձգուած էին , բայց Հիմա երթալով կը ծաղկին : Վերջին վաճառականութիւնը աւելի առաջ երթալու համար նոր ձամբաներ շինելու հարկաւորութիւն կայ . խոկ արտաքին վաճառականութիւնը օր ըստ օրէ ընդարձակելու վրայ է , և աս բանիս մէկ պատճառն ալ ան է որ երկրին դիրքը վաճառականութեան յարմար է : Ս'եքսիկոյի մէջ միայն ուղղափառ կրօնքի թղլտուութիւն կայ : Սպանիացիք իրենց ատենը շատ անհոգ էին ուսմունքը ծաղկեցընելու , որ հիմա մեծ յառաջադիմութեան մէջ է , և Ս'եքսիկոյի մէջ շատ ուսումնական տեղուանք կան , Վաւտորմիլը 1 եռակարգ , 2 երկկարգեան ու 12 պզտիկ նաւեր են :

Ս'եքսիկոն ատենով Վոր Սպանիա կ'ըսուէր , և տասնըհինգ դաւառ կը բաժնուէր . հիմակուան Վիզակակցութիւնը ձեւացած է մէկ դաշնակից պզտիկ դաւառով մը՝ որուն մէջն է Նիզակակցութեան մայրաքաղաքը , տասնութինը տէրութիւններով , չորս ազատ երկիրներով :

Ս'էտասաներորդ դարուն մէջ Ֆեռնանտոյ Վորթէզ նաւապետը գտաւ Ս'եքսիկոն , և սպանիացի փոխարքաներ կառավարեցին ան երկիրը . 1810ին ապստամբաց խումբ մը ելաւ՝ որ Ս'եքսիկոն Սպանիայէն անկախ կ'ուզէին ընել . ար ապստամբութիւնը թէպէտ զսպուեցաւ , բայց վերջապէս 1829ին Սպանիան նորէն նուաձել ուզելով աս երկիրը՝ բոլորովին ձեռքէ հանեց :

ԴԱՇՆԱՅԻՑ ՀԱՍԱՐԱՆԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ

ՄԻՋԻՆ ԱՄԵՐԻԿԱՅ

Ս' հասարակապետութիւնը նաեւ Ս'իացեալ Վահանգը Ս'իլին Միքելոյ՝ կամ Հասարակապետութիւն Առաքմալայի կ'ըսուի , և արեւմտեան երկայնութեան 84°ին 45'ին ու 96°ին

10' ին, և հիստային լայնութեան 8' ին և 17' ին 43' ին մէջ կ'ընայ. չորս դիէն սահմաններն են՝ Ս'եքսիկայի Ս'իացեալ Վա-
հանգները, Հոնտուրաս, Մ'եմիլեան ծովը, Վ'որմանիա և Ս'եծ
Ս'կիանոսը. ծովեզերքներուն տարածութիւնը գրեթէ 220 քիււ-
մեթր է: Մ'ջ հասարակապետութեան մէջէն մէկ լեւանց գօտի
մը կ'անցնի՝ որուն վրայ շատ հրաբուխներ կան:

Կուածեմալայի երկրին մէջէն շատ առուներ կ'անցնին, որ
մէյմէկ հեղեղ կը դառնան անձրեւային եղանակներու առէն. աս
անձրեւները յունիսէն ինչուան հոկտեմբեր կը տեւեն, Մ'րեւելեան
ծովեզերքներուն օդը առողջարար է, բայց Ս'եծ Ս'կիանոսին ե-
զերքներուն կլիման տաք ու խոնավ է. դաշտավայրներուն տաքու-
թիւնը այրեցած գօտիին տաքութեանը կը հասնի, բայց բարձր
երկրներու մէջ օդը բարեխառն է:

Վոյսերու կողմանէ՝ ներսերը խիստ բարեբեր է գետինը.
նաև կենդանիները բազմաթիւ են, և բայց ինն տեսակ կեն-
դանիներէն որ աշխարհիս ուրիշ կողմերն ալ կը գտնուին՝ մաս-
նաւոր տեսակ կենդանիներ ալ ունի: Վետնէն կ'ըլլեն ոսկի,
արծաթ, կապար, երկաթ, զինք, սնդիկ, ծծումբ և զոհարներ:

Խրեւիլի քաղաքն է Կուածեմալա, ուր կը կենայ գլխաւոր
Ժողովքը. Ս'ան Ս'արվատոր, ասոր վաճառականութիւնը բանուկ
է, և 30,000 բնակիչ ունի. Լէոն, 38,000. Վ'ումայակուա,
48,000:

Ձեռագործները ետ մնացած են, բայց վաճառականութիւ-
նը օրէ օր ծաղկելու հետ է:

Կուածեմալայի մէջ ուղղափառ կրօնքը միայն լծոյ տրուած
է. և մէկ արքեպիսկոպոսութիւն ու տասուիրեք եպիսկոպոսու-
թիւն կայ. տէրութիւնը ամէն ջանք կ'ընէ ուսմունքը տարածե-
լու համար, և երկու համալսարան հաստատած է:

Կուածեմալային մէջ հինգ տէրութիւն կայ, որ այլ և այլ
գաւառներ ու մէկ պզտիկ գաւառ մը բաժնուած են. աս պզտի-

կին մէջն է հասարակապետութեան մայրաքաղաքը 1524ին աւերկրիս մեծ մասին Սլանիացիք տիրեցին, և ինչուան 1820 ձեռունին մնաց, բայց անկէ ետեւ գաղթականները ապստամբելով անկախ եղան: Եւ Երկիրը նախ Սիւսեան Կառնապիտի հետ միացաւ, բայց 1823ին զատ հասարակապետութիւն ձեւացաւ, և հետեւեալ տարին ազգային ժողովքով հաստատուած սահմանադրութեամբ՝ ծերակոյտ մը, նուիրակաց խորհրդարան մը և նախագահ մը գրուեցաւ, որուն յանձնուեցաւ գործադրական իշխանութիւնը: Եւ 1825 տէրութիւն 15,000 մարդու զուլա մէկ բուէ մը կուտայ, և ան բուէներով կ'ընտրուին Կիւսիկացիութեան մեծամեծ իշխանաւորները:

Կիւսիկացի տէրութեան հիւսիսային դին, և հիւսիս-արևելեան դին ընդարձակ երկիր մը կայ, որ շատ ծանօթ է, և ինչուան Սիւսեան ծովը կը հասնի: Եւ Երկրիս մէջ Սիւսեան թիւացիք կը բնակին: Եւ ընդարձակ երկիրը թաւ անտառներով ծածկուած է, որոնց մէջ խիստ աղէկ մահոն ծառեր կը գտնուին: Եւ ընդհանրապէս զանոնք կտրելու համար ծովեզերեայ տեղումք չենքեր շինեցին, բայց վերջը երեսի վրայ ձգեցին:

ԵՐԿԻՐ ԹԵՐՈՒՄ

Երկրիս արևմտեան երկայնութեան 95°ին 45'ին և 104°ին 10'ին, հիւսիսային լայնութեան 27°ին 30'ին և 34°ին 15'ին մէջ կ'ընայ. սահմաններն են՝ Եւրոպայի Եւրոպայի, Սիւսեան ծովը և Սիւսեան Կառնապիտի:

Եւ Երկրիս ներքին կողմերը բարձր լեռներ չկան, բայց գետերն են Սիւսեան Կառնապիտի և Սիւսեան Կառնապիտի ջրերով վաւարականութիւնը կը գիւրացնեն. ասոնց մէջ գիւրաւորներն են Սիւսեան Կառնապիտի, Սիւսեան Կառնապիտի, և Սիւսեան:

Ալիման ընդհանրապես առողջարար է: Իներն է բամպակ, շաքարի եղէգ, մերացորեն, ցորեն, ծխախոտ, որդան կարմիր և լեզակ, Վանի մը տեղումանքէն երկաթ կ'ելէ, և հիմա ուրիշ մետաղներու հանքեր ալ գտնուեցան: Երկրագործութիւնը և վաճառականութիւնը օրէ օր ծաղկելու հետ են:

Ին խոսվում ենէն առաջ՝ օրով Սեբաստիոն Սպանիայի տէրութենէն բաժնուեցաւ, (Սեբաստիոն Սան-) ուիդ-Վոթոսի գաւառին մասն էր. 1836ին բոլորովին անկախ եղան (Սեբաստիոն, և այսօրուան օրս (Սեբաստիոն) երկիրը առանձին հասարակապետութիւն է, որուն գլուխը նախագահ մըն է: Երկրի մասերը Բասթիոն քաղաքը կը կենան, և երկիրը 27 կոմսութիւն բաժնուած է:

ՀԱՍԱՐԱԿԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅԻԹԻ

ՀԱՅԻԹԻ կղզին ատենով Սուրբ Գրգորիոս կամ Սան-Տոմինկոյ կ'ըսուէր. ասիկայ ուրիշ քանի մը մօտ կղզիներով մէկ տեղ Հայիթիի հասարակապետութիւնը կը ձևացնէ. մէկ է զերբը Երանտեան Սկիանտուր պատած է, մէկալն ալ Ինթիլեան ծովը. արեւմտեան երկայնութեան 70°ին 40'ին և 76°ին 54'ին. ու հիւսիսային լայնութեան 17°ին 46'ին ու 19°ին 56'ին մէջ կ'իյնայ:

Ի՞նչ կղզին բարձր լեռներով ծածկուած է. որոնցմէ հինգ մեծ գետեր առաջ կուգան: Գալտափայրներուն մէջ տաքը խիստ սաստիկ է. ծովէն զերեքուն օդը աւելի մեղմ է, և զիշերները շատ զով. հովիտներուն օդը ցուրտ է, իսկ լեռներուն ծայրը անտանելի է ցրտութիւնը: Երկիրը շատ բարեբեր է, և բոյսերուն առատութեամբ համար անուանի է. լեռներուն մէջ ալ ծանրագին մետաղներ կը գտնուին:

Ի՞նչ հասարակապետութիւն զիստօր քաղաքներն են Վորթ-օ-Վրէնա, որ կղզւոյն խիստ ծաղկած քաղաքն է. Վրէնա կամ

Հրուանդան, որ 10,000 բնակիչ ունի. Սուրբ Վասնիկոս, Սպանիացոց մասին Հին մայրաքաղաքն էր, և 12,000 բնակիչ ունի:

Չեռադործները շատ առաջ գնացին, վաճառականութիւնն ալ օրէ օր ծաղկելու վրայ է, և քաղաքականութիւնն ու ուսմունքները մեծ յառաջադիմութեան մէջ են: Բէլի տարածուած լեզուն զաղղիարէնն է. և թէպէտ տէրութեան կրօնքը ուղղափառութիւն է, բայց ուրիշ կրօններու ալ թոյլտուութիւն կայ:

Առաւելարութեան կերպը հասարակապետական է. օրէնսդրական իշխանութիւնը ծերակուտի մը և նուիրակաց խորհրդաւրանի մը յանձնուած է, իսկ գործադրական իշխանութիւնը նախագահի մը ձեռքն է, և ծերակոյտը կ'ընտրէ զանիկայ. անոր իշխանութիւնը ինչուան մահը կը տևէ:

Հասարակապետութեան երկիրը 6 նահանգ բաժնուած է, և 26 զինուորական գաւառ: Հայիթի կղզին 1492ին Վերիտաւ փոքր Վոլոմպոս գտաւ, և անունը Սիանիոլա դրաւ. (Ե), դաւրուն Վաղղիայէն դաղթական մը գնաց հոն. ասանկով կղզին երկու մաս բաժնուեցաւ. արևելեան մասին Վաղղիացիք տիրեցին, և արևմտեան մասին Սպանիացիք. 1791ին Վաղղիացոց մասին մէջ ապստամբութիւն ելաւ. Ճերմակ բնակիչները հարածուեցան, իսկ սևերը անկախ եղան, ու Հայիթիի հասարակապետութիւնը կանգնեցին, որ 1821ին Սպանիացոց մասին հետ միանալով մեծցաւ, և 1825ին Հին զաղթականաց տուրքերու ազատութիւն ընդհանրօք Վաղղիոյ հետ ալ բարեկամացաւ:

ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆ ՊՐԱԶԻԼԻ

Եւ ընդարձակ տէրութիւնը արևմտեան երկայնութեան 37°ին 10'ին և 74°ին 12'ին, ու հիւսիսային լայնութեան 4°ին 15'ին և հարաւային լայնութեան 33°ին 45'ին մէջ կ'ընայ. և չորս գիւղէն սահմաններն են՝ Վոլոմպիա, Կոլյանա, Լորանտեան Ուլ-

կիանոսը, Սերուկուայի հասարակապետութիւնը, Փարսկուայի երկիրը, Սփոյ տէ լա Վիլաժայի Կիզակահցութիւնը, և Պոլիփոյ ու Փերուի հասարակապետութիւնները, Պրագիլի ծովեզերքներուն տարածութիւնը 700 բիւրնէթրէն աւելի է:

Պրագիլի մէջէն անցած լեռներուն երկու կողերէն շատ գետեր առաջ կուգան, և ամէնն ալ Լ'տլանտեան Սփիւանոսը կը թափին: Հիւսիսային արևելեան կողերէն իջած ջրերը գրեթէ բոլորն ալ Լ'մազունեաց գետը կը վազեն: որ թէպէտ շատ ընդարձակ է, բայց խորունկ տեղումներ խիստ քիչ ունի:

Վլիման բարեխառն է, օդը յստակ և ընդհանրապէս առողջարար: Օճանազան երկիրներուն համեմատ՝ անձրևային եղանակներն ալ կը փոխուին: Բայց ներսի երկիրներուն մէջ սովորաբար հոկտեմբերէն ինչուան մնացող կուգան անձրևները:

Վեաթինը հարուստ է հանքային նիւթերու կողմանէ և բարեբեր, օգտակար բոյսերն ալ խիստ առատ են: Հին ցամաքին գրեթէ ամէն տեսակ ընամանի կենդանիներէն Պրագիլ անցուցին:

Լ' տէրութեան երևելի քաղցնէն են՝ Սփոյ Լ'անէյրոյ կամ Սփոյ-Լ'անէյրոյ, որ մայրաքաղաքն է: Սան-Սալվատոր կամ Պաշիա, անուանի է վաճառականութեանը համար: Փերնանպուք, որուն բնակիչը 60,000 է:

Պրագիլեոյ գլխաւոր աղուեսան է համբ փորել: երկրագործութիւնը երեսէ ձգած է, և ներքին վաճառականութիւնը շատ ծաղկած է: Ճամբաներուն գէշութեանը պատճառաւ, անանկ որ բեռները տեղէ տեղ տանելու համար ջորիներ կը գործածեն:

Լ'որը Պրագիլի բնակիչքը ուղղափառ են: մէկ գլխաւոր արքեպիսկոպոսութիւն ու վեց եպիսկոպոսութիւն կայ: Օճանազան բնակիչներն են՝ Փորթուգալիք կամ իրենց սերունդները, Լ'փրիկեյի սեւեր ու տեղացի ժողովուրդներ:

Պրագիլի թագաւորութիւնը սահմանադրական միապետութիւն է, և թագաւորը Կայսր պատուանունը ունի: (Ինչոպա

կան իշխանութիւնը մէյմը ծերակուտին յանձնուած է՝ որոնց իշխանութեան ժամանակը որոշեալ է, մէյմին ալ նուիրակաց խորհրդարանին, որոնք երկու տարուան համար ընտրուած են, Վատաստանները կտրելու համար երկու թագաւորական ատեան կայ. մէկը Պաշիա կը կենայ, մէկա՛ն ալ Ուխդ-Իրանէյը, Վաւատորմիդը 3 եռակարգ, 8 երկկարգեան և 40 մանր նաւեր են, Պրազիլի կայսերութիւնը ատեն մը Բորթուզալցոց զաղթականներուն հարուստ երկիրն էր, հիմա տասներութը գաւառ կը բաժնուի, անոնցմէ ալ շատը նորէն մանր գաւառներ կը բաժնուին:

Իս երկիրը ՎՕ՝ դարուն սկիզբները Բորթուզալցի զւտան. երբոր 1808ին Բորթուզալցոց պաշտտականները այլ և այլ պատճառներով ստիպուեցան որ Խարոպան թողուն, Ուխդ-Իրանէյը գնացին, և հոն ինչուան 1821 կեցան. երկրորդ տարին Պրազիլը անկախ թագաւորութիւն ձևացաւ, որուն թագաւոր ընտրուեցաւ Տոն Բեարոյ, Իսիկայ 1824ին երգմամբ յանձն առաւ քաղաքացւոց դրած սահմանադրութիւնը, ու եօթը տարին վերջը ստիպուեցաւ որ թագաւորութիւնը թողու և Խարոպա քաղուի. բայց թագաւորական իրաւունքը իրեն որդւոյն թողուց:

ՔՈՒՈՄՊԻԱ

ՎՐՈՒՈՄՊԻԱՆ արեւմտեան երկայնութեան 61°ին 10'ին և 85°ին և հիւսիսային լայնութեան 12°ին 30'ին ու հարաւային լայնութեան 6°ին 26'ին մէջ կ'ընայ. չորս կողմէն սահմաններն են՝ Սիջին Իմերիկայի Վիգակակցութիւնը, Ինթիլեան ծովը, Իսլանտեան Ովկիանոսը, Ինգղիական Առլանտ, Պրազիլ, Փեու և Սեծ Ովկիանոս:

Իս երկրի մէջ ինոզ Ինտեան լեռանց կտորին վրայ շատ հրաբուխներ կը գտնուին՝ որ խիստ բարձր են: Վրաւոր գետերը Ինթիլեան ծովը և Իսլանտեան Ովկիանոսը կը թափին:

Վրոյմակային մէջ երկու կլինայ կայ իրարմէ տարբեր . դաշտավայրներու կլինան արեւադարձներու կլինային պէս է , և տարին երկու եղանակ կը բաժնուի , վեց ամիս անձրեւային եղանակ , վեց ամիս ալ չոր եղանակ : Առներուն վրայ չորս եղանակ կայ , երկուքը անձրեւային՝ որ գիշերահասարներուն կը սկսին , երկուքն ալ չոր՝ որ արեւադարձներուն կը սկսին :

Արկիւրը հանքային նիւթերու կողմանէ հարուստ է . մէջէն կ'երլէն ոսկի , արծաթ , փլաթին և պղինձ . բոյսերը շատ տեսակ են , ու Աւրոպայի արմտիքները բարձրիկէ գաւառներու մէջ աղէկ առաջ կուգան . նաև հին ցամաքին ընտանի կենդանիները Վրոյմակային մէջ բնիկ կենդանեաց պէս կրցան դիմանալ :

Իւ երկրիս մեծ վաճառքը բուսական բերքերն են .

Վերիկայի աս մասին մէջ ուղղափառ կրօնքի միայն թոյլ տուած թիւն է . և երկու արքեպիսկոպոսութիւն ու ութը եպիսկոպոսութիւն կայ :

Վրոյմակայի հիւսիսային ծովեզերքները Վրիստափոր Վրոյմակոս գտաւ . յ.Օ. դարուն վերջերը բոլոր ան երկրին Սպանիացիք տիրեցին , և շատ դժուարութեամբ ինչուան յ.Վ. դարուն վերջերը պահեցին . բայց վերջապէս 1808ին երկրցիք ոտք եղան , մէջերնէն իշխաններ ընտրեցին ու ժողովքներ սահմանեցին , որոնք քիչ ատենի մէջ ցիրուցան եղան : 1819ին Պոլիվար նորէն զանոնք մէկ ըրաւ : Ի, որ Արմաստայի փոխարքայութիւնը Վարաքասի կամ Սենեցուէլայի մայրաքաղաքին հետ միացաւ , անանկով ձեւացաւ Վրոյմակայի հասարակապետութիւնը : Արկու տարիէն վերջը ընդհանուր ժողովքով մը սահմանադրութիւն մը հաստատուեցաւ , և անոր ուժովը գործադրական իշխանութիւնը նախագահի մը յանձնուեցաւ , իսկ օրէնսդրական իշխանութիւնը մեծ ժողովքի մը տրուեցաւ , որ ծերակոյտ և իշխանաւորաց խորհրդարան մը ունի : Ին տասուերկու գաւառները՝ որոնցմով ձեւացած էր Վրոյմակայի հասարա-

կապետութիւնը, 1831ին իրարմէ բաժնուեցան, ու մէկմէկէ անկախ իրեք նոր Հասարակապետութիւն եղան, այսինքն՝ Արեւմտային Հասարակապետութիւն, որուն քաղաքն է Սանթաֆէ տէ Պոկոթա. Արեւելային Հասարակապետութիւն, որուն մայրաքաղաքն է Վարաքաս. և Հասարակածի Հասարակապետութիւն, որուն մայրաքաղաքն է Վուիթոյ կամ Վիթոյ:

ՀԱՍԱՐԿԱԿԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ ՔԻԼԻ

Քիլին կամ Չիլին արեւմտեան երկայնութեան 71°ին 40'ին և 76°ին 10'ին, ու հարաւային լայնութեան 24°ին 23'ին 43'ին 40'ին մէջ կ'ընայ. չորս զիւն սահմաններն են Պոլիվիոյ Հասարակապետութիւնը, Փլաթայի Սիւրսուալ գաւառները, Փաթակոնիա և Սեծ Ուկիանոս: Երկրիս երկայնութիւնը զրեթէ 200 բիւրմեթր է, իսկ միջին լայնութիւնը 20 բիւրմեթր. աս Հասարակապետութեան մասն է նաև Չիլոէ բաւած մեծ կղզին:

Պետինը՝ ծովեզերքէն ինչուան Լիտեան լեռները կը բարձրանայ. աս լեռներուն զրիցը պատճառաւ անոնցմէ առաջ եկած գետերը խիստ նեղ են, և ամէնքն ալ մեծ Ուկիանոս կը թափին: Լիման բարեխառն է, մանաւանդ ծովեզերքներուն մօտ. սաստիկ անձրևները ասլիլ ու օգոստոս ամիսներուն մէջ կուգան:

Լեռներուն մէջ ծանրագին մետաղներ կան, բայց իրեք դարէ 'ի վեր քիչցան. գետինը խիստ բարեբեր է և զանազան բոյսերով ծածկուած. կենդանեաց տեսակները շատ չեն. սողուն քիչ կայ, ու Եւրոպայի ընտանի կենդանիները աս երկրիս մէջ աղէկ կը զիմանան:

Հասարակապետութիւն մայրաքաղաքն է Սանթիագոյ կամ Ս. Զակար. Սպիտարայղոյ, զուարճալի քաղաք, որ 20,000 բը-

նակիչ ունի, վաճառականութեանը համար երևելի է. Սպարի վիս, ամուր քաղաք է, ու բանուկ նաւահանգիստ ունի:

Երկրագործութիւնը ետ մնացած է Վիլի մէջ, ձեռագործներն ալ քիչ ծաղկած են:

Սպանիացի բնակիչները տեղացւոյ հետ խառնուելով՝ նոր տեսակ ցեղ մը եղած են, և Ժողովրդեան մեծ մասը ան ցեղէն է:

Վիլի բնակչաց կրօնքն է ուղղափառութիւն, և Սանթիակոյն մէջ մէկ եպիսկոպոսարան մը կայ:

Վիլին հիմա ութը գաւառ կը բաժնուի. աս երկրի յՆՕ դարուն մէջ Սպանիացիք տիրեցին, և Փերուի փոխարքայութեանը հետ միացուցին: 1810ին Վիլի գաղթականները ուղեցին անկախ ըլլալ. 1823ին նոր սահմանադրութիւն մը ելաւ, անով Վիլին հասարակապետութիւն մը ձևացաւ: Վործադրական իշխանութիւնը չորս տարուան համար ընտրուած նախագահի մը յանձնուած է. իսկ օրէնսդրական իշխանութիւնը վեց տարուան համար ընտրուած ծերակուտի մը, և ութը տարուան համար ընտրուած նուիրակաց խորհրդարանի մը. աս նուիրակներուն թիւը յիսունէն ինչուան երկու հարիւր կրնայ ըլլալ:

ՀԱՍՍԱՐԿԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ ՓԵՐՈՒՒ

ՓԵՐՈՒՒ հասարակապետութիւնը արեւմտեան երկայնութեան 64°ին 40'ին և 83°ին 45'ին, և հարաւային լայնութեան 3°ին 22'ին և 21°ին 30'ին մէջ կ'իյնայ. սահմաններն են՝ հասարակածի հասարակապետութիւնը, Պրազիլ, Պոլիվիոյ հասարակապետութիւնը և մեծ Ովկիանոս:

Եւ երկրիս ան մասը որ Լ'նտեան լեռանց արեւմտեան զին կ'իյնայ՝ միայն մէկ քանի մանր գետեր ունի. հոլը աւազախտուն է և զրեթէ անբեր. իսկ ան մասը որ նոյն լեռանց արեւմտեան զին կ'իյնայ՝ Լ'մազոնաց գետին հետ միացած է, և մշակած ան-

տառներ ու դաշտեր ունի, ուր որ ջրերը կոխելով՝ գետինը շատ կը պարարտացընեն:

Վերինկայի աս մասին մէջ Էլիսայ (Ժ) խիբքաքա լինձը, որ Ուլիանոսէն 3800 մեթր բարձր է: Եւ լճին մէջ քանի մը կըղզիներ կան, և հոս կը վազեն շատ գետակներ, որոնցմէ գլխաւորներն են Նիւէա և Տէգակուստէրոյ. բայց թէ աս լճին ջրերը ուսկից դուրս կ'ելեն՝ յայտնի չէ:

Նանքային նիւթերու կողմանէ շատ հարուստ է վերուն. քանի մը գաւառները մեծ ջանքով մշակուած են, և առատ բերք կը բերեն. կենդանիներուն մէջ անուանի են ոչխարները, որ խիստ աղնիւ բուրդ կուտան:

Վիխաւոր քաղաքներն են Լիմա, գեղեցիկ ու ընդարձակ, որ Փերուի մայրաքաղաքն է. Քուզքոյ, Լնքա ըսուած ժողովըրդէան հին մայրաքաղաքն էր, 46,000 բնակիչ ունի. Կուամանկա, գեղեցիկ քաղաք է, և 26,000 բնակիչ ունի:

Փերուի մէջ քիչ գործարան կայ. ներքին ու արտաքին վաճառականութիւնը շատ կը ծաղկէր՝ թէ որ ճամբաները աւելի աղէկ ըլլային:

Երկրին կրօնքը ուղղափառութիւն է. մէջը մէկ արքեպիսկոպոսարան և չորս եպիսկոպոսարան կայ:

Եւաւատորմիղը եօթը կտոր նաւ է. ասոնցմէ մէկ մը եռակարգ, մէկ մըն ալ երկկարգեան:

Փերուին մէջ եօթը նահանգ կայ, որ այլ և այլ գաւառներ կը բաժնուին, և ուրիշ երկիր մըն ալ կայ՝ որուն մէջ ազատ հնդիկները կը բնակին: Եւ երկիրը յիշդարուն մէջ քաղաքականութեամբ ծաղկեցաւ. յիշդարուն Սպանիացիք հոն մտան, և անոր տիրեցին, ու Փերուի փոխարքայութիւնը հաստատեցին. աս փոխարքայութեան մէկ մասն ալ Սերին Փերուն էր: Երբոր Վաղդիացիք Սպանիա արշաւեցին, Փերուցիք ալ ուղեցին Սպանիացոց դէմ՝ գլուխ քաշել. բայց ասոնք հաղիւ թէ 1821ին

կրցան անկախ ձանցուիլ։ Արկու տարի վերջը նոր խողովածին մը ելելով՝ երկիրը երկու բաժնուեցաւ, որով ձեացան բուն Փերուի հասարակապետութիւնը, և Վերին Փերուի կամ՝ Պօլիվից հասարակապետութիւնը։ Փերուի հասարակապետութեան կառավարութիւնը հիմն սոսմանադրական է, և նախագահի մը ու մեծ ժողովքի մը յանձնուած է՝ որ երկու խորհրդարան ունի։

ՀԱՍՍԱՐԿԱԿԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ ՊՈԼԻՎԻՅ

ԿԱՍ՝ ՎԵՐԻՆ ՓԵՐՈՒԻ

Վս հասարակապետութիւնը արեւմտեան երկայնութեան 60°ին 73°ին 5°ին ու հարաւային լայնութեան 10°ին 10°ին 25°ին 45°ին մէջ կ'իյնայ. սոսմաններն են՝ Փերու, Պրազիլ, Փլաթա, Վիլի և Վեծ Ովկիանոս։

Վս երկրիս արեւմտեան մասը Վնտեան գօտին Վորտիլիէր բուռած լեռները բռնած են, որ երկու ճիւղ կը բաժնուին. առնց մէջն են Վերիկայի խիտ բարձր լեռները։ Վերին Փերուին ան մասը՝ որ աս լեռներուն և Վեծ Ովկիանոսին մէջտեղը կ'իյնայ՝ քանի մը գետակներ միայն ունի. իսկ Վնտեան լեռնաց արեւելեան կողմի գետերը Վտանտեան Ովկիանոսը կը վազեն։

Վերին Փերուի հիւսիսային և արեւելեան զին ընդարձակ ճախճախուտ դաշտավայրներ կը գտնուին. իսկ հարաւային արեւմտեան կողմը Վլաքամայի աւազուտ անապատը բռնած է։

Վս հասարակապետութեան այլ և այլ կողմերուն կլիմաները իրարմէ տարբեր են. լեռներուն օդը ցուրտ է, և դաշտերուն տաքութիւնը նեղացուցիչ, բայց տեղ տեղ բազմաթիւ գետերու պատճառաւ տաքութեան ուժը կոտրած է։

Վերին Փերուի մէջ ոսկիի, արծաթի, երկաթի և պղնձի հանքեր կան. բոյսերը շատ առատ են, և արջառները բազմաթիւ։

Հասարակապետութեան մայրաքաղաքն է Վրաթա, որ նաև Վարաքանս կ'ըսուի։ Վոթոսի, արծաթի հանքերուն համար առնանի է։ Վաղ-տէ-Ղաքուչայ, որուն մէջ ոսկիի հանքեր կան։

Բնակիչները տեղ տեղ աշխատասէր են, բանի մը գործարաններ և մէկ բանի տեսակ բամբակի ձեռագործներ ունին։ Արծաթը ուղղափառ է, և ժողովուրդը բուն վերուցոց պէս չորս դաս կը բաժնուի։ Պոլիվիոյ Հասարակապետութեան մէջ վեց նահանգ կայ, որոնք այլ և այլ դաւառներ կը բաժնուին։ Բայց Թարխիսա և Վոպիլիսա անուշով երկու դաւառ ալ կայ, որ բոլորովին անկախ են մէկալ վեց նահանգներէն։

Վերին Վերուին մէջ մէկ արքեպիսկոպոսարան և երկու եպիսկոպոսարան կայ։

Բը երկիրը Վերուի փոխարքայութենէն 1778ին բաժնուցաւ, և Պուէնոս Լայրէսին հետ միացաւ։ Իսկ 1825ին բոլորովին ինքնագլուխ եղաւ։

ՆԻՉԱԿԱԿՅՈՒԹԻՒՆ ՓԱՆԹԱՅԻ

ՄԵՐԻԿԱՅԻ առ մասը նաև Բաթալի Հասարակապետութեան կ'ըսուի, (որովհետեւ քաղաք արծաթ ըսել է,) և արևմտեան երկայնութեան 56°ին 30'ին և 72°ին 28'ին, ու հարաւային լայնութեան 21°ին 30'ին և 41°ին 55'ին մէջ կ'ընայ։ չորս կողմէն սահմաններն են Պոլիվիոյ Հասարակապետութիւնը, Պրազիլ, Վարակուայ, Բրազիլիան Ուլիսանսը, Վաթակոնիա և Վելիլ։

Բը երկրի մէջ կ'ընան Բնտեան լեռները, և Պրազիլի լեռներուն մէկ բանի ճիւղերը։ զրեթէ բոլոր գետերը Բրազիլի տեան Ուլիսանսը կը թափին, և ասոնց մէջ ամենէն անուանին է Ուիոյ տէլա Վրաթա։

Բնտեան լեռնաց մօտ երկիրներուն տեսքն ու կլիման իրար մէջ շատ տարբեր է, և լեռնաց գլուխը միշտ ձմեռուան պէս ցուրտ

է. իսկ լեւներէն վար հովիտներուն մէջ բարեխառն ու մեղմ է օդը : Խրկրին մէջտեղուանքը ընդարձակ դաշտավայրներ կան, ուր որ միշտ տաք կ'ըլլայ. իսկ հարաւային զին քաճաք լսուած երկիրները տարածուած են, որոնց հոգը աղի է. աս երկիրներուն մէջ շատ լճեր կան, որ յորդ անձրևներով կը լեցուին, ու ամառուան մէջ ցամբելով այնպիսի աղ մը կը թողուն որ Խրոպայի աղէն աղնիւ է :

Լեւներուն մէջ ոսկիի, արծաթի, պղնձի և ուրիշ մետաղներու հանքեր կան :

Եւ նիդակացութեան ամէն կողմերը բարեբեր են, մանաւանդ ուր որ մշակութիւն ալ եղած է :

Տէրութեան մայրաքաղաքն է Պուէնտո Լ'յրէս. ետքը Սենտոգա, վաճառականութեանը համար անուանի, որ 16,000 բնակիչ ունի. Սան-Խուան տէ Գրոնթերա, որուն վաճառքը զինի և օղի է, և 10,000 բնակիչ ունի. Վոդոուպ, եպիսկոպոսանիստ քաղաք է, և 12,000 բնակիչ ունի :

Եւ յի ուղղափառութենէն ուրիշ կրօնքի թոյլտուութիւն չկայ աս երկրի մէջ : Եւ յողովուրդը ուսման ետեւէ է, և տէրութիւնը այլ և այլ գպրոցներ հիմնած է գաւառներուն մէջ. մայրաքաղաքին մէջն ալ համալսարան մը ու շատ ուսումնական ընկերութիւններ կան :

Եւ նիդակացութիւնը տասներորս տէրութիւններով ձևացած է. և կառավարութիւնը աշխարհաժողովի մը յանձնուած է՝ որ Պուէնտո Լ'յրէս կը կենայ, և անդամները զանազան գաւառներէ եկած նուիրակներ են. 150,000 մարդու զուխ մէկ նուիրակ կ'ընայ :

Սպանացիք 1513ին տիրեցին Պուէնտո Լ'յրէսին, և աս երկիրս էր ան փոխարքայութեան մէկ մեծ մասը՝ որ նոյն երկրին անուամբը Պուէնտո Լ'յրէսի փոխարքայութիւնը սուեցաւ. 1810ին Պուէնտո Լ'յրէսի գաւառը ուղեց անկախ ըլլալ. երկրորդտա-

րին նոյն փոխարքայութեան մէկալ գաւառներն ալ աս բանին միացան, և վերջապէս աս ոտք ելած գաւառները հասարակապետութիւն մը հաստատեցին՝ Հասարակապետութիւն արծաթի անունով. բայց կառավարութեան ոճը շատ կերպ փոխուեցաւ. նախ գերագոյն ատեան մըն էր երկիրը կառավարողը, ետքը եռասպետութիւն եղաւ, վերջն ալ կամաց կամաց հասարակապետութիւն ձեւացաւ:

ԻՇԽԱՆԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ ՓԱՐԱԿՈՒԱՅԻ

Երկիրը արեւմտեան երկայնութեան 55° ին և 60° ին $50'$, ու հարաւային լայնութեան 20° ին $50'$ ին և 27° ին $30'$ ին մէջ կ'ընայ. սահմաններն են Պրազիլ, Պոլիվիոյ հասարակապետութիւնը և Վլաթա:

Երկրիս լեռներէն անուանի գետ մը առաջ չի գար. կլեման բարեխառն է, բայց քանի մը տեղ խոնաւ ու ցուրտ: Ինձրեային եղանակներուն՝ գետերը կը գեղանին, որով հողը խիստ բարեբեր կ'ըլլայ: Գոտական բերքերուն առատութեանը և ձիերուն ու արջառներուն բազմութեանը պատճառաւ վաճառակաւնութիւնը բաւական ծաղկած է:

Փարակուայի գլխաւոր կառավարողը մինչև 'ի մահը ընտրուած իշխանապետ մըն է: Երկիրը ութը նահանգ և քսան և ութը գաւառ կը բաժնուի:

Փարակուայը 1526ին գտնուեցաւ, և Վլաթայի փոխարքայութեան մաս սեպուեցաւ: Ինակիչները որ Վրէտ կ'ըսուին, և Իմերիկա ծնած Լաբոպացիք են, հասարակապետութիւն մը հաստատեցին, որուն զուէս դրուեցան երկու հիւպատոս՝ մէկ տարուան համար ընտրուած. բայց երբոր տարին լմնացաւ, երկու հիւպատոսներէն մէկը ինքզինքը իրեք տարուան համար հիւպատոս անուանեց, ետքն ալ մինչև մահը: 1826ին Փարակուայը՝ որ

ինչուան ան ատեն Սպանիոյ իշխանութեանը տակ սեպուած էր՝ բոլորովին անկախ եղաւ :

ՀԱՍԱՐԱԿԱԳԵՏՈՒԹԻՒՆ ՈՒՐՈՒԿՈՒՄՅՈՒՆ

Ը երկիրը արեւմտեան երկայնութեան 55°-ին 30'-ին և 60°-ին 36'-ին , ու հարաւային լայնութեան 30°-ին 40'-ին և 35°-ին մէջ կ'ընայ . իրեն սահմաններն են Պրազիլ, Բրազիլիան և Փլաթայի՝ Իգալակացութիւնը :

Երևելի քաղաքն է Սանթափաուսը : Կարծիք մը կայ թէ աս քաղքին քովերը գտնուէր է Պարաիպու քերէշէնը :

Ստրապալոյ հասարակապետութիւնը ատենով Պուէնոս Այրէսի փոխարքայութեան մասն էր , և Երևելեան Պանա Կըտուէր . վերջը Փորթուգալիք տիրեցին ու Պրազիլի թագաւորութեան հետ միացուցին . բայց 1818ին աս երկիրը անկախ եղաւ , և հասարակապետութիւն մը ձևացաւ՝ Երևելեան Հասարակապետութիւն կամ՝ Եր Երևելեան Տերութիւն Ուրուգուայի անունով :

ԱՋԱՏ ԵՐԿԻՐՆԵՐ

Ը անունով շատ ժողովուրդներ կ'իմանանք , որ ընդարձակ անապատներու մէջ ցրուած կը բնակին , և Երևելայի տէրութիւնները ան երկիրները իբրև իրենց սեպհական կը համարին : Ը ժողովուրդներուն մէջ գլխաւորներն են Երևելեան , Երաւ քանք , Երաւք , Երաւանցիք և այլն : Ընդ երկիրներէն միայն Փլաթակոնիային ստորագրութիւնը չենք ըրած՝ որ Հարաւային Երևելայի ծայրը կ'ընայ , և ինչուան հիմա ուրիշ տէրութեանց իշխանութեանը տակ ընկած չէ :

Փլաթակոնիան , որուն մէկ մասն է Սակելանի արշիպէղագոսը , արեւմտեան երկայնութեան 65°-ին 15'-ին և 78°-ին 6'-ին , ու

Հարաւային լայնութեան 39°-ին և 55°-ին 35°-ին մէջ կ'իյնայ . սահմաններն են Վիլի , Փլաթայի նիզակակցութիւնը , Ղալանտեան Ովկիանոսը և Ս'եծ Ովկիանոս :

Ղալտեան լեռանց ան կտորը որ Փաթակոնիոյ մէջէն կ'անցնի՝ միշտ ձիւնով պատած է , և վրան քանի մը հրաբուխներ կան : Եւ լեռներուն մէկ կողմը դէպ 'ի Ս'եծ Ովկիանոս կրնայի . վրայէն շատ մանր գետեր կ'իջնան , ու ամէն ալ նոյն Ովկիանոսը կը թափին . իսկ մէկալ կողմը դէպ 'ի Ղալանտեան ովկիանոս կը նայի , և վրայէն քանի մը գետեր կ'իջնան , որոնց մէջ երևելիներն են Ուիոյ տէ լոս Վոմարոնէս և Կալէկոս :

Կլիման ընդհանրապէս գէշ է . լեռներուն մէջ անձրևոտ է , ուրիշ տեղուանքը չոր ու զով :

Փաթակոնիոյ ներսերը՝ ուր որ վայրենի ժողովուրդներ կը բնակին , զրեթէ անծանօթ է . իսկ ծանօթ տեղերուն մէջ հիւսիսային զին գեղեցիկ անտառներ կան , և Ղալտեան լեռանց աւրելեան զին՝ բոյսերով ու թուփերով ծածկուած ընդարձակ հովիտներ կան . աս հովիտներուն մէջ այժերն ու եղջերաւոր կենդանիք խումբ խումբ կ'արածին :

Փաթակոնացիք ընդհանրապէս բարձրահասակ են , հովիւ ու վրանաբնակ : Հարաւային կողմի բնակիչները բոլորովին վայրենի են , իսկ հիւսիսայինները քիչ մը քաղաքականութիւն սորված են իրենց մօտ եղած սպանիացի բնակիչներէն :

Փաթակոնիան 1519ին Սպանիացիք գտան . և թէպէտ Պուէնոս Ելըսի կառավարութիւնը բողոքեց որ աս երկիրը իրեն կ'իյնայ , բայց ինչուան հիմա անկախ մնաց :

ԱՆԳՂԱՑԻՈՑ ԵՐԿԻՐՆԵՐ

Երկրի ԱՅԻՆ մէջ Ղաղիացւոց ունեցած ամենէն ընդարձակ երկիրը՝ Լոր Բրիտանիա ըսուածն է . աս երկիրը քանի մը

կղզիներով արևմտեան երկայնութեան 54°-ին և 141°-ին 40'-ին , ու հիւսիսային լայնութեան 41°-ին 45'-ին և 80°-ին տակ կ'ընայ - չորս կողմէն սահմաններն են՝ Սառուցեալ Ովկիանոս Մըջային , Պաֆֆինի խորշը , Տէվիսի նեղուցը , Բրանստեան Ովկիանոսը , Սիւրսեալ Վաշանգները , Սեծ Ովկիանոսը և Ռուսի Մերիկան :

Վոր Վրիտանիոյ մէջ լեռներու այլ և այլ ճիւղեր կան , որոնցմէ շատ գետեր , առուներ և լճեր առաջ կուգան : Բը երկրիս արևելեան ղին ընդարձակ դաշտավայր մըն է՝ ընդհանրապէս շատ բարեբեր . իսկ արևմտեան ղին կ'ընան Մարաթ լեռները , որոնց մէջտեղումքը անբեր հովիտներ կը գտնուին : Վոր Վրիտանիոյ մէջ ազնիւ մորթ ունեցող կենդանիներ շատ կան :

Ղլխաւոր քաղաքներն են՝ Վէպէք , որ Վանատայի մայրաքաղաքն է , և 30,000 բնակիչ ունի . Սոմրէալ , որ 40,000 բնակիչ ունի . Հելիֆէքս՝ Վոր Սկոթիոյ ղլխաւոր քաղաքն է , և 18,000 բնակիչ ունի :

Վոր Վրիտանիոյ մէջ ցրուած տեղացիներուն շատը գետն կախ են . ասոնք հաստատուն բնակութիւն չունին , և ղլխաւոր գործերնին որսորդութիւն ու ձկնորսութիւն է . իսկ մնացած մասը Լաբրադորի ու անոնց սերունդներն են :

Ենգղիսացոց ուրիշ երկիրներն են՝ Ենգղիսական Կույանա ըստեած գաղթականաց երկիրը՝ որ խիստ ծաղկած է . առաջ հռլանտացոց ձեռքն էր , բայց 1814ին ձեռքերնէն ելաւ . իրեք մաս կը բաժնուի . ղլխաւոր քաղաքն է Սթապրոք որ 10,000 բնակիչ ունի . Պերմուտեան կղզիները , Լամայիքա , Լուքայեան կղզիները , Հոնտուրասի՝ գաղթականաց երկիրը . և Փոքր Ենթիլեանց արշիպելագոսին մէջ՝ Ենթիկոա , Սուրբ Վրիտափոր , Սուրբ Ղամինիկոա , Սրբուհի Լուչիա , Սուրբ Սիլենցիոս , Ռասպակոյ , Լորրորդութիւն , և այլն :

ՏԱՆԽՈՒՐՔԱՑԻՈՅ ԵՐԿԻՄԵՐ

ՏԱՆԽՈՒՐՔԱՑԻՈՅ երկիրներն են՝ Արոէնյանտիա, որ լի դարուն իսլանտացի մը գտաւ . աս երկիրը արեւմտեան երկայնութեան 22°-ին և 78°-ին մէջ կ'ընայ, և Ֆէրուէլէ Տրուանդանը՝ որ Արոէնյանտիոյ հարաւային ծայրն է՝ հիւսիսային լայնութեան 59°-ին 50°-ին տակը կ'ընայ : Արոէնյանտիոյ հիւսիսային սահմանը որով չգիտցուիր . բայց մէկալ սահմաններն են՝ Պաֆֆինի խորշը, Տէվիսի նեղուցը, Բլանտեան ովկիանոսը և Սեմ ովկիանոս :

Դուրեգեքներուն վրայ ցրցուած ժայռեր ու սառուցի կտորներ կան . ան լեռներու գօտին որ Արոէնյանտիոյ մէջէն կ'անցնի՝ վրան ահագին սառույցներ ու սոսկալի անդունդներ ունի : Բլանտեան երկէն ամենեւին մեծ գետ մը չիջնար : Չմեռը գրեթէ ութը աւազի է . ամառը միշտ կարճ է, ու ոչ երբեք սաստիկ տաք . անձրևները երկար չեն տևեր, բայց փոթորիկները խիստ սաստիկ են : Լեռներուն մէջ շատ հանքեր կան, բայց հանքային ածուխ կը հանեն . ընդեղէնները ինչուան 63° զուգահէտականին տակը առաջ կուգան, և կենդանեաց մէջէն ճերմակ արջ, եղջերու, աղուէս ու նապաստակ շատ կը գտնուին :

Տեղացիները ինքնագլուխ յարիմացիք են, և գլխաւոր գործքերնին ձկնորսութիւն է . աս ժողովրդեան մէկ մասը քրիստոնէութիւնը ընդունած և քանի մը օգտակար արուեստներ սորված է :

Երանտան ալ Տանիմարբայի տէրութեանն է, և մէջը շատ հրաբուխի լեռներ կան՝ որոնց մէջ ամենէն անուանին Հերլան է . աս հրաբուխը Ռվկիանոսին երեսէն 1013 մեթր բարձրութիւն ունի :

Բլ կղզիին մէջ զանազան հանքեր և տաք ջրի աղբիւրներ խիստ շատ կան, բայց բոյսերու կողմանէ բարեբեր չէ : Արման

ընդհանրապես ցուրտ է. բնակչաց կրօնն է նորադանդուծիւն, և կղզւոյն մայրաքաղաքն է Սէյքեաւիկ, որ 800 բնակիչ ունի:

Տանիմարքացւոց ուրիշ երկիրներն են՝ Սուրբ Խաչ, Սուրբ Թովմաս և Սուրբ Յովհաննէս կղզիները, որ Լ'էմիլեան կղզիներուն մէջ են:

ՍՊԵՆՏԻԱՅԻՈՅ ԵՐԿԻՐՆԵՐ

Լ'Տենիւս Սպանիայէք Լ'մերիկայի մէջ ընդարձակ երկիրներ ունէին, բայց հիմա անոնցմէ միայն Վուպա ու Փորթոյ-Սիբոյ երկիրները մնացած են ձեռուրներն:

Վուպան 1492ին Վրիստափոր Վոլումպոս գտած է. աս կղզւոյս չորս գին պատած են Ս'էքսիկոյի ծոցը, Լ'էմիլեան ծովը և Լ'տլանտեան ովկիանոսը. մէջտեղը լեռներու զօտի մը երկնցած է. ծովեզերքներուն վրայ ցած ու խոնաւ հովիտներ կան, և գետինը ընդհանրապէս խիստ բարեբեր է:

Հաւանա, խիստ ամուր քաղաք է, որ 112,000 բնակիչ ունի, և զաւառակալ իշխանը հոս կը նստի:

Փորթոյ-Սիբոյ Լ'տլանտեան ովկիանոսին ու Լ'էմիլեան ծովուն մէջ կ'իյնայ. խիստ բարեբեր է, և շատ վաճառք կը խաւրէ ուրիշ տեղ: Ս'այրաքաղաքն է Սան-Խուան տէ ֓որթոյ-Սիբոյ, աս քաղաքս իրեն վաճառականութեանը համար երեւելի է, և 30,000 բնակիչ ունի:

ԳԵՂՂԻԱՅԻՈՅ ԵՐԿԻՐՆԵՐ

ԳԵՂՂԻԱՅԻՈՅ Կոլյանային սահմաններն են՝ Հոլանտացւոց Կոլյանան, Պրազիլ և Լ'տլանտեան ովկիանոսը: Լ'ս երկրիս հողը բարեբեր է, բայց անգործ մնացած ըլլալով՝ անապատներէ զատ ուրիշ բան չտեսնուիր մէջը. քանի մը վայրերն ժողովուրդներ ալ կը բնակին. գաղթականաց զլիաւոր քաղաքն է Վայենա, որ 3000 բնակիչ ունի:

Վաղղիացւոց ուրիշ երկիրներն են՝ Սարժինիկէ , որուն գլխաւոր քաղաքն է Փոռ-Սոյալ , 7000 բնակիչ ունի . Կուստալուփիա , և Սուրբ Սարտինոս կղզւոյն հիւսիսային կողմը . նաև Սուրբ Պետրոս ու Սիքէլոն կղզիները՝ որ Կոր Լըկեր ըստած կղզիին հարաւային գին կ'ընան :

ՀՈՒՅՆՏԱՅԻՆՅ ԵՐԿԻՐՆԵՐ

ՍՈՒՅՆԱՅԻ մէջ Հոլանտացւոց ունեցած մասը ամենէն հարուստ ու ամենէն ծաղկածն է . իրեն սահմաններն են՝ Լ'նգղիական Կուլանա , Պրազիլ , Վաղղիական Կուլանա և Լ'տլանտեան օվկիանոս : Հոլանտացւոց Կուլանային մէջ իրեք մեծ գետեր ու շատ ջրանոցներ կան : Սայրաքաղաքն է Փարամարիպոյ , որ 18,000 բնակիչ ունի . ասիկայ հարաւային Լ'մերիկոյ գեղեցիկ քաղաքներէն մէկն է :

Լ'մերիկայի մէջ Հոլանտացւոց ունեցած ուրիշ երկիրներն են՝ Սապա , Սուրբ Լստաքէոս կղզիները , և Լ'նթիլեան կղզեաց Սեծ արշիպելագոսին մէջ՝ Սուրբ Սարտինոս կղզւոյն հարաւային ծայրը , և Վուրասաոյ կղզին՝ Վոլմայիայի ծովեզերքներուն մօտ :

ՌՈՒՍԱՅ ԵՐԿԻՐՆԵՐ

ՌՈՒՍԱՅ Լ'մերիկան արեւմտեան երկայնութեան 132°-ին 50'ին և 171°-ին , ու հիւսիսային լայնութեան 34°-ին 50'ին և 70°-ին 50'ին մէջ կ'ընայ . իրեն սահմաններն են Սաուցեալ Ովկիանոս Լ'ջնային , Կոր Լըիտանիա , Սեծ Ովկիանոս , Պէհլնկայ ծովն ու Նեղուցը : Ռուսի Լ'մերիկային մէջ են Կալէսի իշխանին , Լորդի դքսին , Վերդ Թագաւորին և Լ'էուԹեան ըստած արշիպելագոսները , Նովակալի կղզին , Վոտեաք , Փրիպիլով , և այլն :

Ուսաց Մեքիկային հարաւային դին բռնած են Սկիւնեան լեռները, որ միշտ ձիւնապատ են :

Եւ երկիրը ամալի անապատ կը նմանի, և սօճիի ու եղևնի անտառներով որ բլուրները ծածկած են՝ աւելի տխուր տեսք մը կ'առնէ : Ուսի երկիրներուն գլխաւոր քաղաքն է Վոր Մըքան կէլ՝ Սիմբա կղզիին մէջ :

Ուսաց Մեքիկային իշխանութիւնը վաճառականաց ընկերութեան մը ձեռքն է, որոնք բացարձակ արտօնութիւն ունին մորթի վաճառականութիւն ընելու : Հօլեգերքները բնակող մանր ժողովուրդներէն մէկ քանին Ուսաներուն հպատակ են, մէկալ նոնք բոլորովին անկախ : Երկրին ներսերը բոլորովին անծանօթ է Ուսաց :

Ուսաց տերութիւնը 1808էն 'ի վեր՝ Վոր Վալիֆորնիայի մէջ գաղթականաց երկիր մը ունեցաւ . առ գաղթականաց պզտի երկիրը՝ որ Պոտեկա կ'ըսուի, այնպիսի տեղ մըն է որ Մ'եքսիկացիք իրենց սեպհական ստացուածքը կը սեպեն . մէջի գաղթականներն են երեսունի չափ Եւրոպացիք ու 300 Վոտեաքներ :

ՀՈՒԵՏԻ ԵՐԿԻՐՆԵՐ

ՀՈՒԵՏՆԵՐԸ Մեքիկայի մէջ Սուրբ Իարթուղիմէոս կըղզիէն զատ ուրիշ երկիր չունին, ան ալ Վաղդիացուցմէ անցաւ իրենց :

Եւ կղզիին մէջ երկրագործութիւնը առաջ գնացած ըլլալուն համար՝ շատ չահաւէտ է, բայց ծովային պատերազմը դադրէին 'ի վեր վաճառականութիւնը շատ նուազեցաւ : Վլխաւոր քաղաքն է Վուսթաիա, որ աղուոր շինած է, ու 10,000 բնակիչ ունի :

